

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

İHRACATA DAYALI BÜYÜME MODELİ EKSENİNDE TÜRKİYE’NİN
KOMŞULARIYLA İLİŞKİLERİ (1980-1991)

Doktora Tezi

Orkun SÜRÜCÜOĞLU

Ankara, 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

İHRACATA DAYALI BÜYÜME MODELİ EKSENİNDE TÜRKİYE’NİN
KOMŞULARIYLA İLİŞKİLERİ (1980-1991)

Doktora Tezi

Orkun SÜRÜCÜOĞLU

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Gökhan ERDEM

Ankara, 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

İHRACATA DAYALI BÜYÜME MODELİ EKSENİNDE TÜRKİYE’NİN
KOMŞULARIYLA İLİŞKİLERİ (1980-1991)

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan ERDEM

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

- 1- Dr. Öğr. Üyesi Gökhan ERDEM
- 2- Dr. Öğr. Üyesi Atay AKDEVELİOĞLU
- 3- Doç. Dr. Ayşe Ömür ATMACA
- 4- Prof. Dr. Erel TELLAL
- 5- Doç. Dr. İtir ÖZER İMER

Tez Savunması Tarihi

27.06.2022

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan ERDEM danışmanlığında hazırladığım “İhracata Dayalı Büyüme Modeli Ekseninde Türkiye'nin Komşularıyla İlişkileri (1980-1991) (Ankara, 2022)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

20.07.2022

Orkun SÜRÜCÜOĞLU

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
TABLolar LİSTESİ.....	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Klasik İktisat ve Klasik Emperyalizm Kuramları	15
1.2. Soğuk Savaş Döneminde Uluslararası İlişkiler ve Ekonomi Politik	23
1.3. Eleştirel Teori	41
1.3.1. Frankfurt Okulu.....	42
1.3.2. Antonio Gramsci	45
1.3.3. Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Teori.....	48
1.4. Stratejik-İlişkisel Yaklaşım	64

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE NEOLİBERAL DÖNÜŞÜM

2.1. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Küresel Düzen.....	73
2.1.1. Bretton Woods Sistemi.....	73
2.1.2. Neoliberal Düzenin Oluşumu	90
2.2. Türkiye Ekonomisinde Planlı Dönem	103
2.2.1. İthal İkameci Sanayileşme Dönemi	107
2.2.2. Ekonomik Kriz	114
2.2.3. Planlı Dönem’de Burjuvazi	120
2.3. Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönem.....	135
2.3.1. 24 Ocak Kararları.....	135
2.3.2. 24 Ocak Kararlarına Yönelik Tepkiler	144
2.3.3. Askeri Yönetim Dönemindeki Siyasi ve Ekonomik Gelişmeler	148
2.3.4. Anavatan Partisi İktidarı Dönemindeki Siyasi ve Ekonomik Gelişmeler	153
2.3.5. Neoliberal Türkiye’de Birikim Stratejisi ve Hegemonya Projesi	162

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN KOMŞULARIYLA İLİŞKİLERİ

3.1. Uluslararası Siyasetin Genel Görünümü	177
3.2. Dönemin Türk Dış Politikasının Genel Özellikleri	185
3.3. Türkiye ve Komşuları	202
3.3.1. SSCB ile İlişkiler	203
3.3.2. Yunanistan ile İlişkiler.....	222

3.3.3. Bulgaristan ile İlişkiler.....	253
3.3.4. İran ile İlişkiler	271
3.3.5. Irak ile İlişkiler	292
3.3.6. Suriye ile İlişkiler	316
SONUÇ.....	331
KAYNAKÇA	353
ÖZET.....	401
ABSTRACT	402

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AKEL	: Emekçi Halkın İlerici Partisi (<i>Anorthotiko Komma Ergazomenou Laou</i>)
AKKA	: Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması
ANAP	: Anavatan Partisi
BM	: Birleşmiş Milletler
CENTO	: Merkezi Antlaşma Teşkilatı (<i>Central Treaty Organization</i>)
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DAVOS	: Dünya Ekonomik Forumu
DÇM	: Döviz Çevrilebilir Mevduat
DİSK	: Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
EOKA	: Kıbrıs Mücadelesi Ulusal Örgütü (<i>Etniki Organosi Kipriaku Agonos</i>)
FIR	: Uçuş Bilgi Bölgesi (<i>Flight Information Region</i>)
FKÖ	: Filistin Kurtuluş Örgütü
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
GATT	: Gümrük Vergileri ve Ticaret Genel Anlaşması (<i>General Agreement on Tariffs and Trade</i>)
GSMH	: Gayrisafi Milli Hasıla
HAK-İŞ	: Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu

IBRD	: Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (<i>International Bank for Reconstruction and Development</i>)
IMF	: Uluslararası Para Fonu (<i>International Monetary Fund</i>)
ITO	: Uluslararası Ticaret Örgütü (<i>International Trade Organization</i>)
İİS	: İthal İkameci Sanayileşme
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsleri
KKTC	: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
MDP	: Milliyetçi Demokrasi Partisi
MSP	: Milli Selamet Partisi
MÜSİAD	: Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (<i>North Atlantic Treaty Organization</i>)
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (<i>Organization for Economic Co-operation and Development</i>)
OEEC	: Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (<i>Organization for European Economic Cooperation</i>)
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (<i>Organization of the Petroleum Exporting Countries</i>)
OYAK	: Ordu Yardımlaşma Kurumu
PASOK	: Panhelenik Sosyalist Hareketi
PKK	: Kürdistan İşçi Partisi
RCD	: Kalkınma için Bölgesel İşbirliği (<i>Regional Cooperation for Development</i>)

SALT : Stratejik Silahların Sınırlandırılması Antlaşması (*Strategic Arms Limitation Treaty*)

SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TİP : Türkiye İşçi Partisi

TİSK : Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu

TOBB : Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

TSK : Türk Silahlı Kuvvetleri

TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu

TÜSİAD : Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği

WTO : Dünya Ticaret Örgütü (*World Trade Organization*)

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1 Sabit Sermaye Yatırımlarının Sektörel Dağılımı (%).....	110
Tablo 2 Türkiye'nin SSCB ile Olan Ticaret Hacmi (ABD \$)	220
Tablo 3 Türkiye'nin Yunanistan ile Olan Ticaret Hacmi (ABD \$).....	251
Tablo 4 Türkiye'nin Bulgaristan ile Olan Ticaret Hacmi (ABD \$).....	270
Tablo 5 Türkiye'nin İran ile Olan Ticaret Hacmi (ABD \$).....	291
Tablo 6 Türkiye'nin Irak ile Olan Ticaret Hacmi (ABD \$).....	315
Tablo 7 Türkiye'nin Suriye ile Olan Ticaret Hacmi (ABD \$).....	329

GİRİŞ

Uluslararası İlişkiler literatüründe her ne kadar farklı teorik yaklaşımlar mevcut olsa da Soğuk Savaş dönemindeki uluslararası siyaseti güvenlik temelli bir yaklaşım benimseyen Neorealizm üzerinden açıklama eğilimi baskındır. Ancak bu bağlamda hem iç hem de dış ekonomik ve sosyal etmenler göz ardı edilmekte ve dış politika analizleri dar bir çerçeveye oturtulmaktadır. Nitekim 1979 yılında İran İslam Devrimi ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a müdahalesiyle gerginleşen siyasi ortama rağmen, 1980'li yıllarla birlikte Türk dış politikasında birtakım değişimler gözlenmektedir. Bu değişimin açıklanması hususunda Neorealizm zorlanmakta ve dünya ile Türkiye ekonomisindeki yapısal değişimin etkisi üzerinde yeterince durulmamaktadır. Uluslararası İlişkiler literatüründeki iç ve dış politikanın ayrı tutulmasına yönelik yaygın eğilim de bu değişimin açıklanmasını güçleştirmektedir.

Türk dış politikasına yönelik çalışmalar genellikle teorik bir perspektif içine yerleştirilmemekte, olayların sıralanması yoluyla tarihsel süreç anlatılmaya çalışılmaktadır. Bunun yanında özellikle ekonomik etkenler analiz dışında tutulmakta ve dış siyasi gelişmeler ön plana çıkarılmaktadır. İç siyasette yaşanan gelişmeler ve bunların sınıfsal temelleri, dış politika oluşturma sürecine yönelik çalışmalarda büyük oranda göz ardı edilmekte ve devleti kendiliğinden ve monolitik bir aktör olarak görme eğilimi ağır basmaktadır.

Bu tezde kullanılacak kuramsal yaklaşım konusunda açıklamada bulunmadan önce, Türkiye'nin 1980'li yıllarda izlediği dış politikaya ilişkin teorik tartışma da içeren çalışmalardan bahsetmek gerekir. 1980'li yıllarda Türk dış politikasında bir değişim yaşandığına dikkat çeken ve bunun iç ve dış sebeplerini ortaya koyma amacıyla olan Mustafa Aydın'ın tezinde teorik bir yaklaşım takip edilmemiş ve tezde bu yönde bir

genelleme amaçlanmadığının da altı çizilmiştir.¹ Hasan Mor'un tezinde Türk dış politikasının belirlenmesinde etkili olan iç ve dış etmenler incelenmiş, ardından Özal dönemi bağlamında bir değerlendirme yapılmıştır. Ancak analiz bir Uluslararası İlişkiler teorisi değil bir karar alma modeli çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.² Bununla birlikte, Özal dönemini de kapsayan ya da Özal'ın belirli bir olayda izlediği politikayı Uluslararası İlişkiler teorileri kullanarak inceleyen çalışmalar da vardır. Bu bağlamda Realizm,³ Liberalizm⁴ ve İnşacılık⁵ tercih edilmiştir.

Öte yandan, özellikle güncel döneme ilişkin çalışmalarda ekonomik faktörlerin Türk dış politikasına etkisine daha fazla yer verilmektedir. Bu yöndeki araştırmalar genellikle liberal perspektiften yazılmakta ve neoliberalizmin hem küresel ölçekte yayıldığı hem de Türkiye'de pekiştiği günümüze daha yakın bir süreci mercek altına almaktadır.⁶ Ancak Faruk Yalvaç'ın da belirttiği üzere, bu yöndeki çalışmalar sınıfsal ayrımları ve mücadeleleri göz ardı etmekte ve iç politika ile dış politika arasındaki ilişkiyi gözden kaçırma riski barındırmaktadır.⁷

¹ Mustafa Aydın, **Foreign Policy Formation and the Interaction between Domestic and International Environments**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Lancaster, Lancaster University, 1994.

² Hasan Mor, **Türk Dış Politikasında Belirleyici Faktörler Ekseninde Özal'ın Dış Politika Konsepti**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi, 2002.

³ Ramazan Gözen, **Amerikan Kışkacında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası**, Ankara, Liberte Yayınları, 2000; Sultan Birgül, **İran-İrak Savaşı'na Yönelik Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası: Realist Dış Politika**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, Kocaeli Üniversitesi, 2020.

⁴ Yunus Emre Aysel, **Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Siyasal Liberalizm Açısından Analizi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2016.

⁵ Yücel Bozdağlıoğlu, **Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach**, New York ve Londra, Routledge, 2003; Fulya Ereker, **Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2010; Kübra Deren Ekici, **Sosyal Konstrüktivizme Göre Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası (1983-1993)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli, Kocaeli Üniversitesi, 2018; Seçkin Köstem, "When Can Idea Entrepreneurs Influence Foreign Policy? Explaining the Rise of the 'Turkic World' in Turkish Foreign Policy", **Foreign Policy Analysis**, Cilt 13, Sayı 3, 2017, s. 722-740.

⁶ Beyza Ç. Tekin ve R. Barış Tekin, **The Limits, Dilemmas and Paradoxes of Turkish Foreign Policy: A Political Economy Perspective**, LSEE – Research on South Eastern Europe, 2015; Kemal Kirişçi, "The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State", **New Perspectives on Turkey**, Sayı 40, 2009, s. 29-57.

⁷ Faruk Yalvaç, "A Historical Materialist Analysis of Turkish Foreign Policy: Class, State, and Hegemony", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 13, Sayı 52, 2016, s. 3-22.

Ekonomik etkenleri sınıfsal unsurları da içerecek şekilde analize dahil etme noktasında ise Marksizm ön plana çıkmaktadır. Ancak Marksizm ile Uluslararası İlişkiler arasındaki ilişki karşılıklı nedenlerle oldukça zayıf kalmıştır. Bu husus tezin ilk bölümünde tartışıldığı için bu kısımda ayrıca işlenmeyecektir. Bununla birlikte literatürde Marksist kategoride değerlendirilebilecek ve İkinci Dünya Savaşı sonrası Türk dış politikası üzerine olan bir çalışmanın Haluk Gerger tarafından kaleme alındığını ifade etmek gerekir. Gerger, 1970’li yıllarda yaşanan ekonomik krizin ve dış gelişmelerin Türkiye’yi 1980’li yıllarda Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) Körfez’deki çıkarlarını korumaya yönelttiğini iddia etmektedir.⁸

Marksist kökenden gelen ve Uluslararası İlişkiler literatürüne en büyük etkiyi yapan kuram ise Eleştirel Teori olmuş ve bunun içinde özellikle Robert W. Cox’un önderliğinde Antonio Gramsci’nin görüşlerinin Uluslararası İlişkilere uyarlanmasıyla şekillenen Neo-Gramscian yaklaşım ön plana çıkmıştır. Söz konusu yaklaşım tezin ilk bölümünde detaylıca tartışılacaktır. Ancak bu tezin de dayandığı Neo-Gramscian yaklaşımın bazı temel varsayımlarına ve kullandığı yönteme Giriş bölümünde kısa da olsa yer vermek uygun olacaktır.

Cox, ana akım Uluslararası İlişkiler teorilerinin üretim ilişkilerini verili olarak kabul etmelerine eleştiri getirmektedir. Nitekim Cox’un görüşleri ile 1970’li yıllarda ayrı bir disiplin olma sürecine giren Uluslararası Politik Ekonominin eleştirel yaklaşımı arasında da ciddi bir bağ vardır.⁹ Bunun yanında Neo-Gramscian yaklaşım pozitivist bir felsefe benimsememekte, özne ile nesnenin birbirinden tamamen ayrı olarak değerlendirilemeyeceğini ve ikisi arasında karşılıklı bir etkileşimin bulunduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla, her zamanda ve mekânda geçerli olacak bir teori

⁸ Haluk Gerger, **Türk Dış Politikasının Ekonomi Politigi: “Soğuk Savaş”tan “Yeni Dünya Düzeni”ne**, 3. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap, 2012.

⁹ Eleştirel Uluslararası Politik Ekonomiye dair hem teorik tartışma hem de uygulama barındıran bir kaynak için bakınız: Alan Cafruny, Leila Simona Talani ve Gonzalo Pozo Martin (ed.), **The Palgrave Handbook of Critical International Political Economy**, Londra, Palgrave Macmillan, 2016.

geliştirmeye yönelik çaba içinde bulunmanın doğru olmadığı ve araştırmalarda incelenen olayın ya da sürecin kendi tarihsel bağlamı içinde değerlendirilmesi gerektiği savunulmaktadır.

Tarihsel materyalist yöntemin kullanıldığı Neo-Gramscian yaklaşımda hem materyal hem de sosyal ilişkiler tarihsel bir süreç içinde inceleme altına alınmaktadır. Bu bağlamda Braudel'in "tarihsel yapı" kavramına¹⁰ başvuran Cox, bu yapıların eylemleri doğrudan belirlemediğinin altını çizmektedir. Bununla birlikte, tarihsel yapıların bireyler, gruplar ve devletler üzerinde baskı uyguladığını ve onların hareket alanına sınırlamalar koyduğunu da eklemektedir. Genel geçer ve tarih-dışı bir teori geliştirmek yerine incelenen dönemde tarihsel yapı ile aktörlerin karşılıklı etkileşimini ortaya koyma çabası, yapıları değişmez gören görüşlere de meydan okumakta ve değişime açık kapı bırakmaktadır.

Bu noktada Marksist gelenekten gelen kuramcılarının dış politika analizi üzerine yeterince eğilmediklerini belirtmek gerekir.¹¹ Nitekim dış politika analizi üzerine yazılan teorik kitaplarda da ya Marksizm'e veya Eleştirel Teori'ye hiç değinilmemekte ya da sadece Bağımlılık Teorisi'nin ve Dünya Sistemleri Analizi'nin temel savlarına kısaca yer verilmektedir.¹²

Öte yandan, yakın bir zamanda Siyasal Marksist Benno Teschke'nin üretim ilişkilerini merkeze alarak Britanya'nın 18. yüzyıldaki dış politika stratejisini ortaya

¹⁰ Fernand Braudel, **On History**, (çev.) Sarah Matthews, Londra, The University of Chicago Press, 1980, s. 25-54.

¹¹ Benno Teschke ve Steffan Wyn-Jones, "Marxism in Foreign Policy", Cameron Thies (ed.), **Oxford Research Encyclopedia of Politics**, Oxford, Oxford University Press, 2017, s. 1-27.

¹² Laura Neack, **Studying Foreign Policy Comparatively: Cases and Analysis**, 4. Baskı, Londra, Rowman & Littlefield, 2019; Valerie M. Hudson ve Benjamin S. Day, **Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory**, 3. Baskı, Londra, Rowman & Littlefield, 2020; Bezen Balamir Coşkun ve İnan Rüma (der.), **Dış Politika Analizi: Konu, Kuram, Yöntem**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020; Marijke Breuning, **Foreign Policy Analysis: A Comparative Introduction**, New York, Palgrave Macmillan, 2007; Stephen G. Walker, Akan Malici ve Mark Schafer (ed.), **Rethinking Foreign Policy Analysis: States, Leaders and the Microfoundations of Behavioral International Relations**, New York, Routledge, 2011; Chris Alden ve Amnon Aran, **Foreign Policy Analysis: New Approaches**, 2. Baskı, Londra ve New York, Routledge, 2017.

koyduğu bir çalışması yayımlanmıştır.¹³ Farklı stratejileri anlamak için aktör merkezli bir perspektif öneren Teschke'nin yaklaşımı¹⁴ burjuvazinin oldukça güçlü olduğu ve kendisini kısıtlayacak bir hegemon devletin bulunmadığı Birleşik Krallık'ı merkezine almıştır. Bu bağlamda Türkiye gibi farklı sınıfsal yapı ve ilişkilere sahip ülkelerin üretim ilişkileri temelinde dış politika stratejisini açıklayacak bir genel analiz çerçevesi sunulmamıştır. Bunun yanında, Siyasal Marksistlerin yaklaşımlarının modern döneme geçişi açıklamaktaki başarılarını güncel döneme ilişkin çalışmalarda gösteremediği yönünde bir eleştiri de mevcuttur.¹⁵

Marksist perspektiften yapılan çalışmalar incelendiğinde göze çarpan bir başka araştırma yaklaşımı ise Neo-Gramscian yaklaşım ile yakın ilişkide olan ve uluslararası kapitalist sınıf üzerine odaklanan Amsterdam Politik İktisat Okulu'nun çalışmalarında gözlenmektedir. Aslında belirli bir grubun sahip olduğu aşırı güce yönelik tespitler İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yayımlanmaya başlayan ve elitlerin ABD siyasetindeki ağırlığını vurgulayan çalışmalar¹⁶ ile ortaya konmuştur. Bununla birlikte, Amsterdam Okulu elit perspektifinden ziyade sınıf temelli bir bakış açısı geliştirmiştir.¹⁷ Bu bağlamda uluslararası kapitalist sınıfın oluşumu inceleme altına alınmıştır.¹⁸

Bastiaan van Apeldoorn ve Nana de Graaff'ın Soğuk Savaş sonrası ABD dış politikasını mercek altına aldıkları kitapları ise Amsterdam Okulu'nun dış politika analizine dair en kapsamlı çalışmasını teşkil etmiştir. Çalışmada özellikle uluslararası

¹³ Benno Teschke, "The Social Origins of 18th Century British Grand Strategy: a Historical Sociology of the Peace of Utrecht", Alfred H. A. Soons (ed.), **The 1713 Peace of Utrecht and Its Enduring Effects**, Leiden, Brill, 2019, s. 120-155.

¹⁴ Benno Teschke ve Hannes Lacher, "The Changing 'Logics' of Capitalist Competition", **Cambridge Review of International Affairs**, Cilt 20, Sayı 4, 2007, s. 578.

¹⁵ Ian Bruff, "European Varieties of Capitalism and the International", **European Journal of International Relations**, Cilt 16, Sayı 4, 2010, s. 621.

¹⁶ C. Wright Mills, **The Power Elite**, Oxford, Oxford University Press, 1956; G. William Domhoff, **Who Rules America? Power, Politics and Social Change**, New Jersey, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1967.

¹⁷ Nana de Graaff ve Bastiaan van Apeldoorn, "The Transnationalist US Foreign-Policy Elite in Exile? A Comparative Network Analysis of the Trump Administration", **Global Networks**, Cilt 21, Sayı 2, 2021, s. 241.

¹⁸ Kees van der Pijl, **The Making of an Atlantic Ruling Class**, Londra, Verso, 1984.

kapitalist sınıfın gücü üzerinde durulmuş ve ABD'deki devlet ile sermaye ilişkisi sosyal ağ analizi vasıtasıyla gösterilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda medyanın kullanımı, yayımlanan raporlar, devlet ile iş çevreleri arasındaki kişisel temaslar ve lobi faaliyetleri üzerinden sermayenin dış politika kararları üzerindeki etkisine dikkat çekilmiştir. Ayrıca devlet bünyesinde görev yapan pek çok kişinin geçmişte özel sektörde çalıştığı ve dolayısıyla bu insanların ulusal çıkar anlayışlarının da sermaye sınıfının çıkarları ile özdeşleşmiş olduğu ileri sürülmüştür.¹⁹

Bununla birlikte, van Apeldoorn'un da kabul ettiği üzere Amsterdam Okulu'nun yaklaşımı öncelikli olarak merkezdeki ulusashırı kapitalist bütünleşmeye odaklanmakta ve bu da Batı-merkezciliğe kapı aralamaktadır. Van Apeldoorn, ulusashırı toplumsal ilişkiler ile diğer bölgelerdeki devlet politikalarının uzlaşmasının analizine ilişkin yetersizliğe dikkat çekmekte ve ileride bu alanda çalışmalar yapılması gerektiğinin altını çizmektedir.²⁰ Amsterdam Okulu'na getirilen bir diğer eleştiri de ulusashırı kapitalist sınıfın gereğinden fazla ön plana çıkarıldığına, buna karşılık egemen sınıfın madun sınıfların rızasını nasıl edindiğinin ve bu doğrultuda ideolojik ve kültürel unsurların nasıl devreye sokulduğunun göz ardı edildiğine yöneliktir. Nitekim bu eksiklik, hegemonyanın yukarıdan aşağı mekanik bir şekilde tesis edildiği varsayımını beraberinde getirebilmektedir.²¹

Tarihsel materyalist bir yöntemle dış politika analizi geliştirme çabasında olan bir diğer çalışma ise Faruk Yalvaç tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Bob Jessop'un hegemonik proje kavramına başvuran Yalvaç, devletlerin dış politika stratejilerinin benimsenen hegemonik proje ile olan bağlantısına vurgu yapmaktadır.

¹⁹ Bastiaan van Apeldoorn ve Nana de Graaff, **American Grand Strategy and Corporate Elite Networks: The Open Door since the End of the Cold War**, Londra ve New York, Routledge, 2016. Bu çizgide başka bir çalışma için bakınız: Christopher Layne, "The US Foreign Policy Establishment and Grand Strategy: How American Elites Obstruct Strategic Adjustment", **International Politics**, Sayı 54, 2017, s. 260-275.

²⁰ Bastiaan van Apeldoorn, "Theorizing the Transnational: A Historical Materialist Approach", **Journal of International Relations and Development**, Cilt 7, Sayı 2, 2004, s. 169.

²¹ Owen Worth, **Rethinking Hegemony**, Londra, Palgrave, 2015, s. 74.

Yalvaç, böylelikle sınıfsal ilişkiler ile izlenen dış politika arasında bir bağlantı kurmayı amaçlamış ve siyasi kriz ile ortaya çıkabilecek yeni hegemonik projelerin dış politikada değişimi beraberinde getireceğini ifade etmiştir.²²

Cox'un devlet-toplum ilişkisine yönelik görüşlerinde bazı belirsizliklerin bulunduğu ve dış etkenlerin devlet yapısında yarattığı değişime ilişkin savlarının sınıfsal bir yapıya sahip olan devleti edilgen konuma sokma riski barındırdığına yönelik eleştiriler²³ düşünüldüğünde, Jessop'un stratejik-ilişkisel yaklaşımının ve hegemonya projesi kavramının önemi ortaya çıkmaktadır. Jessop'un yaklaşımı devletin sınıfsal yapısını dikkate alarak, devletin uluslararasılaşması sürecinde ulusal düzeyde yaşanan gelişmeleri ve bunun uluslararası düzey ile etkileşimini irdeleyebilme imkânı sunmaktadır.

Eleştirel Teori üzerinden 1980'li yıllardaki Türk dış politikasını irdeleyen iki tezden bahsetmek mümkündür. Bu tezlerden ilki, Anavatan Partisi hükümetleri döneminde dış politikaya yönelik ulusal çıkar kavramının belirlenmesi sürecini iç etkenlere odaklanarak tartışan İlhan Uzgel tarafından yazılmıştır. Nicos Poulantzas'ın görüşlerine başvurarak devletin burjuvaziden belirli bir özerkliğe sahip olduğunu belirten Uzgel, devletin genellikle burjuvazinin kısa dönemli çıkarları yerine genel kapitalist çıkarlar dahilinde hareket ettiğini belirtmekte, ancak bu ikisinin çeliştiği durumların yaşanabildiğine de dikkat çekmektedir.²⁴

²² Yalvaç, 2016, s. 5; Faruk Yalvaç, "Approaches to Turkish Foreign Policy: A Critical Realist Analysis", **Turkish Studies**, Cilt 15, Sayı 1, 2014a, s. 117-138.

²³ Jonathan Pass, "Gramsci Meets Emergent Materialism: Towards a Neo Neo-Gramscian Perspective on World Order", **Review of International Studies**, Cilt 44, Sayı 4, 2018, s. 607; Pınar Bedirhanoğlu, "The State in Neoliberal Globalization: The Merits and Limits of Coxian Conceptions", Alison J. Ayers (ed.), **Gramsci, Political Economy and International Relations Theory: Modern Princes and Naked Emperors**, New York, Palgrave Macmillan, 2008, s. 100; Leo Panitch, "Globalization and the State", Leo Panitch vd. (ed.), **The Globalization Decade: A Critical Reader**, Londra, The Merlin Press, 2004, s. 18; Sol Picciotto, "The Internationalization of the State", **Review of Radical Political Economics**, Cilt 22, Sayı 1, 1990, s. 28-44.

²⁴ İlhan Uzgel, **Ulusal Çıkar ve Dış Politika**, Ankara, İmge Yayınları, 2004, s. 93.

Öte yandan bu noktada devletin genel kapitalist çıkarlarının ne olduğu sorusu ortaya çıkmaktadır. Uluslararası ekonomiye eklemlenmek, serbest ticaretin önündeki engelleri kaldırmak, sermayenin serbest dolaşımına imkân tanımak gibi uygulamalar neoliberal projenin gerekleridir. Kapitalizmin genel çıkarları olarak nitelendirilebilecek bu yöndeki politikaların belirlenmesinde dış etmenlerin büyük rolü bulunmaktadır.

Neoliberal politikalar gerek Türkiye gibi dış borcunu ödemekte zorlanan ülkelere mali yardımın koşulu olarak sunulması gerekse de 1980’li yıllarda güçlenerek egemen ideoloji hâline gelip medya, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla “rıza” devşirilmesi sayesinde yayılma olanağı bulmuştur. Ayrıca Cox’un vurguladığı üzere gelişmekte olan ülkelerden gelen elitlerin uluslararası örgütlerde asimile edilmesi de neoliberalizmin geniş coğrafyalara yayılmasını kolaylaştırmıştır.²⁵ Turgut Özal’ın Dünya Bankası’nda çalıştığı dönem de Şili’de neoliberal politikaların bir anlamda deneyinin gerçekleştiği döneme tekabül etmektedir. Bunun yanında, iş dünyası ile yakın ilişkilerinden bağımsız olarak Özal’ın neoliberal politikaları benimsediği bilinmektedir.

Bir diğer önemli husus da her devletin siyasi ve kültürel yapısının farklı oluşudur. Zira bu durum, neoliberalizmin içselleştirilme yolunu ve seviyesini farklılaştırmaktadır. Nitekim tezin ikinci bölümünde detaylandırılacağı üzere, Turgut Özal’ın ekonomi politikaları ile Thatcher ve Reagan gibi liderlerin ekonomi politikaları arasında farklılıklar bulunmaktadır. Ayrıca neoliberal politikaların uygulanma düzeyi ABD ve Birleşik Krallık’ta da aynı değildir.²⁶ Bu konuda ülkenin geçmişten gelen siyasi, ekonomik ve kültürel unsurları büyük önem teşkil etmektedir. Dolayısıyla iç etkenler ile dış etkenleri birlikte incelemek daha kapsamlı bir analiz yapma imkânı tanımaktadır.

²⁵ Robert W. Cox, “Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method”, **Millenium: Journal of International Studies**, Cilt 12, Sayı 2, 1983, s. 172-173.

²⁶ Bu konuda detaylı bilgi için bakınız: David Harvey, **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, 2. Baskı, (çev.) Aylin Onacak, İstanbul, Sel Yayınları, 2015, s. 72-94.

Eleştirel Teori kapsamında Türk dış politikası analizi yapan bir diğer çalışma ise yakın bir zamanda Coşkun Soysal tarafından gerçekleştirilmiştir. Tezinde Neo-Osmanlıcılığın ortaya çıktığı ve 1989-1993 yılları arasında uygulanmaya çalışıldığı koşulları irdeleyen Soysal, Yalvaç'ın yaklaşımına benzer bir biçimde Jessop'un görüşlerinden faydalanmıştır. Soysal, Soğuk Savaş'ın sona ermesinin Türkiye gibi bölgesel güç olma arzusunda olan ülkelere fırsat tanıdığı düşüncesindedir. Bu bağlamda 1983-1989 yılları arasında ihracatı artırma hedefi doğrultusunda kurgulanan dış politikanın Soğuk Savaş'ın ardından takip edilen Neo-Osmanlıcı dış politikaya materyal temel oluşturduğunu savunmaktadır. Bu hususta Bulgaristan ile yaşanan göç krizi, Bosna Savaşı, Körfez Savaşı ve Orta Asya ile Kafkaslarda izlenen iddialı dış politikaya ışık tutmaya çalışan Soysal, Özal'ın Bulgaristan'a karşı söylemde iddialı uygulamada temkinli olduğunu, diğer üç konuda ise iddialı olmak istemesine rağmen istediklerini uygulamaya koyamadığını ifade etmektedir. Soysal, izlendiğini ileri sürdüğü iddialı Neo-Osmanlıcı dış politikanın başarıya ulaşamamasında ABD'den kaynaklı kısıtlamaların, sermaye fraksiyonları arasındaki farklılıkların, Özal hükümeti içinde ve orduda mevcut olan karşıt görüşlerin ve ekonomik sıkıntılar sebebiyle toplumun geniş kesimlerinin desteğinin kazanılamamasının etkili olduğu görüşündedir.²⁷

Bu tezin temel amacı ise 24 Ocak Kararlarının ardından benimsenen ihracat odaklı büyüme modelinin Türk dış politikasında yarattığı değişimi ortaya koymaktır. İhracat odaklı büyüme modelinin, dış politikada ihracatı artırmaya yönelik stratejiler takip edilmesine yol açacağı varsayılabilir. Bununla birlikte, tezin zamansal kapsamını Soğuk Savaş'ın devam etmekte olduğu 1980-1991 yılları arasındaki dönem teşkil etmektedir. Türkiye'nin tüm ülkelerle dış ilişkilerine yer vermenin zorlukları göz önüne alındığından, kapsamın komşu ülkelerle sınırlı tutulmasına karar verilmiştir. Ancak hem siyasi hem de ekonomik gerekçelerle Türkiye için önemli olan ABD ve Avrupa

²⁷ Coşkun Soysal, **The Stillborn Neo-Ottomanist Foreign Policy Aspiration of the Özal Era**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2020.

Ekonomik Topluluğu (AET) ile ilişkilere de genel hatlarıyla yer verilmiştir. Burada belirtilmesi gereken bir husus da tezin kapsamı gereği Türkiye'nin komşuları ile ilişkileri incelenirken ağırlıklı olarak Türkiye'nin izlediği politikalara odaklanıldığı ve bu bağlamda komşu ülkelerde yaşanan iç gelişmelerin ve bu gelişmelerin dış politikalarına etkilerinin görece daha sınırlı bir şekilde irdelendiğidir. Bu sınırlar dahilinde, Soğuk Savaş devam ederken Türkiye'nin karşı blokta yer aldığı Sovyetler Birliği ve Bulgaristan; en güçlü müttefiki olan ABD'nin soğuk ilişkilere sahip olduğu İran, Irak ve Suriye; yine Batı Blokunda yer alan ancak Türkiye ile ciddi siyasi sorunlara sahip olan Yunanistan ile olan ilişkilerini incelemenin takip edilen dış politikayı sınamak ve kısıtlarını ortaya koymak açısından verimli olacağı düşünülmüştür. Bunun yanında tezin Özal dönemi dışında askeri rejim dönemindeki dış politikayı da kapsaması, dış politikanın liderden bağımsız olarak süreklilik ve farklılık barındırıp barındırmadığını irdeleme yönünden da faydalı olacaktır.

Tezde teorik açıdan Neo-Gramscian yaklaşım tercih edilmiştir. Böylelikle hem iç hem de dış etkenlerin, siyasi ve ekonomik boyutlarıyla birlikte analize dahil edilmesi ve tezin disiplinlerarası bir nitelik taşıması amaçlanmaktadır. Bunun yanında, bu yaklaşımın Batı-merkezli olmayan ve Marksist çerçeveden dış politika analizlerine katkıda bulunması hedeflenmektedir. Bu hususta devlet-burjuvazi ilişkilerinin ve bunun dış politikaya etkisinin ortaya konulması önem kazanmaktadır. Türkiye'deki devlet-burjuvazi ilişkilerinin yapısı göz önüne alındığında, van Apeldoorn ve de Graaff'ın ABD için kullandığı sosyal ağ analizinden Yalvaç'ın analiz yöntemi daha uygun bulunmuştur. Dolayısıyla, devleti ne burjuvazinin doğrudan bir aracı olarak gören ne de onu sınıflardan bağımsız bir aktör olarak değerlendiren Jessop'un stratejik-ilişkisel yaklaşımı benimsenmiştir. Ayrıca Jessop'un yaklaşımının, dış etkenler ile iç etkenlerin etkileşimini ortaya koyarak Neo-Gramscian analize katkıda bulunacağı da düşünülmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'de hem Planlı Dönem'deki hem de 24 Ocak

Kararlarının ardından başlayan Neoliberal Dönem'deki birikim stratejileri ve hegemonya projeleri ortaya konulmuş ve izlenen dış politika da bu doğrultuda açıklanmaya çalışılmıştır.

Tezde ithal ikameci sanayileşmeden, ihracat odaklı büyüme modeline geçişin Türk dış politikasında yarattığı değişimi incelemek olan temel amacın yanında şu sorulara da yanıt aranacaktır: 1980'li yıllarda neoliberalizm neden ve nasıl ön plana çıkmıştır? Türkiye neden ihracat odaklı büyüme modeline geçmiştir? Neoliberal dönüşümün yaşandığı Türkiye'de nasıl bir birikim stratejisi ve hegemonik proje benimsenmiştir? Söz konusu dönemde Türkiye'nin dış politikadaki manevra alanını etkileyen iç ve dış unsurlar nelerdir?

Tezde tarihsel materyalist bir yöntem benimsenmiş ve üretim ilişkilerinin toplumsal ve siyasi yönü vurgulanarak analiz yapılmasına çalışılmıştır. Bu bağlamda başlıca veri toplama tekniği olarak kaynak taraması yapılmıştır. Tezin yazıldığı dönemde Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivlerinin sadece 1919-1958 yılları arası için Danimarka, Norveç, İzlanda, İsveç, Finlandiya, Letonya, Litvanya, Estonya, Çin, Polonya ve Almanya'ya dair belgelerin erişime açık olması tezde bu arşivden faydalanılmasının önüne geçmiştir. Bu sebeple özellikle erişime açık resmi belgeler ve açıklamalar önem taşımıştır. Bunun yanında döneme ilişkin kitaplar, makaleler, raporlar, ulusal ve uluslararası kurumların sunduğu istatistiksel veriler, devlet kademesinde çalışan bazı kişilerin anı kitapları ve bu kişilerle yapılan röportajları barındıran kitaplar ve gazete haberlerinden de yararlanılmıştır.

Daha önce de belirtildiği üzere Uluslararası İlişkiler ile İktisat disiplinleri arasında kopukluk olduğundan, tezde teorik tartışmaların yapıldığı ilk bölümde İktisat alanında uluslararası siyasetin konularına da temas eden çalışmalar incelenmiştir. Bu bağlamda Liberalizm, Realizm ve Marksizm başlıkları altında konumlandırılacak

çeşitli görüşler ortaya konmuş, Uluslararası Politik Ekonomi disiplininin kuruluşuna ve tezde kullanılacak olan Neo-Gramscian yaklaşıma dair bilgilere de yer verilmiştir. Tezin ilk bölümü, Neo-Gramscian yaklaşımın uluslararası ve ulusal düzey arasındaki etkileşim sürecine ve devlet-sınıf ilişkilerinin kuramsal altyapısına dair eleştiri aldığı hususlarda teorik katkıda bulunabilecek Jessop'un stratejik-ilişkisel yaklaşımının açıklanması ile son bulmaktadır.

Tezin ikinci bölümü Türkiye ekonomisindeki neoliberal dönüşüme odaklanmaktadır. Bu bağlamda öncelikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında neoliberalizmin yayıldığı 1980'li yıllara kadar olan süreçte uluslararası ekonomideki genel durum aktarılmıştır. Daha sonrasında Türkiye özeline geçilerek Planlı Dönem'deki ithal ikameci sanayileşme modeline geçişte etkili iç ve dış unsurlar, benimsenen birikim stratejisi ve hegemonya projesi ile birlikte açıklanmış; böylelikle 24 Ocak 1980 tarihinde alınan kararlara yol açan unsurlar ortaya konulmuştur. Nitekim bölümün devamında 1980'li yıllarda izlenen ekonomi politikası, Jessop'un birikim stratejisi ve hegemonya projesi kavramları çerçevesinde tartışılarak ele alınmıştır.

Tezin üçüncü bölümü ihracat odaklı büyüme modeline geçen Türkiye'nin dış politikasına odaklanmaktadır. 1980'li yıllarda izlenen dış politikayı karşılaştırma yaparak bir bağlama oturtmak amacıyla, 1960-1980 yılları arasındaki ithal ikameci sanayileşme döneminin dış politikasına da genel hatlarıyla yer verilmiştir. Tezin odak noktasını oluşturan ve ihracat odaklı büyüme modelinin benimsendiği 1980-1991 yılları arasındaki dış politika, uluslararası siyasi ve ekonomik bağlam da göz önüne alınarak Türkiye'nin komşularıyla ilişkileri üzerinden inceleme altına alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

Uluslararası ilişkilere dair konular tarih boyunca siyaset bilimcilerin, iktisatçıların, hukukçuların ve sosyologların çalışmalarında kendine yer bulmuştur. Ancak bu çalışmalar genellikle siyaset biliminin alt dalları kapsamında değerlendirilmiş, ayrı bir bilim dalı oluşturulması girişiminde bulunulmamıştır. Yaygın kanıya göre akademik bir disiplin olarak Uluslararası İlişkilerin²⁸ ortaya çıkışı, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından 1919 yılında dönemin ABD Başkanı Woodrow Wilson'a ithafen Wales Üniversitesi bünyesinde kurulan Wilson Uluslararası Politika Kürsüsüne dayandırılmaktadır. Nitekim öne sürülen görüşler de Wilson'un düşünceleri ile paralellik göstermiş ve ilk çalışmalar yeni bir büyük savaşın nasıl önlenebileceği üzerinde durmuştur. İlk kürsünün ardından ilerleyen yıllarda özellikle Britanya ve ABD'de Uluslararası İlişkiler/Politika kürsüleri kurulmuş ve zaman içinde diğer bölge ve ülkelerde de kurumsallaşma başlamıştır.²⁹

Uluslararası İlişkilerin tarihini konu alan ders kitapları ve akademik makaleler incelendiğinde, disiplinin büyük tartışmalar³⁰ üzerinden ilerlediğine yönelik bir anlayışın hâkim olduğu görülmektedir. Ancak son dönemde bunu sorgulayan görüşler de ileri sürülmüştür. Örneğin Schmidt, tartışmalar üzerinden ilerleyen bir disiplinin mevcut olduğuna yönelik kanının disiplininde bilimsel ilerlemenin sağlandığına ilişkin bir

²⁸ Bu çalışmada disiplin olarak kastedilen "Uluslararası İlişkiler" in ilk harfleri büyük harf ile yazılmıştır.

²⁹ Scott Burchill ve Andrew Linklater, "Giriş", Scott Burchill vd., **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, (çev.) Ali Aslan ve Muahmmmed Ali Ağcan, İstanbul, Küre Yayınları, 2012, s. 18; Faruk Yalvaç, "Uluslararası İlişkilerde Teori Kavramı ve Temel Teorik Tartışmalar", Ramazan Gözen (der.), **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014b, s. 31-32; A. Nuri Yurdusev, "Uluslararası İlişkiler Öncesi", Atilla Eralp (der.), **Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s. 26-27.

³⁰ Burada bahsedilen tartışmalardan ilkinin idealizm-realizm, ikincisinin gelenekselcilik-davranışsalcılık, üçüncüsünün paradigmalarda arasında, dördüncüsünün ise pozitivist-postpozitivist teoriler arasında yaşandığı varsayılmaktadır.

kabule yol açtığını, ancak kendisinin bu tartışmaların tamamının gerçekten vuku bulduğuna yönelik şüphesinin bulunduğunu dile getirmiştir.³¹ Muhammed Ağcan da son dönem çalışmalardaki sorgulayan yaklaşımlara dikkat çekmekte ve uluslararası ilişkiler teorilerinin aslında keskin biçimde birbirlerinden ayrılmadığını ve sorunlar üzerinde sistematik bir tartışma yürütülemediğini vurgulamaktadır.³²

Her ne kadar Uluslararası İlişkilerin tarihine ve gelişimine yönelik farklı yaklaşımlar söz konusu olsa da özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın ardından realizmin disiplindeki ağırlığı yadsınamayacak boyuttadır. Bunda İkinci Dünya Savaşı'nın idealizm çerçevesinde şekillenen argümanlara önemli darbe vurmuş olmasının ve hemen ardından Soğuk Savaş'ın başlayıp güvenlik konularını uluslararası gündemin temel başlığı hâline getirmesinin büyük etkisi bulunmaktadır. Pozitivist bir yaklaşımın hüküm sürdüğü ve bu bağlamda disipliner uzmanlaşmanın desteklendiği ABD'de, Hans Morgenthau 1948 yılında yayımlanan ünlü kitabında³³ Uluslararası İlişkilerin olması gerekeni değil olanı incelemesi gerektiğini öne sürmüş ve böylelikle disiplinin pozitivist bağlamda şekillenmesine katkıda bulunmuştur. ABD'nin uluslararası politikadaki konumu ve Soğuk Savaş'ın varlığı da Morgenthau'nun güç odaklı analizinin etkisini artırmıştır. Bu faktörler neticesinde Morgenthau'nun kitabı uzun bir süre derslerde alanın temel kitabı olarak okutulmuştur.³⁴

Disiplinin Anglo-Saxon kökeni itibariyle sahip olduğu pozitivist bilim felsefesi, yaşandığı öne sürülen akademik tartışmaların bağlamını da belirlemiştir. Nitekim hem iki savaş arası dönemde öne sürülen idealist savlar hem de onlara eleştirel bir yaklaşım

³¹ Brian C. Schmidt, "On the History and Historiography of International Relations", Walter Carlsnaes, Thomas Risse ve Beth A. Simmons (ed.), **Handbook of International Relations**, Londra, Sage Publications, 2002, s. 13.

³² Muhammed A. Ağcan, "Sosyal Bilimler Felsefesi ve Uluslararası İlişkiler Teorisi", Evren Balta (ed.), **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 82.

³³ Hans Morgenthau, **Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace**, New York, Alfred A. Knopf, 1948.

³⁴ Atila Eralp, "Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması", Eralp (der.), **Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar**, 1996, s. 72.

benimseyen realist görüş, pozitivizmi kendine temel almıştır. Ayrıca disiplinin ikinci tartışması olarak değerlendirilen gelenekselcilik ve davranışsalcılık arasındaki tartışma da yine bu temelden hareket etmiş ve yönetime dair bir tartışma olmanın ötesine geçememiştir. Ancak 1980’li yıllara gelindiğinde disiplinde yeni yaklaşımlar ortaya çıkmış ve bu artan çeşitliliğe bağlı olarak daha derin farklılaşmalar meydana gelmiştir.

Disiplinin eksik kaldığı noktalardan biri de özellikle 1970’li yıllara kadar olan süreçte İktisat ile kayda değer bir ilişki kurmamış olmasıdır. Uluslararası siyasetin ekonomik yönünün göz ardı edilmesi veya analizlere yeterince dahil edilmemesi ilginç bir durumdur. Bunun yanında Marksizm ile Uluslararası İlişkiler arasındaki ilişki de oldukça kopuktur. Tezde kullanılan Eleştirel Teori’nin hem iktisadi konular hem de Marksizm ile bağlantısı düşünüldüğünde, öncelikle bu alanlarda uluslararası ilişkiler ile ilgili konuları da kapsayan çalışmaları incelemek, tarihsel süreç içinde farklı yaklaşımların gelişimini ortaya koymak açısından faydalı olacaktır. Bu incelemenin ardından önce Neo-Gramscian yaklaşım, ardından bu yaklaşımın uluslararası düzey ile ulusal düzey arasındaki etkileşime ve devlet-sınıf ilişkilerinin kuramsal altyapısına dair eleştiri aldığı hususlarda teorik katkı sağlayacağı düşünülen Jessop’un stratejik-ilişkisel yaklaşımı açıklanacaktır.

1.1. Klasik İktisat ve Klasik Emperyalizm Kuramları

Avrupalı devletlerin 15. yüzyılda başlayan coğrafi keşifleri, artan zenginlikleri ve Sanayi Devrimi sonucunda maddi dünyada ve üretim ilişkilerinde yaşadıkları dönüşümler iktisadi düşüncüyü de etkiledi. Devletin ekonomiye müdahalesine karşı olan düşünce akımı ilk olarak 18. yüzyılın ikinci yarısında Fransa’da ortaya çıktı ve

“Fizyokrazi” kavramıyla tanındı. Ancak daha sonra Birleşik Krallık’ta ortaya çıkacak olan Klasik İktisat Okulu’ndan farklı olarak Fizyokrazi sanayiye değil tarımı merkezine almıştı. Bunda Fransa’da tarımsal verimliliğin düşük olmasının ve Jean-Baptiste Colbert’in merkantilist düşüncesi ile sanayileşmeye dönük politikalarının Fransız tarımında yarattığı olumsuz etkinin rolü büyüktü.³⁵

Etimolojik olarak “doğa yasası” anlamına gelen Fizyokrazi, doğa kanunu ile ekonomi ve ahlak kanunlarının uyumlu olması gerektiği düşüncesini temel almıştır. Bu anlayış çerçevesinde merkantilizmin değerli madenleri servetin ana unsuru olarak gören ve kısıtlamaları destekleyen politikalarının aksine, artı değeri üreten faktör olarak düşünülen toprak, servetin kaynağı olarak görülmüştür.³⁶ Fizyokratlar, ülke içi ve ülkeler arası ticareti kısıtlayan düzenlemeleri doğal düzene aykırı saymışlar, ticarete serbestleşmeyi savunmuşlar; bu durumun pazarı genişleterek üretici lehine sonuçlar doğuracağını belirtmişlerdir.³⁷

Bir süre Fransa’da kalmış olan ve daha sonra Britanya’ya döndüğünde Klasik İktisat Okulu’nun temellerini atan Adam Smith’in savları incelendiğinde, Fizyokrazinin etkilerini görmek mümkündür. Smith, devletin ekonomiye müdahalesini eleştirmiş, ekonomik dengenin serbest piyasada müdahaleye gerek olmaksızın kendiliğinden oluşacağını öne sürmüştü ve devletin ekonomiye müdahalesinin yarar yerine zarar getireceğini iddia etmiştir. Ayrıca ortaya koyduğu “Mutlak Üstünlükler Teorisi” ile de yerel üretimin verimsizlik pahasına korunmasına karşı çıkmış; ticaret ilişkisine girmiş olan iki ülkenin, üretim maliyeti daha az olan ürünü üretmeye yoğunlaşıp maliyetli olanı

³⁵ Gülten Kazgan, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, 19. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2014, s. 64.

³⁶ The Editors of Encyclopaedia Britannica, “Physiocrat”, **Encyclopedia Britannica**, 16 Kasım 2020, <https://www.britannica.com/topic/physiocrat> (erişim tarihi 25 Mart 2022).

³⁷ Kazgan, 2014, s. 67.

ticaret ilişkisi içinde elde etmesini salık vermiş; bunun her iki tarafa da yarar sağlayacağını belirtmiştir.³⁸

Öte yandan Smith'in de yerel endüstrinin korunması gerektiğini düşündüğü iki durumdan bahsettiğini belirtmek gerekir. Bunlardan ilki ülke savunmasına ilişkin sanayiye ilgilendirmektedir. Bu bağlamda Smith, Britanya'nın savunmasında denizcilerin sayısının ve gemiciliğin önemine dikkat çekmiş ve Britanya'ya denizcilikte yasaklamalar ve sınırlamalar ile ticari tekel sağlayan Denizcilik Yasası'na olumlu yaklaşmıştır. Smith, ikinci olarak ise yerel üretime uygulanan vergiler ile ithal edilen ürünlere uygulanan vergilerin eşit olması gerektiğini ifade etmiştir.³⁹

Klasik İktisat Okulu'nun bir diğer üyesi olan David Ricardo ise serbest ticaretin hâkim olduğu bir düzende her ülkenin üretimini kendi yararına olan alanlarda gerçekleştireceğini ileri sürmüş ve çıkarları en üst seviyeye ulaştırmayı amaçlayan bu çabanın aynı zamanda evrensel olarak da herkese fayda getireceğini iddia etmiştir. Ayrıca Ricardo, Smith'in Mutlak Üstünlükler Teorisi'ne ek olarak bir ülkenin tüm malları diğerinden ucuza üretebiliyor olması durumunda dahi, üretim maliyeti düşük olanı üretmeye odaklanmasının çıkarına olacağını belirterek "Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'ni" ortaya atmıştır.⁴⁰

Uluslararası siyasette Birleşik Krallık'a 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ABD ve siyasal birliğini sağlamış bulunan Almanya gibi yeni ve hızla sanayileşen rakipler çıkmıştır. Bu iki ülke de Birleşik Krallık'tan farklı olarak daha korumacı politikalar benimsemişlerdir. Birleşik Krallık'ta nasıl Smith ve Ricardo liberalizmi temel alan Klasik İktisatın öncüleri olmuşlarsa, Friedrich List de Almanya'da korumacı politikanın başlıca savunucusu olmuştur.

³⁸ Adam Smith, **An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations**, University of Chicago Press, 1977, s. 594-596.

³⁹ **Ibid.**, s. 602-605.

⁴⁰ David Ricardo, **The Principles of Political Economy and Taxation**, Londra, J. M. Dent & Sons, 1937.

Uluslararası iş bölümündense ulusal çıkarlara dikkat çeken, Almanya'nın sanayileşmeye öncelik vermesini ve bu hususta devletin kurucu bir rol oynaması gerektiğini ifade eden List, serbest ticarete de eleştiriler getirmiştir. Serbest ticareti önceleyen kuramın Birleşik Krallık'ın çıkarları ile uyumlu olduğunu ve ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarını göz ardı ettiğini savunan List, yeni doğan sanayileri uluslararası rekabet ile başa çıkabilecek seviyeye erişene kadar korumanın gerekliliğine vurgu yapmış, ancak bu gerçekleşikten sonra serbest ticarete geçilmesinin mantıklı olacağını ileri sürmüştür.⁴¹

Bir başka yükselen güç ABD'de ise Henry Charles Carey'in görüşleri ön plana çıkmıştır. Carey, ABD'nin serbest dış ticareti desteklediği 1836-1838 yılları arasında yaşadığı ekonomik sorunlara gönderme yaparak, gümrük vergilerinin 1842 yılında tekrar uygulamaya konulmasının ekonomi üzerindeki olumlu etkilerine değinmiştir. Ayrıca o da List'e benzer şekilde ulusal sanayinin kuvvetlenmesi için ilk aşamada korunmasının gerekli olduğu düşüncesindedir.⁴² Bu bağlamda, ileri sürülen iktisadi görüşler ve siyasi çıkarlar arasında kayda değer bir uyuma olduğu gözlenmektedir.

Uluslararası İlişkilerin kurulmasından önce Marksistlerin de disiplin ile temas eden çalışmaları olmuştur. Öncelikle Marx'ın uluslararası ilişkilere dair derin bir analizde bulunmadığı bilinmektedir.⁴³ Yine de 19. yüzyılın sonlarından itibaren kapitalizmin genişlemesine bağlı olarak ortaya çıkan rekabet ve emperyalizm, kimi Marksist yazarların çalışmalarına konu olmuş ve bugün “Klasik Emperyalizm Kuramları” olarak bilinen kuramlar ortaya atılmıştır. Konuya dair makalelerinde Uzgel

⁴¹ Kazgan, 2014, s. 179-181.

⁴² **Ibid.**, s. 181.

⁴³ Bunda Marx'ın, emperyalizmin henüz yeterince olgunlaşmadığı bir dönemde çalışmalarını yapmış olmasının etkisi açıktır. Engin Sune, Marx'ın kapalı bir kapitalist ekonomiye odaklandığını belirtmekte ve Britanya'nın Hindistan'daki hâkimiyetine dair sınırlı sayıdaki yazısı dışında çalışması bulunmadığını ifade etmektedir (Engin Sune, “Emperyalizm Kuramları ve Uluslararası İlişkiler”, Faruk Yalvaç (der.), **Tarihsel Materyalizm ve Uluslararası İlişkiler**, Ankara, İmge Yayınları, 2017, s. 89).

ve Bedirhanoğlu, devletler arasındaki ilişkileri de analiz kapsamına alan bu tartışmaların henüz Uluslararası İlişkiler disiplini kurumsallaşmadan başladığına işaret etmektedir.⁴⁴

Bu aşamada her ne kadar uluslararası siyasete dair analizleri son derece sınırlı olsa da Marksist çizgide yer alan ardıllarına olan etkisi nedeniyle Marx'ın görüşlerinden kısaca bahsetmek gerekir. Geçmiş yazınlar incelendiğinde, Marx'ın dışında Smith ve Ricardo'nun çalışmalarında da siyaset ve ekonominin iç içe düşünüldüğü göze çarpmaktadır. Hem Smith hem de Ricardo kapitalizmin işlevsel bir sistem olduğunu öne sürdükten sonra sistemin sadece kapitalistler için değil, toprak sahipleri için de kazançlı olduğunu belirtmiş ve olumlu sosyal sonuçlara yol açacağını iddia etmişlerdir. Öte yandan işçi sınıfının maaşı onların çalışmalarında önemli bir sorun olarak değerlendirilmezken, Marx'ın araştırmalarını yaptığı ve sanayileşmenin hız kazandığı dönemde asgari ücretin veya sendikaların bulunmayışının da etkisiyle bu husus büyük sorunlara gebe olmuştur.⁴⁵

Klasik İktisat Okulu'nun görüşlerini eleştiren Marx, temel olarak insanların toplumsal üretim sürecinde belirli üretim ilişkileri geliştirdiklerini ve bu bağlamda bir iktisadi yapı ve onun üzerinde yükselen hukuki ve siyasal üst yapıyı meydana getirdiklerini belirtmiştir. Gelişme sürecinde yaşanan uyumsuzluk ise toplumsal devrimlere kapı aralamaktadır. Bu noktada Marx, iktisadi temeldeki değişimin üst yapıda da değişime yol açacağını ifade etmiştir.⁴⁶ Karl Marx ve Friedrich Engels tarafından 1848 yılında yayımlanan Komünist Manifesto'da, toplumların tarihinin aslında ezen ve ezilenler arasındaki sınıf mücadelelerinin tarihi olduğu ve bu karşıtlığın

⁴⁴ İlhan Uzgel ve Nazan Bedirhanoğlu, "Eleştirel Bir Literatür Değerlendirmesi: Dışlamadan Sınırlı Tanımaya, Uluslararası İlişkiler Kuramları ve Marksizm", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 12, Sayı 46, 2015, s. 114.

⁴⁵ Johannes Jager, Laura Horn ve Joachim Becker, "Critical International Political Economy and Method", Cafruny, Talani ve Pozo Martin (ed.), **The Palgrave Handbook of Critical International Political Economy**, 2016, s. 103-104.

⁴⁶ Karl Marx, **Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı**, 7. Baskı, (çev.) Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları, 2011, s. 39.

ya toplumun genel olarak devrimci bir biçimde yeniden oluşturulmasıyla ya da mücadele eden sınıfların ortak çöküşüyle sonuçlandığı ileri sürülmüştür.⁴⁷

Bunun yanında, Manifesto’da kapitalist sistemde burjuvazinin ürünlerine pazar bulma arayışının, bu sınıfı dünyanın her köşesine ulaşma ve bağlantı kurma ihtiyacı içerisine soktuğu belirtilmiştir. Bu süreçte eski ulusal sanayiler yok edilerek yerine yenileri getirilecek, yeni ürünler piyasaya sunulacak ve zaman içinde bu ürünlere yönelik talep oluşacaktır. Bu da beraberinde kendi kendine yeterlik yerine ulusların evrensel karşılıklı bağımlılığını ortaya çıkaracak ve bu durumun sadece materyal değil entelektüel düzeyde de yansımaları olacaktır. Üretim ve iletişim araçlarında yaşanan hızlı ilerleme ile en “barbar” ulusların dahi “medeniyet”e katılması ve burjuva üretim tarzını benimsemeye zorlanması söz konusu olacaktır. Nitekim bu durum burjuvazinin “kendi suretinde bir dünya yaratması” olarak nitelendirilmiştir.⁴⁸

Marx’ın uluslararası siyasete dair görüşlerini ortaya koyan ender çalışmalarından biri de Hindistan’daki Birleşik Krallık yönetimi üzerine yazdıklarıdır. Marx, Britanya’nın izlediği politikanın Hindistan’daki “yarı-barbar, yarı-medeni toplulukların” iktisadi temellerini ortadan kaldırarak “Asya’da gerçekleştiği duyulan tek sosyal devrime” zemin hazırlayacağını düşünmüştür. Bu noktada Marx, Britanya’nın Hindistan’daki bu dönüşümü kendi çıkarları doğrultusunda gerçekleştirdiğinden kuşku duymamış ancak bu dönüşümün bir yandan da devrime yol açacağını varsaymıştır.⁴⁹ Dolayısıyla Marx’ın sosyalist bir düzene erişmek için öncelikle kapitalist sisteme geçilmiş olması gerektiğine dair görüşünün, onun uluslararası siyasete bakışını da şekillendirdiğini ileri sürmek mümkündür.

⁴⁷ Karl Marx ve Friedrich Engels, “The Communist Manifesto”, David McLellan (ed.), **Karl Marx: Selected Writings**, 2. Baskı, Oxford, Oxford University Press, 2000, s. 246.

⁴⁸ **Ibid.**, s. 248-249.

⁴⁹ Karl Marx, “The British Rule in India”, **New York Daily Tribune**, 25 Haziran 1853, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/06/25.htm> (erişim tarihi 25 Mart 2022).

Marx'ın ardından Hobson, Hilferding, Luxemburg, Kautsky, Bukharin ve Lenin gibi yazarların görüşleri etrafında şekillenen Klasik Emperyalizm Kuramları -her ne kadar bu isimler birbirlerinden kimi konularda ayrışsalar da- temel olarak Birinci Dünya Savaşı'na doğru kapitalist devletlerin içindeki tekelleşmeye dikkat çekmiş, sanayi ve banka sermayesi arasındaki yakın ilişkiyi inceleme altına almıştır. Konuya dair ilk çalışmayı ortaya koyan ve ardından gelen kimi Klasik Emperyalizm Kuramcılarını etkileyen kişi de ilginç bir şekilde aslında liberal olarak tanımlanan John Hobson'dır.

Hobson, kapitalist devletler içerisindeki büyük gelir eşitsizliğinin eksik tüketime neden olduğunu belirtmiştir. Böylelikle kapitalist devletlerin, içeride alıcı bulamayan ürünler için dış pazar arayışına girdiğini ve bunun emperyalizme yol açtığını ileri sürmüş, kapitalistler arasında da rekabete yol açtığını ifade etmiştir.⁵⁰ Hilferding ise dolaşımdaki sermayeye ve sanayi sermayesi ile onlara kredi sağlayan banka sermayesi arasındaki yakın ilişkiye dikkat çekmiş, bunu da “finans-kapital” kavramı ile tanımlamıştır. Hilferding'e göre devlet, bu tekellerin aracısı hâline gelmiş ve pazarın genişlemesi ve tekellerin korunması emperyalist politikaları beraberinde getirmiştir.⁵¹

Luxemburg da aşırı birikimin ve rekabetin, kapitalist olmayan devletler üzerinde tahakküme ve kapitalizmin genişlemesine zemin hazırladığını ifade etmiştir. Ona göre devlet, sermaye sahiplerince güç kullanımına ve rekabete yönlendirilmiştir. Aşırı üretim sebebiyle dış pazarlara açılma ihtiyacı ortaya çıkmış ve beraberinde emperyalist politikalar uygulamaya konmuştur.⁵²

Kautsky ise özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında görüşlerini geliştirmiş, savaştan sonraki dönem için iki seçeneğin var olduğunu; birincisinin savaşa yol açabilecek emperyalist politikaları içerdiğini, ikincisinin ise emperyalizmin sanayi

⁵⁰ John A. Hobson, **Imperialism: A Study**, New York, James Pott & Company, 1902.

⁵¹ Rudolf Hilferding, **Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development**, (çev.) Morris Watnick ve Sam Gordon, Londra, Routledge & Kegan Paul, 1981.

⁵² Rosa Luxemburg, **Sermaye Birikimi**, (çev.) Tayfun Ertan, İstanbul, Belge Yayınları, 2004.

burjuvazisinin çıkarlarını tehlikeye atmasından ötürü devletlerin saldırgan politikalarından sakınarak barış içinde bir arada yaşadığı ve “ultra-emperyalizm” olarak tanımladığı olasılığa işaret ettiğini iddia etmiştir. Bu noktada savaşın getirdiği maliyetlerin de iş birliğinin önünü açacak etkenlerden biri olabileceğini varsaymıştır.⁵³

Bir diğer kuramcı Bukharin, kapitalist rekabetin önce ulusal düzlemde gerçekleştiğini ve sonrasında devletin, üzerinde uzmanlaştığı alan üzerinden uluslararası iş bölümüne dahil olduğunu belirtmiştir. Bukharin’e göre bu etkileşim sürecinde sermaye dolaşımı büyüyerek hız kazanmaktadır.⁵⁴ Bunun yanında Bukharin; Birinci Dünya Savaşı’nın sebep olduğu kayıpların, savaşa burjuva sınıfının çıkarları doğrultusunda katılan işçi sınıfına sömürgecilik sürecinde elde ettikleri kazançların kayıplarını karşılamadığını göstereceği düşüncesindedir.

Klasik Emperyalizm Kuramcıları arasında Lenin’den de bahsetmek gerekir. Lenin, emperyalizmi kapitalizmin en yüksek aşaması olarak tanımlamış ve süreci beş adımda izah etmiştir. Ayrıca ulusal hareketlerin emperyalizme karşı desteklenmesi gerektiğini savunmuştur. Devletlerin tekellerin çıkarlarını koruduğunu, artık üretimin ihraç edilerek eritilmesi yönündeki çabaların sömürge için mücadeleyi beraberinde getirdiğini ve bunun da Birinci Dünya Savaşı’na yol açtığını ifade etmiştir.⁵⁵

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse Klasik Emperyalizm Kuramcıları, tekelleşmenin getirdiği aşırı birikim sorununun emperyalizm ile çözülmeye çalışıldığını ve bu süreçte meydana gelen rekabetin de savaşa yol açtığını belirtmişlerdir. Bu noktada kuramcıların, daha sonraki yıllarda savaşın nedenleri arasında kapitalist devletler arasındaki rekabeti gösteren realistlerden farklı olarak, ulus devletlerin içindeki üretim

⁵³ Karl Kautsky, **Karl Kautsky: Selected Political Writings**, (çev. ve ed. Patrick Goode), Palgrave Macmillan, 1983.

⁵⁴ Nikolai Bukharin, **Imperialism and World Economy**, Londra, Martin Lawrence Limited, 1972.

⁵⁵ Vladimir İ. Lenin, **Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**, 12. Baskı, (çev.) Cemal Süreya, Ankara, Sol Yayınları, 2008.

ilişkilerini ve bunun sonucunda tekelleşen sermaye gruplarının devleti kontrol etmelerini analizlerine dahil ettiklerinin de altını çizmek gerekir.⁵⁶

1.2. Soğuk Savaş Döneminde Uluslararası İlişkiler ve Ekonomi Politik

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından özellikle kapitalist düzen içerisinde yer alan ülkelerde hâkim olan görüş toplumları geleneksel ve modern olarak ikiye ayırıyor, geleneksel toplumların ancak belirli bir yol izleyip çeşitli aşamalardan geçerek ekonomik ve toplumsal gelişimlerini sağlayabilecekleri düşüncesine dayanıyordu. Bu da geleneksel toplumdan modern topluma geçiş için Batı'nın izlediği yolun takibini öngörüyordu.⁵⁷ Bu bağlamda, özellikle W. W. Rostow'un savları dönemin hâkim anlayışının iktisadi boyutunu yansıtmaktaydı.

Rostow, ekonomik büyümenin beş aşaması olduğunu iddia etmiştir. İlk aşamada kısıtlı üretim işlevlerinin bulunduğu bir yapıya sahip geleneksel toplum bulunmaktadır. İkinci aşamada toplumlar, yükseliş için ön koşulların geliştiği bir geçiş sürecindedir. Rostow, bu hususta modern bilimden faydalanmanın önemine dikkat çekmiş, 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başlarında Batı Avrupa'da modern bilimin sanayi alanında üretim işlevlerini artırdığını belirtmiştir. Üçüncü aşama olan yükseliş sürecinde ise büyüme normalleşmekte, yatırım ve tasarruflar artmakta ve yeni endüstri alanları ortaya çıkmaktadır. Dördüncü aşama olan olgunluk aşamasında, yükselişten ziyade dar bir endüstriyel ve teknolojik alanda faaliyet gösteren ekonomi, daha geniş ve teknolojik açıdan daha kompleks bir sürece geçmektedir. Bu durum ileri sanayileşme olarak da nitelendirilmektedir. Son aşama olan yüksek tüketim çağında ise, dayanıklı tüketim

⁵⁶ Sune, 2017, s. 89-97.

⁵⁷ Ali Rıza Güngen, "Kalkınma, Eşitsizlik ve Yoksulluk", Balta (ed.) **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**, 2014, s. 436.

malları ve hizmetler ön plana çıkmaktadır. Bu dönemde kişi başına gelir artmakta ve beraberinde tüketim artışı yaşanmaktadır. Ayrıca hem kentte yaşayanların hem de bir ofiste veya nitelikli pozisyonlarda çalışanların oranı artmaktadır. Bu aşamada önem kazanan bir diğer konu da sosyal refahtır.⁵⁸

Bu düşünceyi temel alan Modernleşme Teorisi, özellikle 1950’li ve 1960’lı yıllarda oldukça etkindi. Nitekim az gelişmiş ülkelere yapılan tavsiyeler bu yaklaşımdan hareketle oluşturulmuştu. Ancak 1960’lı yıllarda bu görüşe eleştiriye başlangıç noktası alan ve dekolonizasyon sonrası sürece odaklanan Birleşmiş Milletler Latin Amerika Ekonomik Komisyonu merkezli Bağımlılık Teorisi öne sürüldü. Bağımlılık Teorisi, Klasik Emperyalizm Kuramlarından farklı olarak sömürü ilişkisini çevre ülkelerini odağına alarak incelemiştir. Okul’un yazarlarına göre gelişmiş merkez ülkeler ile az gelişmiş çevre ülkeler arasında sömürgecilik döneminde kurulan asimetrik ilişki, sömürgecilik sonrası dönemde de merkez ile çevre arasındaki iş bölümü sebebiyle devam etmektedir. Bu asimetrik ilişki aynı zamanda çevre ülkelerin az gelişmişliğini yeniden üretmekte ve merkez ülkeleri güçlendirmeyi sürdürmektedir.⁵⁹

Öte yandan bu yöndeki görüşlerin Bağımlılık Teorisi’nden önce de ortaya konduğunu belirtmek gerekir. Örneğin siyasi olarak sağ görüşlü bir Rumen olan Mihail Manoilescu, henüz iki dünya savaşı arasındaki dönemde Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi’ne karşı çıkmış ve İngiltere ile yüzyıllardır izlediği açık ticaret politikasının Portekiz’i 20. yüzyıla gelindiğinde Avrupa’nın en az gelişmiş ülkelerinden biri olmaktan kurtaramadığının altını çizmiştir. Buradan hareketle Manoilescu’nun önerisi, tarım ülkelerinin kendilerini küresel pazara kapatarak sanayileşmeleri ve toplumsal

⁵⁸ Walt Whitman Rostow, **The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto**, Cambridge, Cambridge University Press, 1960.

⁵⁹ Hakan Övünç Ongur ve Başak Yavçan, “Uluslararası İlişkilerde Marksist Yaklaşımlar”, Gözen (der.), **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, 2014, s. 273.

birliklerini sağlamalarıdır. Ona göre ancak bu şekilde küresel düzeyde daha eşit bir uluslararası ekonomik yapı ortaya çıkabilecektir.⁶⁰

Çevrenin ancak merkezden koparak gelişebileceğini öne süren Bağımlılık Okulu'nun Andre Gunder Frank önderliğindeki kanadı, Marx'a nazaran kolonizasyon sürecinin çevre ülkelerdeki etkisine daha olumsuz bakmaktadır.⁶¹ Nitekim Andre Gunder Frank çağdaş dönemdeki az gelişmişliğin, büyük oranda az gelişmiş ülkelerle gelişmiş ülkeler arasında süregelen ilişkilerin tarihsel ürünü olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanında ekonomik kalkınmanın ancak bu ilişkilerden bağımsız hareket ederek gerçekleşebileceğini ileri sürmüştür.⁶²

Frank; tarihsel incelemesinde 17. yüzyılda Avrupa'daki buhran, Napolyon Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, 1930'lardaki buhran ve İkinci Dünya Savaşı sırasında olduğu gibi merkezde savaş veya ciddi bir buhran olduğunda, Latin Amerika'da endüstriyel kalkınmanın gerçekleştiğine işaret etmiştir. Bu kalkınmada söz konusu dönemlerde ticaret ve yatırım bağlarındaki gevşemenin önemli etkisi olduğunu düşünmüş ve sanayi alanında özerkliğin arttığını ve büyüme yaşandığını ifade etmiştir.⁶³

Modernleşme Teorisi'ne tarihsel bir perspektiften bakarak eleştiri getiren Bağımlılık Teorisi, ortaya çıktığı dönemde oldukça ses getirmiştir. Bununla birlikte, gerek korumacı politika izleyen ülkelerin yeterli kalkınmayı gerçekleştirememesi gerekse de daha serbest bir ticaret politikasına sahip olan kimi Uzak Doğu ülkelerinin

⁶⁰ Daniel Chirot ve Thomas D. Hall, "World-Systems Theory", **Annual Review of Sociology**, Cilt 8, Sayı 1, 1982, s. 89.

⁶¹ Uzgel ve Bedirhanoglu, 2015, s. 116.

⁶² Andre Gunder Frank, "The Development of Underdevelopment", Sing C. Chew ve Pat Lauderdale (ed.), **Theory and Methodology of World Development: The Writings of Andre Gunder Frank**, New York, Palgrave Macmillan, 2010, s. 8.

⁶³ **Ibid.**, s. 12-13.

ve Hindistan'ın kayda değer bir gelişim kaydetmesi ile zaman içinde gözden kısmen düşmüştür.⁶⁴

Bu noktada Immanuel Wallerstein'in ileri sürdüğü, daha sonra Arghiri Emmanuel⁶⁵ ve Samir Amin⁶⁶ gibi isimlerin de katkıda bulunduğu, Bağımlılık Teorisi'nin eksiklerini kapatmaya çalışan ve disiplinler arası bir niteliğe sahip olan Dünya Sistemleri Analizi ortaya çıkmıştır. Dünya Sistemleri Analizi, literatürde ağırlıklı tercih edilen analiz birimi olan ulusal devletin yerine, "dünya-sistem" olarak nitelendirdiği analiz birimini benimsemiştir. Bu kapsamda sosyal bilimlerdeki uzmanlaşmayı da eleştiren Wallerstein, tarihsel süreçte var olduğunu düşündüğü üç tarihsel sistemi mercek altına almıştır: mini sistemler, dünya-ekonomileri ve dünya imparatorlukları.⁶⁷

Wallerstein, kapitalist bir dünya-ekonomide merkezin ve çevrenin birbirlerinden farklı ürünlerin üretimini gerçekleştirdiklerini belirtmiştir. Bunun yanında bir grup devletin de hem merkezin hem de çevrenin kimi ürünlerini ürettiğine işaret etmiş ve bu ülkeleri yarı-çevre ülkeler olarak adlandırmıştır. Wallerstein, merkez ile çevre ülkeleri arasındaki mübadeleye dikkat çekmiş ve bu eşitsiz mübadelenin merkeze doğru artı-değer aktardığını ileri sürmüştür. Modern dünya-sisteminde ürünler ilk önce merkezde, ardından yarı-çevrede ve sonra da çevre ülkelerde üretilmekte ancak tüm bu süreç

⁶⁴ Ongur ve Yavçan, 2014, s. 275.

⁶⁵ Arghiri Emmanuel, **Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade**, (çev.) Brian Pearce, New York ve Londra, Monthly Review Press, 1972.

⁶⁶ Samir Amin, **Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism**, (çev.) Brian Pearce, New York, Monthly Review Press, 1976.

⁶⁷ Wallerstein, dünya-sistemleri" altında değerlendirdiği dünya-ekonomileri ve dünya-imparatorlukları kavramlarında neden kelimeler arasında tire (-) kullandığını şu şekilde açıklamaktadır: "Tire koymamızın nedeni, (bütün) dünyanın sistemleri ekonomileri ve imparatorluklarından söz etmeyi değil, fakat bir dünya olan (ama muhtemelen ve aslında genellikle de bütün yerküreyi kapsamayan) sistemler, ekonomiler ve imparatorluklardan söz etmeyi amaçlamamızdır" (Immanuel Wallerstein, **Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş**, 3. Baskı, (çev.) Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy, İstanbul, bgst Yayınları, 2018, s. 40, vurgu yazara aittir).

yaşanırken ürünlerin değeri de düşmekte ve böylelikle çevre ülkeler dezavantajlı konumda kalmaktadır.⁶⁸

Wallerstein, sistemin temelini üretim ilişkileri değil değişim ilişkileri üzerine oturtmuş ve tarihin her döneminde, yöntemler farklı olsa da çevreden merkeze doğru bir kaynak aktarımının mevcut olduğunu iddia etmiştir. Olabildiğince kâr etmeyi amaçladığını ifade ettiği mevcut kapitalist sistemin 16. yüzyıldan itibaren var olduğunu yazan ve Bağımlılık Teorisi'ne ilave olarak yarı-çevre ülkeler kategorisini oluşturan Wallerstein, bu gruptaki ülkelerin merkezdeki işçi ücretlerinin düşmesini sağladığını, getirisi düşen sektörlerde üretim yaptığını ve ancak bölgesel birer güç olabileceklerini belirtmiştir.⁶⁹ Bağımlılık Teorisi'nden başka bir fark da ülkelerin bu hiyerarşide yükselebileceği ya da düşebileceğinin varsayılmasıdır.⁷⁰

Dünya-imparatorluk ve dünya-ekonomideki eşitsizliğin neden büyük isyanlara yol açmadığına ilişkin olarak ise Wallerstein; merkez ülkelerin büyük askeri gücünü, çıkarların da desteklediği ideolojik bağlılığı ve yarı-çevre ülkelerin varlığını işaret etmiştir. Özellikle hem sömüren hem de sömürülen yarı-çevre ülkelerin mevcudiyetinin merkez ülkelerin birleşmiş bir muhalefet ile karşı karşıya kalmamasında etkisi olduğu düşüncesindedir.⁷¹

Wallerstein, sermaye birikimi için ideal çözümün hegemonik bir gücün varlığı olduğunu belirtmiştir. Bu güç, kuralları ortaya koymalı ve bu kurallara uyulduğundan emin olacak kadar güçlü olmalıdır. Ancak Wallerstein, bunun hegemonik gücün her istediğini yapabileceği anlamına gelmediğini ve önemli olanın bu gücün diğerlerinin kuralları değiştirecek eylemlerde bulunmasının önüne geçebilecek nitelikte olması

⁶⁸ **Ibid.**, s. 59-60.

⁶⁹ Funda Hülügü, "Marksizm ve Eleştirel Teoriler", Balta (ed.) **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**, 2014, s. 194-195.

⁷⁰ Ongur ve Yavçan, 2014, s. 275-276.

⁷¹ Immanuel Wallerstein, "The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis", **Comparative Studies in Society and History**, Cilt 16, Sayı 4, 1974, s. 403-405.

olduğunun altını çizmiştir. Bu bağlamda, modern dünya-sisteminde üç hegemonik gücün bulunduğunu ileri sürmüştür: 17. yüzyılın ortalarında Birleşik Eyaletler, 19. yüzyılın ortalarında Birleşik Krallık ve 20. yüzyılın ortalarında ABD. Wallerstein, bu hegemonik güçleri değerlendirirken onların dünya-ekonomide üretim verimliliğindeki üstünlüklerine de vurgu yapmıştır.⁷²

Bununla beraber, Dünya Sistemleri Analizi öne sürüldüğü dönemden bu yana çeşitli eleştiriler almıştır. En sık vurgulanan eleştirilerden biri sistemin öneminin fazlaca abartıldığı, devletlerin oldukça pasif bir konuma itildiği ve sistemde yaşanan sorunlara ışık tutup değişimi açıklayacak araçlara sahip olunmadığı yönünde olmuştur. Bunun yanında devletlerin kendi içindeki ekonomik ve siyasi ilişkilerin değerlendirmeye alınmamasından hareketle, merkez ülkelerin içinde var olan ve ezilen çevre grupları ya da çevre ülkeler içindeki merkez ile yakın ilişki içinde bulunan elitleri gözden kaçırdığı vurgulanmıştır. Bu durum da uluslararası ilişkilerin analiz dışında bırakılmasına yol açmıştır.⁷³

Burada ilginç olan nokta, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından öne sürülen Bağımlılık Teorisi ve Dünya Sistemleri Analizi gibi Marksizm kökenli teorik yaklaşımların belirli bir olgunluğa da erişmiş bulunan Uluslararası İlişkiler disiplinde kendine yeterince yer bulamamış olmasıdır. Uzgel ve Bedirhanoğlu, bunda bu yaklaşımları öne süren kişilerin disiplin dışından olmalarının ve devleti temel analiz birimi yapan ve güvenlik konularına öncelik veren disiplinle tartışmaya girmelerinin anlamsız olacağını düşünmelerinin rol oynadığını öne sürmektedir.⁷⁴

Her ne kadar Eleştirel Teori'nin 1980'li yıllarda Uluslararası İlişkiler disiplinine girmiş olmasından sonra etkileşim artmışsa da genel olarak Marksist düşünce ile

⁷² Immanuel Wallerstein, "The Inner-State Structure of the Modern World-System", Steve Smith, Ken Booth ve Marysia Zalewski (ed.), **International theory: positivism and beyond**, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, s. 98-99.

⁷³ Hülal, 2014, s. 195.

⁷⁴ Uzgel ve Bedirhanoğlu, 2015, s. 117.

Uluslararası İlişkiler arasında sorunlu bir ilişki bulunduğu açıktır. Mustafa Küçük, disiplinin kuruluş ve ilk gelişim dönemlerinin Birleşik Krallık ve ABD’de gerçekleşmesinin ve dolayısıyla Marksist literatür ile kısıtlı bir etkileşime girilmiş olmasının bu durumda etkili olduğunu belirtmektedir. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı ve ardından Soğuk Savaş’ın yol açtığı siyasi iklimin savaş, barış ve güvenlik gibi konuları disiplinin gündemine taşıdığını; bunun ise Marksizmin odak noktasında bulunan üretim ilişkileri, sınıf mücadelesi ve ekonomik kalkınma gibi tartışma maddelerinin gözden kaçmasına neden olduğunu ifade etmektedir. Son olarak disiplinde hâkim teorilerin uluslararası alanın anarşik bir niteliğe sahip olduğuna dair görüş birliğine varmış bulunduğuna, ancak Marksist düşüncenin temelinde hiyerarşik ilişkilerin yer alması sebebiyle yeterince diyalog sağlanamadığına vurgu yapmaktadır.⁷⁵

Mustafa Küçük’ün, Stanley Hoffman’ın ünlü makalesine⁷⁶ atıfla öne sürdüğü bir başka görüş ise Uluslararası İlişkilerin en belirgin biçimde kurumsallaştığı yılların İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD’de yaşandığı, bu sebeple disiplinin üzerinde bu ülkenin önemli bir entelektüel hegemonyasının bulunduğu ve bu durumun da Marksizmin kasıtlı olarak gözden kaçmasına sebep olduğuna yöneliktir.⁷⁷ Uzgel ve Bedirhanoğlu da Marksizmin hâkim Uluslararası İlişkiler teorilerinden farklı olarak devletlere değil, sınıflara odaklandığını ve farklı konuların gündemde yer bulduğunu belirtmişler; ardından disiplinin ABD çıkarlarıyla yakın ilişkide olduğunu ve Sovyetler Birliği’nde ise Uluslararası İlişkilerin bir “burjuva” bilimi olarak görülüp göz ardı edildiğini eklemişlerdir.⁷⁸

Daha önce de belirtildiği üzere, 1970’li yıllara kadar Uluslararası İlişkiler yalnızca Marksizm ile değil İktisat ile de belirgin bir kopukluk içindedir. Aslında genel

⁷⁵ Mustafa Küçük, “Marksist Teoriler”, Şaban Kardaş ve Ali Balcı (ed.), **Uluslararası İlişkilere Giriş**, İstanbul, Küre Yayınları, 2014, s. 140.

⁷⁶ Stanley Hoffmann, “An American Social Science: International Relations”, **Discoveries and Interpretations: Studies in Contemporary Scholarship**, Cilt 106, Sayı 3, 1977, s. 41-60.

⁷⁷ Küçük, 2014, s. 141.

⁷⁸ Uzgel ve Bedirhanoğlu, 2015, s. 106, 124.

olarak sosyal bilimlerdeki disiplinler arasında bir iletişim eksikliği olduğunu iddia etmek de mümkündür. Klasik Politik Ekonomi döneminin başlangıcı ve sonuna dair kesin bir görüş birliği olmasa da⁷⁹, dönemin yazarları sosyal bilimlerde uzmanlaşmanın henüz başlamamış olmasının da etkisiyle disiplinler arası çalışmalar yapmışlar, bireyi içinde bulunduğu sınıfla değerlendirip, sınıflar arasındaki ilişkileri bir süreç içerisinde incelemeye çalışmışlardır. Ancak daha önce vurgulandığı üzere, Smith ve ilk dönem ardılları sınıflar arasında çatışmadan ziyade uyumun var olabileceği kabulüyle araştırmalarını sürdürmüşlerdir. Şenalp bunun nedenlerini açıklarken Braudel'in analizine atıfla, dönemin iktisatçılarının henüz Endüstri Devrimi'nin sonuçlarının net bir biçimde gözlemlenemediği bir zamanda yazımlarını tamamladıklarını belirtmektedir. Bununla birlikte, uyumlu toplum inşa etmenin belirli bir kesimin çıkarına hizmet etmeyi beraberinde getirdiğine de dikkat çekerek ekonominin “siyasi” yönüne vurgu yapmaktadır.⁸⁰

Şu bir gerçektir ki, Endüstri Devrimi'nin de etkisiyle artan eşitsizlik ve işçi sınıfının içinde bulunduğu zorlu yaşam koşulları, kapitalist düzenin o hâliyle sürdürülemeyeceğini göstermiştir. Bunun sonucunda 1870'li yıllardan itibaren, burjuvazi tarafından desteklenen Neoklasik İktisat ortaya çıkmıştır. Neoklasik İktisatın analizlerinde sosyal sınıfların yerini bireyler ve firmalar almış, ekonomik analizler siyasi bağlamından kopararak yapılmaya başlanmıştır.⁸¹ Wallerstein, bu hususta özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren liberalizmin ağırlık kazanmasının da etkisiyle uzmanlaşma çabalarının ve entelektüel iş bölümünün oluşumuna dikkat çekmektedir. Bu durum bilimde “disiplin”lerin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.⁸²

⁷⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: M. Gürsan Şenalp, “Klasik Politik Ekonomi'den Küresel Politik Ekonomi'ye Sınıfa 'Anaakım' Yaklaşımlar”, Yalvaç (der.), **Tarihsel Materyalizm ve Uluslararası İlişkiler**, 2017, s. 190.

⁸⁰ **Ibid.**, s. 192-195.

⁸¹ Jager, Horn ve Becker, 2016, s. 104.

⁸² Immanuel Wallerstein, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek**, 2. Baskı, (çev.) Taylan Doğan, İstanbul, bgst Yayınları, 2013, s. 28-29.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yaklaşık 30 yıl devam eden ekonomik büyüme ve yoğun istihdam da bu kopukluğun sorgulanmamasında etken olmuştur.⁸³ Ancak 1970'li yılların başında ABD'nin borçlarından dolayı sabit kur sisteminden çıkması, petrol fiyatlarının artması sonucu uluslararası piyasalarda yaşanan kriz ve gelişmekte olan ülkelerin alternatif bir ekonomik düzen arayışına girmeleri ekonomi ile siyaset arasındaki derin ilişkiyi tekrar gün yüzüne çıkarmıştır. Özellikle Susan Strange iktisatçıların uluslararası siyasete, uluslararası ilişkiler uzmanlarının da ekonomik faktörlere yeterince dikkat etmemesinden yakınmış ve bu durumun düzeltilmesi gereğinden bahsetmiştir.⁸⁴ Bu bağlamda, yeni bir disiplin olarak Uluslararası Politik Ekonominin doğuşu söz konusu olmuştur.

Bu hususta Strange'in tespitlerini ve görüşlerini biraz açmak faydalı olacaktır. Uluslararası ekonomideki hızlı büyümeye dikkat çeken Strange, bir uluslararası ekonomik ilişkiler teorisi geliştirilmesi gerektiğini, aksi hâlde yapılan çalışmaların gerçek durumu ortaya koymaktan uzak kalacağını belirtmiştir.⁸⁵ Ayrıca, Uluslararası İlişkiler ya da Uluslararası Politik Ekonomi üzerine çalışanların belirgin farklılıkları olan Realizm, Liberalizm ya da Marksizm temelinden analiz yaptıkları tespitinde bulunmuştur. Bu bağlamda, söz konusu görüşler arasındaki duvarları yıkabilecek ve iletişimi sağlayabilecek, daha pragmatik bir yaklaşımla analiz metodu bulunması gerektiğini ileri sürmüştür.⁸⁶

Siyasi otoriteler ile piyasaların birbirleri üzerindeki etkilerinin yapısal analizini ortaya koyma amacıyla olan Strange, ilişkisel güç ve yapısal güç adını verdiği iki tür güçten söz etmiştir. İlişkisel gücü A'nın B'ye normalde yapmayacağı bir şeyi yaptırtmasını sağlayan güç olarak tarif etmiş; stratejik gücü ise işlerin nasıl yapılacağına

⁸³ Alan W. Cafruny, Gonzalo Pozo Martin ve Leila Simona Talani, "Introduction", Cafruny, Talani ve Martin (ed.), **The Palgrave Handbook of Critical International Political Economy**, 2016, s. 3.

⁸⁴ Susan Strange, "International Economics and International Relations: A Case of Mutual Neglect", **International Affairs**, Cilt 46, Sayı 2, 1970, s. 304-315.

⁸⁵ **Ibid.**, s. 310.

⁸⁶ Susan Strange, **States and Markets**, 2. Baskı, Londra ve New York, Continuum, 2004, s. 16-17.

karar veren, devletlerin birbirleriyle, insanlarla ya da tüzel girişimlerle ilişki kuracağı çerçeveyi şekillendiren güç olarak tanımlamıştır. Strange'e göre gücü bu şekilde ikiye ayırarak tanımlamak, ekonomik güç ve siyasi güç şeklinde ayırmaktan daha faydalıdır. Çünkü özellikle Uluslararası Politik Ekonomi gibi alanlarda siyasi güç ile ekonomik gücü birbirinden ayırmak oldukça zordur.⁸⁷

Strange, yapısal gücün kaynağı olarak güvenlik, üretim, finans ve bilgiyi görmüştür. Buradan hareketle ABD'nin hegemonik gücünü kaybettiği yönündeki görüşleri eleştirmiş ve ABD'nin gücünü kaybetmediğini, sadece kullanım tarzını değiştirdiğini ileri sürmüştür. Strange, bu dört güce sahip olanın diğerlerine doğrudan baskı yapmasa dahi onların önündeki seçenekleri değiştirebileceğini, istediği tercihleri onlar için cazip kılarken, istemediği tercihleri maliyetli hâle getirerek onları yönlendirebileceğini savunmuştur.⁸⁸

1970'li yıllarda Uluslararası Politik Ekonomiye artan ilgiyle birlikte, çeşitli Uluslararası İlişkiler teorilerinin perspektifinden birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda Realizm çerçevesinde ilk katkıda bulunanlardan biri Robert Gilpin'dir. Gilpin, özellikle Charles Kindleberger'in ortaya koyduğu Hegemonik İstikrar Teorisi üzerine araştırma ve geliştirmeleriyle ön plana çıkmıştır.

Kindleberger 1929 yılındaki Büyük Buhran'ı incelediği çalışmasında, Britanya'nın sistemdeki rolünün gereklerini yerine getirememesinin ve ABD'nin 1936 yılına kadar bu rolü üstlenmedeki isteksizliğinin, ekonomik krizin bu kadar büyük ve uzun süreli olmasına yol açtığını vurgulamıştır. Buradan hareketle, uluslararası ekonomik ve mali sistemin belirli kuralları içselleştirmiş ve bunu diğer ülkeler için de uyulacak standartlar olarak belirlemiş, onların bu kurallara uymaları için sistemin yükünü önemli ölçüde üstlenmiş bir liderliğe ihtiyaç duyduğunu ileri sürmüştür.

⁸⁷ **Ibid.**, s. 13-14, 24-25.

⁸⁸ **Ibid.**, s. 26-31.

Dolayısıyla dünya ekonomisinin istikrarlı kalabilmesi için bir dengeleyiciye gereksinim olduğunu iddia etmiştir.⁸⁹

Gilpin, hegemon olmadan da uluslararası ekonominin çeşitli biçimlerde ve düzenlerde faaliyet gösterebileceğini, ancak liberal bir düzenin verimli ve istikrarlı bir şekilde sürebilmesi için hegemonun varlığının gerekli olduğunu savunmuştur. Gilpin, tarihte iki kez liberal düzenin hüküm sürdüğünü belirtmiştir: Napolyon Savaşları'ndan Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte Birleşik Krallık'ın liderliğindeki Pax Britannica ve İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ABD liderliğindeki liberal düzen.⁹⁰

Hegemonik İstikrar Teorisi'ne göre, hegemon ülke de liberal ekonomik sistemi benimsemiş olmalıdır. Bunun yanında sistemdeki diğer güçlü devletlerin liberal uluslararası ekonomiden faydalanyor olması da önemlidir. Hegemon devletin çıkarları zarar görüyor ya da müttefik güçlü devletlerin çıkarları tehlikeye giriyorsa sistem zayıflamaktadır. Hegemon gücün ithalatı diğer ülkelerin ekonomilerine katkı sağlayarak üretimlerini artıracak, ayrıca yaptığı yatırımlar da ekonomik büyümelerine ivme kazandıracaktır.⁹¹

Hegemonik İstikrar Teorisi'nin gelişimine katkıda bulunmuş bir başka isim de politik ekonomi üzerine ampirik çalışmalar gerçekleştiren Stephen Krasner'dir. Gilpin gibi realist olarak tanımlanan Krasner; aktörlerin beklentilerini uluslararası ilişkilerin verili bir alanında bir noktada birleştiren üstü kapalı ya da açık ilkeler, normlar, kurallar ve karar-verme prosedürleri seti olarak tanımladığı “rejim” kavramını tartışmalara dahil etmiştir.⁹² Nitekim Gilpin, hegemon ülkenin uluslararası rejimlerin oluşumunda ve

⁸⁹ Charles P. Kindleberger, **The World in Depression, 1929-1939**, Berkeley ve Los Angeles, University of California Press, 1973, s. 28, 305.

⁹⁰ Robert Gilpin, **Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası**, 4. Baskı, (çev.) Murat Duran vd., Ankara, Kripto Yayınları, 2016, s. 96-97.

⁹¹ **Ibid.**, s. 96-100.

⁹² Stephen D. Krasner, “Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables”, **International Organization**, Cilt 36, Sayı 2, 1982, s. 186.

korunmasında önemli rol oynadığını ve böylelikle devletlerin liberal sistemden diğer devletlere zarar verecek şekilde faydalanmalarının önüne geçildiğini belirtmiştir.⁹³

1970’li yıllarda liberaller de Uluslararası Politik Ekonomi üzerine çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Bu dönemde Bretton Woods sisteminin çökmesi, devletlerin ekonomik alanda ağırlıklarının azalması ve çok uluslu şirketlerin güç kazanması gibi etkenler “karmaşık karşılıklı bağımlılık” (*complex interdependence*) kavramının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte bu perspektiften yapılan araştırmalar, daha öncesinde ortaya atılan bütünleşme kuramlarından da önemli ölçüde etkilenmiştir. Bu sebeple önce bu kuramlara yer vermek uygun olacaktır.

Milletler Cemiyeti’nin başarısızlığı ve İkinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesi ile büyük bir yara alan liberal Uluslararası İlişkiler düşüncesi, savaşın sona ermesinin ardından Avrupa’da başlayan bütünleşme hareketi ile akademik tartışmalara geri dönmüştür. Bu süreçte David Mitrany, Ernst Haas ve Karl Deutsch gibi isimlerin çalışmaları Uluslararası İlişkiler alanında çalışan liberallere önemli bir temel teşkil etmiştir.⁹⁴

Mitrany, insanların bir yandan maddi iş birliği için birbirlerine ihtiyaç duyduklarını ve bu yönde bir alışkanlık geliştirdiklerini, diğer yandan ise siyasi olarak ayrıştıklarını ifade etmiştir. Ona göre, biri olumlu diğeri ise olumsuz bu iki eğilimi bir araya getirmek için üç farklı uluslararası kurumsal yapılanma söz konusudur: Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler (BM) gibi genel ve gevşek bir örgüt, federal bir sistem ya da işlevselci düzenlemeler.⁹⁵

⁹³ Gilpin, 2016, s. 99.

⁹⁴ Lerna K. Yanık, “Liberalizm: Bir Yazın Değerlendirmesi”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 12, Sayı 46, 2015, s. 40-42.

⁹⁵ David Mitrany, “The Functional Approach to World Organization”, **International Affairs**, Cilt 24, Sayı 3, 1948, s. 351.

Mitrany'nin düşüncesi geçmiş deneyimlerin -ilk seçenekteki gibi- gevşek kurumsal düzenlemelerle kapsam olarak yetersiz ve faaliyet bakımından belirsiz kaldığı yönündedir. Federasyonun ise kendi içinde barışı sağlayabilse de dışarı ile barışı sağlayıp sağlayamayacağı sorusu tartışmalıdır. Mitrany, Avrupa'da iki farklı federasyonun bulunmasının olumlu olmayacağını savunmuştur. Bunun yanında, federal bir düzenlemedeki yetki paylaşımı konusunda yaşanacak tartışmaların da sistemin istikrarına ve bekasına zarar vereceğine dikkat çekmiştir.⁹⁶

İhtiyaçlar temelinde iş birliğinin ise siyasi süreçlerden ve çıkarlardan daha bağımsız işleyebilmesi mümkündür. Bu yöndeki girişimler, devletlerin egemenlik hakları konusundaki çekincelerinin önüne geçerek herkesin yararlanabileceği şekilde iş birliği yapmalarına olanak tanıyacaktır. Bu amaçla oluşturulan kurumların sayısının ve başarısının artması da olumlu bir ivme yakalanmasına katkıda bulunacaktır.⁹⁷

Karl Deutsch ise işlevselcilerin görüşleri üzerine düşüncelerini belirtirken, tarihte işlevselciliğin hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar verdiği örneklerin bulunduğunu ve bu sebeple bunu belirleyici bir etken olarak görmenin yanlış olduğunu savunmuştur. Genel olarak bilimsel ve nicel metotları kullanma çabasında olan Deutsch, ortaya attığı “güvenlik toplumu” (*security community*) kavramı ile dikkat çekmiştir. Güvenlik toplumunu, üyelerinin birbirleriyle fiziksel savaşa girmeyeceği ve uzlaşmazlıklarını başka yollarla çözecekleri güvencesinin bulunduğu toplum olarak tanımlayan Deutsch⁹⁸, savaşı ortadan kaldırmak için etkili olabilecek güvenlik toplumunun oluşabilmesi için gereken şartlar ve unsurlar üzerine araştırmalar gerçekleştirmiştir.⁹⁹

⁹⁶ *Ibid.*, s. 351-352.

⁹⁷ *Ibid.*, s. 358.

⁹⁸ Karl W. Deutsch vd., “Political Community and the North Atlantic Area”, Brent F. Nelsen ve Alexander Stubb (ed.), **The European Union: Readings on the Theory and Practice of European Integration**, 3. Baskı, Boulder ve Londra, Lynne Reiner, 1998, s. 124.

⁹⁹ *Ibid.*, s. 142-143.

Bütünleşme konusunda çalışmaları bulunan bir başka isim de Ernst Haas'dır. Mitrany'nin teknik konulardaki iş birliğinin zaman içinde uluslararası örgütlerin oluşumuna yol açacağı yönündeki varsayımıyla siyasi konuların önemini göz ardı ettiğini düşünen Haas, teknik konuların siyasetten ayrı tutulamayacağını altını çizmiştir. Haas, bu bağlamda siyasi elitlerin, iş birliğinin kendi çıkarları yönünde olacağını düşünmelerinin önemine işaret etmiştir. Nitekim, bu durumun Avrupa bütünleşmesinin başarısının temelini teşkil ettiği görüşündedir.¹⁰⁰

Ortak çıkarlara vurgu yapan Haas, yapılan iş birliğinin diğer alanlara da yansımaları için kurumların etkisi üzerinde durmuştur. Ortak çıkarlar ve kurumlar olmadan da “ulusal düzeydeki siyasi aktörlerin sadakatlerini, beklentilerini ve siyasi faaliyetlerini, kurumlarının var olan ulus-devletler üzerinde yargı yetkisine sahip olduğu yeni ve daha geniş bir merkeze doğru değiştirme süreci” olarak tanımladığı bütünleşmenin¹⁰¹ gerçekleşebileceğini; ancak hızı ve yoğunluğunun şartların sağlandığı duruma göre daha düşük olacağını iddia etmiştir.¹⁰²

Bu noktada tekrar liberallerin Uluslararası Politik Ekonomi üzerindeki çalışmalarına geri dönmek gerekirse, karşılıklı bağımlılık kavramı üzerinden yapılan ve Uluslararası İlişkiler literatüründe neoliberal ya da liberal kurumsalcılar etiketi altında değerlendirilen çalışmaların, daha önceki liberal ya da bütünleşme üzerine çalışan kişilerin normatif önermelerinden uzaklaşmaya ve oyun kuramı ve akılcı tercih kuramı gibi yaklaşımlarla araştırmalarını daha sistemik ve metodolojik olarak hâkim literatürün takdirini kazanacak şekilde biçimlendirdiklerini ileri sürmek mümkündür.¹⁰³ Nitekim Keohane ve Nye gibi isimlerin çalışmaları da bu tespiti doğrulamaktadır.

¹⁰⁰ Mark V. Kauppi ve Paul R. Viotti, **International Relations Theory**, 6. Baskı, Londra, Rowman & Littlefield, 2019, s. 69-70.

¹⁰¹ Ernst B. Haas, “International Integration: The European and the Universal Process”, **International Organization**, Cilt 15, Sayı 3, 1961, s. 366-367.

¹⁰² **Ibid.**, s. 377-378.

¹⁰³ Yanık, 2015, s. 46.

Keohane ve Nye'in üzerindeki durdukları ilk konulardan biri "ulusaşırı ilişkiler" (*transnational relations*) olarak kavramsallaştırdıkları; hükümetlerin merkezi dış politika organlarınca kontrol edilmeyen ve devlet sınırlarını aşan temaslar, koalisyonlar ve etkileşimlerdir.¹⁰⁴ Dolayısıyla, devletlerin dışındaki aktörlerin etkinliklerinin ve faaliyetlerinin artması araştırma gündemini de belirlemiştir. İki yazarın ana savlarından biri de ulusaşırı ilişkilerin toplumların birbirlerine olan hassasiyetlerini artırdığı ve böylelikle hükümetler arasındaki ilişkileri de değiştirdiğidir. Devletlerin hâlen en önemli aktör olduğu kabul edilmekte ancak ulusaşırı ilişkilerin devletler arasındaki ilişkiler üzerindeki etkilerinin araştırılmasının gerektiği düşünülmektedir.¹⁰⁵

Keohane ve Nye, realizmin özellikle ekonomik bütünleşme ve uluslararası kurumlar konusunda yetersiz kaldığını savunmuşlardır. Buradan hareketle, karmaşık karşılıklı bağımlılığın kimi zaman gerçeği realizmden daha yakın tasvir ettiğini ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda, karmaşık karşılıklı bağımlılığın üç ana özelliği olduğunu ifade etmişlerdir. İlk olarak, çoklu kanallar toplumları birbirine bağlamaktadır. Bu kanallar devlet yetkilileri arasında resmi ve gayriresmi bağlar; sivil toplum elitleri arasında gayriresmi bağlar ve çok uluslu bankalar ve şirketler gibi ulusaşırı örgütlerdir. Realistler genelde ilkinde odaklanmaktadır. Ancak devletler üniter aktör olarak görülmez ya da tek aktör olarak düşünülmezse, ulusaşırı ilişkiler analize daha uygundur. İkinci olarak, devletler arasındaki ilişkilerin gündeminde hiyerarşi bulunmamaktadır. Ayrıca günümüzde iç ve dış meseleler ayrımı da ortadan kaybolmaktadır. Üçüncü olarak, karmaşık karşılıklı bağımlılık mevcutsa aynı bölge içinde askeri güç

¹⁰⁴ Joseph S. Nye, ve Robert O. Keohane, "Transnational Relations and World Politics: An Introduction", **International Organization**, Cilt 25, Sayı 3, 1971, s. 331.

¹⁰⁵ **Ibid.**, s. 336, 344.

kullanılmamaktadır. Ancak diğer bölgelerle ilişkilerde farklı bir durum söz konusu olabilmektedir.¹⁰⁶

Keohane ve Nye, karmaşık karşılıklı bağımlılığın dünya siyasetinin gerçeklerini tamamen yansıtmadığı görüşüne karşı çıkmamışlardır. Genel olarak gerçeğin realist ve karmaşık karşılıklı bağımlılık analizlerinin arasında bir yerde olduğunu ifade etmişlerdir. Hangi açıklama modelinin daha uygun olduğunun ise ilgili duruma göre değişeceğini tartışmışlardır.¹⁰⁷ Bunun yanında Keohane, Hegemonik İstikrar Teorisi'ndeki hegemonun belirli bir tip iş birliğini hızlandıracağını kısmen kabul etmekle birlikte, bunun gerekli ya da yeterli koşul olduğu iddiasına pek katılmamıştır. Ayrıca uluslararası rejimler kurulduktan sonra hegemonik liderin varlığına ihtiyaç duyulmadığı görüşündedir.¹⁰⁸

1980'li yıllarda neoliberal politikaların yayılması ile birlikte ülkeler arasında ticaret ve sermaye dolaşımı artmıştır. Bu dönemde liberallerin odaklandığı başlıca konulardan biri de ülkeler arasında gelişen ticari bağlar ve bunun siyasi ilişkilere olan etkisidir. Bu hususta bütünleşme kuramlarında görülen işlevselci yaklaşıma uygun bir biçimde ticaret ve barış arasında doğru orantı olduğuna yönelik savlar geliştirilmiştir. Nitekim Demokratik Barış Teorisi de bu dönemde gündeme gelecektir.

Demokratik Barış Teorisi'nin düşünsel kökleri Immanuel Kant'a uzanmaktadır. Kant, daimi barış için birtakım koşulların sağlanması gerektiğini ileri sürmüştür. Konuya dair çalışmasının ilk kısmında ileride bir savaşa yol açacak madde barındıran hiçbir barış anlaşmasının geçerli kabul edilmemesi; herhangi bir bağımsız devletin, başka bir devlet tarafından miras, takas, satın alma veya hediye gibi yollarla alınmaması; daimi orduların zamanla feshedilmesi; bir devletin dış ilişkileri ile alakalı

¹⁰⁶ Robert O. Keohane ve Joseph S. Nye, **Power and Interdependence**, 4. Baskı, Longman, 2012, s. xvi, 19-21.

¹⁰⁷ **Ibid.**, s. 20.

¹⁰⁸ Robert O. Keohane, **After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy**, Princeton, Princeton University Press, 1983, s. 31-32.

olarak borçlanmaması; bir devletin başka bir devletin anayasasına ve hükümetine kuvvet kullanarak karışmaması; devletlerin savaş dönemlerinde düşman devlet ile gelecekte yapılacak barışta karşılıklı güveni imkânsız hâle getirecek eylemlerden kaçınması gerektiğini savunmuştur.¹⁰⁹

Kant, ikinci kısımda ise üç maddeden bahsetmiştir. İlk olarak her devletin sivil anayasası cumhuriyetçi olmalıdır. Kant, cumhuriyetçi anayasayı toplumdaki bireylerin özgürlüğünü sağlayan, herkesin tek ve ortak bir mevzuata eşit olarak bağlı olduğu bir anayasa olarak tanımlamıştır. İkinci olarak, özgür devletlerin federalizmi uluslararası hakların temelini teşkil etmelidir. Üçüncü olarak ise, kozmopolitan haklar evrensel konukseverliğin koşulları ile sınırlı olmalıdır.¹¹⁰

Kant'ın üzerinde durduğu hususlardan biri de ticaretin önemidir. Buradan hareketle, öncelikle ticaretin barışçıl ilişkilere zemin hazırladığını ve birbirlerine oldukça uzak olan insanları dahi bu zemin üzerinde olumlu ilişkilere girmeye teşvik ettiğini ifade etmiştir. Bunun yanında, ticaretin yarattığı olumlu havanın her insana yayılacağı düşüncesindedir. Bu noktada ana etkenin paranın gücü olduğunu varsaymış ve böylelikle devletlerin barışa yöneleceğini belirtmiştir.¹¹¹

1980'li yıllardan önce Kant'ın görüşleri çerçevesinde yapılan bir başka çalışma ise Dean Babst tarafından gerçekleştirilmiştir. Babst, makalesinde bağımsız ve serbest seçimlerle iş başına gelen hükümetlerin birbirleriyle savaşıp savaşmadığını test etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda büyük savaşları istatistiksel olarak incelemiştir. Nihayetinde

¹⁰⁹ Immanuel Kant, **Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace and History**, Pauline Kleingeld (ed.), (çev.) David L. Colclasure, New Haven ve Londra, Yale University Press, 2006, s. 67-71.

¹¹⁰ **Ibid.**, s. 72-85.

¹¹¹ **Ibid.**, s. 88, 92.

hükümetlerinin seçimlerle iş başına geldiği bağımsız devletlerin, barış ortamının sürme ihtimalini artırdığı bulgusuna ulaşmıştır.¹¹²

Öte yandan konuya dair daha güncel araştırmaların 1980’li yıllarda Michael Doyle’un çalışmalarıyla başladığını belirtmek gerekir. Doyle, liberal devletlerin liberal olmayan devletlerle pek çok savaşa girdiğini kabul etmiş, ancak liberal bir anayasaya sahip olan devletlerin birbirleriyle savaşa girmeye daha az yatkın olduğunu iddia etmiştir. Bununla birlikte, liberal ülkeler arasında savaş yaşanmasının imkânsız olmadığını da eklemiştir.¹¹³

Doyle, iç politikada hukukun üstünlüğü ve ifade özgürlüğü gibi liberal değerlere sahip devletlerin dış politikada da barışçı politikalar izleyeceği düşüncesindedir. Dolayısıyla, iç politikanın uluslararası düzeyi etkileyeceği varsayımına sahiptir. Serbest seçimlerin yapıldığı bir düzende, vatandaşların kendilerini savaşa sokacak hükümetleri iş başına getirmeyeceklerini savunmuştur. Liberal devletler, diğer devletlerin de liberal demokrasiye sahip olduğunu düşündükleri zaman, savaş düşüncesi gayrimeşru olarak görülmektedir. Ancak bu bakış açısı liberal olmayan devletlere karşı söz konusu değildir.¹¹⁴ Öte yandan Demokratik Barış Teorisi olarak bilinen bu görüş çeşitli eleştirilerle ve eksikliklerine yönelik tespitlerle de karşılaşmıştır.¹¹⁵

Richard Rosecrance, devletler arasında gelişen ticari ilişkilere ve ekonomik konuların devletlerin dış politikalarında artan ağırlığına ilişkin liberal perspektiften çalışmaları bulunan bir başka isimdir. Rosecrance, teknoloji geliştikçe ve savaşların

¹¹² Dean V. Babst, “Elective Governments – A Force for Peace”, **The Wisconsin Sociologist**, Cilt 3, Sayı 1, 1964, s. 9-14.

¹¹³ Michael W. Doyle, “Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs”, **Philosophy and Public Affairs**, Cilt 12, Sayı 3, 1983, s. 213.

¹¹⁴ Michael W. Doyle, “Liberalism and World Politics”, **The American Political Science Review**, Cilt 80, Sayı 4, 1986, s. 1151-1169; Michael W. Doyle, **Liberal Peace: Selected Essays**, Londra ve New York, Routledge, 2012.

¹¹⁵ Steve Chan, “In Search of Democratic Peace: Problems and Praise”, **Mershon International Studies Review**, Cilt 41, Sayı 1, 1997, s. 59-91; David Garnham, “War-Proness, War-Weariness, and Regime Type: 1816-1980”, **Journal of Peace Research**, Cilt 23, Sayı 3, 1986, s. 279-289.

hem maliyeti hem de yıkıcılığı arttıkça, galip çıkan için getirdiği görece kazançların da azaldığını ileri sürmüştür. Bunun yanında, savaşların maliyeti ve tehlikesi de askeri harcamalara yönelik halk desteğini azaltmıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ticaretin getirilerinin daha fazla olmaya başladığına işaret eden Rosecrance bu hususta “tüccar devlet” (*trading state*) kavramını kullanmıştır. Savaşın ardından devletler arasında iktisadi bağların güçlendiğine ve karmaşıklaştığına dikkat çekmiş ve bu bağlardan kopup izole kalmanın mümkün olmaktan çıktığını savunmuştur. Devletlerin ihracat ve ithalat yapabilmeleri için mutlaka iktisadi ağa dahil olmaları gerektiğinin altını çizmiştir.¹¹⁶

1.3. Eleştirel Teori

Daha önce de belirtildiği üzere, 1980’li yıllarda kısmen de olsa bir değişimin yaşandığını ve özellikle Eleştirel Teori’nin Uluslararası İlişkilerde yankı uyandırdığını ileri sürmek mümkündür. Bunda 1970’li yıllarda ABD’nin gücünde görece bir gerileme yaşanması, petrol krizleri ve Batı’da yaşanan ekonomik krizler, Bretton Woods sisteminin terk edilmesi ve devletlerin ekonomik ve siyasi güçlerinin sorgulanıp meşruiyetlerinin tartışma konusu yapılması etkili olmuştur. Bu yeni durum, hâkim Uluslararası İlişkiler teorilerinin öngörmekte zorlandığı bir değişime işaret etmiş; ekonomik, siyasal ve kültürel alanlarda yaşanmaya başlayan dönüşüm yeni görüşlere kapı aralamıştır. Eleştirel Teori de bu dönemde Uluslararası İlişkiler ile tanışmıştır.

Ancak Eleştirel Teori’nin Uluslararası İlişkilerde etkisine geçmeden önce bu teorinin ortaya çıkışına ve gelişimine ilişkin genel bir çerçeve sunmakta fayda vardır.

¹¹⁶ Richard Rosecrance, **The Rise of the Trading State: Commerce and Conquest in the Modern World**, New York, Basic Books, 1986.

Tezin amacı ve kapsamı gereği Eleştirel Teori'nin kapsamlı bir analizi yapılmayacaksa da Uluslararası İlişkilere etkileri de bulunan Frankfurt Okulu'nun ve Antonio Gramsci'nin görüşlerine kısaca yer verilecektir.

1.3.1. Frankfurt Okulu

Eleştirel Teori'nin ortaya çıkmasında Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Almanya'da sosyalist bir devrimin gerçekleştirilememiş olması büyük bir etkindir. Bu başarısızlığın ardından özellikle Avrupa'daki işçi sınıfının devrimci niteliğini kaybetmesinin nedenlerine ilişkin sorgulamadan hareketle 1923 yılında Karl Grünberg tarafından "Toplumsal Araştırma Enstitüsü" (Institut für Sozialforschung) isminde bir araştırma kurumu kurulmuştur. Enstitü bünyesinde, aralarında Max Horkheimer ve Theodor Adorno gibi isimlerin de yer aldığı önemli araştırmacılar bulunmuştur. Enstitünün özellikle ilk kuşağı Frankfurt Okulu adıyla bilinmektedir.¹¹⁷

Horkheimer ve Adorno, İkinci Dünya Savaşı sırasında yazdıkları ve savaşın ardından basılan kitaplarında totaliter rejimlerin ortaya çıkışına yol açan etkenleri tartışmışlardır. İki yazarın iddiasına göre, Kant'ın ifade ettiği gibi Aydınlanma ile birlikte aklın egemen olduğu bir çağ başlamış ve teknolojik gelişmeler hız kazanmış; ancak diğer yandan ve bir açıdan diyalektik olarak, insanlar akıllarını kullandıkça doğa üzerindeki tahakkümelerini de pekiştirmişlerdir. Bu bakış açısı insanlar üzerinde tahakküm kurma düşüncesi de dahil olmak üzere her alana yayılmış ve nihayetinde akıl dışı eylemlerin artışı ve totaliter rejimlerin ortaya çıkışını beraberinde getirmiştir. Özellikle çıkarlar doğrultusunda harekete yol açan araçsal akıl hem doğaya hem de insana bu çerçevede bir yaklaşımı ön plana çıkarmış ve bu da tek tipleştirme

¹¹⁷ Faruk Yalvaç, "Eleştirel Teori", Kardaş ve Balcı (ed.), **Uluslararası İlişkilere Giriş**, 2014c, s. 150.

düşüncesini egemen kılmıştır. Horkheimer ve Adorno, “kültür endüstrisi” (*Kulturindustrie*) kavramı ile de popüler kültürün kitlelere boyun eğdirmedeki rolüne vurgu yapmışlardır.¹¹⁸

İnsanın doğa üzerinde hâkimiyet kurma çabası içerisinde olduğunu ifade eden Horkheimer, bir yandan da aklı kullanarak özgürleşme düşüncesinin kaybolmakta olduğunu savunmuştur. Bu noktada eleştirel düşüncenin insanı tekrar özgürleştireceğini ve toplumun yararına katkıda bulunacağını ileri sürmüştür. Bu bağlamda, bilgi ile toplum arasındaki ilişkiye dikkat çekmiş ve teorileri “geleneksel” ve “eleştirel” olmak üzere iki başlık altında sınıflandırma yoluna gitmiştir. Buna göre geleneksel teori, pozitivist çerçeve içerisinde var olarak özne ve nesne arasında kesin bir ayırım olduğunu varsaymaktadır. Bu bağlamda geliştirilen teoriler de doğayı anlamaya çalışan öznenin kendi değer yargılarından kurtulup, o şekilde analiz yapmasının gerektiği düşüncesi üzerine kuruludur. Eleştirel teori ise bilginin siyasi, ekonomik ve toplumsal yaşam ile ilişkisine dikkat çekmekte ve geleneksel teorilerin mevcut yapıyı meşrulaştırıp devamını sağladığını ileri sürmektedir. Eleştirel teorinin amacı insanın altında yaşadığı tahakkümü analiz etmek ve bu tahakkümden özgürleşmesinin yollarını bulmaktır.¹¹⁹

Okul’un ikinci kuşak düşünürlerinden Jürgen Habermas, insanların özgürleşmesi ve daha adil bir toplumda yaşaması için iletişimin önemi üzerinde durmuştur.¹²⁰ Böylelikle, modernitenin eksik kaldığı nokta olan özgürleşmeye de erişilebilecektir. Bu hususta, herkesin açık bir biçimde ve eşit seviyede katılım sağlayabileceği iletişim ortamının sağlanması gereklidir. Habermas’a göre ancak bu şekilde evrensel bir adalet

¹¹⁸ Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno, **Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments**, Gunzelin Schmid Noerr (ed.), (çev.) Edmund Jephcott, Stanford, Stanford University Press, 2002.

¹¹⁹ Max Horkheimer, **Critical Theory: Selected Essays**, (çev.) Matthew J. O’Connell vd., New York, Continuum, 2002, s. 188-243; Richard Devetak, “Eleştirel Teori”, Burchill vd., **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, 2012, s. 216.

¹²⁰ Jürgen Habermas, **Knowledge and Human Interests**, (çev.) Jeremy J. Shapiro, Boston, Beacon Press, 1971; Jürgen Habermas, **The Theory of Communicative Action Volume One: Reason and the Rationalization of Society**, (çev.) Thomas McCarthy, Boston, Beacon Press, 1984; Jürgen Habermas, **The Theory of Communicative Action Volume Two: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason**, (çev.) Thomas McCarthy, Boston, Beacon Press, 1985.

anlayışının gelişmesi mümkündür. Böyle bir diyalog mekanizmasının oluşabilmesi için de söylem etiğinin önemine dikkat çekmiş ve onun kapsayıcı ve demokratik bir iletişimin önünü açtığını belirtmiştir.¹²¹

Genel bir değerlendirmede bulunmak gerekirse, Frankfurt Okulu teorisyenleri Marx'ı sadece ekonomi odaklı analiz yaptığı gerekçesiyle eleştirmişler ve ekonominin dışında kültür ve ideolojinin de önemli olduğunu vurgulamışlardır. Özellikle ilk kuşak düşünürler, yaşadıkları dönemde siyasal, ekonomik ve sosyo-kültürel alanlarda var olan baskıya dikkat çekmişler ve ancak eleştirel düşüncenin insanı gerçekten özgürleştireceğini öne sürmüşlerdir.¹²²

Bu noktada vurgulanması gereken bir husus Frankfurt Okulu düşünürlerinin uluslararası ilişkileri araştırma gündemlerine almamış olmalarıdır. Okul'un ikinci kuşak düşünürleri arasında kabul edilen Jürgen Habermas da çalışmalarında uluslararası ilişkilere yeterince değinmiş bir isim değildir.¹²³ Öte yandan tezin ilerleyen sayfalarında yer verileceği üzere Andrew Linklater, Habermas'ın görüşlerinden etkilenmiş ve bu çerçeveden hareketle Uluslararası İlişkiler üzerine çalışmalar gerçekleştirmiştir.

Ancak Eleştirel Teori'nin gelişimine katkıda bulunanlar Frankfurt Okulu ile sınırlı değildir ve bu aşamada özellikle İtalyan Marksist Antonio Gramsci'den bahsetmek gerekir. Gerçi Eleştirel Teori'nin mirasını Uluslararası İlişkilere taşıyan başlıca isimlerden olan Robert W. Cox'un da belirttiği üzere Gramsci'nin odağı devlet ile sivil toplum ilişkisi ve siyaset, etik ve ideolojinin üretim ile olan ilişkisi üzerinde yoğunlaşmıştı. Bu sebeple uluslararası ilişkiler Gramsci'nin çalışmalarında kendisine

¹²¹ Yalvaç, 2014c, s. 150; Devetak, 2012, s. 238-239.

¹²² Devetak, 2012, s. 216.

¹²³ Habermas'ın uluslararası siyasete temas eden sınırlı sayıdaki çalışmaları nispeten daha güncel dönemde yazılmıştır (Jürgen Habermas, "Interpreting the Fall of a Monument", **Constellations**, Cilt 10, Sayı 3, 2003, s. 364-370; Jürgen Habermas, **The Divided West**, (ed. ve çev.) Ciaran Cronin, Cambridge, Polity, 2006).

pek yer bulmamıştı. Ancak Cox'un fikriyatında kendisinin de kabul ettiği üzere Gramsci'nin etkisi büyüktür.¹²⁴

1.3.2. Antonio Gramsci

Gramsci'nin öncelikle pozitivistliğe bağlı olmayan bir düşünür olduğunu belirtmek gerekir. Pozitivistlikteki özne ile nesnenin birbirinden bağımsız var olduğu ve öznenin kendini soyutlayarak nesneyi inceleyebileceğine dair olan inanç Gramsci'nin eleştiri konularından biri olmuştur. Gramsci, insan ve bilginin içinde bulunulan tarihsel dönem ile yakından ilişkisi olduğuna dikkat çekmiş ve böylelikle tarih dışı bilgi üretimi çabasına kapıyı kapatmıştır.¹²⁵ Nitekim Gramsci, nesnellik olarak görülen bir şeyin insandan bağımsız olamayacağını ve tarihsel olarak öznellik barındıracağını ifade etmiştir.¹²⁶

Gramsci, yapıların ve üstyapıların tarihsel bir blok oluşturduğunu belirtmiştir. Bu tarihsel blok ise üretimin toplumsal ilişkilerinin yansımasıdır. Gramsci, altyapı ve üstyapıya dair incelemesinde herhangi birine öncelik atfetmemiş, maddi koşullar ile fikirlerin birbirini etkilediğine ve karşılıklı etkileşim içinde bulunduğuna vurgu yapmıştır. Gramsci, üstyapının iki seviyesinin söz konusu olduğunu varsaymıştır: sivil toplum ve siyasi toplum (ya da Devlet). Bu iki seviye bir yandan egemen grubun toplum üzerindeki hegemonyasına, diğer yandan da Devlet vasıtasıyla uygulanan doğrudan hâkimiyete tekabül etmektedir. Bu işlevlerin birbirleriyle bağlantılı olduğunu düşünen

¹²⁴ Cox, 1983, s. 162.

¹²⁵ Mehmet Akif Okur ve Hakan Övünç Ongur, "Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Teori", Gözen (der.), **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, 2014, s. 295.

¹²⁶ Antonio Gramsci, **Selections from the Prison Notebooks**, (ed. ve çev.) Quintin Hoare ve Geoffrey Nowell Smith, New York, International Publishers, 1971, s. 445.

Gramsci, aydınların da bu noktada egemen grubun vekili olarak faaliyet gösterdiğini iddia etmiştir.¹²⁷

Gramsci'ye göre bir toplumsal grubun üstünlüğü iki şekilde kendisini göstermektedir: hâkimiyet ve entelektüel ve ahlaki liderlik. Toplumsal grup önce liderliği, ardından siyasi gücü elde etmelidir. Böylelikle egemen hâle gelebilmektedir. Ancak bu aşamada dahi liderliğe devam etmelidir. Hegemonya için diğer grupların da çıkarının dikkate alınması ve gerekirse liderlik eden grubun kimi çıkarlarından taviz vermesi gereklidir. Ancak bu tavizler asli konularda olmamalıdır. Bunun yanında tüm toplumsal blokun ideolojik bütünlüğünü korumak önem taşımaktadır. İdeoloji, bu hususta çimento işlevi görerek bütünlüğü sağlamaktadır. Öte yandan hegemonya etik-siyasal olsa da aynı zamanda bir ekonomik boyutu da barındırmalıdır.¹²⁸

Gramsci'nin analizlerinde onun devlete olan bakışı büyük önem arz etmiştir. Gramsci, devleti Weberyen anlamından daha geniş bir perspektifle ele almıştır. Onu sadece “zor” kullanan bir aktör olarak görmemiş, egemen sınıfların devlet aracılığıyla “zor” araçları kullanarak baskı oluşturmalarının yanında hegemonyalarının devamı için “rıza” unsurları ürettiklerini de eklemiştir. Bu hususta özellikle kitle iletişim araçları, kültür, bilim ve eğitim öne çıkmakta ve sivil toplum da bu “rıza” araçlarının üretildiği yer olmaktadır. Devlet de sivil toplumu kontrol etmekte ve ona yön verebilmektedir.¹²⁹ Ayrıca üretim tarzında avantajlı durumda bulunan kesimler, sivil toplum alanında birbirleriyle ilişki kurmakta, ortak bir kimlik inşa etmekte ve siyasi alana nüfuz etme imkânına kavuşmaktadır.¹³⁰

¹²⁷ **Ibid.**, s. 12, 366; Cox, 1983, s. 167-168.

¹²⁸ Gramsci, 1971, s. 57-58, 161, 328.

¹²⁹ Okur ve Ongur, 2014, s. 297.

¹³⁰ Enrico Augelli ve Craig N. Murphy, “Gramsci and International Relations: A General Perspective and Example from Recent US Policy toward the Third World”, Stephen Gill (ed.), **Gramsci, Historical Materialism and International Relations**, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, s. 129.

Gramsci'nin Bolşevik Devrim ile Batı Avrupa'daki devrim koşullarını karşılaştırarak yaptığı inceleme, sivil toplumun hegemonyanın sürdürülmesindeki işlevini gözler önüne sermiştir. Rusya'da sivil toplumun zayıf yapısına dikkat çeken Gramsci, devletin güçlü baskı araçlarına sahip olmasına rağmen devrimi önleyemediğini vurgulamıştır. Ancak Batı Avrupa'da burjuvazinin yön verdiği etkin bir sivil toplum mevcuttur ve devletin yaşadığı bir krizde bu sivil toplum devrimin önüne geçme işlevini üstlenebilmektedir. Gramsci'ye göre Batı Avrupa'da bir devrim için yapılması gereken burjuvazinin madun sınıfların rızasını kazanmak için verdiği ödünlerin cazibesine kapılmadan, sivil toplum alanında işçi sınıfı ile diğer sınıflar arasında bir karşı hegemonya oluşturmaktır.¹³¹

Gramsci'nin ardılarını etkileyen bir başka görüşü ise “pasif devrim” kavramı etrafında şekillenmiştir. Gramsci, İtalya'da yönetici sınıfın özünün var olduğunu ancak hem kendi aralarında birleşmek hem de diğer grupların çıkarlarını da dikkate alarak onlara liderlik etmek gibi bir isteklerinin bulunmadığını belirtmiştir. Bu grubun liderlik değil hâkimiyet istediği düşüncesini taşıyan Gramsci, onların yeni ve taviz vermekten uzak, ulusun hakemi (*arbiter*) olacak bir gücün mevcudiyetini istediklerini ve bunun da Piyemonte olduğunu iddia etmiştir. Bu hususta Piyemonte'nin aslında ordusu ve diplomatik hizmetleri olan bir devlet olmasına rağmen siyasi bir parti gibi hareket ettiğini savunmuştur. Gramsci, bu bağlamda pasif devrim kavramına başvurmuş ve diğerlerine liderlik eden bir toplumsal grubun olmadığı; devletin, liderlik etmesi gereken gruba da liderlik ederek ona ordu ve siyasi-diplomatik güç sağladığı bir durumun ortaya çıktığını ileri sürmüştür.¹³²

Gramsci'nin yazılarında uluslararası siyasete dair pek bir görüşün yer almadığı görülmektedir. Ancak uluslararası ilişkilerin temel toplumsal ilişkileri takip ettiğini

¹³¹ Gramsci, 1971, s. 238; Cox, 1983, s. 165.

¹³² Gramsci, 1971, s. 104-105.

iddia etmiştir. Nitekim işçi sınıfının uluslararası perspektif ve direktiflerle liderlik edeceği ve gelişeceği ulusal güçlerin kombinasyonu için çalışması gerektiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda kalkış noktasının ulusal olduğunun, fakat perspektifin mutlaka uluslararası olması gerektiğinin altını çizmiştir.¹³³

1.3.3. Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Teori

Eleştirel Teori, Uluslararası İlişkilere 1980’li yıllarda giriş yaptı¹³⁴ ve temel olarak iki koldan gelişim gösterdi.¹³⁵ Bir kolu Frankfurt Okulu’nun ikinci kuşak düşünürlerinden Habermas’ın savları temelinde ortaya çıktı. Bu akımın başta gelen temsilcisi olan Andrew Linklater, ilk olarak 1982 yılında yayımlanan çalışmasında¹³⁶ insanların aynı devlet içerisinde yaşadıkları vatandaşlara olan sorumlulukları ile genel olarak insanlığa karşı olan sorumlulukları arasındaki ikileme dikkat çekmiştir. Bu noktada, vatandaşlara karşı olan sorumluluğun ön plana çıktığına vurgu yapmıştır. Evrenselci düşünceyi odağına alan Linklater, bunun devrimci bir unsur taşıdığına inanmıştır. Bunun sebebi ise evrenselci bakışın, insanların içinde bulundukları toplumun dışında kalanların refahını da dikkate alan ve çatışmacı ilişkileri daha samimi bir boyuta evirmeye çalışan bir niyet barındırmasıdır.¹³⁷

Linklater, Uluslararası İlişkilerde yaşanan paradigmlar arası tartışmada her bir paradigmanın belirli bir sorunsala odaklandığı düşüncesindedir. Realizm ulusüstü bir

¹³³ **Ibid.**, s. 240.

¹³⁴ Eleştirel Teori’nin Uluslararası İlişkiler içerisinde bu dönemde yer bulabilmesinde uluslararası konjonktür de önemli rol oynamıştır. Hem ABD’nin 1970’li yıllarda yaşadığı siyasi ve ekonomik sorunların neticesinde ortaya çıkan kriz hem de sermaye serbestisinin artması ile birlikte devlet merkezli analizlerin önemini kaybetmeye başlaması alternatif perspektiflere kapı aralamıştır.

¹³⁵ Yalvaç, 2014c, s. 151-152.

¹³⁶ Andrew Linklater, **Men and Citizens in the Theory of International Relations**, Londra, Palgrave Macmillan, 1982.

¹³⁷ **Ibid.**, s. 49.

aktörün bulunmadığı anarşik bir yapıda güç mücadelesine vurgu yaparken, özgürleşme konusunu gündemine almamaktadır. Marksizm ise devletler arasındaki savaşa yeterli önemi vermemektedir. Bu düşüncelerinden hareketle Linklater, bu iki paradigmanın ötesine geçilmesi gerektiğini tartışmıştır.¹³⁸

Nitekim Linklater, bu bağlamda Habermas'ın yolundan giderek ahlaki gelişimin ve evrensel ahlaki normların evrimini açıklama çabasının önemine işaret etmiştir. Bu yöndeki girişimin modern devletler sisteminde evrensel bir özgürleşmeye katkı sağlayacağı kanısındadır. Böylelikle, Eleştirel Uluslararası Teori'nin de Realizm ve Marksizmin başarılarının ötesine geçebileceğini iddia etmiştir.¹³⁹

Linklater'a göre egemen devlet, yetkisinde olan ülkede beş tekel güce sahiptir: şiddet araçları üzerindeki kontrol, vatandaşları vergilendirme, vatandaşların siyasi bağlılığına sahip olma ve onları savaşa çağırabilme, vatandaşlar arasındaki tartışmalara hüküm verebilme, tüm toplumu uluslararası hukuka bağlayan kararların da alındığı uluslararası toplumda temsil etme. Bu beş tekel güç Westphalia dönemindeki egemen devleti betimlemektedir.¹⁴⁰

Linklater, sanayileşmenin beraberinde getirdiği toplumsal kontrol kapasitesindeki artışın, modern devletin siyasi topluluğu millileştirmesine, azınlıkları marjinalleştirmesine ve yabancıları dışlamasına yardımcı olduğunu savunmuştur. Bu durumun alternatif güç ve otorite anlayışlarının gelişimine ket vurduğunu, eski dönemlerde var olan evrensel ahlakın ve yerel farklılıkların ortadan kaybolmaya

¹³⁸ Andrew Linklater, **Beyond Realism and Marxism: Critical Theory and International Relations**, New York, St. Martin's Press, 1990.

¹³⁹ **Ibid.**, s. 7.

¹⁴⁰ Andrew Linklater, **The Transformation of Political Community: Ethical Foundations of the Post-Westphalian Era**, Cambridge, Polity Press, 1998, s. 28.

başladığını ileri sürmüştür. Bu kapsamda insanların bağılıklarının merkezi ve homojen egemen devletlere yöneldiğine dikkat çekmiştir.¹⁴¹

Bu tespitlerinden hareketle Linklater, siyasi toplumun üçlü dönüşümü üzerinde durmuştur. Bunlar; kültürel farklılıklara daha fazla saygıyı, maddi eşitsizlikleri azaltmayı ve evrensel toplumsal ilişkileri yasal ve siyasi haklar ile güvence altına almayı içermektedir. Dolayısıyla daha evrensel, eşit ve kültürel farklılıklara saygılı toplumsal ilişkiler yaratmak, bu dönüşümün üç boyutunu teşkil etmektedir. Linklater’a göre bu yönde bir çaba baskın bir tarafın bulunmadığı bir iletişimi gerektirmektedir.¹⁴²

Daha önce de belirtildiği üzere, Linklater’ın görüşleri Habermas’ın savları üzerinden şekillenmiş ve bunu Uluslararası İlişkiler disiplini ile yakınlaştırarak yeni tartışma ve fikirlere zemin hazırlamıştır. Ancak Eleştirel Teori’nin Uluslararası İlişkiler içindeki diğer kolu olan ve Gramsci’nin görüşlerinin Robert W. Cox tarafından alana uyarlanmasıyla gelişim gösteren akım disiplinde daha çok etki yaratmıştır. Nitekim bu tezde Eleştirel Teori’nin bu yaklaşımına yer verilecek ve yapılacak analiz de bu doğrultuda olacaktır.

Cox, Eleştirel Teori ile Uluslararası İlişkileri tanıştıran ve önemli etkiler yaratan ünlü makalesinde¹⁴³ öncelikle disiplindeki teorilerin yetersizliğinden bahsetmiş, ardından alternatif bir perspektif sunma amacıyla olduğunu belirtmiştir. Cox’un söz konusu makaledeki ünlü cümlesi “Teori her zaman biri için ve bir hedef içindir”¹⁴⁴, onun görüşünün temelini yansıtmakta ve zamandan ve mekândan bağımsız olarak teorinin ortaya çıkamayacağını vurgulamaktadır. Bu bağlamda Cox, Horkheimer’in teorileri sınıflandırırken kullandığı ayırmadan hareketle teorileri amaçlarına göre problem çözücü ve eleştirel teori olarak ikiye ayırmıştır.

¹⁴¹ **Ibid.**, s. 28-29.

¹⁴² **Ibid.**, s. 3, 6-7, 106, 188.

¹⁴³ Robert W. Cox, “Social Forces, States and World Orders: beyond the international relations theory”, **Millenium: Journal of International Studies**, Cilt 10, Sayı 1, 1981, s. 126-155.

¹⁴⁴ **Ibid.**, s. 128.

Buna göre, problem çözücü teori; aktörleri, kurumları ve onların arasındaki güç ilişkilerini ve toplumsal ilişkileri verili olarak kabul etmekte ve yaşanan sorunların bu unsurlar tarafından çözülmesini hedeflemektedir. Analizler yapılırken genellikle *ceteris paribus* ilkesi benimsenmekte ve böylelikle problemin olduğu alana odaklanılarak değişken sayısının azaltılmasına çalışılmaktadır. Problem çözücü teorinin bu yaklaşımı ona tarih-dışı bir nitelik kazandırmakta ve araştırmacıya evrensel gerçeğe ulaşılabilirliğini düşündürmektedir. Ancak bu durum problem çözücü teorinin aslında değerlerden bağımsız olmadığına işaret eden Cox'un pozisyonuyla ters düşmektedir. Cox mevcut düzenin olduğu şekliyle, değişmeyecek şekilde kabul edilmesinin de değerlere bağlılığa yol açtığına dikkat çekerek, problem çözücü teorinin mevcut düzenden kazanç sağlayan belirli bir kesime hizmet edebileceğini vurgulamıştır.¹⁴⁵

Eleştirel teorinin temel amacı hâkim perspektifin farkına varıp, alternatif perspektiflerin yolunu açmaktır. Bu sebeple eleştirel teori, mevcut düzende var olan güç ilişkilerinin ve toplumsal ilişkilerin oluşum sürecini inceler, değişim olanaklarını araştırır. Bu süreçte problem çözücü teorinin aksine bütünü parçalara ayırarak inceleme yoluna gitmez, bunun yerine resmin tamamını gören, kapsamlı bir analiz yapmaya çalışır. Ayrıca eleştirel teori tarih-dışı bilgi arayışına girişmekten kaçınır ve değişimlerin yaşandığını öngördüğü için zaman ve mekânı göz önüne alan tarihsel bilgiye ulaşma çabası içinde bulunur. Bu noktada eleştirel teori olası farklı perspektifleri ortaya koyar ve normatif unsurlar barındıran seçeneğe öncelik verir.¹⁴⁶

Cox, kendi yaklaşımını ortaya koymadan önce Uluslararası İlişkilerdeki mevcut teorileri eleştirel bir gözle incelemiştir. Friedrich Meinecke, E. H. Carr ve Ludwig Dehio gibi teorisyenlerin her ne kadar realist bir temele sahip olsalar da analizlerine tarihsel açıdan yaklaştıklarını ifade etmiş ve Morgenthau ve Waltz gibi Amerikalı

¹⁴⁵ **Ibid.**, s. 128-129.

¹⁴⁶ **Ibid.**, s. 129-130.

teorisyenlerin Soğuk Savaş dönemindeki siyasetin de etkisiyle tarih-dışı bir yaklaşım geliştirme çabası içinde olduklarını belirtmiştir. Cox hem Neorealistlerin hem de liberallerin insan ve devletler sisteminin doğasına dair özcü ve değişmeyen varsayımlarını eleştirmiş ve Vico'nun düşüncelerinin ışığında dünya ile insan düşünceleri arasındaki etkileşime ve değişim olanağına atıfta bulunmuştur.¹⁴⁷

Ayrıca Cox, realist perspektifin ulusal çıkar kavramını sorunsallaştırmadan kullandığına dikkat çekmiş ve ulusal çıkar ile özel çıkar arasındaki farkın ortaya konamayacağını iddia eden Robert Gilpin ve Stephen Krasner gibi isimleri eleştirmiştir. Cox, devlet içindeki egemen grupların kendi çıkarlarını, madun sınıflara belirli bir seviyede taviz verip onların rızasını kazanma yoluyla uzlaşa sağlayarak, ulusal çıkar gibi dayattığına işaret etmiştir.¹⁴⁸ Dolayısıyla, bu durum göz ardı edilerek yapılacak bir analiz hem çok önemli olan kimi noktaların gözden kaçmasını sağlayacak hem de egemen sınıfların hegemonyasının devamına katkıda bulunacaktır.

Cox'un neorealizme yönelik eleştirilerinden biri de onun üretim ilişkilerini verili olarak kabul edip, analize dahil etmemesine ilişkindir. Nitekim Cox tarihsel materyalizmin, üretim ilişkilerini incelemenin bir parçası hâline getirdiğine vurgu yapmış ve kendi yaklaşımında da üretim ilişkilerine büyük önem vererek, ekonominin neorealizm ve liberalizmden farklı bir biçimde Uluslararası İlişkiler disiplinine dahil olmasına olanak sağlamıştır.¹⁴⁹ Neorealizm, ekonomik gücü askeri gücün bir unsuru olarak değerlendirmektedir ve bu sebeple 1970'li yıllardan itibaren, özellikle postmodern akımın Uluslararası İlişkilere yansıması ile eleştiri konusu olmuştur. Liberal düşüncenin genel olarak siyaset ve ekonomi arasında bir ayırım gütmesine

¹⁴⁷ **Ibid.**, s. 131-132.

¹⁴⁸ Robert W. Cox ve Thomas J. Sinclair, **Dünya Düzenine Yaklaşımlar**, (çev.) Emrah Çınar ve Semih Çelik, İstanbul, Röle Akademik Yayıncılık, 2016, s. 56.

¹⁴⁹ Cox, 1981, s. 134.

yönelik eleştirilerin tarihi ise tezin daha önceki sayfalarında yer verildiği üzere çok daha eskiye dayanmaktadır.

1970’li yıllarda bir disiplin hâline gelmeye başlayan Uluslararası Politik Ekonomide merkantilizm, liberalizm ve Marksizmin ön plana çıktığını ifade etmek mümkündür. Ancak merkantilizm ve liberalizmin karşılıklı argümanları, Uluslararası İlişkilerdeki realizm-idealizm tartışmasının bir yankısı olmaktan öteye gidememiş; Marksist başlık altında değerlendirilen eleştirel yaklaşımlar ise özellikle ABD’de oldukça marjinal kalmıştır. Cafruny, Martin ve Talani; eleştirel yaklaşımların ortaya çıkışının hem Bretton Woods sisteminde yaşanan sorunlar hem de ABD ve Batı Avrupa ülkelerindeki siyasi ortamın baskıcı bir hal almasının sonucu olduğunu öne sürmüşler, ancak 1980’li yıllarda neoliberalizmin ortaya çıkışının eleştirel yaklaşımların marjinalleşmesine yol açtığını vurgulamışlardır. Tüm bunlara rağmen, Marksist ve Neo-Gramscian çalışmaların Uluslararası Politik Ekonomi disiplinine katkılarını da belirtmişlerdir.¹⁵⁰

Talani, Uluslararası Politik Ekonomideki eleştirel yaklaşımın kendi içinde farklı görüşleri barındırdığını kabul etmiş, ancak bunların ana akım yaklaşımlardan birtakım farklarının bulunduğu da işaret etmiştir. Örneğin eleştirel yaklaşımlar sadece devletleri ve uluslararası örgütleri değil; çok uluslu şirketler, farklı çıkar grupları, sivil toplum örgütleri ve siyasi partiler gibi farklı aktörleri de inceleme altına almaktadır. Ayrıca, pozitivist temelden hareket eden kuramların aksine, evrensel ve tarih-dışı yasalar bulma çabasında değildirler ve olayları içinde bulunduğu tarihsel dönemleri çerçevesinde inceleyip değerlendirme eğilimindedirler. Bu noktada özne ile nesne arasında keskin bir ayrım bulunduğu dair kanıya meydan okuyup, karşılıklı etkileşimi

¹⁵⁰ Cafruny, Martin ve Talani, 2016, s. 4-5.

ortaya koymayı amaçlamaktadırlar.¹⁵¹ Bunlara ek olarak metodolojik açıdan ana akım yaklaşımlara göre daha esnektirler ve tarihsel araştırmalar, belge analizi ve sosyal ağ analizi gibi farklı tekniklerden de yararlanabilmektedirler.¹⁵²

1980’li yıllarda Uluslararası İlişkilerde Cox tarafından yansıtılıp geliştirilen Eleştirel Teori ile 1970’li yıllardan itibaren ortaya çıkan Uluslararası Politik Ekonominin özellikle Marksist ve Neo-Gramscian perspektifi arasında sıkı bir ilişki olduğu açıkça gözlemlenmekte ve bu iki disiplin arasında açık bir geçirgenlik göze çarpmaktadır. Öte yandan Cox, kendi tarihsel yaklaşımını Marksizmin Louis Althusser ve Nicos Poulantzas gibi düşünürlerin aralarında bulunduğu yapısalcı dalından belli noktalarda ayırmış ve onlara tarihsel bilgiyi göz ardı edip özcü bir yaklaşım benimsedikleri eleştirisini getirmiştir. Kendisinin etkilendiği isimler de meselenin tarihsel boyutunu ön plana alan Eric Hobsbawm, E. P. Thompson, Antonio Gramsci gibi Marksistler ve Marksist olmasa da tarihsellik bağlamında çalışmalarını sürdürmüş Karl Polanyi ve Fernand Braudel gibi isimler olmuştur.¹⁵³

Uluslararası İlişkiler/Uluslararası Politik Ekonomiye Robert W. Cox vasıtasıyla giriş yapan ve Neo-Gramscian yaklaşım olarak tanımlanan ekol zaman içerisinde farklı akademisyenlerce de benimsenip geliştirilmiştir.¹⁵⁴ Yaklaşımın dair genel bir çerçeve oluşturan çalışmasında¹⁵⁵ Veysel Tekdal; Cox’un dışında özellikle ilk yıllarda Stephen Gill, Mark Rupert ve Craig Murphy’nin, 2000’li yıllarda ise Adam Morton ve Andreas Bieler’in kuramsal çalışmalarının katkısına vurgu yapmıştır. Benzer şekilde Amsterdam

¹⁵¹ Leila Simona Talani, “Neo-Gramscians and IPE: A Socio-Economic Understanding of Transnationalism, Hegemony and Civil Society”, Cafruny, Talani ve Pozo Martin (ed.), **The Palgrave Handbook of Critical International Political Economy**, 2016, s. 67-68.

¹⁵² Jager, Horn ve Becker, 2016, s. 113.

¹⁵³ Hannes Lacher, “History, Structure, and World Orders: On the (Cross-) Purposes of Neo-Gramscian Theory”, Ayers (ed.), **Gramsci, Political Economy, and International Relations Theory: Modern Princes and Naked Emperors**, 2008, s. 46-47.

¹⁵⁴ Örneğin, Amsterdam Okulu’nun Cox’un görüşlerinden etkilenişi için bakınız: Henk Overbeek, “Transnational Class Formation and Concepts of Control: Towards a Genealogy of the Amsterdam Project in International Political Economy”, **Journal of International Relations and Development**, Cilt 7, Sayı 2, 2004, s. 113-141.

¹⁵⁵ Veysel Tekdal, “Dünya Dizeni ve Hegemonya: Neo-Gramşçıyan Yaklaşımlar”, Yalvaç (der.), **Tarihsel Materyalizm ve Uluslararası İlişkiler**, 2017, s. 215-248.

Okulu olarak bilinen ve Politik Ekonomi üzerine araştırmalarda bulunan ekol de yıllar içerisinde Neo-Gramscian yaklaşımdan destek almış ve bu yaklaşım ile anılır olmuştur. Tekdal'ın altını çizdiği önemli bir başka husus ise, Neo-Gramscian yaklaşım içerisinde değerlendirilen teorisyenlerin Cox'un yöntem ve perspektifinden etkilenseler de kendi görüşlerini ve bakış açılarını oluşturdukları ve bu nedenle de yaklaşımdan bir "okul" olarak bahsedilmesinin zor olduğuudur.¹⁵⁶

Genel itibariyle incelendiğinde, Uluslararası İlişkiler/Uluslararası Politik Ekonomideki eleştirel yaklaşımın pozitivist bir felsefe benimsemediği, genel geçer ve tarih-dışı neden-sonuç ilişkileri arayışına olumsuz baktığı açıktır. Bunun yerine özne ile nesnenin birbirlerinden keskin biçimde ayrılmadığına, karşılıklı etkileşim içinde birbirlerini yeniden oluşturup dönüştürebildiklerine ve çalışılan konunun tarihsel bağlamı içinde ele alınmasının doğru olduğuna yönelik bir bakış açısı mevcuttur. Bu bağlamda kullanılan yöntem de araştırmacılar tarafından "tarihsel materyalizm" olarak adlandırılmaktadır. Bu noktada tarihsel materyalizme ilişkin daha detaylı bilgi vermek faydalı olacaktır.

Öncelikle tarihsel materyalizmin adından da anlaşılacağı üzere, tarihin materyal kavrayış içinde değerlendirilmesi söz konusudur. Ancak bu bağlamda üretimde hem materyal faktörler hem de üretim ilişkileri inceleme altına alınmakta, sosyal faaliyetler ve değerışim de bu çerçeve de irdelenmektedir. Yine daha önce bahsedildiği şekilde, özne ile nesne ayrımı reddedilmekte ve diyalektik bir biçimde karşılıklı etkileşimleri üzerinde durulmaktadır. Bunun yanında, incelenen sosyal olgu içinde bulunduğu tarihi ve toplumsal bağlamda analiz edilmektedir.¹⁵⁷ Bu durum da sonuç olarak evrensel neden-

¹⁵⁶ Tekdal, 2017, s. 215-216; Benzer bir tartışma için bakınız: Alison J. Ayers, "Introduction", Ayers (ed.), **Gramsci, Political Economy, and International Relations Theory: Modern Princes and Naked Emperors**, 2008, s. 3.

¹⁵⁷ Bastiaan Van Apeldoorn, Henk Overbeek ve Magnus Ryner, "Theories of European Integration: A Critique", Alan W. Cafruny ve Magnus Ryner (ed.), **A Ruined Fortress?: Neoliberal Hegemony and Transformation in Europe**, Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 2003, s. 33.

sonuç ilişkileri içeren yasalar bulmayı değil, tarihsel sürece odaklanarak materyal ve sosyal ilişkilerin incelenmesini odak noktası kılmaktadır.

Tüm bunlara rağmen, Cox'un pozitivist temelden hareket eden kuramların dünyayı anlamada hiçbir işlevlerinin olmadığına yönelik bir düşüncesi bulunmamaktadır. Pozitivist yaklaşım tarihsel araştırma programı tarafından ortaya konan belirli bir tarihsel dönem içindeki düzenlilikleri analiz etmede verimli olabilir. Ancak gerek belirli bir tarihsel yapının belirlenmesinde gerekse de bir yapının başka bir yapıya dönüşümünün açıklanmasında pozitivist kuramlar yetersiz kalmaktadır.¹⁵⁸ Cox'a göre, bir tarihselci için “teorinin görevi tarihsel uygulanabilirliği sınırlı birtakım hipotezler ve kavramlar geliştirmektir; merkantilizm, kapitalizm, faşizm, vs. gibi kavramlar.”¹⁵⁹

Cox, kendi kuramını açıklamaya “tarihsel yapı”¹⁶⁰ kavramı ile başlamış ve onu belli kuvvetlerin düzenleniş resmi olarak tanımlamıştır. Buna göre tarihsel yapılar eylemleri doğrudan etkilemezler ancak bireyler ve gruplara baskı ve sınırlamalar koyarlar. Aktörler bu sınırlamalara direnebilirler ancak göz ardı edemezler. Tarihsel yapı içinde üç kuvvet etkileşim hâlinindedir: maddi yeterlilikler, fikirler ve kurumlar. Hangi kuvvetin ne zaman daha baskın olduğu sorusuna ise tekil olayların incelenmesi ile yanıt bulunabilir.¹⁶¹

Maddi yeterlilikler; teknolojik ve örgütsel yeterlilikler, birikmiş hâlde ise teknolojinin dönüştürmesiyle endüstriler ve cephane gibi donanım stoku ve bunlara emir veren zenginlik olarak tarif edilmektedir. Fikirler ise ikiye ayrılmaktadır. İlk grup

¹⁵⁸ Cox ve Sinclair, 2016, s. 53. Cox, etkilendiği isimler arasında İbn-i Haldun'u da saymakta ve onun, çalışmalarını yaptığı dönemde yaşanan tarihsel değişimin farkında olduğuna ve değişimin altında yatan sebepleri anlamaya çalıştığına dikkat çekmektedir (Cox ve Sinclair, 2016, s. 147).

¹⁵⁹ Cox ve Sinclair, 2016, s. 58.

¹⁶⁰ Cox, bu kavramı Fernand Braudel'den aldığını belirtmektedir. Braudel'in anlayışına göre bu kavram *longue duree*'dir, insanlar tarafından zaman içinde oluşturulan ve bir süre sonra toplumsal ilişkilerin değişmez bir unsuru olarak görülmeye başlanan pratiklerdir (Braudel, 1980, s. 25-54; Cox ve Sinclair, 2016, s. 29, 55).

¹⁶¹ Cox, 1981, s. 135-136.

özneler arası ilişkiler neticesinde oluşan toplumsal hayata dair ortak anlayış ve davranış kalıplarıdır. Cox bunlara örnek olarak; devletlerin birbirlerine diplomatik aktörlerle bağlanmasını, bu aktörlerin korunması için belirli kuralların oluşturulmasını ve devletler arasındaki müzakerelerde belirli davranış türlerinin sergilenmesini göstermektedir. Ancak Cox, bu ortak anlayışların da tarihsel olduğunu hatırlatmış ve değişime açık kapı bırakmıştır. İkinci grup fikirler ise farklı insan topluluklarının toplumsal düzene dair farklılaşan algılarına ilişkindir. Cox, bu durumun alternatif bir yapının ortaya çıkması için bir potansiyel teşkil ettiğini öne sürmüştür. Kurumlar ise mevcut güç ilişkileri çerçevesinde oluşan ve var olan düzenin sürmesini sağlayan araçlar olarak tanımlanmıştır. Kurumlar özellikle düzenin meşruiyetinin sağlanmasına önemli bir işlev üstlenmekte ve çatışma olasılığını azaltmaktadır.¹⁶²

Cox, tarihsel yapı metodunun üç seviyede ve eylemsellik alanında uygulandığını belirtmekte ve bu eylemsellik alanlarını da özellikle üretim süreci neticesinde doğan sosyal kuvvetlerle (*social forces*) alakalı olarak üretim organizasyonu, devlet/toplum kompleksinin¹⁶³ çalışılmasından elde edilen devlet biçimleri (*forms of state*) ve devlet toplulukları için savaş ve barış sorunsalını tanımlayan güçlerin belirli şekilde düzenlenişlerini ifade eden dünya düzenleri¹⁶⁴ (*world orders*) olarak tarif etmektedir. Cox, bu üç seviyenin birbirleriyle yakından ilişkili olduğundan bahsetmiş ve örneğin, üretim örgütlenmesindeki değişimin yeni sosyal kuvvetlerin oluşumuna yol açacağını, bunun devlet yapısında değişime neden olacağını ve nihayetinde de dünya düzeni

¹⁶² Cox, 1981, s. 136-137.

¹⁶³ Şenalp ve Şenalp, Cox'un "devlet" kavramı yerine "devlet-toplum kompleksi" kavramını kullanmasının devleti bütüncül bir aktör olarak gören hâkim teorisyenlerden kendisini ayırtıran bir husus olduğuna dikkat çekmektedir (Mehmet Gürsan Şenalp ve Örsan Şenalp, "Ulusötesi Kapitalizm: Sermayenin ve Devletin Ulusötesileşmesi ve Türkiye'de Ulusötesi Tarihsel Blok Oluşumu", **Praksis**, Sayı 19, 2009, s. 211).

¹⁶⁴ Cox, "devletlerarası sistem" yerine "dünya düzeni" ifadesini kullanmasının nedenini açıklarken "sistem" teriminde bir dengeleme anlamı olduğuna ve tarihdışı bir mana içerdiğine işaret etmekte, "dünya düzeni"nin ise etkileşimlerinin coğrafi olarak yaşanabildiği ve belirli bir zaman dilimini işaret eden durumu ifade ettiğini belirtmektedir (Cox, 1981, s. 151-152).

sorunsalında bir değişimin yaşanacağını öne sürmüştür.¹⁶⁵ Dolayısıyla Cox, neorealizmdeki devlet merkezli incelemenin yerine bu üç eylemsellik alanının karşılıklı etkileşimini temel almıştır.

Cox, bu eylemsellik alanları arasındaki ilişkiye dair iddiasını birtakım örneklerle desteklemiştir. Örneğin, 19. yüzyılda Batılı ülkelerde yeni bir sosyal kuvvet olarak ortaya çıkan sanayi işçilerinin birleşmeleri, bu devletlerde yeni bir devlet biçimi olarak ekonomik milliyetçilik ve emperyalizmin benimsenmesine neden olmuş, bunun sonucunda dünya ekonomisindeki parçalanma ve uluslararası ilişkilerde çatışmacılığın artması ile yeni bir düzenin yapısı oluşmuştur. Bunun yanında Cox, dünya düzeninin devlet biçimini etkilediğini ifade etmiş ve bu bağlamda Sovyetlere yönelik dış tehdidin Stalinizmin oluşmasına belli ölçüde katkıda bulunmasını, dünya düzenindeki çatışmalı durumun merkez ülkelerdeki askeri-endüstriyel yapının kendisini meşrulaştırmasına aracı olmasını ve çevre ülkelerdeki baskıcı yapının emperyalizmin dış desteğinin içerdeki kuvvetlerle örtüşmesi sonucu sürebilmesini savını destekleyen örnekler olarak sunmuştur.¹⁶⁶

Gramsci'nin kullandığı anlamıyla hegemonyayı, egemen sınıfın kendi çıkarları için “zor” ve “rıza” araçlarını birlikte kullandığı ve madun sınıfların da çıkarlarının kısmen karşılanması sonucu rızalarının alındığı bir düzen bağlamında yorumlayan Cox, kavramı uluslararası ilişkiler alanına uyarlamaya çalışmıştır. Burada vurgulanması gereken bir husus, Cox'un uluslararası düzlemde dominant bir devletin varlığının onu Gramscian bağlamda hegemon bir devlet yapmadığına yönelik iddiasıdır. Bu yönden gerekli şartları karşılayamayan devletlerin bulunduğu dönemlerin de tarihsel açıdan

¹⁶⁵ **Ibid.**, s. 138.

¹⁶⁶ Cox, 1981, s. 138-139.

yaşandığına dikkat çeken Cox, bu dönemleri hegemonik olmayan dönem olarak adlandırmıştır.¹⁶⁷

Cox, bu temelden hareketle dünya siyasetinin 19. yüzyılın ortalarından itibaren bir incelemesini yapmış ve belirli dönemsel ayrımlara varmıştır.¹⁶⁸ Ona göre ilk dönem 1845-1875 yılları arasında olup hegemonik bir dönemdir. Bu hegemonyayı kuran da Birleşik Krallık'tır. Bu dönemde ekonomi literatüründe ağırlığı olan karşılaştırmalı üstünlük, serbest ticaret ve altın standardı gibi kavramlar ve uygulamalar Britanya'nın siyasi gücünün de etkisiyle uluslararası alanda kabul görmüş ve diğer devletlerin uygulamalarına yansımıştır.¹⁶⁹

İkinci dönem olarak ifade ettiği 1875-1945 yılları arasında ise Britanya'nın gücünde göreceli olarak bir azalma meydana gelmiş, diğer büyük devletler artan güçlerinin de etkisiyle Britanya'nın siyasi ve fıkırsel üstünlüğüne meydan okumuştur. Nitekim bu dönemde ekonomik alanda korumacı politikalar öne çıkmış, altın standardı terk edilmiş, dünya ticaretinde bloklaşmalar ortaya çıkmış ve iki dünya savaşı cereyan etmiştir. Cox, bu dönemi özelliklerinden yola çıkarak hegemonik olmayan dönem olarak nitelendirmektedir.¹⁷⁰

Üçüncü dönem 1945-1965 arasını kapsayan ve ABD'nin öncülünde kurulan hegemonik bir dönemdir. Liberal fikriyatından dolayı ilk dönemin özellikleriyle pek çok ortaklık bulunsa da örgütlerin daha çeşitli ve etkin olduğu, dünya ekonomik sisteminin daha karmaşık olduğu ve ulusal ölçekte bir uzlaşma içeren bir dönem olduğunu ileri sürmek mümkündür. Öte yandan Cox, özellikle 1970'li yıllardan itibaren bu dünya

¹⁶⁷ Cox, 1983, s. 170.

¹⁶⁸ Cox'tan farklı şekilde dönemsel ayrımlar yapan araştırmacılar da bulunmaktadır. Örneğin Arrighi; Ceneviz, Hollanda, Britanya ve Amerika olmak üzere dört dünya hegemonundan bahsetmektedir (Giovanni Arrighi, **The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times**, Londra, Verso, 1994).

¹⁶⁹ Cox, 1983, s. 170.

¹⁷⁰ **Ibid.**, s. 170.

düzeninde yaşanan siyasi ve ekonomik sorunlara dikkat çekmiştir.¹⁷¹ Devletin rolü bu yeni dönemde değişmiş, ülke ekonomisi ile dünya ekonomisinin gereklerine uygun olarak yeniden yapılandırma işlevi görmeye başlamıştır. “Devletin uluslararasılaşması” olarak adlandırılan bu süreçte hem devletin yapısında hem de vatandaşlar ile olan ilişkisinde değişimler meydana gelmiştir.¹⁷²

Cox hegemonyanın, hegemon devletin içindeki egemen sınıfın artan gücünün etkisini dışarıya yansıtması ile oluştuğunu öne sürmüştür.¹⁷³ Augelli ve Murphy, Gramsci’nin yazılarından yola çıkarak bir grubun egemen olması için öncelikle kendi çıkarlarının farkına varmış ve egemen olma yönünde isteğinin ortaya çıkmış olması gerektiğini belirtmiştir. Ardından bu grup kendi çıkarlarının dışında, siyasi mücadelede ona yardımcı olabilecek diğer grupların da çıkarlarını gözeterek ittifaklar oluşturmaktadır. Gramscian ifadeyle “tarihsel ekonomik-siyasi blok”un oluştuğu bu süreçte entelektüellerin önemli rolü vardır. Egemen sınıfın çıkarlarının toplumun genel çıkarları olarak algılanması için çalışan ve bu amaçla gerekli entelektüel ve ahlaki altyapıyı kurarak düzeni meşrulaştırma işlevini üstlenen bu grup, karşı grupların entelektüellerinin fikirlerinin çürütülmesi için de çalışmaktadır. Son olarak, müttefiklerinin desteğini koruyup hegemonik nüfuzunu genişletmek için, egemen grup kendisinin dışındaki grupların da ekonomik refahı için çaba göstermelidir. Gramsci de bu sebeple sanayileşmiş modern toplumlarda ancak ekonomi üzerinde büyük etkiye sahip olan grubun bir hegemonya kurabileceğinden bahsetmiştir.¹⁷⁴

Cox, ulusal hegemonya kurulmasının ardından buradaki siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel oluşumun, hegemon devletin gücünün de etkisiyle diğer devletleri ve

¹⁷¹ **Ibid.**, s. 170-171.

¹⁷² Cox ve Sinclair, 2016, s. 154.

¹⁷³ Cox, 1983, s. 171.

¹⁷⁴ Augelli ve Murphy, 1993, s. 131-132.

onların içindeki oluşumları da etkilediğini belirtmiştir.¹⁷⁵ Cox'un ısrarla üzerinde durduğu bir başka husus da hegemonik düzenin sadece devletler arasında cereyan etmediği; ülkelerin sosyal sınıflarını birbirine bağlayan, devletlerin ve sivil toplumun davranış kalıplarını belirleyen, bu bağlamda mekanizmalar ortaya koyan bir niteliği de içinde barındırdığı olmuştur.¹⁷⁶ Karşı-hegemonyaya dair araştırmalarında da Cox, ilk dönem çalışmalarında karşı-hegemonyanın öncelikle ulusal seviyede başlaması gerektiğini ileri sürerken, daha sonra bu görüşünü medeniyetler arası diyalogu merkeze alarak değiştirmiştir.¹⁷⁷

Cox, uluslararası alanda hegemonyanın kurulması sürecinde uluslararası örgütlerin rolüne dikkat çekmiştir. Ona göre uluslararası örgütler, hegemonik dünya düzeninin kurallarının oluşmasında, bu düzenin meşrulaştırılmasında, çevre ülkelerin elitlerini düzene dahil ederek onların da hegemonya projesine dahil olmasında ve hegemonyayı eleştiren fikirlerin etkisinin düşürülmesinde etkin rol oynamaktadır. Hegemon devletin girişimi ve diğer devletlerin de rızasını almasıyla kurulan uluslararası örgütler, güçlü devletlerin çıkarları çerçevesinde düzenlemeler ve mekanizmalar geliştirmekte ve çevre ülkelerde yapılan düzenlemelerin en az hasarla gerçekleşmesine katkıda bulunmaktadır. Özellikle merkezdeki sosyal ve ekonomik kuvvetlerin çıkarına olacak şekilde yol haritası belirleyen ve bu bağlamda ekonomi programları oluşturan kurumlar, çevre ülkelerdeki elitlerin de bu kurumlar bünyesinde dönüştürülüp hegemonya projesine katılmalarında işlev göstermektedir.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Ancak özellikle çevre ülkelerde bu uyarılma sürecinde sıkıntılar yaşanmaktadır. Cox, Gramsci'den aldığı ödünç aldığı kavram olan "pasif devrim"e başvurmakta ve çevre ülkelerde hegemonya projesinin merkez ülkelerdeki kadar sorunsuz işlemediğini, belli ekonomik ve kültürel özellikler benimsense de özellikle siyasi alanda projenin uyarlanmasında sıkıntılar yaşandığına dikkat çekmektedir. Özellikle askeri-bürokratik rejimler pasif devrimi kontrolleri altında tutmaktadır (Cox, 1983, s. 170-171).

¹⁷⁶ *Ibid.*, s. 171.

¹⁷⁷ Benno Teschke, "Marxism", Christian Reus-Smit ve Duncan Snidal (ed.), **The Oxford Handbook of International Relations**, New York, Oxford University Press, 2008, s. 174.

¹⁷⁸ Cox, 1983, s. 172-173.

Cox, her ne kadar savlarının temel çıkış noktası üretim olsa da devletin önemine vurgu yapmayı ihmal etmemiştir. Belirli bir üretim şeklinin ön plana çıkması için gereken koşulların yaratılmasını ve birikim sürecindeki hiyerarşik bağların yapılandırılmasını devletin sağladığını ifade etmiştir. Ancak devletlerin tamamen bağımsız hareket etmediklerini ve her bir devletin dünya düzenindeki konumu ve göreceli gücü ile kısıtlandığını da eklemiştir. Bu kısıtlamalar devletlerin hareket alanını ve üretim ilişkilerini değiştirme kapasitelerini sınırlandırmaktadır. Devletler belirli bir özerkliğe sahip olsalar da bu özerklik hem iç hem de dış kısıtlamalara tabidir. Cox'a göre devletin özerkliği ancak o devletin tarihinin meydana getirdiği yapı çerçevesinde gerçekleşebilmektedir. Cox, bu yapının iç tarafının tarihsel blokta, dış tarafının ise dünya sistemindeki askeri ve mali kısıtlamaların devletin seçeneklerini sınırlandırmasında ve sınırları dışındaki sınıfsal güçlerin tarihsel blok üzerindeki etkisinin seviyesinde yattığı düşüncesindedir.¹⁷⁹

Daha önce de değinildiği üzere, Cox dışında Neo-Gramscian çerçevede uluslararası ilişkiler alanında çalışmaları bulunan bir başka önemli isim de Stephen Gill'dir. Gill, Amerikan hegemonyasında gerileme olduğuna dair görüşlere katılmamıştır. Bunun yerine egemen sınıfın ve başta ABD olmak üzere devletlerin liberal bir küresel düzen çerçevesinde yeniden şekillendiğini belirtmiştir. Bu bağlamda Üçlü Komisyonun da (Trilateral Commission) organik entelektüellerin faaliyet gösterdiği bir alan olduğunu ve kapitalistler arasındaki organik ittifakı geliştirdiğini iddia etmiştir.¹⁸⁰

Gill'in üzerinde durduğu bir başka husus da neoliberalizmin yayılmasıdır. Nitekim neoliberal ilkelere uygun yasal düzenlemelerin yapıldığını ve sosyalizm gibi

¹⁷⁹ Robert W. Cox, **Production, Power, and World Order: Social Forces in the Making of History**, New York, Columbia University Press, 1987, s. 399-400.

¹⁸⁰ Stephen Gill, **American Hegemony and the Trilateral Commission**, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, s. 57-58.

diğer politik ekonomi alternatiflerinin adeta yasa dışı hâle getirildiğini savunmuştur. Bunun yanında, sosyal hakların sınırlandırıldığı, her şeyin pazara bağlı kılındığı ve bu çizgide bir kültürel dönüşümün hâkim hâle geldiği vurgusunda bulunmuştur. Kamu ve özel ekonomi kurumlarında demokratik denetimden uzaklaşılması da Gill'in tartıştığı bir başka husustur.¹⁸¹

Robert W. Cox ve onu izleyen Neo-Gramscian yazarlar her ne kadar çeşitli konularda araştırmalar yapmış ve yeni fikirler ortaya koymuşlarsa da Neo-Gramscian fikriyatın gelişimini sürdürerek olgu ve olaylara dair yeni analizler ortaya koyması ve henüz yeterince inceleme altına alınmamış konulara ışık tutması gerektiği ortadadır. Örneğin Cox, devletin uluslararasılaşmasına dair yeterince analiz bulunmadığına dikkat çekmektedir.¹⁸² Bu hususta Cox'a da birtakım eleştiriler getirilmektedir. Cox'un, devletin uluslararasılaşması sürecinde devletin sınıfsal yapısına ve içindeki gelişmelere gereken önemi vermediği ve dış etkenlerin gücünü gereğinden fazla vurgulayarak devleti edilgen bir konumda değerlendirdiği belirtilmektedir.¹⁸³ Özellikle dış etkenlerin önemine yaptığı vurgu ve devlet yapısındaki değişimi bu doğrultuda açıklaması, Cox'un kullandığı aktarım kayışı (*transmission belt*) benzetmesinde de kendisini göstermektedir. Nitekim Cox da daha sonra bu yöndeki eleştirileri haklı bularak bu benzetmeden vazgeçtiğini ifade etmiştir.¹⁸⁴

Bu eleştirilere Cox'un devlet-toplum ilişkisine dair savlarının belirsizlikler taşıdığına yönelik eleştirilerin mevcudiyetini de eklemek gerekir.¹⁸⁵ Bu bağlamda, devletin sınıfsal yapısının ortaya konmasına ve iç ve dış etkenlerin karşılıklı etkileşimlerinin irdelenmesine olanak sağlayacak bir yaklaşıma ihtiyaç vardır. Özellikle

¹⁸¹ Stephen Gill, **Power and Resistance in the New World Order**, 2. Baskı, New York, Palgrave Macmillan, 2008, s. 123-149.

¹⁸² Robert W. Cox ve Michael G. Schechter, **The Political Economy of a Plural World: Critical reflections on Power, Morals and Civilization**, Londra, Routledge, 2002, s. 33.

¹⁸³ Bedirhanoğlu, 2008, s. 100; Panitch, 2004, s. 18; Picciotto, 1990, s. 28-44.

¹⁸⁴ Cox ve Schechter, 2002, s. 33.

¹⁸⁵ Pass, 2018, s. 607.

Neo-Gramscian yazımın Batı-merkezcilik tuzağına düşmemesi ve gelişmekte olan ülkelerde devletin uluslararasılaşması sürecinde yaşananların analizi büyük önem taşımaktadır. Bu tezde yine Gramsci'den önemli ölçüde etkilenmiş olan Bob Jessop'un stratejik-ilişkisel yaklaşımının uluslararası düzey ile ulusal düzey arasındaki ilişkiyi tesis edecek kuramsal ve kavramsal çerçeveye sahip olduğu ileri sürülmektedir.

Cox'a yönelik eleştirilerin dışında, tezin Giriş bölümünde de belirtildiği üzere genel olarak Marksist literatürde dış politika analizine dair yeterince çalışma bulunmamaktadır. Bu tespit, konu üzerine araştırmalarda bulunan Teschke ve van Apeldoorn gibi isimler tarafından da ifade edilmektedir.¹⁸⁶ Söz konusu durum dikkate alındığında, neoliberalizmin ortaya çıktığı ve bu bağlamda Türkiye'yi de etkilediği yıllarda Türk dış politikasına Neo-Gramscian perspektif üzerinden yaklaşma amacıyla olan bu tezin amacı da önem kazanmaktadır. Bu bağlamda, bu doğrultuda bir analize zemin hazırlayacak olan Jessop'un stratejik-ilişkisel yaklaşımını açıklamakta fayda vardır.

1.4. Stratejik-İlişkisel Yaklaşım

Tezin kapsamı ve amacı gereği devlet-sınıf ilişkilerine dair literatürdeki tüm tartışmaları ele almak mümkün değildir. Ancak Jessop'un yaklaşımını açıklamadan önce, Marksist perspektiften çalışanların 1960'lı yılların sonlarından itibaren devlet-burjuvazi ilişkilerine dair geliştirdikleri kimi savlara yer vermek, Jessop'un görüşlerinin uygun bir çerçeveye oturtulmasına katkı sağlayacaktır.

¹⁸⁶ Teschke ve Wyn-Jones, 2017, s. 13; Bastiaan van Apeldoorn, "Geopolitical Strategy and Class Hegemony: Towards a Historical Materialist Foreign Policy Analysis", **Spectrum Journal of Global Studies**, Cilt 6, Sayı 1, 2014, s. 2.

Bu hususta öncelikle Ralph Miliband'ın 1969 yılında yayımlanan ve bu konudaki akademik tartışmaları canlandıran kitabına değinmek gerekir.¹⁸⁷ Söz konusu çalışmanın başlıca amaçlarından biri gelişmiş kapitalist ülkelerde topluma ve devlete ilişkin çoğulcu-demokratik bakışın gerçeği yansıtmadığını, hatta gizlediğini göstermektir.¹⁸⁸ Miliband, ekonomik olarak egemen sınıfın devletle bir ilişki içinde bulunduğunu ve devlet gücünü elinde tutanların bu özel ekonomik gücün aracısı olduğunu ileri sürmüştür. Bu bağlamda, iş insanlarının hükümette ve idarede yer almadıklarına yönelik kanının yanlış olduğunu, devletin ekonomik yaşama müdahalesi arttıkça diğer ekonomik gruplara göre daha güçlü pozisyonda olan iş çevrelerinin etkisinin kendisini gösterdiğini ve bu müdahalelerin içeriğini belirlediğini ifade etmiştir.¹⁸⁹

Miliband'a göre gelişmiş kapitalist ülkelerde devlet elitlerinin yalnızca küçük bir kısmını iş insanları oluşturmaktadır. Bununla birlikte, devlet elitlerinin sosyal yapısına bakıldığında farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. Zira, devlet elitlerinin büyük oranda içinden çıktıkları üst ve orta sınıf ile iş insanları sınıfı aynı tabakanın içerisinde yer almaktadır. Bu durum hem bürokratlar hem de seçilen siyasiler açısından geçerlidir. Miliband, eğitimdeki fırsat eşitsizliğinin bu hususta önemli bir etken olduğu düşüncesindedir.¹⁹⁰

Nicos Poulantzas ise Miliband'dan farklı görüşler ileri sürerek Marksist devlet kuramları arasında akademik bir tartışmanın başlamasına katkıda bulunmuştur.¹⁹¹ Jessop'un, Althusser'in yapısalci yaklaşımından ve bunun yanında kapitalist devletin siyasal sosyolojisi üzerine çalışırken Gramsci'nin de aralarında bulunduğu İtalyan

¹⁸⁷ Ralph Miliband, **The State in Capitalist Society**, New York, Basic Books, 1969.

¹⁸⁸ **Ibid.**, s. 4.

¹⁸⁹ **Ibid.**, s. 54-55, 58.

¹⁹⁰ **Ibid.**, s. 59-60.

¹⁹¹ Nicos Poulantzas, "The Problem of the Capitalist State", **New Left Review**, Cilt 1, Sayı 58, 1969, s. 67-78; Ralph Miliband, "The Capitalist State: Reply to Nicos Poulantzas", **New Left Review**, Cilt 1, Sayı 59, 1970, s. 53-60.

Marksistlerden önemli ölçüde etkilendiğini düşündüğü Poulantzas, söz konusu tartışmada Miliband'ın araçsalıcı yaklaşımını eleştirmiştir.¹⁹² Bununla birlikte, Hegel ve Weber gibi devleti özne yapan, ona özerklik ve rasyonel irade atfeden, bürokrasinin gücünü ön plana çıkaran yaklaşımlara da katılmamıştır. Poulantzas, sivil toplum ile devlet arasındaki bağı koparmanın, sınıf mücadelesinin görmezden gelinmesine yol açtığını savunmuş¹⁹³ ve bürokrasinin eylemlerinin kapitalist devletin yapısına işlemiş olan devletin göreceli özerkliğinden kaynaklandığını ileri sürmüştür.¹⁹⁴

Poulantzas'a göre kapitalist devlet, kapitalizm öncesi devletlerden farklı olarak siyaset ve ekonominin ayrıldığı devlettir. Daha öncesinde güç kullanarak özel ekonomik çıkarlarını koruyan egemen sınıf, kapitalist dönemde ekonomi ve siyaset arasındaki ayırım ile bu yöntemden uzaklaşmıştır. Kapitalist devlet en azından teorik olarak vatandaşlarının genel çıkarlarını korumakla yükümlüdür. Egemen sınıf da siyasi alanda kendi çıkarlarını toplumun genel çıkarları olarak göstermeye çalışarak konumunu korumaya ve güçlendirmeye çalışmaktadır.¹⁹⁵

Poulantzas, burjuvazinin sanayi burjuvazisi, ticari burjuvazi, banka burjuvazisi gibi çeşitli fraksiyonları olduğunu belirtmiştir. Bu noktada siyasi hâkimiyet yalnızca bir sınıf ya da fraksiyonun kontrolünde değildir, birkaç egemen sınıf ve fraksiyon mevcuttur. Bu sınıf ve fraksiyonlar ittifak yaparak iktidar bloku oluşturmaktadır. Bu blok genellikle bir egemen sınıf veya fraksiyonun liderliği altındadır. Sanayi burjuvazisi, ticari burjuvazi ve banka burjuvazisi gibi fraksiyonlar arasındaki hâkimiyet sınıf çatışmasının somut aşamalarına göre değişebilmektedir.¹⁹⁶

¹⁹² Bob Jessop, **Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy**, Macmillan, 1985, s. 53; Nicos Poulantzas, **Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar**, (çev.) Şen Sürer ve L. Fevzi Topaçoğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 1992, s. 116.

¹⁹³ Poulantzas, 1992, s. 126-127.

¹⁹⁴ Nicos Poulantzas, **Classes in Contemporary Capitalism**, (çev.) David Fernbach, Londra, NLB, 1975, s. 167.

¹⁹⁵ Jessop, 1985, s. 55.

¹⁹⁶ Poulantzas, 1975, s. 92-93.

Poulantzas, devletin bir araç değil, güçler dengesinin yoğunlaşması olduğu düşüncesindedir. Egemen sınıf ya da fraksiyon, kısa dönemli ekonomik çıkarlarını korumanın ötesine geçerek iktidar blokunu oluşturan sınıf ve fraksiyonların genel siyasi çıkarlarını korumaktadır. Bu bağlamda hem kendisini hem de iktidar blokunu liderliği altında birleştirmektedir. Egemen sınıf ve fraksiyonlar içerisindeki çelişkilerin varlığı, devletin iktidar bloku içindeki bütünlüğü tesis etme görevini gerektirmektedir. Devletin bu bütünlük sağlama görevini dışarıdan yürütebilmesi söz konusu değildir. Nitekim bu çatışmalar devlet içinde gerçekleşmektedir ve ilginç bir biçimde devletin organizatörlük görevini yerine getirebilmesine olanak tanımaktadır.¹⁹⁷

Poulantzas'a göre devlet hem iktidar blokundaki sınıfın kendi içindeki birliğini sağlamak hem de madun sınıflara belirli tavizler vererek egemen sınıfın hegemonyasının sürmesine yardımcı olmaktadır. Devlet bu işlevlerini sadece siyasi partiler aracılığıyla değil, emniyet güçleri gibi çeşitli vasıtalarıyla da gerçekleştirebilmektedir. Bunun yanında devlet, madun sınıfların bölünmesi ve organize olmalarının engellenmesi için de çaba sarf etmektedir. Devletin başta eğitim olmak üzere ideolojik aygıtları; faillerin yeniden üretilmesi, eğitilmesi ve boyun eğdirilmesinde önemli rol oynamaktadır. Bu husus, iş gücünün ve sosyal ilişkilerin yeniden üretimi için oldukça önemlidir.¹⁹⁸ Bunlara ek olarak, madun sınıflara verilen ekonomik tavizler; devletin genel çıkarları temsil ettiğine yönelik algıyı güçlendirmekte, madun sınıfların organize olmasının önüne geçmekte ve egemen sınıfın siyasi çıkarlarına katkıda bulunmaktadır.¹⁹⁹

Kapitalist devletin ağırlıklı olarak egemen sınıfın çıkarlarını temsil ettiğini belirten Poulantzas, bununla birlikte devletin sınıflardan görece özerkliğinin

¹⁹⁷ **Ibid.**, s. 97-98; Nicos Poulantzas, **State, Power, Socialism**, (çev.) Patrick Camiller, Londra ve New York, Verso, 2000, s. 133.

¹⁹⁸ Poulantzas, 1975, s. 33, 161; Poulantzas, 2000, s. 127, 140.

¹⁹⁹ Jessop, 1985, s. 66, 124.

bulunduğunun da altını çizmiştir. Bu görelî özerklik, kapitalist devlet yapısının temelini teşkil eden siyaset ve ekonomi arasındaki ayırmadan kaynaklanmaktadır.²⁰⁰ Kapitalist devletin görelî özerkliğinde, onun üretim ilişkilerinden ayrılmış olması önemli bir etkidir. Devletin iktidar blokunu organize edebilmesi ve birleştirebilmesi, bu fraksiyonlardan ve onların belirli çıkarlarından görelî özerk olması ile yakından ilişkilidir. Bunun yanında bu özerklik sayesinde devlet madun sınıflara birtakım maddi tavizler verme imkânına kavuşmaktadır.²⁰¹

Öte yandan Poulantzas, devletin görelî özerkliğinin, devleti temsil edenlerin ya da devlet bünyesinde çalışanların uyumlu ve rasyonel iradeye sahip bir bütünlük gösterdiği şeklinde algılanmaması gerektiğinin altını çizmiştir. Poulantzas, devlet memurları farklı sınıflardan gelseler ve devlet bünyesinde kendi içlerinde çatışma ve anlaşmazlıklar yaşasalar dahi, hegemon ideolojiyi benimsemiş olmaları sebebiyle sistemi yıkmayı düşünmedikleri kanısındadır. Ona göre, kapitalist devlet bir bütünlük olarak değil, sınıflar ve sınıf fraksiyonları arasındaki güçlerin ilişkilerinin maddi yoğunlaşması olarak kabul edilmelidir. Devleti ilişkilerin yoğunlaşması olarak düşünmek, onu hem araçsalci yaklaşımdan hem de bir fail olarak gören yaklaşımdan uzaklaşılmasını sağlamaktadır.²⁰²

Bob Jessop'un stratejik-ilişkisel yaklaşımı, Poulantzas'a benzer şekilde devleti sosyal bir ilişki olarak görmektedir. Jessop, bu bağlamda devlet gücünün de siyasi güçlerin dengesinin biçimsel olarak belirlenmiş yoğunlaşması olduğu düşüncesindedir. Belirli devlet biçimleri bazı stratejilere, gruplara, çıkarlara ve koalisyon olanaklarına öncelik tanımaktadır. Geçmişteki mücadelelerin mirası bazı sınıf güçlerini diğerleri arasında avantajlı konuma sokan yapısal seçicilik şeklinde etkisini göstermektedir. Gücü ele geçirmeye çalışan belirli kuvvetler ile ekonomik ve siyasi stratejiler, sisteme

²⁰⁰ Poulantzas, 1975, s. 97-98.

²⁰¹ Poulantzas, 2000, s. 127-128, 140.

²⁰² Poulantzas, 1975, s. 164; Poulantzas, 2000, s. 128-129; Jessop, 1985, s. 125.

içkin olan müdahale ve kaynak şekli nedeniyle rakiplerine oranla daha avantajlıdır.²⁰³

Buradan hareketle Jessop, devleti sosyal olarak gömülü, sosyal olarak düzenlenmiş ve stratejik olarak seçici kurumların, örgütlerin, sosyal kuvvetlerin ve faaliyetlerin hayali siyasi cemaat için kolektif bağlayıcı kararlar alan göreceli topluluğu olarak tanımlamaktadır.²⁰⁴

Jessop, kapitalist ekonomilerin evriminin geçmişteki çeşitli ekonomik olayların etkileşimine, siyasi olaylara ve mevcut devlet biçimlerine bağlı olduğunu ve bunun geleceğe de yön vereceğini ileri sürmüştür. Jessop'a göre, ekonomideki piyasa sisteminin hâkimiyeti, sermayenin devleti doğrudan kontrol etme gerekliliğini ortadan kaldırmaktadır. Devletin kendi mevcudiyetini sürdürmesi için sağlıklı bir ekonomiye ve onun düzgün bir biçimde işlemesine olan ihtiyacı, sermayenin devleti dolaylı olarak kontrol etmesine olanak tanımaktadır.²⁰⁵

Jessop, siyaset ile ekonominin kapitalist sistemde ayrılmalarının, kapitalist devlet ve kapitalist ekonomi arasında belirli bir ilişkinin varlığını gerektirdiğini ifade etmiştir. Bu hususta, özel mülkiyete saygı çerçevesinde üretim faaliyetleri siyasi kontrol dışında bırakılmaktadır. Bununla birlikte devlet, varlığını sürdürebilmek için vergi gelirleri gibi birtakım gelir kalemlerine muhtaçtır ve bu sebeple özel üretkenlik ve karlılık dolaylı yoldan devletin kapasitesini de etkilemektedir. Bu durum, siyasileri ve memurları sermaye birikimini korumak zorunda bırakmaktadır. Ayrıca devleti yönetenler, iktidarlarını sürdürebilmek için seçimleri kazanmak zorundadır. Bu da sermaye birikiminin gerekleri ile seçmen taleplerini uzlaştırmayı gerektirmektedir. Bu noktada sermayenin ihtiyaçları toplumun çıkarlarına hizmet edecek şekilde sunulmakta ve bazı özel çıkarlardan vazgeçilirken, madun kesimlere birtakım tavizler verilmektedir.

²⁰³ Bob Jessop, **State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place**, Cambridge, Polity Press, 1990, s. 10, 149, 309-310.

²⁰⁴ Bob Jessop, **The Future of Capitalist State**, Cambridge, Polity Press, 2002, s. 40.

²⁰⁵ Jessop, 1990, s. 152, 178.

Çıkarları uzlaştırma doğrultusunda oluşabilecek bir dengesizlik ekonomik krizlere ve toplumsal ayaklanmalara sebep olabilecektir. Dolayısıyla, sermayenin kazanacağı kesin olmasa da yapısal kısıtlamalar siyasi güçler dengesinde onun lehine çalışmaktadır.²⁰⁶

Jessop, ileri sürdüğü “birikim stratejisi” ve “hegemonya projesi” gibi kavramlarla stratejik-ilişkisel yaklaşımını detaylandırmıştır. Birikim stratejisi, çeşitli ekonomi-dışı ön koşulları ile tamamlanan ve gerçekleşmesi için genel stratejik taslağı bulunan belirli bir ekonomik büyüme modelini ifade etmektedir. Bu modelin başarılı olması için sermayenin çeşitli fraksiyonlarını (finans, sanayi, ticaret) bir fraksiyonun hegemonyası altında birleştirmesi gerekmektedir.²⁰⁷

Bu hususta üretim süreci önem kazanmaktadır. Çünkü servetin dağıtılması için öncelikle yaratılması gerekmektedir. Bu da sanayi sermayesinin öne çıkmasına yol açmaktadır. Banka veya ticari sermaye hegemon olsa da sanayi sermayesinin üretkenliğinin azalması, sermaye arasında dağıtılan artık değer de azalması anlamına gelecektir. Bu da uzun vadede yeni bir birikim stratejisinin ortaya konmasını gerektirecektir. Ulusal stratejilerin, küresel hegemonik stratejiler ile uyumlu olması durumunda, birikimin koşulları küresel ölçekte de teminat altına alınacaktır. Bunun yanında, birikim stratejisi sadece sermayenin çeşitli fraksiyonları arasındaki ilişkileri değil, egemen ve madun sınıflar arasındaki güçlerin dengesini de hesaba katmalıdır. Bir strateji ancak madun ekonomik sınıflar ve egemen olmayan fraksiyonlar tarafından kabul edilirse hegemonik olma imkânına kavuşacaktır.²⁰⁸

Jessap’a göre geniş anlamıyla hegemonya, sınıfla ilgili farklı güçlerin bir sınıfın veya sınıf fraksiyonunun siyasi, entelektüel ve ahlaki liderliği altında organize olmasını içermektedir. Böyle bir liderliğin yürütülebilmesi için belirli çıkarları genel çıkar ile

²⁰⁶ **Ibid.**, s. 179.

²⁰⁷ **Ibid.**, s. 198-199.

²⁰⁸ **Ibid.**, s. 199-201.

uyumlaştıracak bir hegemonik projenin geliştirilmesi gerekir. Bu bağlamda, egemen sınıfın (fraksiyonun) uzun vadeli çıkarlarını genel çıkar kisvesi altında gerçekleştirmek için destek toplayabilecek ulusal-popüler programa ihtiyaç vardır. Hegemonik projeleri geliştirenler, ekonomik olarak egemen sınıf veya sınıf fraksiyonları değil, finansal gazeteciler, siyasiler, filozoflar, mühendisler ve sosyologların aralarında bulunduğu organik aydınlardır.²⁰⁹

Başarılı hegemonik projeler tarihsel bir blok oluşturmada etkindirler. Ayrıca bu proje ile uyumsuz özel çıkarlar da ahlak dışı ya da irrasyonel olarak değerlendirilebilecek ve yaptırımlara tabi tutulabilecektir. Hegemonyanın sağlanması için egemen sınıfın/fraksiyonun bazı kısa vadeli çıkarlarından feragat etmesi ve diğer sosyal kuvvetlere maddi tavizler vermesi zorunludur. Bu sebeple birikim süreci belirli koşullar ve sınırlar dayatmaktadır.²¹⁰

Bununla birlikte Jessop, hegemonik projeler ile birikim stratejilerinin aynı şey olmadığını altını çizmiştir. Birikim stratejileri ulusal ve uluslararası ölçekte ekonomik genişleme ile alakalıyken, hegemonik projeler temel olarak ekonomik olmayan hedefleri içermektedir. Bu hedefler askeri başarı, sosyal reform, siyasi istikrar veya ahlaki diriliş gibi farklı içeriklere sahip olabilir. Birikim ve hegemonya, belirli stratejilerin ve projelerin uyumu ölçüsünde güvende olmaktadır. Ancak bu birikimin, hegemonik projenin ağır basan amacı olduğu anlamına gelmemektedir.²¹¹

Hegemonik projeler, devlet aygıtında bütünlüğü sağlama açısından da önemlidir. Bir hegemonik proje etrafındaki uzlaş, devlet organları içindeki ayrışmaları en aza indirecek ve göreceli bütünleşme için gereken ideolojik ve maddi temeli oluşturacaktır.

²⁰⁹ *Ibid.*, s. 207-208, 214.

²¹⁰ *Ibid.*, s. 208, 214.

²¹¹ *Ibid.*, s. 208.

Bu bütünlüğün ortadan kalkması ise devletin görelî özerkliğine darbe vuracaktır.²¹² Poulantzas'ın kapitalist sınıfın kurumsal bütünlüğünün onu doğrudan sınıf bütünlüğü ile özdeşleştireceğini düşündüğünü belirten Jessop, bir ulusal-popüler projenin yokluğunda devlet yöneticileri ile egemen sınıf/fraksiyonların çatışması riski bulunduğunu iddia etmiştir. Bu bağlamda, ancak kurumsal ve sınıfsal bütünlüğü başarıyla bağdaştıran bir ulusal-popüler projenin, devlet yöneticilerini Poulantzas'ın öngördüğü şekilde sermayenin ihtiyaçlarına göre karar almaya iteceğini ileri sürmüştür.²¹³

Jessop, hegemonya stratejilerini tartışırken iki farklı tür stratejiye yer vermiştir: “tek uluslu” stratejiler ve “iki uluslu” stratejiler. Tek uluslu stratejiler, tüm toplumun maddi tavizler ve sembolik ödüller vasıtasıyla desteğinin alındığı genişleyen bir hegemonya hedeflemektedir. İki uluslu stratejiler ise toplumun stratejik olarak önemli görülen kesimlerinin desteğinin alındığı ve maliyetlerin diğer kesimlere yüklendiği daha sınırlı bir hegemonya hedeflemektedir.²¹⁴ Ekonomik kriz dönemlerinde maddi tavizler vermek daha zor olacağı için tek uluslu stratejiler pek tercih edilmemekte, böyle dönemlerde diğer ulusun baskı altına alındığı iki uluslu projeler ön plana çıkmaktadır.²¹⁵

²¹² **Ibid.**, s. 210-211.

²¹³ Jessop, 1985, s. 350.

²¹⁴ Jessop sosyal emperyalizm ve Keynesyen refah devletini tek uluslu stratejilerin; faşizm ve Thatcherism'i ise iki uluslu stratejilerin örnekleri arasında görmektedir (Jessop, 1990, s. 211).

²¹⁵ **Ibid.**, s. 211-212.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE NEOLİBERAL DÖNÜŞÜM

Tezin bu bölümünde Türkiye'nin 1980'li yıllarda geçirdiği neoliberal dönüşüme ışık tutulacaktır. Bu süreçte devlet-burjuvazi ilişkileri de devleti ne araçsallaştıran ne de onu sosyal kuvvetlerden kopuk, bağımsız bir aktör olarak ele alan Jessop'un stratejik-ilişkisel yaklaşımı bağlamında değerlendirilecektir.

Bu bölümde öncelikle Bretton Woods sistemi ve onun çöküşü ile beraber oluşan neoliberal düzen tarihsel olarak incelenecektir. Ardından Türkiye özeline geçilerek 1960'lı yıllarda izlenmeye başlanan ithal ikameci sanayileşme modeline bağlı ekonomi politikalarına ve 1970'lerin sonunda yaşanan ekonomik krize yer verilecektir. Böylelikle tarihsel süreç ortaya konduktan sonra, Türkiye'nin 1980'li yıllarda geçirdiği neoliberal dönüşüm devlet-sınıf ilişkilerini de ele alarak analiz edilecektir.

2.1. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Küresel Düzen

2.1.1. Bretton Woods Sistemi

20. yüzyıl ile birlikte ABD'nin askeri ve ekonomik gücü hızla artmıştı. Henüz Birinci Dünya Savaşı sırasında müttefikler yetersiz kalan gıda ve silah ihtiyacını ABD'den yaptıkları ithalatla karşılamaya çalışmış ve bu ülkeden borç alma yoluna gitmişlerdi. Bu durum aynı zamanda ABD içindeki üretimin artmasına neden olarak yerli sanayicilerin ve çiftçilerin refahını yükseltmişti. Avrupalı devletlerin savaş sırasında altın standardını terk ederek karşılıksız para basmaları bu ülkelerde enflasyona

neden olmuş, yatırımcılar da sermayelerini ve altınlarını altın standardına bağlı kalan ve güvenli liman olarak görülen ABD'ye kaydırmıştı. Ayrıca artan sermayenin sahipleri, Avrupalı devletlerin savaş sebebiyle nüfuzunun gerilediği bölgelere yatırım yapmıştı.²¹⁶

ABD'nin artan ekonomik gücü ve İkinci Dünya Savaşı'nın Müttefik Devletler tarafından kazanılmasında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile birlikte oynadığı önemli rol, bu savaşın ardından oluşan yeni dünya düzeninde dominant aktör olmasının da önünü açtı.²¹⁷ Öte yandan bu düzenin temel çerçevesi belirlenirken, iki savaş arası dönemde yaşanan ve İkinci Dünya Savaşı'na yol açan siyasi ve ekonomik sorunlar da dikkate alındı.

Bu aşamada iki savaş arası dönemdeki ekonomik durumu açıklamakta fayda bulunmaktadır. Her ne kadar Birinci Dünya Savaşı'nın ardından 1920'li yıllarda yeniden altın standardına dönülse de birtakım sorunlar bunun sürdürülebilirliğini engellemişti. Burada temel mesele ülkelerin ekonomik olarak ciddi ölçüde zayıflamalarına ve enflasyon problemi yaşamalarına rağmen savaş öncesi kurlardan altın standardına dönmek istemelerinden kaynaklanmıştı.²¹⁸ Bu durum ülke para birimlerinin aşırı değer kazanmasıyla birlikte başka sıkıntıları beraberinde getirmişti. Nitekim ihraç edilen ürünlerin aşırı pahalı olması Birleşik Krallık'ta özellikle gelirinin önemli kısmını ihracattan elde edenlerin ekonomik kayıp yaşamalarına ve ülkede işsizliğin artmasına yol açmıştı. Almanya gibi bazı ülkeler ise enflasyonu kontrol etmeye çalışırken ekonomik büyümelerini sürdürmekte zorlanmaktaydı. Büyük Buhran'ın da etkileri hissedilirken 1931 yılında Avusturya'da başlayan kriz kısa sürede

²¹⁶ Jeffry A. Frieden ve David A. Lake, **International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth**, 4. Baskı, Londra, Routledge, 2003, s. 70; Mahfi Eğilmez, **Tarihsel Süreç İçinde Dünya Ekonomisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2018, s. 120.

²¹⁷ Alex Callinicos, ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'nda Britanya'ya yaptığı yardımlar karşılığında Britanya'nın kolonileri ile bağının zayıflamasına yol açabilecek ticari düzenlemeler yapılmasını ve ABD'nin Orta Doğu'daki petrol kaynaklarına ulaşabilmesinde yardımcı olmasını talep ettiğini belirtmektedir (Alex Callinicos, **Imperialism and Global Political Economy**, Cambridge, Polity Press, 2009, s. 168-169).

²¹⁸ Benjamin J. Cohen, **Organizing the World's Money: The Political Economy of International Relations**, Londra, Macmillan, 1979, s. 84.

Almanya'ya sığramış, beklediği dış desteği çeşitli siyasi sebeplerle temin edemeyen Alman hükümeti sermaye kontrolü uygulaması başlatmış ve ekonomisini dışarıya kapatmıştı. Diğer ülkeler de kısa bir süre sonra Almanya'yı izlemiş ve 1930'lu yılların başında altın standardı terk edilmişti.²¹⁹

Bu bağlamda devletler ağırlıklı olarak aynı para birimini kullandıkları ülkelerle ticaret yapmaya başlarken, bu para birimleri üzerinden ticaret blokları oluşmuştu. Ticaret bloklarının rekabet amacıyla devalüasyonlar yapması ise kur savaşına yol açmış ve böylelikle komşuyu fakirleştirme politikası (*beggar-thy-neighbor policy*) yaygınlaşmıştı. Hâlihazırda Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Büyük Buhran sebebiyle oldukça zorlu bir ekonomik süreçten geçen ülkelerin korumacılık ve devalüasyonlarla ticaret savaşına girişmeleri uluslararası ticarete büyük darbe vurarak ekonomik sorunların daha da ağırlaşmasına sebep olmuştu. Nihayetinde bu durum İkinci Dünya Savaşı'na zemin hazırlayan birtakım unsurların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı.²²⁰

Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı'nın ardından oluşturulacak yeni düzen tartışılırken özellikle devletlerin ekonomik krize karşı benimsediği korumacı politikaların ve uluslararası ekonomideki istikrarsızlığın radikal görüşlerin güç kazanmasındaki etkisi göz önüne alınacaktı. Bu doğrultuda dış ticaretin serbestleşmesinin ve sermayenin uluslararası yatırımlar için gerekli olan güvenceye sahip olmasının önemine dikkat çekilecek ve bunu sağlayacak uluslararası örgütlerin kurulması için çalışılacaktı. Ayrıca savaş sonrası Avrupa'daki ekonomik yıkımın halk üzerindeki etkisinin hafifletilmesi ve böylelikle sol partilerin güç kazanmasının önüne

²¹⁹ Robert O'Brien ve Marc Williams, **Global Political Economy: Evolution & Dynamics**, 5. Baskı, Londra, Palgrave, 2016, s. 80.

²²⁰ Gilpin, 2016, s. 165-166.

geçilmesi amacıyla devletin refahın paylaşımını tabana yaymasına yönelik ekonomik müdahalelerde bulunmasına izin verilecekti.²²¹

Savaşın ardından kurulacak düzenin ana hatlarını tartışmak üzere 1-22 Temmuz 1944 tarihleri arasında ABD'nin New Hampshire eyaletine bağlı Bretton Woods'ta 44 ülkenin katılımıyla, "United Nations Monetary and Financial Conference" başlığını taşıyan bir konferans düzenlendi. Aslında konferanstan önceki iki yıl boyunca ABD ve Birleşik Krallık arasında müzakerelerin sürdüğünü ve belirli bir uzlaşuya varıldığını belirtmek gerekir.²²² Bu sürecin odak noktasını Harry Dexter White ile John Maynard Keynes'in hazırladıkları iki farklı taslak üzerindeki tartışmalar oluşturdu ve görüşmeler neticesinde yapılan planlar üzerinden bir müzakere yürütülerek savaş sonrası dönemin ekonomik temeli inşa edilmeye çalışıldı.

Bedirhanoğlu'nun dikkat çektiği üzere iki plan da liberal görüşün temel ilkelerinden olan uluslararası ticaretin serbestliğini destekliyordu.²²³ Ancak istikrarı korumak adına dalgalı kur rejimine karşı çıkıyorlar, devletlerin bu hususta müdahale yetkisini elinde bulundurması gerektiğini savunuyorlardı. Bu bağlamda devletlerin kuru belirlerken önceden belirlenmiş bir çerçeve içerisinde kalmak koşuluyla esnekliğe sahip olması gerektiği varsayımı üzerinden hareket edilse de bu esnekliğin seviyesi ile cari

²²¹ O'Brien ve Williams, 2016, s. 87.

²²² Joan E. Spero ve Jeffrey A. Hart, **The Politics of International Economic Relations**, 7. Baskı, Wadsworth, Cengage Learning, 2010, s. 14.

²²³ Bu bağlamda Keynes'in uluslararası ticarete ilişkin önerilerinde bir değişim olduğu göze çarpmaktadır. Keynes, iki savaş arası dönemde gümrük vergilerinin yükseltilecek ithalatın pahalılaştırılmasını ve böylelikle tüketicilerin yerli mallara yönelmesini sağlamayı savunmuş, bunun istihdamı ve milli geliri artıracakını ifade etmiştir (Kazgan, 2014, s. 183). İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise uluslararası bir çözüm arayışıyla küresel ölçekte bir planlamanın gerekliliğine inanmıştır. Cohn, bu görüş değişikliğinde Birleşik Krallık'ın ciddi finansal sorunlarının bulunmasının ve ABD'nin desteğine ihtiyaç duymasının önemli rolü olduğu görüşündedir (Theodore H. Cohn, **Global Political Economy**, 6. Baskı, Longman, 2012, s. 81). Eichengreen ise tam istihdam amacının Keynes'in korumacılık konusundaki görüşlerine yön verdiğini ifade etmekte ve yıllar içinde Keynes'in bu konudaki görüş değişikliğini bu bağlamda açıklamaktadır (Barry Eichengreen, "Keynes and Protection", **The Journal of Economic History**, Cilt 44, Sayı 2, 1984, s. 363-373).

açık veren ülkelere kredi sağlayacak ülkelerin yükümlülükleri hususlarında iki plan arasında farklılıklar mevcuttu.²²⁴

White, bu süreçte ülke içindeki sermaye sınıfının endişelerini gidermek amacıyla ABD'nin finansal yükümlülüklerini olabildiğince kısıtlamaya çalışmıştı. Nitekim Cox da ABD içinde finansçıları temsilen ifade edilen Wall Street grubunun ve Dışişleri Bakanlığının, Birleşik Krallık içinde ise Londra'daki finans grubunun Keynesyen politikaları eleştirerek devletin ekonomiye müdahalesine karşı çıktıklarını belirtmektedir. Bununla birlikte Cox, ABD Hazine Bakanlığının Roosevelt döneminde uygulanan “Yeni Düzen” (New Deal) politikalarını desteklediğini, Birleşik Krallık'ta ise İşçi Partisi'nin ve sendikaların devletin sosyal adaleti sağlamak adına ekonomiye müdahale etme yetkisine sahip olmasını savunduğunu ifade etmektedir.²²⁵ White'ın, ABD'nin kurulacak uluslararası örgütlerde siyasi ağırlığa sahip olmasına ve finansal yükümlülüklerini mümkün olduğunca azaltmasına yönelik çabası ülke içindeki sermaye grubunun rızasının alınmasında etkili oldu. Nitekim bu süreçte ekonomik büyümenin hız kazanacağı, yeni yatırım alanları ve pazarların oluşacağı ve karşılaştırmalı üstünlük düşüncesi temelinde verimlilik sağlanacağı gibi savlar dile getirildi.²²⁶

ABD ve Birleşik Krallık arasında yürütülen görüşmelerde ABD'nin sahip olduğu siyasi, askeri ve ekonomik güç, müzakereler sonucunda varılan uzlaşmanın White'ın planına daha yakın olması sonucunu doğurdu. Bretton Woods'ta alınan kararlarda da bu durum etkisini gösterdi. Söz konusu konferansta ilk defa uluslararası düzeyde faaliyet gösterecek olan iki mali örgütün kurulması kararlaştırıldı: Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund – IMF) ve Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (International Bank for Reconstruction and Development – IBRD). Bu noktada

²²⁴ Gamze Nazan Bedirhanoglu, **Uluslararası Ekonomik Örgütlerin Amerikan Hegemonyasındaki Roller**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2006, s. 74-75.

²²⁵ Cox, 1987, s. 213-214.

²²⁶ William K. Tabb, **Economic Governance in the Age of Globalization**, New York, Columbia University Press, 2004, s. 113.

özellikle 1930'lardaki korumacı politikaların tekrar gündeme alınmaması ve uluslararası ticaretin canlanması hedeflenmiştir.

Konferansta ayrıca, öngörülebilirlik sağlamak ve işlem maliyetlerini azaltmak adına sabit döviz kuru politikası ilke edinildi. 1 ons altın, 35 dolara eşit olarak kabul edildi ve böylelikle ABD doları altına sabitlenmiş oldu. Diğer ülkeler ise kendi para birimlerini belirli bir değer üzerinden ABD dolarına eşitledi ve dolaylı yoldan altına bağlı hâle gelindi.²²⁷ Bunun yanında, ülkeler belirledikleri paritenin en fazla %1 oranında dalgalanmasına izin vereceklerini taahhüt etti.²²⁸

Konferansta kurulması kararlaştırılan iki kurumdan biri olan IMF'nin temel görevi ödemeler bilançosu dengesinde açık veren ülkelere kredi vererek uluslararası ticaretten çekilmelerini önlemek olarak belirlenirken, bu amaca yönelik bir de fon (*stabilization fund*) oluşturuldu. Buna göre sisteme katılan her ülkeye küresel ekonomideki ağırlıkları uyarınca belirli bir kota tahsis edilirken, ülkelerin bu doğrultuda yaptıkları katkı neticesinde 1944 yılında 8,8 milyar dolarlık bir fon hazırlandı. Ödemeler dengesinde açık veren ülkeler bu fondan yararlanabilecekti ancak IMF üye ülkelerin makroekonomi politikalarını ve ödemeler dengesi durumlarını takip edecek, devalüasyon gerekip gerekmediğini veya fon kullanımının yönetimini belirleyecekti. IMF'nin onayı olmadan devalüasyon yapan ülkeler bu fondan faydalanamayacaktı. Ayrıca fondan yararlanmak isteyen ülke yıllık kotasının %25'ine kadar olan bir meblağı çekebilecekti. Çekilecek krediler ise 4 eşit kredi dilimi şeklinde tahsis edilecek ve ilk dilimden sonrakilerin çekilmesi için IMF'nin onayı gerekecekti. Daha yüksek bir meblağ kredi çekmek ise IMF'nin koşulluluk ilkesinin devreye girmesini beraberinde

²²⁷ Mahfi Eğilmez, bu durumu örnekle açıklarken 1945 yılında Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının 1 ABD dolarının 1,30 TL'ye karşılık geldiğine yönelik açıklamasını hatırlatmakta, bu durumun da 45,5 TL'nin 1 ons altına eşit olması anlamına geldiğine işaret etmektedir (Eğilmez, 2018, s. 134).

²²⁸ Spero ve Hart, 2010, s. 15.

getirecekti.²²⁹ Bu bağlamda IMF ile ödemeler dengesi açığını giderecek önlemlere ilişkin anlaşma yapmak gerekliydi ve bu da genellikle kamu harcamalarının azaltılması anlamına geliyordu.²³⁰ IMF'nin karar alım sürecinde nitelikli oy sisteminin etkin olduğu ve ABD'nin de fona sağladığı önemli katkı nedeniyle büyük bir ağırlığa sahip olduğu düşünüldüğünde, bu ülkenin aynı zamanda kredi alan ülkelerin ekonomi politikalarında da etkili olacağı açıktır.

IBRD ise savaştan sonra büyük zarar gören Avrupa'nın tekrar inşasına yönelik kredi vermek amacıyla kurulmuş bir bankaydı. Banka'nın garantörlüğü ve teşviki, yetersiz kalacağı açık olan özel sektörün katılımı için önemli görüldü ve büyük maliyet gerektiren projelerde maddi destek sağlanması planlandı.²³¹ Zaman içinde işlevleri artan kurum, özellikle uzun vadeli altyapı projelerine finansal destek sağlama konusunda faaliyet gösterecekti. IBRD ve ilerleyen yıllarda oluşturulan Uluslararası Kalkınma Birliği (International Development Association) birlikte Dünya Bankası (World Bank) olarak anılırken; bu iki kuruma ek olarak Uluslararası Finans Kurumu (International Finance Corporation), Çok Taraflı Yatırım Garanti Ajansı (Multilateral Investment Guarantee Agency) ve Uluslararası Yatırım Anlaşmazlıkları Çözüm Merkezi (International Centre for Settlement of Investment Disputes) "Dünya Bankası Grubu"nu (The World Bank Group) oluşturan beş kurumu teşkil edecekti.²³²

Bu süreçte serbest ticaret önündeki engelleri mümkün olduğunca azaltmak ve kuralları netleştirerek belirsizliği ortadan kaldırmak amacıyla uluslararası düzeyde faaliyet gösterecek bir ticaret örgütünün kurulması da düşünüldü. Bu doğrultuda gerçekleştirilen müzakereler neticesinde Uluslararası Ticaret Örgütünün (International Trade Organization - ITO) kurulmasını öngören Havana Şartı (Havana Charter) 1948

²²⁹ Keynes, devletlerin tam istihdam sağlamaya yönelik genişlemeci politikalar izlemesini engelleyen koşulluluk ilkesine karşı çıkmışsa da bu konuda bir sonuca ulaşamadı (Cox, 1987, s. 214).

²³⁰ Thomas Oatley, **International Political Economy**, 5. Baskı, Longman, 2012, s. 214-215.

²³¹ Klaus Knorr, "The Bretton Woods Institutions in Transition", **International Organization**, Cilt 2, Sayı 1, 1948, s. 29.

²³² Cohn, s. 301-306.

yılında imzalandı. Ancak başta Latin Amerika ülkeleri olmak üzere az gelişmiş ülkeler belirli ayrıcalıklar tanınması gerektiğini ifade ederken, Avrupa ülkeleri de tercihli ticaret düzenlemelerinin devamına izin verilmesi yönünde talepte bulunmaktaydı.²³³ Özellikle Latin Amerika, Hindistan ve Avustralya'nın ev sahibi ülkenin yabancı yatırımları düzenlemesine olanak tanıyan maddeleri kabul ettirmesi ABD sermaye çevrelerinin tepkisine neden oldu. Bu durum ABD içindeki desteği de olumsuz yönde etkilerken Şart'ın Kongre'nin onayına sunulması geciktirildi. Başkan Truman, var olan bu olumsuz algıyı dikkate alarak konuyu birkaç yıl içinde gündemden düşürdü.²³⁴

ITO için müzakereler devam ederken, uluslararası ticaretin “daha serbest ve adil” olarak gerçekleşmesi için gümrük vergilerini ve ticaretin önündeki diğer engelleri kademeli olarak azaltma ve ayrımcılığa son verme amacı taşıdığı ifade edilen “Gümrük Vergileri ve Ticaret Genel Anlaşması”nın (General Agreement on Tariffs and Trade – GATT) yürürlüğe konması söz konusu oldu.²³⁵ Aslında GATT'ın ilk olarak ITO altında bir anlaşma olması tasarlanmıştı. Ancak ITO'nun uygulamaya konamaması GATT'ın ticaret rejimi olarak önem kazanmasını beraberinde getirdi ve 1994 yılında Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization – WTO) kurulana dek uluslararası ticaret GATT nezdinde yapılan müzakereler çerçevesinde yürütüldü.²³⁶

GATT çerçevesinde ayırım gözetmeme (*non-discrimination*) ilkesi büyük bir öneme sahipken, bu bağlamda bir devlete tanınan ayrıcalıkların diğer tüm taraf devletlere de aynı şekilde tanınmasını öngören en çok gözetilen ulus kaydı ilkesi (*most-favored-nation principle*) ön plandaydı. Bununla birlikte, hâlihazırda var olan tercihli sistemler ve gelecekte uygulanabilecek gümrük birlikleri ve serbest ticaret bölgelerinin istisna kabul edilmesi de söz konusuydu. Diğer yandan, ayrımcılığı önlemek için

²³³ Spero ve Hart, 2010, s. 74.

²³⁴ Oatley, 2012, s. 195.

²³⁵ Marina von Neumann Whitman, “Sustaining the International Economic System: Issues for U.S. Policy”, **Essays in International Finance**, Sayı 121, 1977, s. 28.

²³⁶ Spero ve Hart, 2010, s. 74; O'Brien ve Williams, 2016, s. 112-113.

getirilen bir diğer ilke ise bir ülkenin kendi ürünleri ile yabancı ülkeden ithal edilen ürünlere farklı bir muamelede bulunmamasını öngören ulusal muamele (*national treatment*) ilkesiydi.²³⁷

Tüm bu düzenlemelere rağmen İkinci Dünya Savaşı'nın ardından var olan hasarın tahmin edilenden büyük olduğu ortaya çıktı ve IMF ile IBRD'nin Avrupa'nın toparlanmasında yetersiz kalacağı anlaşıldı. Özellikle savaş sırasında altyapıda ve üretim tesislerinde meydana gelen zarar, denizaşırı yatırımlarda oluşan maddi kayıplar ve büyümeye başlayan cari açık, Batı Avrupalı devletlerde iç karışıklığı artırdı ve bu devletleri kıta üzerinde nüfuzu artmakta olan SSCB karşısında zayıf bıraktı.²³⁸ Örneğin bu süreçte Fransa Başbakanı, ülkesinin komünizme yenik düşmesini önlemek için ekonomik yardım gerektiğini ifade etmek amacıyla ABD'yi ziyaret etti.²³⁹

Bu aşamada ABD, komünizmin ve SSCB'nin Batı Avrupa'daki etkisinin artmasını önlemek amacıyla ekonomik yardım paketi içeren ve genel olarak "Marshall Planı" adıyla bilinen "Avrupa Kalkınma Programını" devreye soktu.²⁴⁰ Dışişleri Bakanı George Marshall'ın duyurduğu Program kapsamında sağlanacak fonların planlaması için Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (Organization for European Economic Cooperation – OEEC) kuruldu ve amaca ulaşmak için 33 milyar Amerikan dolarına ihtiyaç olacağı hesap edildi. Ancak Başkan Truman Kongre'den 17 milyar Amerikan doları talep ederken, Kongre ise 13 milyar Amerikan doları verilmesini onayladı.²⁴¹

²³⁷ Spero ve Hart, 2010, s. 75.

²³⁸ *Ibid.*, s. 15-16.

²³⁹ Eric J. Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırıliklar Çağı**, 10. Baskı, (çev.) Yavuz Alogan, İstanbul, Everest Yayınları, 2017, s. 309.

²⁴⁰ ABD, Programa katılmaları için Avrupalı ülkelere yaptığı teklifi muhtemelen kabul etmeyeceğini de önceden düşünerek Sovyetler Birliği'ne de sunmuş, ancak Stalin teklifi reddetmiş ve nüfuzu altında bulunan Doğu Avrupa ülkelerinden de aynısı yapmalarını talep etmiştir (Steven W. Hook ve John Spanier, **Amerikan Dış Politikası: İkinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze**, (çev.) Özge Zihnioğlu, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2016, s. 55).

²⁴¹ *Ibid.*, s. 54.

IBRD'nin 1947-1953 yılları arasında Avrupa ülkelerine 750 milyon dolar mali katkı sağlarken, Marshall yardımlarının 13 milyar dolara ulaşması Programın önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca koşulluluk ilkesine bağlılığın Bretton Woods kurumlarına göre daha zayıf olması da bu yardım paketini daha işlevsel kılmıştı.²⁴² Sağlanacak fonların organizasyonu ve dağıtımını belirlemek için kurulan OEEC, aynı zamanda ekonomik konuların görüşüldüğü bir forum işlevi gördü ve ticaretin serbestleştirilmesine yönelik çabalara aracılık etti. Sovyetler Birliği yardımlardan faydalanmamayı tercih etse de dağıtılan fonların büyüklüğü pek çok devleti bu yeni ekonomik düzene katılmaya teşvik etti.²⁴³ Ayrıca ABD'nin yol göstericiliğinde, Avrupalı devletler Programa destek veren sendika ve grupları siyasi sisteme dahil ederken, karşı olanları dışlama yoluna gitti.²⁴⁴ Nitekim Cox da tarihsel bloğun bu vesileyle şekillendiğine dikkat çekmektedir.²⁴⁵

Sağlanan mali fonlar ve yapılan askeri yardımlar ile ABD, başta Avrupa olmak üzere kapitalizme bağlı olan ülkelere kaynak sağlamış oluyor; ABD'nin sahip olduğu gücü, geniş altın rezervini ve doların değerinin altına sabitlenmesini dikkate alan diğer devletler de dolara itimat ediyor ve bu para birimini uluslararası ticarete aktif olarak kullanıyordu. Bunun yanında ABD de doların yaygın kullanımından ötürü kendi işlemlerinde döviz kuru riski ve işlem maliyetlerini asgari düzeye indiriyor, doları basma yetkisi kendisinde olduğu için diğer ülkelere nazaran ekonomi politikalarında

²⁴² Tabb, 2004, s. 114.

²⁴³ Hook ve Spanier, Programın başarısından bahsederken şu ifadeleri kullanmaktadırlar: “1950’ye gelindiğinde, Avrupa çoktan savaş öncesi üretimi %25 aşmıştı; iki yıl sonra bu rakamlar %200 daha fazlaydı. İngiliz ihracatları iyi durumdaydı, Fransa’da enflasyon azalıyordu ve Almanya’da üretim 1936 yılındaki zirvesine ulaşmıştı. Dolar açığı 12 milyar Amerikan dolarından 2 milyar Amerikan dolarına düşmüştü” (Hook ve Spanier, 2016, s. 55).

²⁴⁴ Hobsbawm ABD'nin, İtalya'daki komünistlerin 1948 yılındaki seçimleri kazanması durumunda faaliyete geçirebileceği askeri müdahale planları hazırladığını belirtmektedir (Hobsbawm, 2017, s. 319).

²⁴⁵ Cox, 1987, s. 214-215.

daha geniş bir manevra alanına sahip oluyor, senyoraj hakkı ile kazancını artırıyor ve finans merkezi olarak konumunu pekiştiriyordu.²⁴⁶

Savaştan sonraki düzende uluslararası ekonominin kurumları olarak ortaya çıkan IMF, IBRD ve resmi bir örgüt olmasa da görüşmeler vasıtasıyla bir nevi forum işlevi gören GATT, Cox'un da ifade ettiği üzere Amerikan hegemonyasının yerleşmesini ve sürmesini sağlayan araçlar olarak faaliyet gösterdi. Cox, hâlihazırda kendileri düzenin bir ürünü olarak ortaya çıkan uluslararası kurumların; hegemonik düzenin sürdürülmesine hizmet eden yasal çerçeveyi oluşturduğunu, meşruiyet kazandırdığını, çevre ülkelerin elitlerinin düzene katılmasıyla yaygınlaşmasına katkıda bulunduğunu ve karşı-hegemonya oluşturabilecek fikirlerin önüne geçtiğini ifade etmektedir. Özellikle çevre ülkelerden gelip bu kurumlar bünyesinde çalışan bireylerin asimilasyonu düzenin devamı açısından fayda sağlıyordu.²⁴⁷

Bunun yanında, Bretton Woods sistemi her ne kadar serbest ticareti olabildiğince mümkün kılacak koşulları hazırlasa da devletlerin ekonomi politikalarına ilişkin karar alma yetkisini tamamen ortadan kaldırmamıştı. Dönemin en liberal ülkelerinden olan Birleşik Krallık'ta sosyal güvenceler sağlayan ve refah devletine yönelik öneriler içeren Beveridge Raporu'nun dikkate alınması, ABD'de savaştan dönen yüzbinlerce askerin iş bulmasında hükümetin sorumluluğunu öngören 1946 İstihdam Yasası'nın çıkarılması ve Fransa'da Devlet Planlama Teşkilatının kurulması gibi gelişmeler, devletin ekonomiye Keynesyen politikalar çerçevesinde müdahale edebildiği ve Ruggie'nin "gömülü liberalizm" (*embedded liberalism*) olarak nitelendirdiği farklı bir tür liberalizme geçildiğine işaret etti.²⁴⁸

²⁴⁶ Cohn, 2012, s. 144-145.

²⁴⁷ Cox, 1983, s. 172-173.

²⁴⁸ John Gerard Ruggie, "International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order", **International Organization**, Cilt 36, Sayı 2, 1982, s. 379-415.

Yeni dönemde işçilerin, özellikle kendi yaşam koşullarını ilgilendiren yasal düzenlemelerde daha katılımcı olabildikleri de görülmekteydi. Bunda büyük bir savaşta yıllarca cephe kalmış vatandaşların, savaşın ardından artık belli ekonomik ve siyasi güvencelere kavuşmak istemeleri ve genel oy ilkesinin yaygınlaşmasıyla bu taleplerini siyasi düzlemde daha kolay ifade edebilmeleri önemli etken olmuştu. Sosyal haklarını iyileştirmek isteyen işçilerin artık daha nitelikli bir biçimde organize olabilmeleri ve Keynesyen görüşün güçlenmesinin sonucu olarak devletin ekonomideki rolünün artması, işçilerin karar alım sürecindeki etkilerinin farkına varmalarını sağladı.

Bu bağlamda Cox'un da ifade ettiği üzere ABD, Sovyet yanlısı sendikalarsa kapitalist sistem içerisinde haklarını iyileştirmek isteyen sendikaları destekledi ve sistemin devamı adına işçi sınıfının “rıza”sının alınması için çaba gösterdi.²⁴⁹ David Harvey de İkinci Dünya Savaşı'nın ardından tüm farklılıklarına rağmen kapitalist düzene bağlı devletlerin ortak noktasının, devletin tam istihdam ve ekonomik kalkınma sağlamak adına ekonomiye müdahale edebildiği ve refah politikaları aracılığıyla bir sınıf uzlaşısı oluşturan siyasi düzeni benimsemeleri olduğunu ifade etmektedir. Bu durum sermayeyi kısıtlamak anlamına gelse bile ülke içinde barışın temini için gerekli görülüyordu.²⁵⁰ Jessop'un stratejik-ilişkisel yaklaşımı açısından bakıldığında da Keynesyen refah devletine dayalı bir birikim stratejisinin ve sınıf uzlaşısı temelinde toplumun geniş kesimlerinin desteğini almayı hedefleyen tek uluslu bir hegemonya projesinin benimsenmesi söz konusuydu.

Bretton Woods Konferansında alınan kararlara bağlı olarak oluşan bu yeni düzen ABD'nin oluşturduğu hegemonyadan hareketle “Pax Americana” olarak nitelendirildi ve 1970'lerin başlarına kadar sürdü. Bu noktada dikkat çeken husus, Soğuk Savaş devam etse de ABD'nin ekonomik ve askeri alanlarda dünyanın en güçlü ülkesi

²⁴⁹ Robert W. Cox, “Labor and Transnational Relations”, **International Organization**, Cilt 25, Sayı 3, 1971, s. 561.

²⁵⁰ Harvey, 2015, s. 18.

olmasının yanında kapitalist düzene bağlı ülkelere liderliğini kabul ettirmiş olmasıdır. Bu bağlamda, ABD ve müttefikleri arasında bir çıkar anlaşması olduğu gözlemlenmektedir. Nitekim bu dönemde literatürde Hegemonik İstikrar Teorisi'nin önem kazanması şaşırtıcı değildir.

Soğuk Savaş süresince Batı Avrupalı devletler ve Japonya, ABD'nin denizaşırı siyasi ve askeri müdahalelerine destek verdiler veya en azından karşı çıkmadılar. Ekonomik olarak da ABD'nin cari açığı hızla artarken ulusal çıkarları için büyük miktarda dolar basmasına karşı koymadılar ve uluslararası ekonomik işlemlerinde Amerikan dolarını ana para birimi olarak kullanmayı sürdürdüler. Öte yandan ABD de bu ülkelerin Amerikan mallarının ithaline karşı uyguladığı ayrımcı politikaları gündeme getirmedi ve özellikle Japonya'ya kendi iç pazarını açmaktan kaçınmadı.²⁵¹ Dolayısıyla diğer devletlerin kendi liderliğine gösterdiği rızayı, onlara belirli ödünler vererek korumayı başardı. ABD'nin bütçe açıkları verme pahasına ithalat yapması, müttefiklerinin ekonomik kalkınmasını hızlandırır ve sistemin yayılmasını sağlarken; Üçüncü Dünya ülkeleri bundan yeterli ölçüde pay alamadı.²⁵²

Gilpin de ABD ve müttefikleri arasındaki karşılıklı çıkar ilişkisine dikkat çekmekte ve ABD'nin denizaşırı müttefiklerinin değeri şişmiş olan ABD dolarını tahvillerden gelecek faizi düşünerek satın aldıklarını ifade etmektedir. Bu durumun ABD'nin elini rahatlatığına dikkat çekmekte ve ABD'nin askeri harcamalarına, Sovyetlere karşı bir cephe oluşturmak amacıyla yaptığı dış yardımlara ve Vietnam Savaşı gibi önemli harcama gerektiren müdahalelerine kaynak oluşturduğunu belirtmektedir. Buna ek olarak Gilpin, ABD'nin tahvillerin satılması yoluyla finansal kaynak edinmesinin, onun ülke içinde vergileri artırma gibi popüler olmayan ve düzene

²⁵¹ Cohen, 1979, s. 96-97.

²⁵² Harvey, 2015, s. 19.

olan güveni sarsacak politikalar uygulamaktan kaçınmasına yardımcı olduğunu ileri sürmektedir.²⁵³

Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'ndan göreceli olarak güçlenerek çıkan ABD, Birleşik Krallık'taki gerilemenin de etkisiyle askeri açıdan dünyanın en güçlü devleti olarak konumlandı. Ekonomi alanında da güçlü sanayisi ve geniş altın rezervleri ile diğer devletlerin önüne geçerken, New York'un uluslararası finans merkezi konumuna erişmesini sağladı. Ancak yeni süper güç ABD'yi uluslararası siyasette Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'da artan nüfuzu, Türkiye ile Boğazlar konusunda yaşadığı sorunlar, İran'dan askerlerini çekmemesi ve bunlara ek olarak Yunanistan'ın kendi içindeki komünist grupların baskısı gibi gelişmeler bekliyordu.²⁵⁴

Nitekim 1946 yılında ABD'nin Sovyetler Birliği'ndeki büyükelçiliğinde çalışan George F. Kennan'ın ünlü telgrafı da bu süreçte yazıldı.²⁵⁵ Kennan, telgrafında Sovyetler Birliği'nin tarihi boyunca pek çok kez sınırlarını korumak için savaştığına ve bu güvensizliğin komünist ideoloji ile birleşerek yayılmacı politikayı doğurduğuna işaret etmiştir. Kennan, bu noktada ABD ile müttefiklerinin toplam gücüne dikkat çekerek, Sovyetlere karşı doğrudan bir savaş vermek yerine daha sabırlı davranılmasının ve Sovyetleri çevreleyerek onun kendi içinden yıkılmasına çalışılmasının daha rasyonel olduğunu öne sürmüştür.²⁵⁶

Bu aşamada 21 Şubat 1947 tarihinde Birleşik Krallık temsilcilerinin ABD'li yetkililere ilettikleri notada kendi ülkelerinin Yunanistan ve Türkiye'yi koruyamayacağını belirtmesi de ABD'deki izolasyon politikası tercihinin rafa kalkmasında etkili oldu. Batı Avrupalı devletlerin Sovyetlere karşı mücadele edebilecek

²⁵³ Gilpin, 2016, s. 171-172.

²⁵⁴ Hook ve Spanier, 2016, s. 34-35.

²⁵⁵ Kennan, bu telgrafta belirttiği görüşlerinin genişletilmiş hâlini daha sonra "X" mahlasıyla Foreign Affairs dergisinde bir makale olarak yayımlatacağı. Makale için bakınız: George Kennan, "The Sources of Soviet Conduct", **Foreign Affairs**, Cilt 25, Sayı 4, Temmuz 1947, s. 566-582).

²⁵⁶ Hook ve Spanier, 2016, s. 38-40.

güçte olmamaları da daha aktif bir politika seçeneğini öne çıkardı. Nitekim birkaç yıl içinde Avrupa'nın ayağa kalkması için Avrupa Kalkınma Programı uygulamaya sokulurken, siyasi alanda da Truman Doktrini ilan edildi, Sovyetlere yönelik çevreleme stratejisi izlenmeye başladı ve 1949'da askeri savunmaya dair güvence sağlayan Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization – NATO) kuruldu.

Nihayetinde İkinci Dünya Savaşı'nın ardından SSCB'nin liderlik ettiği Doğu Bloku ekonomik açıdan kendi içine kapalı bir düzen benimserken, kapitalist sisteme bağlı olan Batı Blokunda Amerikan hegemonyası söz konusuydu. ABD, sahip olduğu askeri güç ve NATO vasıtasıyla kendi egemenliğinde olan düzenin askeri savunmasını sağlarken, ekonomi alanında da doların hâkimiyeti ve Bretton Woods kurumları ile nüfuzunu genişletti. Bu süreçte sabit kur üzerinden serbest ticarete dayalı bir uluslararası ekonomik düzen oluşturulmaya çalışılırken, devletlerin ekonomiye istihdamı artırmak amacıyla müdahalelerde bulunabileceği görüşü kabul gördü ve bu sayede kapitalizmin özünden ödün vermeden işçi sınıfının “rıza”sı temin edilebildi.

Ruggie'nin “gömülü liberalizm” olarak nitelendirdiği düzende devletin kısmi bir yönlendiricilik rolünün bulunmasını ve karar alım sürecinde işçi sınıfının artan etkisini Gill, Roosevelt döneminde ABD'de uygulanan “Yeni Düzen” politikalarının uluslararası alana taşınması olarak yorumlamaktadır. Gill'e göre Fordist düzen temelinde artan sanayi üretimi ve toplumsal tüketim, komünizme karşı liberalizmin temel değerleri olarak ön plana çıkan özgürlük, modernite, zenginlik ve refah gibi kavramlarla ideolojik çatısını bulmuştur.²⁵⁷ Bu sebeple, meydana gelen bu düzen sosyal demokratlar, muhafazakârlar ve liberaller gibi toplumun farklı kesimindeki grupların desteğini kazanmakta zorluk çekmemiştir.²⁵⁸

²⁵⁷ Gill, 2008, s. 61.

²⁵⁸ Gill, 1990, s. 49.

Pax Britannica ve Pax Americana olarak tanımlanan dönemleri karşılaştıran Arrighi de iki dönem arasındaki kimi farklılıklara dikkat çekmektedir. Arrighi'ye göre İkinci Dünya Savaşı'nın ardından kurulan uluslararası örgütler ve bu bağlamda yapılan yasal düzenlemeler devletlerin sosyal ve ekonomi politikalarını Keynesyen bir düzleme oturtmuş ve bunun dışına çıkmayı oldukça zor bir hâle getirmiştir. İç politikada halkın taleplerinin daha fazla dikkate alınması da dış politikada savaşın bir araç olarak kullanılmasını zorlaştırmıştır. Ayrıca savaşın ertesinde kurulan uluslararası örgütler Amerikan hegemonyası altında işleyen düzene meşruiyet katmıştır. ABD'nin, doların uluslararası piyasalardaki konumu nedeniyle sahip olduğu ayrıcalık da onun gerek ekonomi gerekse de dış politikada ulusal çıkarlarını daha özgür bir biçimde korumasını kolaylaştırmıştır. Bunların yanında Arrighi; ABD'nin, Birleşik Krallık'ın yaptığına aksine serbest ticaret politikasını koşulsuz benimsemediğini, diğer devletlerle siyasi ve ekonomik getirileri olan özel anlaşmalar yapılması karşılığında iç piyasasını açtığını vurgulamaktadır.²⁵⁹

Pax Americana'nın henüz kuruluş aşamasında iç politika ile dış politika arasındaki etkileşim göze çarpmaktadır. Bretton Woods görüşmelerine giderken ABD içindeki finans gruplarının desteğini almak amacıyla White, yeni dönemde ABD'nin finansal yükümlülüklerini olabildiğince azaltmaya çalışmış; bu süreçte ekonomik büyümenin hızlanacağı ve yeni pazarlara erişim kazanılacağı gibi savlar sıkça dile getirilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllardan dersler çıkarılarak; korumacılığa karşı IMF, toparlanmayı hızlandırmak için ise IBRD kurulmuş ve bu kurumlardaki oy sistemi ile ABD'nin ana karar alıcı olması sağlanmıştır. Serbest dış ticareti destekleyen kuruluşlar, sabit döviz kuru ve doların altına sabitlenmesi gibi kararlarla ticari işlemlere öngörülebilirlik ve işlem maliyetinin azaltılması gibi katkılarda bulunmuştur. Ayrıca bu yeni uluslararası düzende faaliyet gösteren kurumlar,

²⁵⁹ Arrighi, 1994, s. 68-73.

yeni kurulan tarihsel bloğa meşruiyet kazandırma ve çevredeki elitlerin katılımıyla onları düzen içinde asimile ederek kapitalizmi yayma gibi işlevler üstlenmiştir.

Ancak Bretton Woods sonrasındaki ilk yıllarda özellikle IBRD'nin sağladığı fonların yetersiz kaldığı anlaşıncı, 13 milyar ABD doları gibi büyük bir mali yardım sunan Avrupa Kalkınma Programı duyurulmuş; Programa destek veren sendika ve gruplar ulusal siyasi süreçlere dahil edilirken, tarihsel bloğun devlet seviyesindeki oluşumunda yer almışlardır. Ruggie'nin gömülü liberalizm kavramıyla tanımladığı bu yeni düzende işçiler, genel oy hakkı ile birlikte daha etkin hâle gelmiş ve burjuvazi de onların “rıza”sını kazanmak için tam istihdam politikası öngören Keynesyen düzenlemelere, sosyal refah için faaliyet gösteren devlet politikalarına ve sermaye hareketinin kısıtlanmasına razı olmak durumunda kalmıştır.

Öte yandan burada vurgulanması gereken husus, devletin ekonomi planlamasına yönelik girişimleri ve kısmi müdahaleleri bulunsı da özel girişimciliği engelleyecek herhangi bir eylemde bulunmamış olduğu ve özel sektörü destekleyici bir rol üstlendiğı gerçeğidir. Bu bağlamda, özel sektörün refahına kayda değer bir zarar getirmeden geniş halk tabanının sosyal haklarının iyileştirilmesine çalışılmış ve bu vasıta ile “rıza”nın devşirilmesi hedeflenmiştir. Bu noktada ideolojik üstyapı ise komünizme karşı liberal duruş ile şekillenmiş ve özgürlük, modernite, zenginlik ve refah gibi kavramlar çerçevesinde kendini ifade etmiştir.

Ulusal düzeyde “rıza” bu şekilde sağlanırken uluslararası seviyede ise ABD'nin liderliğinin müttefikleri tarafından kabulü ile kendini göstermiştir. Bu noktada ABD, müttefiklerine mali ve askeri yardımda bulunur, iç pazarını onlara açar ve bu devletlerin ayrımcı politikalarına sessiz kalırken; doların uluslararası ticaretteki yaygın kullanımı sayesinde döviz kuru riskini ve işlem maliyetini azaltmış, senyoraj hakkı elde etmiş,

finans merkezi konumunu pekiştirmiş ve askeri müdahalelerinde müttefiklerinin desteğini arkasında bulmuştur.

Nitekim Soğuk Savaş'ın varlığı ile güvenlik konusu uluslararası siyasetin ana gündem maddesini teşkil etmiş ve ABD sahip olduğu askeri gücü -Kore Savaşı örneğinde görüldüğü üzere- harekete geçirmekten çekinmemiştir. Böylelikle tehdit unsurunu bir dış politika aracı olarak kullanmış, NATO aracılığıyla ve yaptığı ikili askeri anlaşmalar ile müttefiklerine güvenlik vaat etmiştir. Dolayısıyla “zor” ve “rıza” unsurlarını kendi hegemonyasının devamı için başarılı biçimde kullanmış ve üstünlüğünü koruyabilmiştir.

2.1.2. Neoliberal Düzenin Oluşumu

Savaşın ardından kurulan Bretton Woods sistemi sabit kur rejimi öngörürken, sermaye hareketlerini sınırlandırmış ve devletlerin bağımsız para politikası izleyebilmelerine olanak tanımıştı. Bu durum 1960'lı yılların başında Mundell²⁶⁰ ve Fleming²⁶¹ gibi isimlerce ortaya atılan ve serbest sermaye hareketleri, sabit döviz kuru ve bağımsız para politikasının aynı anda uygulanamayacağını ifade eden imkânsız üçleme (*impossible trinity*) durumuyla da çelişmemekteydi.

Bununla birlikte, 1950'li yılların sonlarından itibaren birtakım sıkıntılar baş gösterdi. ABD'nin askeri ve ekonomik harcamaları ödemeler dengesi açığı oluşturdu ve yurt dışındaki dolar miktarının değeri ABD'nin sahip olduğu altın rezervlerinin değerini

²⁶⁰ Robert Alexander Mundell, “Capital Mobility and Stabilization Policy under Fixed and Flexible Exchange Rates”, **The Canadian Journal of Economics and Political Science**, Cilt 29, Sayı 4, 1963, s. 475-485.

²⁶¹ J. Marcus Fleming, “Domestic Financial Policies under Fixed and under Floating Exchange Rates”, **Staff Papers – International Monetary Fund**, Cilt 9, Sayı 3, 1962, s. 369-380.

aştı.²⁶² Bu aşamada özellikle Avrupa'daki bankalarda bulunan Amerikan dolarlarını ifade eden "Eurodolar" piyasasına değinmekte fayda vardır. Bu piyasadaki başlıca aktörlerden biri Londra'yı yeniden finans merkezi yapmak isteyen Birleşik Krallık'tı. Ayrıca SSCB de sahip olduğu dolarları ABD dışında tutma isteğiyle piyasanın genişlemesine katkıda bulundu. Bunun yanında, kendi ülkelerindeki bankacılık düzenlemelerinin getirdiği sınırlamalardan kaçınmak isteyen Amerikan firmaları ve ticareti ortak bir para birimi olarak dolar üzerinden gerçekleştirmeyi daha kolay bulan Avrupalı firmalar da bu piyasaya yönelmekteydi. Bunlara ek olarak, devletlerin bu sermayeyi çekebilmek için yüksek faizler vermeleri ve düzenleme yapmaktan kaçınmaları süreci hızlandırırken, ABD'nin artan askeri harcamaları ve genişlemeci ekonomi politikaları da piyasanın genişlemesine etki eden diğer unsurları teşkil etmekteydi.²⁶³ Tüm bu etkenler Bretton Woods sisteminin temellerinden birini oluşturan sermaye hareketlerinin sınırlandırılmasına yönelik uzlaşmayı zedelemekteydi.

Dolayısıyla ABD'nin sahip olduğu altın rezervinin değerinin üzerinde dolar basarak diğer ülkelerde enflasyona yol açması, Eurodolar piyasasındaki düzenleme eksikliğinin belirsizlikler yaratması ve istikrarsızlığa yol açan para spekülasyonlarının artması dolara olan güvenin zaman içinde azalmasına sebep olurken; ABD'nin sahip olduğu ayrıcalıklar ile uluslararası siyasette -Küba Füze Krizi sırasında görüldüğü üzere- kimi zaman müttefiklerine danışmadan hareket etmesi ekonomik olarak toparlanan Batı Avrupa ve Japonya'da rahatsızlık yaratmaktaydı.²⁶⁴ Bu bağlamda Fransa Cumhurbaşkanı Charles de Gaulle'ün tutumu, Avrupa'da bazı çevrelerde var olan rahatsızlığı yansıtmaya açısından önemlidir. ABD'nin Batı Bloku içindeki

²⁶² 1950'li yıllarda bu durumu öngören Robert Triffin, doların bir süre mevcut altın rezervlerinin de üstünde basılacağını ve dolar bolluğu oluşacağını belirtmiş, bunun sonucunda uluslararası piyasalarda dolara olan güvenin azalarak krize kapı aralanacağını iddia etmiştir. Triffin'in önerisi uluslararası bir rezerv para birimi ile bu para birimini ihtiyacı olanlara sağlayacak uluslararası bir banka kurulmasını içermektedir. Ancak bu gibi öneriler, uluslararası finansal piyasalardaki hâkimiyetini kaybetmek istemeyen ABD tarafından reddedilmiştir (Tabb, 2004, s. 118).

²⁶³ Cohn, 2012, s. 145-146; O'Brien ve Williams, 2016, s. 158; Spero ve Hart, 2010, s. 20-21.

²⁶⁴ Gilpin, 2016, s. 173; Cohn, 2012, s. 145-146.

liderliğinden hoşlanmayan ve Avrupa'nın üçüncü bir güç olarak ortaya çıkmasını isteyen de Gaulle'ün, 1965 yılında Fransa Merkez Bankası'ndaki dolarları altına çevirme hamlesi uluslararası piyasalarda krizin çıkmasına sebebiyet verdi. De Gaulle'ün bu hamlesini diğer merkez bankalarının takip etmesi sistemin zorlu bir dönemden geçtiğini göstermekteydi.²⁶⁵

Bu süreçte Vietnam Savaşı'nın çıkışı ve ABD'nin beklediğinin çok üzerinde bir askeri harcama yapmak zorunda kalışı da Başkan Johnson'u sıkıntılı bir duruma soktu. Sosyal yardımları azaltmak istemeyen ve vergileri de yükseltmeyen Johnson, savaşı finanse etmek için büyük miktarlarda para bastı ve doların itibarındaki düşüşü hızlandırdı. Yurt dışındaki merkez bankalarının rezervlerindeki dolarları altına çevirme talebi de bu unsurlara eklenince, Amerikan hükümeti üstündeki baskı arttı ve nihayetinde Johnson'un ardından göreve gelen Nixon, 15 Ağustos 1971'de altın standardının askıya alındığını duyurmak durumunda kaldı.²⁶⁶

Nixon yeni politikasını açıkladığı konuşmasında enflasyonla baş edebilmek için daha sıkı bir maliye politikası izleyeceğini bildirdi ve ithalata yeni vergiler ekledi. Gilpin yeni eklenen vergilerin, ABD'nin müttefiklerinin devalüasyon yaparak rekabet güçlerini artırmalarını engellemek ve yeni kurulacak ekonomik düzen öncesi avantajlı bir pazarlık konumuna erişmek amacını taşıdığını öne sürmektedir. Bu bağlamda Washington, müttefiklerinin kendi üstünde kurduğu siyasi ve ekonomik baskıya boyun eğmek yerine sistemi yıkmayı tercih etmiştir.²⁶⁷

ABD'nin altın standardını askıya almaya yönelik kararını takiben, kapitalist blok içerisinde yer alan 10 gelişmiş ülke (ABD, Batı Almanya, Belçika, Birleşik Krallık, Fransa, İsveç, İsviçre, İtalya, Hollanda, Japonya, Kanada) Washington'da yer alan

²⁶⁵ Emre İşeri, "Neo-Gramscian Analysis of US Hegemony Today", **In-Spire: Journal of Politics, International Relations, and the Environment**, Cilt 2, Sayı 1, 2007, s. 7.

²⁶⁶ Tabb, 2004, s. 119.

²⁶⁷ Gilpin, 2016, s. 177.

Smithsonian Enstitüsünde toplandı ve pariteleri yeniden belirledi. Smithsonian Anlaşması olarak anılan yeni düzenleme çerçevesinde doların altına karşı değeri düşürüldü ve dolar, diğer dokuz ülkenin para birimine göre yaklaşık %10'luk değer kaybı yaşadı. Ancak bu anlaşma da kısa ömürlü oldu ve ABD 1973 yılında doların değerinde %10'luk bir devalüasyon daha gerçekleştirdi. Bu hamleden sonra diğer ülkeler de dolar karşısında kendi para birimlerinin değerinin dalgalı kur sistemi çerçevesinde belirlenmesine izin verdi.²⁶⁸ Bu durum Bretton Woods sisteminin temel unsurlarından biri olan sabit kur rejiminin de sona ermesi anlamına geliyordu.

Batı ekonomisine bir başka darbe ise petrol krizi ile geldi. ABD, Batı Avrupa ve Japonya gibi önemli petrol ithalatçısı aktörler, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından petrol üreticisi ülkelerin gelirlerini artırma ve piyasaya hâkim olan petrol şirketlerinin etkisini kırma çabası sebebiyle petrol piyasası üzerindeki nüfuzlarını kaybetme tehlikesi yaşıyorlardı. 1969 yılında Libya'da iktidara gelen Muammer Kaddafi'nin, petrolün yatırımcı petrol şirketlerine satış fiyatını ve bu şirketlerden alınan vergiyi artırmak istemesi üzerine konu uluslararası siyasetin gündeminde daha fazla yer bulurken, 1970 yılında diğer Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (Organization of the Petroleum Exporting Countries - OPEC) üyeleri de benzer taleplerde bulunmaya başladı. Şubat 1971'de petrol şirketleri petrol fiyatının ve vergilerin artmasına razı olmak durumunda kalırken, beş yıl geçerli olacak bir anlaşmaya varıldı. Ancak 1971 yılında doların değerinin düşürülmesi üzerine petrol üreticisi ülkeler yeni bir anlaşma talep edeceklerdi.²⁶⁹

Süreç devam ederken 1973 yılında Orta Doğu'da yaşanan Yom Kippur Savaşı'ndan sonra büyük bir petrol krizi ortaya çıktı. İsrail'e verdiği askeri destek

²⁶⁸ Francis S. Pierce, Paul Wonnacott ve Roy Forbes Harrod, "international payment and exchange", **Encyclopedia Britannica**, 22 Aralık 2021, <https://www.britannica.com/topic/international-payment> (erişim tarihi 25 Mart 2022).

²⁶⁹ Spero ve Hart, 2010, s. 343-344.

sebebiyle ABD'ye yaptırım uygulamak isteyen Arap ülkeleri; ABD, Avrupa ve Japonya'ya yaptıkları petrol sevkiyatını azaltma kararı aldı. Bu kararın neticesinde petrol fiyatları yukarıya fırladı ve yıllardır petrolü sabit ve ucuz fiyattan alan, böylelikle üretim ve refahını da kısmen buna borçlu olan gelişmiş ülkeler sıkıntıya girdi.²⁷⁰ Ancak ülkelerinde ABD'nin aksine petrol rezervleri bulunmayan ve bu sebeple Orta Doğu'daki petrole daha bağımlı olan Avrupa ülkeleri krizi çok daha derinden tecrübe etti.

Bu dönemde büyümenin de düşmesi ile Keynesyen devletin gelirlerinde azalma yaşandı ve üstündeki sosyo-ekonomik sorumluluklar büyük bir yüke dönüşmeye başladı. Bütçe açıklarını kapatmaya yönelik çabalar ise enflasyonun ve faizlerin artmasına yol açarken, bu durum yatırım olanaklarının daha da daralmasını beraberinde getirdi. Britanya'da 1975 yılında işçiler reel ücretlerinde indirim gitmeyi kabul etmek zorunda kalırken, Batı Almanya'da ise özellikle 1970'li yılların sonunda pek çok kez greve gidildi. Avrupa Kalkınma Programı çerçevesindeki uygulamalar neticesinde güç kaybeden Fransa ve İtalya'daki sendikalar ise tekrar hareketlenerek hükümet üzerinde baskı oluşturmaya başladı.²⁷¹

Bu aşamada, özellikle petrol krizi sonrası yaşanan sürecin ABD'ye uluslararası ekonomideki konumunu güçlendirme olanağını tanıdığını da belirtmek gerekir. ABD ve Suudi Arabistan arasında 1975 yılında varılan anlaşma, OPEC'in gerçekleştirdiği petrol ticaretinin dolar üzerinden yapılmasını karara bağladı ve petro-dolar sistemi olarak nitelendirilen ve ABD dolarına yeni bir nefes sağlayan durum ortaya çıktı.²⁷² Bunun yanında, müzakereleri yürüten Henry Kissinger'ın OPEC hükümet temsilcilerine artan gelirleri ile Amerikan şirketlerini satın almalarının hoş karşılanmayacağını bildirmesi, dolar cinsinden gelirleri artan petrol ihracatçısı ülkelerin sermayelerini ABD

²⁷⁰ J. M. Roberts, **Avrupa Tarihi**, (çev.) Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2015, s. 732.

²⁷¹ Cox, 1987, s. 224-227.

²⁷² İşeri, 2007, s. 7.

bankalarına yatırımlarına yol açtı ve bu da ABD'nin cari açığını finanse edebilmesine katkıda bulundu.²⁷³

Petrol krizinin gelişmekte olan ülkelere faturası ise oldukça ağır oldu. Üretim yapmak için petrole ihtiyaç duyan, buna ek olarak gelişmiş ülkelerdeki ekonomik durgunluk sebebiyle ihracatta da güçlükler yaşamaya başlayan bu ülkeler ödemeler dengesinde büyük sorunlarla karşılaştı. Petrol ihraç eden ülkelerin ABD ve Batı Almanya'daki bankalara yaptığı yatırımlar Eurodolar piyasasını büyütürken; burada biriken sermaye iç sorunlarla uğraşan ve kriz ile beraber ödemeler dengesinde büyük açıklar veren ülkelere borç olarak verildi.²⁷⁴ Nitekim gelişmekte olan ülkelerin yabancılara olan borcu 1970 yılında 72,7 milyar dolarken, 1982 yılına gelindiğinde bu rakam yaklaşık 810 milyar dolara ulaşacaktı.²⁷⁵

Ancak 1979 yılında ABD Merkez Bankası Başkanı Paul Volcker'in İran'da yaşanan devrimin ardından petrol fiyatlarının yeniden artmasının hâlihazırda devam etmekte olan enflasyon sorununu daha da derinleştirmesinden çekinmesi ve faizleri yükseltmesi, sabit faizden borçlanmayan ülkelerin borçlarında ciddi bir artışa yol açtı. Özellikle Latin Amerika ülkeleri 1980'li yılların başından itibaren büyük bir borç krizine girerken, gelişmiş ülkelerdeki ekonomik sorunların gelişmekte olan ülkelerin ihracatına darbe vurması da krizi büyüten bir başka unsur meydana getirdi.²⁷⁶

Cox'un vurguladığı üzere geniş çaplı bir ekonomik krizin yaşandığı bu süreçte ne gelişmiş ne de gelişmekte olan ülkeler gerek siyasi gerekse de ekonomik olarak karmaşık ağlarla bağlı bulundukları liberal düzenden geri çekilip merkantilist politikalar

²⁷³ Tabb, 2004, s. 123.

²⁷⁴ Gelişmekte olan ülkeler, Bretton Woods sisteminin ürünü olan kurumlar yerine iç politikalarına karışmayan uluslararası bankalardan borç almayı tercih etmişlerdir (Cox ve Sinclair, 2016, s. 194).

²⁷⁵ Oatley, 2012, s. 306-308.

²⁷⁶ Maureen Burton ve Reynold Nesiba, "Transnational Financial Institutions, Global Financial Flows and the International Monetary Fund", Phillip Anthony O'Hara (ed.), **Global Political Economy and the Wealth of Nations: Performance, Institutions, Problems and Policies**, Londra ve New York, Routledge, 2004, s. 156; O'Brien ve Williams, 2016, s. 160; Oatley, 2012, s. 308.

izleyememiştir.²⁷⁷ Harvey de İtalya, Portekiz, İspanya ve İskandinav ülkelerinde devlet kontrolünü korporatist yöntemlerle artırma politikaları izleyen sol bir hareketin bulunduğunu, ancak bunların artık sermaye birikimiyle bağdaşmaması sonucunda siyasi mücadeleyi kaybettiklerini ifade etmektedir.²⁷⁸

Sonuç olarak 1970’li yıllarda yaşanan gelişmelerin özellikle gelişmiş ülkelerde, devletin bir yönüyle aracılık yaptığı ve sermaye sınıfı ile işçi sınıfı arasında İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra oluşan uzlaşmayı sonlandırdığı görülmektedir. Birikim stratejisinin Keynesyen refah devleti olduğu tek uluslu hegemonya projesi çıkmaza girmiştir. Bu noktada Cox, yaşanan kriz neticesinde artan işsizliğin devletin vergi gelirlerini azalttığını, işçilerin maaşının enflasyona endekslenmiş olması sebebiyle devletin sosyal politikalar çerçevesinde yaptığı harcamaları göreceli olarak artırdığını ve seçim kaybetmek istemeyen hükümetlerin varlığının sorunu daha da kronikleştirdiğini belirtmektedir. Ayrıca uluslararası ticarete artan rekabetin daha teknolojik ürünler geliştirmeyi gerektirdiğini ve işçiler arasında da yaptıkları işe göre nitelik farkından doğan bir ayrımın ortaya çıktığını öne sürmektedir.²⁷⁹

Bu ayrımın zeminini hazırlayan faktörlerden biri de üretim tekniklerindeki yeniliklerdir. Fabrikalardaki üretim bandı sisteminde işçilere kısıtlı sorumluluk ve özgürlük vererek büyük ölçekli üretim yapılmasına ve işçilere tüketime katkıda bulunup çarkın dönmesini sağlayacakları kadar maaş verilmesine dayanan Fordist sistem, 1970’li yılların sonlarına doğru yerini yeni bir sisteme bıraktı. Yoğun rekabetin yaşandığı süreçte tüketicilerin kalite ve yenilik talepleri ortaya çıktı ve şirketler de buna göre değişiklikler yaparak Post-Fordizm olarak bilinen sistemin temelini attı. Örneğin, 1980’li yıllarda Japan otomobil üreticisi olan Toyota firması, tüketicinin farklı taleplerine hızlı biçimde cevap verebilmek için ürün parçalarını son ana kadar monte

²⁷⁷ Cox, 1987, s. 224.

²⁷⁸ Harvey, 2015, s. 20-21.

²⁷⁹ Cox, 1987, s. 279-281.

etmiyor, bu da işçilerin daha donanımlı olmasını ve üretim yerlerinin birbirine yakın olmasını gerektiriyordu. Bu sebeple Çok Uluslu Şirketler, fabrikalarını Afrika yerine altyapının ve donanımlı işçilerin hazır bulunduğu Doğu Asya bölgesinde konuşlandırdı.²⁸⁰

Bu yeni dönemde Cox'a göre işçiler, sorunun işin içinden çıkılmaz bir hal aldığını fark etti ve sınıfsal değil bireysel çıkarlarını düşünerek hareket etmeye başladı. Özellikle nitelikli çalışanlar maaşlarında kayda değer zamlar aldı ve kendilerinin çıkarlarını mavi yakalı kesiminkinden daha farklı bir yerde konumlandırdı. Üstelik devlette çalışan işçilerin yaptığı grevlerin kamu hizmetlerini aksatması da diğer kesimlerin tepkisini çekti ve işçi taleplerinin meşruiyetine zarar verir hâle geldi. Kimlikten doğan farklılıkların ön plana çıkmaya başlaması da işçilerin kendi aralarında bölünmelerini hızlandırdı.²⁸¹

Harvey, bu noktada özellikle İtalya, Fransa, İspanya, Portekiz ve İskandinav ülkelerinde krize karşı ileri sürülen ve sol politikaların daha katı biçimde uygulanmasını öneren görüşlerin sermaye sınıfını harekete geçirdiğini belirtmektedir. Ona göre İkinci Dünya Savaşı'nın ardından benimsenen gömülü liberal düzende gelirleri oransal olarak azalan seçkinler, kriz ile beraber kendilerini tehdit altında hissetmiş ve siyasi kararları etkilemeye çalışmışlardır. Harvey, ABD'nin bu yıllarda Şili ve Arjantin'deki darbelere desteğinin de -özellikle Şili'de izlenen neoliberal politikalara dikkat çekerek- seçkin sınıfın teşvikiyle gerçekleştiğini ileri sürmektedir. İlerleyen yıllarda seçkin sınıfın ulusal gelirdeki payında yaşanan hızlı artışa dikkat çeken Harvey, neoliberalleşmeyi "... iktidarı ekonomi seçkinlerine iade edip, sermaye birikimi için gereken koşulları yeniden oluşturmaya yönelik *siyasi* bir proje ..." olarak yorumlamaktadır.²⁸²

²⁸⁰ O'Brien ve Williams, 2016, s. 136.

²⁸¹ Cox, 1987, s. 284-285.

²⁸² Harvey, 2015, s. 22-27 (vurgu yazara aittir).

Tüm bu değişim, devlet yapılanmasında da etkisini gösterdi. Nitekim Harvey neoliberalizm²⁸³ kavramı bağlamında ele alınan yeni doktrinde, devletin rolünün özel mülkiyet, bireysel girişim, serbest ticaret ve piyasa düzeninin kurulmasını ve korunmasını içerdiğini belirtmektedir.²⁸⁴ Sosyal politikalarda etkin olan bakanlıkların önemi kaybolurken, finans alanında faaliyet gösteren merkez bankaları, ekonomi bakanlıkları, hazineden sorumlu birimler ön plana çıkmaya başladı. Ayrıca merkez bankalarının bağımsızlığını savunan görüşlerin önem kazanması, bu kurumlar üzerindeki devlet otoritesini zayıflattı. Devlet otoritesinin kaybolması bu kurumların hesap verme zorunluğunu ortadan kaldırırken, halkın alınan kararlar üzerindeki etkisi azaldı ve denetleme işlevini yerine getirmesi güçleşti.²⁸⁵

Gülten Kazgan, neoliberalizm ile özellikle Birleşik Krallık'ın üstünlüğü döneminde hüküm süren liberalizm arasında birtakım farklılıklar bulunduğunu belirtmektedir. Kazgan, öncelikle para biriminin değeri ile altının değeri arasındaki ilişkinin koparıldığına dikkati çekmektedir. Ayrıca liberalizm, sömürülen ülkelere merkezdeki ülke tarafından zorla dayatılırken; neoliberalizm, çevredeki ülkelere daha ziyade uluslararası kurumlar aracılığıyla, borçlarını ödemeleri için uygulamaları gereken politikalar kapsamında dolaylı yoldan dayatılmıştır.²⁸⁶ Bu bağlamda yapısal uyum kredileri temin etmek isteyen borçlu ülkelere -IMF, Dünya Bankası ve ABD tarafından desteklendiğinden dolayı- Washington Uzlaşısı (*Washington Consensus*)

²⁸³ Doroothe Bohle, neoliberalizmin hem ekonomik hem de siyasi yanının bulunduğunu belirtmektedir. Ekonomik olarak devlet müdahalesinin azaltılması ve piyasa güçlerinin özgür bırakılması söz konusuysa, siyasi olarak ise devlet sosyalizmi ve Keynesyen refah devletine karşıtlık barındırılmaktadır (Doroothe Bohle, "Neoliberal Hegemony, Transnational Capital and the Terms of the EU's Eastward Expansion", **Capital&Class**, Cilt 30, Sayı 1, 2006, s. 65-66).

²⁸⁴ Harvey, 2015, s. 10.

²⁸⁵ Şenalp ve Şenalp, 2009, s. 221.

²⁸⁶ Gülten Kazgan, **Liberalizmden Neoliberalizme: Neoliberalizmin Getirisi ve Götürüsü**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2016, s. 22-23.

olarak adlandırılan neoliberal ekonomi politikalarını uygulamaları zorunlu tutulmuştur.²⁸⁷

Bu ülkelerin ödeyemez hâle geldikleri borçları, onları dışarıdan gelen baskıya karşı koyamayacak duruma getirmişti. Gelişmekte olan ülkelerde ekonomi politikalarında karar alıcı konumda bulunan kişilerin gelişmiş ülkelerin üniversitelerinden mezun olmaları, IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlarda çalışmış olmaları ve uluslararası finans çevreleriyle yakın ilişki içinde bulunmaları da yeni doktrinin yayılarak ideolojik bir temel oluşturmasını kolaylaştırdı. Karşı koyan ülkelere ise ABD'nin askeri gücü gereken gözdağını verdi.²⁸⁸

Bu noktada vurgulanması gereken bir başka husus da neoliberal düşüncenin aniden ortaya çıkmadığı gerçeğidir. Neoliberalizmin tarihsel kökenini inceleyen Harvey, 1947'de Friedrich von Hayek önderliğinde faaliyete geçen Mont Pelerin Cemiyetine dikkat çekmektedir. Bireyin özgürlüğünü savunan, Keynesyen görüşe olan karşıtlıklarını ve devletin ekonomiye müdahalesinin getireceği zararları sıkça dile getiren Cemiyet, 1970'li yıllarda yaşanan krize bağlı olarak sesini duyurma imkânına kavuştu. ABD ve Birleşik Krallık'ta toplumun varlıklı kesimlerinden artan bir destek gören hareket, Londra'da Institute of Economic Affairs ve ABD'de Heritage Foundation gibi kuruluşlarda çalışmalarına hız kazandırdı ve üyelerinden Milton Friedman'ın etkisiyle Chicago Üniversitesinde konuşlandı.²⁸⁹

1970'li yıllarda Şili ve Arjantin'de, ABD'nin ve bu iki ülke seçkinlerinin destek verdiği askeri darbeler yapıldı ve hızlı bir biçimde faaliyete geçirilen neoliberal politikalar ile doktrin uygulamaya konuldu. Neoliberalizmin merkezde uygulamaya

²⁸⁷ O'Brien ve Williams, 2016, s. 269; Cohn, 2012, s. 318.

²⁸⁸ Cox, 1987, s. 260-261.

²⁸⁹ Harvey, 2015, s. 27-30. Neoliberalizm ile milliyetçilik arasındaki bağ için bakınız: Harvey, 2015, s. 92-94.

konulması ise Birleşik Krallık'ta Margaret Thatcher'ın başa gelmesi, ABD'de ise Carter'ın son yılları ve devamındaki Reagan dönemi ile söz konusu oldu.²⁹⁰

Yeni Sağ olarak adlandırılan ve bir anlamda yeni-muhafazakârlık ile neoliberalizmin birleşimi olan bu siyasi hareket, devletin ekonomiye müdahalesine ve yüksek seviyelerde sosyal harcamalara karşıydı. Devlet müdahalesinin güçlü sendika ve diğer sektörel çıkarlar karşısında hükümet otoritesini sarstığı düşünülüyordu. Toplumsal ve kamusal düzen için otoriter devletin gerektiği varsayılıyor ve böylelikle serbest toplum ve ekonominin de korunacağı belirtiliyordu. Bu bağlamda “serbest ekonomi/güçlü devlet” anlayışı ön plana çıkarılmıştı.²⁹¹

Nitekim Thatcher göreve geldikten sonra kamu teşebbüslerini özelleştirdi, vergileri düşürdü, dış yatırım almak için gerekli yasal düzenlemeleri yaptı, bütçede önemli kısıtlamalar yaparak refah devletinden vazgeçti ve sendikalara yoğun baskı uyguladı. Devlette çalışan işçilerin düzenledikleri grevlere karşı sert bir tutum alınırken, grevlerin uzaması kamu hizmetlerini aksattığından halkın işçilere olan desteğinde azalma görüldü.²⁹² Üretim tekniklerindeki yenilikler ile hız kazanan nitelikli işçi ile niteliksiz işçi arasındaki ayrım da Thatcher'a yaradı ve bu süreçte İşçi Partisi'nin oy tabanı daraldı.²⁹³ Ayrıca halkın iktidara olan desteğini korumak için milliyetçilik kartı oynandı ve Arjantin ile olan Falkland Savaşı'nda ya da Avrupa'nın daha fazla bütünleşmesine karşı olan duruşta bu durum kendini belli etti.²⁹⁴

ABD'de ise 1979 yılında ABD Merkez Bankası Başkanı olarak göreve başlayan Paul Volcker enflasyonla mücadele kapsamında faizleri yükseltti. Reagan göreve geldikten sonra yeniden atanan Volcker'in uygulamaları bu tarihten sonra yoğunluk

²⁹⁰ **Ibid.**, s. 47.

²⁹¹ Andrew Gamble, **The Free Economy and the Strong State: The Politics of Thatcherism**, Londra, Macmillan Education, 1988, s. 28-29; Tanıl Bora, “Turgut Özal”, Murat Yılmaz (ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 7: Liberalizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 600.

²⁹² Harvey, 2015, s. 30-31, 66-67.

²⁹³ Hobsbawm, 2017, s. 415-416.

²⁹⁴ Harvey, 2015, s. 87.

kazandı. Vergi indirimleri ve bütçe kesintileri yapılırken, sendikalarla mücadele edildi. Ayrıca çevre güvenliği ve iş sağlığı gibi konulardaki yasal düzenlemeler hafifletildi, girişimciliği kolaylaştıran uygulamalar ön plana çıkartıldı.²⁹⁵ Fransa’da ise 1980’li yılların başında ödemeler dengesi sorunu çözölemeyince, iktidarda sol bir hükümet bulunmasına rağmen kemer sıkma politikasına geçildi.²⁹⁶

Neoliberal uygulamalar çevrede askeri darbeler ya da IMF koşullandırması gibi etkenlerle yayılırken, merkezde halka tabanında destek görmesi için çeşitli kollardan çalışmalara girişildi. Seçkinlerin sağladığı mali destek ile medya, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla neoliberalizmin bireysel özgürlüğün garantörü olduğu vurgulandı. Bunun yanında Vietnam Savaşı’na girişilmesi gibi kararların devlete olan güveni zedelemesi, devletlerin ve şirketlerin çevreye zarar veren faaliyetleri, komünizmle mücadele kapsamında ortaya çıkan ve zamanla artan devletin baskıcı ve müdahaleci karakteri; bireysel özgürlüğün savunucusu olarak tanıtılan neoliberalizmin destek bulmasında etkili oldu.²⁹⁷

Pax Americana’da meydana gelen organik kriz genel olarak değerlendirildiğinde, ABD’nin ödemeler dengesi açığı vermesinin bir başlangıç noktası teşkil ettiğini ifade etmek mümkündür. ABD, bu açığı kapatabilmek için sahip olduğu altın rezervini aşacak miktarda dolar basmış ve bu durum da dolara olan güvenin azalmasına sebep olurken, aynı zamanda diğer ölkelerde enflasyona yol açmıştır. Ayrıca ABD’nin dış politikada aldığı kimi kararlarında müttefiklerine danışmaması da bu ölkelerde rahatsızlık yaratmıştır.

Vietnam Savaşı ile beraber ABD’nin açığı daha da büyümüş ve müttefikleri de bir noktadan sonra ellerindeki doları altına çevirme talebinde bulunmuşlardır. Nixon,

²⁹⁵ **Ibid.**, s. 31-34.

²⁹⁶ Hobsbawm, 2017, s. 554.

²⁹⁷ Harvey, 2015, s. 48-50.

1971 yılında dolar ile altın değerleri arasındaki bağı askıya aldığını duyurmuş, her ne kadar gelişmiş ülkeler Smithsonian Anlaşması ile kurları tekrar ayarlasalar da durumun bu şekilde devam etmeyeceği ortaya çıkmış ve dalgalı kur sistemine geçilmiştir. 1970’li yılların başında ekonomideki büyümenin yavaşlaması, petrol krizi ile ekonomik bir krize dönüşmüş ve gelirleri azalan devletler enflasyonu ve faizleri artıracak politikalar izlemişlerdir. Ancak bu durum yatırımların azalmasına sebep olarak krizin daha da tırmanmasına yol açmıştır. Özellikle Batı Avrupa ülkelerinde alım gücü düşen işçilerin greve gitmesi ile organik bir kriz ortaya çıkmıştır.

Bu arada üretim tekniklerinde yenilikler meydana gelmiş ve gelişmiş ülkelerde Fordist sistemden Post-Fordist sisteme bir geçiş yaşanmıştır. Bu yeni sistemde işçiler arasında ayrım başlamış ve işçi sınıfının bir sosyal kuvvet olarak hareket etmesi güçleşmiştir. Ayrıca entelektüel olarak 1947 yılında Hayek’in önderliğinde ifade edilen görüşlere dayanan neoliberalizm, 1970’li yıllardaki kriz ile birlikte ön plana çıkmış ve bu bağlamda sosyal politikalara ayrılan bütçede büyük kesintiler yapılmış, finans kurumlarının önemi artmış, kurumlarda devletin otoritesi azalırken, hesap verilebilirlik ilkesi zarar görmüştür.

Dolayısıyla Neoliberal Dönem’de devlet ile toplum ilişkisi değişmiştir. Neoliberalizm, seçkinlerin desteği ile sivil toplum alanında ön plana çıkarılmış ve bireysel özgürlüğün garantörü olarak tanıtılmıştır. Ancak burada vurgulanması gereken bir nokta, üretim tekniklerinin değişimi ile işçiler arasında ortaya çıkan ayrımın işçi dayanışmasına zarar verdiği, 1970’li yıllardaki krizin dar gelirli kesimi bıkırdığı ve onu yeni bir öneriye karşı daha istekli hâle soktuğu gerçeğidir. Bu hususta, Jessop’un Thatcherism olarak ifade ettiği yeni bir birikim stratejisi ortaya konmuş ve Keynesyen refah devleti döneminden farklı olarak iki uluslu bir hegemonya stratejisi benimsenmiştir.

Neoliberalizmin çevre ülkelere yayılması ise daha dolaylı bir yoldan gerçekleşmiştir. Petrol krizinden sonra, ABD ve OPEC ülkelerinin petrol ihracatını dolar üzerinden yapılmasına yönelik vardıkları uzlaşma, gelirleri artan OPEC ülkelerinin yatırımlarını büyük oranda ABD bankalarında kullanmalarına neden olmuştur. Böylelikle petro-dolar sistemi olarak adlandırılan bir olgu ortaya çıkmıştır. Yeni gelen bu sermaye, petrol krizi ile beraber ekonomik sorunları artan gelişmekte olan ülkelere borç olarak verilmiştir. Bu ülkeler ödeyemedikleri borçlarına karşılık neoliberal politikalar uygulamaya mecbur bırakılmış ve bu ülkelerdeki elitlerin uluslararası örgütlerde çalışmış veya çalışıyor olması da neoliberal düzenin yayılmasını kolaylaştırmıştır.

2.2. Türkiye Ekonomisinde Planlı Dönem

Türkiye’de 1980’li yıllarda neoliberal politikaların benimsenmesinde nasıl 1970’lerin sonundaki ekonomik kriz etkiliyse, 1960’lı yıllardaki Kalkınma Planlarının uygulamasında da 1950’lerin sonlarında derinleşen ekonomik kriz etkiliydi. Bu dönemde ödemeler dengesindeki açık²⁹⁸ telafi edilemez boyutlara ulaşırken, %25’e varan yüksek enflasyon da buna eşlik etmekteydi.²⁹⁹ Literatürde Keynesyen görüşlerin ağırlığının bulunduğu bu yıllarda, kapitalist blok içinde dahi planlı ekonominin revaçta olduğu ve Adnan Menderes’in başbakanlığındaki hükümetin plansızlıkla eleştirildiği göz önüne alındığında, krizden kurtuluş reçetesinin planlı ekonomide görülmesi şaşırtıcı değildir.

²⁹⁸ Bu durumda ihracatın tarım ürünlerinden oluşmasının payı büyüktür (Çağlar Keyder, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, 20. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 179).

²⁹⁹ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, 15. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2014, s. 141.

Bu noktada gerek Kepenek ve Yentürk gerekse de Keyder, Türkiye'nin planlı ekonomi modelini benimsemesinde bürokratların ve sanayicilerin isteklerinin örtüşmesinin önemine dikkat çekmektedir. Kepenek ve Yentürk bürokrasinin, ekonomik kriz nedeniyle düşen alım gücünden ve 1950'li yıllarda izlenen politikaların etkisiyle güçlerini artıran büyük toprak sahipleri ve tüccarların siyasi alanda da nüfuzlarını artırmalarından rahatsız olduğunu belirtmektedir. Ciddi bir ekonomik krizin yaşandığı süreçte, merkezden planlı biçimde kumanda edilecek bir ekonominin tekrar bürokrasinin etkisini artıracığı düşünülmekteydi. Bu varsayım ülkenin siyasi ve ekonomik sorunlarının çözümünün siyasette yeni anayasa, ekonomide ise planlı model ile gerçekleşeceği beklentisi ile destekleniyordu.³⁰⁰ Keyder de bu dönemde, siyasi çıkarları için yanlış politikalar izlediği düşünülen siyasetçilerin yerine halka hizmet edeceği ve bunu sanayileşme ile gerçekleştireceği düşünülen milliyetçi teknokratların ekonominin kontrolüne geçmesinin daha faydalı olacağına yönelik görüşlerin artan etkisine işaret etmektedir.³⁰¹

Devletin ulusal bir burjuvazi oluşturmak adına hareket ettiği ancak burjuvazinin yeterince olgunlaşmamış olduğu dönemde, bürokrasinin siyasette kayda değer bir aktör olarak yer alabildiğini ifade etmek mümkündür. Bununla birlikte, ekonomi politikalarında kapitalist sistemin dışına çıkılması söz konusu olmamış ve burjuvazinin gelişimine ket vurulmamıştır. Bunda yeni rejimin tehlikeye atılmaması veya seçim kazanılması için büyük öneme sahip olan ekonomik büyümeyi sekteye uğratmak istemeyen siyasi liderlerin tercihlerinin yanında Soğuk Savaş süreci ile birlikte Batı Bloku ile artan siyasi ve iktisadi bağlar da etkili olmuştur.

Bu aşamada, sanayicilerin de ekonomi politikasının değişimi yönünde talepleri olduğunu vurgulamakta fayda vardır. 1950'li yıllarda uygulanan ekonomi politikaları

³⁰⁰ **Ibid.**, s. 142.

³⁰¹ Keyder, 2015, s. 180.

çerçevesinde tarıma önemli mali destek veriliyordu ve tüccarlar da önemli kazançlar elde ediyordu. Bu durum devletten destek bekleyen sanayicilerde rahatsızlığa neden olmuştu. İthalat için gereken dövizin bulunamayışı da sanayicilerin sıkıntılarını artırıyordu. Bu bağlamda, sanayiciler dışarıya kapalı olan ve kendilerinin de ciddi oranda kâr elde edebileceği korumacı bir ekonomi politikası talep ediyor ve bunun dövize olan talebi düşürerek ülke ekonomisine katkı sağlayacağını iddia ediyordu.³⁰²

Aslında 1954 yılında yapılan kanuni düzenlemelerle ekonomide nispeten daha koruyucu olan ve ithalatı azaltmayı amaçlayan bir politika hâlihazırda güdülmekteydi. Ancak dış ticaret politikasında verilen imtiyazlar bazı seçilmiş sanayicilere tanınıyor, bu uygulama da geri kalanların yakınmalarına yol açıyordu. Sanayiciler ile devletin arasında sorun teşkil eden bu uygulama, sanayicilerin planlı ve rasyonel bir model izlenmesini istemelerinde pay sahibiydi.³⁰³ Kepenek ve Yentürk, Türkiye'ye borç verenlerin de kamu harcamalarının belirli bir plan dahilinde rasyonel bir şekilde gerçekleşmesini istediklerini ve bunun yabancı yatırımcı için güven unsuru teşkil edeceğini düşündüklerini ifade etmektedir.³⁰⁴

Bu bağlamda Dünya Bankası ve Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (Organization for Economic Co-operation and Development – OECD), Başbakan Adnan Menderes'i planlı ekonomi politikaları izlemeye davet ederken, bu amaçla çalışacak bir komisyon kurulmasını da talep etti.³⁰⁵ Menderes buna pek sıcak bakmasa da böyle bir komisyon 1959 yılında kuruldu. Demokrat Parti'nin popülist ve günü kurtarmaya yönelik bir politika izlediğine yönelik eleştirilere değinen Pamuk da 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen darbe sonrası planlı ekonominin dayanaklarından biri olması ümidiyle Devlet Planlama Teşkilatının (DPT) kurulduğunu belirtmektedir.

³⁰² Kepenek ve Yentürk, 2014, s. 142.

³⁰³ Keyder, 2015, s. 179.

³⁰⁴ Kepenek ve Yentürk, 2014, s. 142.

³⁰⁵ Keyder, 2015, s. 168.

Pamuk hem ulusal hem de uluslararası kesimden DPT'ye bu yeni dönemde verilen desteğe işaret etmektedir:

“Planlama girişimlerinin ardında, askerlerin yanı sıra CHP'den, bürokrasinin bir bölümünden ve özellikle Ankara'daki aydınlardan oluşan bir koalisyon vardı. OECD gibi dönemin en etkin uluslararası kuruluşu da planlamayı destekliyordu. Nitekim DPT'nin kuruluşu aşamasında, OECD'nin de desteğiyle, önde gelen kalkınma ve planlama uzmanı, Hollandalı iktisatçı Jan Tinbergen planlama yöntemlerinin yerleştirilmesi için danışman olarak gelmişti.”³⁰⁶

Darbe sonrası 1961 yılında yürürlüğe konulan anayasa dönemin ruhunu yansıtmaktaydı. Keynesyen görüşler ve devletin, özellikle komünizme karşı vatandaşlarının rızasını sürdürmek için sağladığı ekonomik ve sosyal güvenceler, planlı kalkınmaya dayalı ve geniş sosyal haklar vaat eden 1961 Anayasası'nda kendisine yer buldu. Öniş ve Şenses, bu yıllarda Dünya Bankası'nın da en azından ilk aşamada genç endüstrilerin (*infant industry*) korunmasına karşı çıkmayıp planlı bir kalkınma modelini onayladığını, ABD'nin de komünizme karşı güçlü bir cephe oluşturmak adına bu duruma olumsuz bakmadığını belirtmektedir. Üstelik ABD merkezli Çok Uluslu Şirketlerin korumacı politika izleyen bu ülkelerde yatırım olanağı bulabilmesi de ABD'nin böyle bir politika izlemesini kolaylaştırmaktaydı.³⁰⁷

Dolayısıyla, planlı ekonomiye geçişte hem iç hem de dış faktörlerin etkili olduğunu ileri sürmek mümkündür. Bu noktada, dönemin dünya düzenindeki hâkim ekonomik görüşün Keynesyen planlı ekonomi olması ve Türkiye'ye borç verenlerin kamu harcamalarının rasyonel bir plan dahilinde yapılmasını talep etmeleri, dönüşüme etki eden dış faktörleri temsil etmektedir. Filizlenmeye başlayan sanayi burjuvazisi ile Menderes döneminde gücünü kaybeden bürokrasinin ittifakında ortaya çıkan sosyal kuvvetler arasındaki uzlaşma ise, devlet biçiminde yaşanan dönüşümü etkileyen iç

³⁰⁶ Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, 9. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 235.

³⁰⁷ Ziya Öniş ve Fikret Şenses, “Global Dynamics, Domestic Coalitions and a Reactive State: Major Policy Shifts in Post-War Turkish Economic Development”, **ERC Working Papers in Economics**, 07/06, 2007, s. 15-16.

faktörlere işaret etmektedir. Bu durum iç ve dış etkenlerin karşılıklı etkileşimini ortaya koyarak birikim stratejisindeki değişimi açıklamaktadır.

2.2.1. İthal İkameci Sanayileşme Dönemi

Darbenin ardından yeni dönemin rotası çizilirken bürokrasi ile sanayi burjuvazisi arasında birtakım görüş ayrılıkları su yüzüne çıktı. Askeri-sivil bürokrasi oluşturulacak kalkınma planlarının sadece kamu sektörü için değil özel sektör için de yönlendirici olması gerektiğini iddia ederken, özel sektördeki ise devletin özel sektör ile rekabete girmemesi gerektiğini ve korumacılık, sübvansiyon ve teşvik gibi destekleyici araçlarla özel sektörün güçlendirilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Özellikle DPT'nin niteliği ve yetkileri, bu tartışmaların odak noktasında yer almaktaydı.³⁰⁸

Öte yandan askeri rejim yapılan seçimlerle yerini sivil yönetime bıraktıktan sonra DPT'nin kararlarının özel sektör için de yönlendirici olması gerektiğini düşünen kesim güç kaybına uğradı ve 1963 yılında ekonomik korumacılık altında ve iç pazara dönük sanayileşmeyi öngören Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı uygulamaya kondu. Tarıma yönelik politikaların çok az yer aldığı Plan; kamu sektörü için emredici, özel sektör için ise yönlendirici bir özelliğe sahipti. 1965 yılında iktidara gelen ve Demokrat Parti'nin devamı olarak görülen Adalet Partisi de DPT'yi lağvedecek bir hamlede bulunmadı. Bununla birlikte, Turgut Özal müsteşar olarak atandı ve sonraki planların özel sektörü destekleyen bir içerik barındırmasına özen gösterildi.³⁰⁹ Dolayısıyla ekonomi politikalarına ilişkin olarak sanayi burjuvazisi ile askeri-sivil bürokrasinin

³⁰⁸ Pamuk, 2018, s. 236.

³⁰⁹ *Ibid.*, s. 235-236.

mücadelesinden, sanayi burjuvazisinin taleplerine daha yakın bir sonucun çıktığını ileri sürmek mümkün gözükmemektedir.

1960'lı yıllarda uygulamaya konan bu ekonomik modele ilişkin olarak, kamu ile özel sektör arasındaki iş bölümünü Pamuk şu şekilde özetlemektedir:

“Büyük ölçekler, büyük yatırımlar gerektiren demir-çelik, petro-kimya ve diğer ara mallarında ağırlık KİT'lerdeydi... Buna karşılık, tekstil ve gıda sanayiinin yanı sıra radyo, buzdolabı, çamaşır makinesi ve otomotiv gibi dayanıklı tüketim mallarında nihai üretim özel sektör tarafından yapılmaya başlandı. Önceleri montaj sanayii olarak küçümsenen bu tesislerde büyük ölçüde ithal edilen parçalar biraraya getiriliyordu, ancak yerli üretimin payı zaman içinde artmaya, Koç, Sabancı gibi iç pazara yönelen büyük holdinglere bağlı sanayi kuruluşlarının yıldızları da 1960'larda parlamaya başladı.”³¹⁰

1960-1980 arasındaki planlı ekonomi döneminde ithal ikameci sanayileşmeye dayanan bir ekonomi politikası izlendi. İthal ikameci sanayileşmeyi (İİS) kısaca, sanayileşmeyi desteklemek için daha öncesinde ithal edilen ürünlerin yerli üretimini gerçekleştirmeyi öngören kalkınma stratejisi olarak tanımlamak mümkündür.³¹¹ Keyder, İİS'in daha ziyade çevre ülkelerdeki ekonomik modeli tanımlamak için kullanıldığına dikkat çekmekte, merkez ülkelerde ise sanayi sektörünün uluslararası rekabetten çevre ülkelerdeki gibi tamamen korunmadığına yönelik görüşten hareketle bu tanıma başvurulmadığını ifade etmektedir.³¹²

Ancak bu noktada İİS'in yerli firmaları güçlendirecek doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına kapıyı kapatmadığını ve bu sebeple ham madde veya ara malı ihtiyacının ithalat ile karşılanabileceğini kabul ettiğini belirtmek gerekir. Gülalp, bu durumu 1930'larda izlenen ekonomi politikası ile İİS'in farkına örnek olarak göstermektedir.³¹³ Keyder, İİS'in bu özelliğinin onu 19. yüzyılda Almanya gibi ülkelerin List'in görüşleri uyarınca izlediği kapalı milli ekonomi modelinden ayırdığını ileri sürmektedir. Ayrıca bırakılan bu açık kapının, kapitalist ülkelerin İİS'in çevre

³¹⁰ **Ibid.**, s. 237.

³¹¹ Jennifer Bussell, “Import substitution industrialization”, **Encyclopedia Britannica**, 19 Nisan 2018, <https://www.britannica.com/topic/import-substitution-industrialization> (erişim tarihi 25 Mart 2022).

³¹² Keyder, 2015, s. 186.

³¹³ Haldun Gülalp, **Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet**, İstanbul, Belge Yayınları, 1993, s. 36.

lkeler tarafından uygulanmasına karşı ıkamalarına neden olduğu varsayılabilir. Nitekim Keyder, “yabancı sermayeye açık, ithalatı tüketim mallarından sanayi mallarına kaymış” ülkelerin kapitalist sisteme bir tehdit olarak görülmediğini vurgulamaktadır.³¹⁴ Döneme dair analizinde zkaza; Türkiye’nin Batı lkeleri gibi tek uluslu bir hegemonya projesi benimsediğini, proje bağlamında kalkınma, sanayileşme, iktisadi bağımsızlık ve sosyal adalet gibi kavramların ön plana çıktığını, birikim stratejisi olarak ise İİS’in kabul edildiğini ileri sürmektedir.³¹⁵

Planlı Dönem süresince ABD’nin Türkiye’ye ekonomik yardımları sürdü. Yardımlar OECD yardım konsorsiyumu üzerinden sağlandı ve Birinci Plan döneminde 832,2 milyon dolar, İkinci Plan döneminde ise 412 milyon dolar olarak gerçekleşti. Bu yardımların %80 civarındaki kısmı borç, kalanı ise hibe olarak verildi. ABD’den azalan yardımlara karşılık, bu ülkenin de isteğiyle Avrupa lkelerinin ekonomik yardımları arttı. ABD’nin kendi içinde yaşadığı ekonomik durgunluk ve Türkiye ile AET arasındaki gümrük birliği süreci bu değişime yol açan etkenler oldu.³¹⁶

İİS’ten temelini alan ve ekonomik kaynakların sanayileşme ağırlıklı kullanılmasını ngren Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile ithalata yasaklar ya da sınırlayıcı önlemler getirilirken, faaliyetlerinin Plan ile uyumlu olduğuna yönelik olarak DPT’den onay alan yerli sanayi firmalarına uygun koşullarda kredi, vergi muafiyeti veya döviz kolaylığı gibi destekler sağlandı.³¹⁷ öte yandan İkinci ve nc Beş Yıllık Kalkınma Planlarında kamu kesiminin ekonomideki etkinliği daha da kısıtlandı ve özel sektöre yönelik destek paketleri ön plana ıktı.³¹⁸

³¹⁴ Keyder, 2015, s. 186-187.

³¹⁵ Alev zkaza, **Türkiye’de Siyasi İktidar ve Meşruiyet Sorunu: 1980’li Yıllarda Yeni Sağ**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara niversitesi, 1998, s. 191.

³¹⁶ Kepenek ve Yentürk, 2014, s. 273-274.

³¹⁷ Pamuk, 2018, s. 237.

³¹⁸ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, 22. Baskı, Ankara, İmge Yayınları, 2016a, s. 128-129.

Türkiye’de 1930’lardan bu yana Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) bünyesinde kurulan fabrikalar kimi temel girdileri sağlamakta, yaygınlaştırmaya çalışılan demiryolları ile iç pazarın tamamına erişilmeye çalışılmaktaydı. Ayrıca mevcut fabrikalardaki mühendisler, 1960’lı yıllarda gelişen özel sektöre ihtiyacı olan nitelikli iş gücünü sağlamaktaydı. Fabrikalarda çalışacak işçi havuzu ise hem ülkenin İkinci Dünya Savaşı’nın ardından hızla artan nüfusu hem de 1950’lerde tarımda makineleşmenin hız kazanması ile bu alanda iş bulamayan köylünün kente göçü sonrasında fazlasıyla hazırды.³¹⁹

Aşağıda yer alan tabloda Türkiye ekonomisinde Planlı Dönem olarak adlandırılan ve ilk dört plana ilişkin süreci ifade eden dönemdeki yatırımların sektör bazlı dağılımı gösterilmektedir.

Tablo 1 Sabit Sermaye Yatırımlarının Sektörel Dağılımı (%)

Sektörler	I.Plan Dönemi		II.Plan Dönemi		III.Plan Dönemi		IV.Plan Dönemi	
	Plan Hedefi	Gerçekleşme	Plan Hedefi	Gerçekleşme	Plan Hedefi	Gerçekleşme	Plan Hedefi	Gerçekleşme
Tarım	17,7	13,9	15,2	11,1	11,7	11,8	12,2	10,0
Madencilik	5,4	5,6	3,7	3,3	5,8	3,7	6,1	5,35
İmalat	16,9	20,4	22,4	26,8	31,1	28,2	27,4	25,62
Enerji	8,6	6,5	8,0	9,0	8,5	7,4	10,6	15,25
Ulaştırma	13,7	15,6	16,1	16,0	14,5	20,6	16,3	17,95
Turizm	1,4	1,3	2,3	2,1	1,6	1,0	1,2	0,61
Konut	20,3	22,4	17,9	20,1	15,7	16,9	14,6	15,82
Eğitim	7,1	6,6	6,7	4,7	5,0	3,3	4,8	2,36
Sağlık	2,3	1,8	1,8	1,5	1,4	1,1	1,4	1,08
Diğer Hizmetler	6,6	5,9	5,9	5,4	4,7	6,0	5,5	5,98
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)**, Ankara, 1979, s. 34, 215 ve DPT, **Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)**, s. 10.

Tablo incelendiğinde, Türkiye ekonomisinde daha önce önemli bir yer tutan tarıma genel olarak azalan oranlarda yatırım planı yapıldığı görülmektedir. Üstelik gerçekleşen yatırım oranı planlananın da altında kalmıştır. Bu durum ülkenin ekonomi politikasında kalkınmaya ilişkin bakış açısında yaşanan değişimi ortaya koymaktadır. Nitekim geçmişte tarım toplumu olarak bilinen ülkenin, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma

³¹⁹ Keyder, 2015, s. 188-189.

Planı döneminde (1979-1983) sabit sermaye yatırımlarının sadece %10'unu bu sektöre ayırması da durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Sanayileşme çabasındaki ülkede Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi (1963-1967) hariç aslan payını imalat sektörü almıştır. Ekonomide İİS modelinin benimsendiği göz önüne alındığında bunun böyle olması şaşırtıcı değildir. Öte yandan aynı dönemdeki yatırımlardan yüksek oranda pay alan diğer sektörler ulaştırma ve konut sektörleri olmuştur. Kepenek ve Yentürk, bu durumun özel sektörün kısa dönemde en yüksek düzeyde kâr elde edebildiği yatırım alanı olarak ulaştırma ve konutu görmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Öte yandan bu iki iktisatçının dikkat çektiği bir başka husus da eğitim ve sağlığa oldukça az pay ayrılmış olmasıdır. Bu durum da ülkenin nitelikli iş gücü oluşturmamasının önünde engel teşkil etmiştir.³²⁰

Daha önce de değinildiği üzere, bu yıllarda genel olarak dünya ekonomisinde büyüme yaşanıyordu ve bu da pek çok ülkenin ekonomi verilerine olumlu yansıyor. Pamuk'un vurguladığı üzere, Türkiye'de 1962-1977 yılları arasında ekonomi kayda değer bir büyüme gösteriyor, enflasyon istenen düzeyde seyrediyor, kişi başına düşen gelirden de iyileşme görülüyordu. Özellikle 1960'lı yıllarda kişi başına düşen gelirden yaşanan artış, sendikaların 1961 Anayasası ile güçlenmelerinin ve kayda değer bir niceliğe ulaşan işçilerin daha bilinçli ve organize olarak hareket etmelerinin de bir sonucuydu. Hem nicelik hem de nitelik açısından gelişim kaydeden işçi sınıfı, siyaset ve ekonomiye ilişkin karar alım süreçlerindeki ağırlığını da artırmıştı. Bu süreçte ücretlerdeki artış tüketimi de artırıyor, bu da üretim artışını teşvik ediyordu.³²¹ Nitekim

³²⁰ Kepenek ve Yentürk, 2014, s. 181.

³²¹ Pamuk, 2018, s. 238-239.

1963-1976 yılları arasında reel ücretlerde %120 oranında artış yaşanırken, 1961 yılında 298.000 olan sendikalı işçi sayısı, 1980 yılına gelindiğinde 1 milyonu aşmıştı.³²²

Türkiye ekonomisini olumlu yönde etkileyen bir başka unsur ise işçi dövizleriydi. Bu dönemde özellikle Batı Almanya'dan gelen işçi talepleri Türkiye'de karşılığını buldu ve "Avrupa'daki Türk işçilerin sayısı 1962'de 13.000 iken 1970'de 480.000'e ve 1974'te 800.000'in üzerine çıktı."³²³ Yurt dışında çalışan işçilerin Türkiye'ye yolladığı dövizler sanayileşme için gereken sermayeye önemli katkılarda bulundu, devlet de bu döviz kaynağının ülkeye gelmesini sağlamak için cazip olanaklar sundu. Nihayetinde 1970'lerin ortalarına kadar işçi dövizleri Türkiye'nin ödemeler dengesinin sağlanmasında³²⁴ başı çekti. Ancak 1970'lerin ortalarından itibaren Avrupa ülkelerinin işçi taleplerinin doymuş olması, bu ülkelerde çalışan Türk işçilerinin daha tedbirli davranarak tasarrufa gitmelerine ve ekonomik kriz belirtileri gösteren Türkiye'ye para transferini azaltmalarına neden oldu.³²⁵

Bu noktada Planlı Dönem'in yetersiz kaldığı konuları ve devamında 1970'li yılların sonlarına doğru ortaya çıkan ekonomik krizin nedenlerini irdelemek faydalı olacaktır. Öncelikle vurgulanması gereken husus işsizliğin yıllar içinde artmış olduğu gerçeğidir. Bu durum hem tüketimi etkiledi hem de sosyal ve siyasal sorunlara sebep oldu. Ayrıca 1970'li yıllardan itibaren para arzında ve verilen kredilerin miktarında büyük bir artış yaşanırken; bundan yararlananlar, üretimden ziyade onlara kâr sağlayacak üretim dışı alanlara yatırımlar yaptı.³²⁶

İktisatçıların bu döneme ilişkin temel tespitlerinden biri de üretilen ürünlerin kalitesinde artış sağlanamaması ve ara malların yerli üretiminin hedeflenen seviyede

³²² Efe Can Gürcan ve Berk Mete, "The Combined and Uneven Development of Working-Class Capacities in Turkey, 1960-2016", **Labor History**, Cilt 60, Sayı 3, 2018, s. 7.

³²³ Keyder, 2015, s. 223.

³²⁴ 1970 yılında doların değerinin 9 liradan 15 liraya çıkarılması ile yapılan devalüasyon da ödemeler dengesinde açık verilmemesinde etkili olmuş, sanayi mallarının ihracatı artmıştır (Pamuk, 2018, s. 241).

³²⁵ Keyder, 2015, s. 223-226.

³²⁶ Kepenek ve Yentürk, 2014, s. 152, 161.

gerçekleşmemesidir.³²⁷ Bunda korumacılık duvarının ardında, uluslararası rekabetin zorluklarına katlanmadan üretim ve satış yapılabilmesinin oluşturduğu rehabetin etkili olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. Ayrıca üretim için ara malı ithalatının gerekmesi büyümeyi de ithalata bağlamış ve ödemeler dengesi sorununu ortaya çıkarmıştır. Bunların yanında, 1970’li yıllarda ortaya çıkan küresel ekonomik durgunluk ve petrol krizi ile Türkiye’nin dış politikada yaşadığı Kıbrıs sorunu ve silah ambargosu ülke ekonomisini olumsuz etkileyen diğer faktörler olmuşlardır.

Bu duruma değinen Kepenek ve Yentürk, petrol krizinin neden olduğu fiyat artışının enerji ithalatçısı³²⁸ konumunda bulunan Türkiye’de girdi maliyetlerini yükselttiğini belirtmektedir. Kıbrıs sorunu ve devamında gelen silah ambargosu ise Türkiye’nin savunmaya ayırdığı bütçeyi artırmasına sebebiyet verdi. Avrupa ülkelerindeki ekonomik durgunluk ise Türkiye’nin ihracatına ket vurdu ve yurt dışından uygun koşullarda kredi alınmasını güçleştirdi.³²⁹ Tüm bu dış etkenlerin Türkiye’de üretimi olumsuz etkilediğini ve bunun da istihdamda düşüşe neden olarak işsizlik sorununu derinleştirdiğini ve böylelikle toplumsal sorunların daha kötüye gittiğini ileri sürmek mümkündür.

Ekonomik krizi derinleştiren faktörlerden biri de Türkiye’deki karar alıcıların siyasi kaygıların da etkisiyle sorunlara kökten ve kalıcı çözümler bulmaya çalışmak yerine kısa vadeli ve sorunları erteleyen politikalar izlemeleridir. Bu da doğal olarak sorunların kök salmasına ve ekonomik krizin 1970’li yılların sonunda çok daha derinden hissedilmesine yol açtı. Özellikle petrol krizinden sonra petrolün fiyatı dünya piyasalarında keskin bir yükseliş yaşamışsa da Türkiye’deki petrol türevlerinin fiyatlarına yansımaları daha düşük ölçekte oldu. Yurt dışından gelen kaynaklardaki düşüş

³²⁷ Pamuk, 2018, s. 242; Kepenek ve Yentürk, 2014, s. 289.

³²⁸ Keyder, termik santrallerdeki üretime dikkati çekerek petrole bu kadar bağımlı olunmasını eleştirmekte, kömür ve hidro-elektriğin verimli kullanımı için yeterince çaba sarf edilmediğini belirtmektedir (Keyder, 2015, s. 228).

³²⁹ Kepenek ve Yentürk, 2014, s. 194.

ise kredilerle ve Dövizle Çevrilebilir Mevduat (DÇM)³³⁰ gibi kısa dönemli borçlanma uygulamalarıyla telafi edilmeye çalışıldı. Bu Türkiye'nin büyüme rakamlarına olumlu yansıyor olsa da cari açığıdaki büyüme bunun sürdürülemez olduğunu ortaya koymaktaydı.³³¹

Bunun dışında, üretimi ithalata bağımlı olmaktan çıkarmak ve yatırım ile aramalarının yerli üretimini gerçekleştirmek amacıyla SAN'lı kuruluşlar³³² kuruldu. Bu kuruluşlar KİT'ler gibi kamu sermayesi ile kurulacak ancak özel hukuk çerçevesinde faaliyet gösterecekti. Öte yandan bu kuruluşların altyapı ve finansman sorunları özellikle KİT'lerin açık verdiği bu yıllarda oldukça belirgin hâle geldi. Özel kesim ile bu konuda yeterince iş birliği geliştirilememiş olması ve dışarıdan böyle bir sanayi girişimi için kaynak bulmakta zorlanılması SAN'lı kuruluşların etkinliğini önemli ölçüde törpüledi.³³³

2.2.2. Ekonomik Kriz

Daha önce de değinildiği üzere, Planlı Dönem'deki ekonomik büyüme ve sanayileşme hamlesindeki eksikliklerin yanında, 1970'li yıllarda yaşanan petrol krizi, Kıbrıs sorunu ve devamındaki ambargo, dünya ekonomisindeki durgunluk ve Türkiye'ye gelen işçi dövizlerindeki düşüş gibi dış etkenlerin yol açtığı sorunlar kısa

³³⁰ Kepenek ve Yentürk, bu uygulamanın tanımını "... TL'nin yabancı paralar karşısında değer kaybından doğacak zararların MB'nca karşılanacağı garanti edilerek yabancıların Türkiye'nin ticari bankalarında belli süreli birikim hesabı açmaları..." olarak yapmaktadır (*Ibid.*, s. 185).

³³¹ Boratav, 2016a, s. 131.

³³² Türk Motor Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi (TÜMOSAN) ile Takım Tezgahları Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi (TAKSAN) bu tür kuruluşlardır.

³³³ Kepenek ve Yentürk, 2014, s. 195.

vadeli, popülist politikalar ile geçiştirilmeye çalışıldı.³³⁴ Ancak nihayetinde, Korkut Boratav'ın ifadesiyle "... 1974-75 yıllarında planlı ve rasyonel anti-kriz önlemleriyle hafif atlatılabilecek ekonomik bunalım, üç yıl gecikmeyle, fakat çok daha şiddetli geldi."³³⁵

Bu bağlamda 1977 yılının ekonomik verilerine dair dikkat çeken bir nokta, bir önceki yıla göre ihracatta 200 milyon dolar gerileme görülürken, ithalatın 660 milyon dolar artmış olmasıdır. Bu durum 4 milyar dolara ulaşan dış ticaret açığını beraberinde getirdi. Enflasyonda da keskin bir artış gözlenerek 1978'de %53, 1979'da ise %64'lere varan oranlara ulaşıldı.³³⁶ Ekonomik kriz, kuyruklar ve karaborsaların oluşmasına neden oldu, halkın alım gücünü düşürdü, gelir dağılımında bozucu bir etki yarattı ve siyasi ve toplumsal çatışmayı körükledi. Nitekim 1978 yılında işçi grevleri gerek işçi haklarının korunması gerekse de siyasi taleplerin aracı olarak sıklıkla başvurulmuş bir uygulama hâline gelirken, ülke geneline yayılmasıyla da ekonomik ve sosyal hayatı etkileyen bir boyuta sahipti.³³⁷ Bunlara ek olarak petrol fiyatlarının yeniden keskin bir artışla 2 katına çıkması da sanayide üretim düşüşüne ve dahası ülkede elektrik kesintilerine yol açmaktaydı.³³⁸

Ekonomik sorunların halk üzerindeki etkisi artmışken 1978 yılında Başbakan olan Bülent Ecevit, IMF ile anlaşma yoluna gitti ve bu süreçte doların değeri 19,25 TL'den 25 TL'ye yükseltildi. Her ne kadar aynı yılın Nisan ayında IMF ile mali destek içeren bir anlaşmaya varılmış olsa da IMF daha sonra istenen performans ölçütlerinin

³³⁴ Pamuk; krize ithal ikameci sanayileşme modelinin değil, siyasi sorunların neden olduğu yanlış ekonomi politikalarının yol açtığı görüşündedir. Ona göre yapılması gereken hâlihazırda belirli bir gelişim kaydetmiş sanayinin ihracata teşvik edilmesi idi (Pamuk, 2018, s. 245).

³³⁵ Boratav, 2016a, s. 142.

³³⁶ *Ibid.*, s. 142-143.

³³⁷ Mehmet Ali Birand, **12 Eylül Saat: 04.00**, Karacan Yayınları, 1984, s. 71.

³³⁸ Pamuk, 2018, s. 244.

karşılanamadığı gerekçesiyle anlaşmayı askıya aldı. Bu süreçte Dünya Bankası ile yapılan temaslar neticesinde de arzulanan miktarda kredi temin edilebilmiş değildi.³³⁹

Türkiye’de gereken ekonomik önlemlerin alınamamış olmasında liderlerin oy kaygısı kadar dış politikadaki gelişmelerin de etkili olduğuna vurgu yapmak gerekir. Özellikle 1979 yılındaki İran Devrimi’nden sonra Batı’nın bölgedeki önemli bir müttefikini kaybetmesi Türkiye’nin değerini daha da artırmıştı. Ayrıca Yunanistan’ın NATO’ya dönüşü için Türkiye’nin de onayının gerekmesi ve ABD’nin Kıbrıs Barış Harekâtı’nın ardından Türkiye’ye uyguladığı yaptırımların karşılığı olarak Türkiye’deki üslerinde ve U-2 casus uçaklarının uçuşu hususlarında sorunlar yaşaması gibi gelişmeler Batı Blokunda Türkiye ile ilişkilerin düzeltilmesi gerektiğine yönelik kanıyı güçlendirmiş, Türkiye’ye askeri ve mali yardımda bulunulması önem kazanmıştı.³⁴⁰

Böylelikle tüm bu gelişmeler Türkiye’de, uluslararası kuruluşlar ve bankalar ile ekonomik sorunları çözmeye yardımcı olacak kredi anlaşmaları ve yapılandırmalar yapılacağı, Batılı ülkelerin de benzer şekilde askeri ve mali yardımlarda bulunacakları beklentisine yol açmaktaydı. Ancak gerek uluslararası bankalar gerekse de devletler, yapacakları yardımı IMF ile anlaşma yapılmasına bağlı tuttular. Özellikle Batı Avrupa ülkelerinin de yapılacak yardımın büyük bölümünü sağlayacağını umduğu ABD, Türkiye’nin kredi temini ve borç erteleme taleplerine koşul olarak IMF ile anlaşılmasını işaret etmekteydi.³⁴¹ Avrupa Parlamentosu Sosyalist Grubu Başkanı Feller Mayer’in “AET-Türk ilişkileri, Türkiye’nin IMF ilişkilerinden soyutlanamaz. IMF ile anlaşma, AET’nin de desteğini sağlar” şeklindeki açıklaması da Ecevit’in dış kaynak bulmada

³³⁹ İlhan Tekeli, “1980’li Yıllarda Türkiye Ekonomisinde Dönüşüm, Modernitenin Aşınması ve Planlama”, R. Funda Barbaros ve Erik Jan Zürcher (der.), **Modernizmin Yansımaları: 80’li Yıllarda Türkiye**, Ankara, Efil Yayınevi, 2017, s. 9.

³⁴⁰ Fikret Şenses, “Türkiye Ekonomisinde Neo-Liberal Dönüşümün Arka Planı ve Başlangıcına İlişkin Gözlem ve Değerlendirmeler”, Barbaros ve Zürcher (der.), **Modernizmin Yansımaları: 80’li Yıllarda Türkiye**, 2017, s. 52.

³⁴¹ Mehmet Ali Birand, **Türkiye’nin Ortak Pazar Macerası: 1959-1985**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1985, s. 382-383.

yardımcı olacağını düşündüğü Avrupalı sosyal demokrat siyasetçilerin görüşünü ortaya koymaktaydı.³⁴²

Dolayısıyla, Batılı ülkeler Türkiye'nin ekonomisini daha fazla liberalleştirmesini istiyorlar ve bundan dolayı OECD ülkeleri etrafında bir fon oluşturma hususunda isteksiz davranıyorlardı. Hatta bu süreçte IMF ile bir anlaşmanın yanında ekonomik sistemi değiştirecek orta vadeli istikrar programı yapılması da konuşulmaktaydı.³⁴³ Nihayetinde IMF'nin acı reçetesini uygulamak istemeyen hükümet; öncelikle AET, OECD ve NATO'ya yönelse de istenen yardımı elde edemediği için nihayetinde IMF ile 1979'da yeni bir anlaşmaya varmak zorunda kaldı. Anlaşma daha esnek bir kur politikasının yanında sıkı bir para ve maliye politikası izlenmesini öngörüyordu. Bu anlaşmayı alınan krediler ve borç erteleme anlaşmaları izledi.³⁴⁴

Ecevit hükümeti gümrük vergilerinin ve ihracatta vergi iadesi oranlarının yükseltilmesi, kimi döviz girdileri için prim sistemi uygulaması gibi ödemeler dengesini düzeltecek girişimlerde bulundu. Ayrıca yeni bir devalüasyona gidildi ve pek çok KİT ürününün fiyatlarına önemli oranlarda zam yapılarak, zararların azaltılması için çalışıldı.³⁴⁵ Ancak köklü önlemlerin alınamaması, dış desteğin istenilen seviyede olmaması ve ülke içindeki siyasi karışıklık hükümetin halk nezdindeki desteğine zarar verdi ve Ecevit, Ekim 1979'da istifa ederek yerini Süleyman Demirel'e bıraktı.

Akça, 1970'lerin sonunda Türkiye'de birikim krizinin ve siyasi krizin parçası olduğu bir hegemonya krizinin mevcut olduğu görüşündedir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) burjuvaziden ve işçi sınıfının radikal kesiminden oy alamadığını, Adalet Partisi'nin de burjuvaziden oy aldığını ama madun sınıfların desteğini tam olarak

³⁴² Mehmet Ali Birand, **Diyet: Türkiye ve Kıbrıs Üzerine Pazarlıklar**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1979, s. 334-335.

³⁴³ **Ibid.**, s. 513, 529.

³⁴⁴ Şenses, 2017, s. 52-53.

³⁴⁵ Şenses, 2017, s. 54-55.

edinemediğini belirtmektedir. Akça, söz konusu süreçte geniş kesimlerin rızasını üretecek bir hegemonya projesinin bulunmadığını tartışmaktadır.³⁴⁶

Türkiye’de derin bir ekonomik ve siyasi krizin yaşandığı bu yıllarda, genel olarak dünyada da benzer bir bunalımın cereyan ettiğini belirtmekte fayda vardır. Daha önce de incelendiği üzere, 1970’li yıllar küresel bir ekonomik durgunluğun yaşandığı, İkinci Dünya Savaşı’nın ardından Batılı ülkelerde varılan sınıfsal uzlaşıda çatlakların meydana geldiği, ABD’nin küresel hegemonyasının zarar gördüğü ve Bretton Woods sisteminin terk edildiği bir döneme sahne olmuştur.

Pax Americana olarak nitelendirilen düzenin zayıflaması Cox’un dünya düzenlerine ilişkin teorisini ortaya koyarken oluşturduğu üçgene denk düşecek şekilde maddi yeterlilikleri azaltmış ve yeni fikirlere kapı aralamış, var olan kurumlarda da dönüşüme yol açmıştır. Bu değişim –Cox’un teorisindeki diğer üçgene denk düşecek şekilde- devletlerin içindeki sosyal kuvvetlerin yeniden biçimlenmesine ve devletin sosyal kuvvetler ile kurduğu ilişkide değişime neden olmuş ve neoliberalizm olarak ifade edilen yeni bir dünya düzenini beraberinde getirmiştir.

Bu bağlamda, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra kurulan Mont Pelerin Cemiyeti’nin görüşleri ancak böyle bir dönemde ön plana çıkabildi ve 1970’lerde görece bir refah kaybı yaşayan sermaye sınıfının girişimleriyle ABD ve Birleşik Krallık’ta Reagan ve Thatcher yönetimlerinin önderliğinde neoliberal ekonomi politikaları uygulanmaya başladı. Borç kriziyle sarsılan gelişmekte olan ülkelere de IMF ve benzeri finansal kuruluşlar aracılığıyla ve neoliberalizm temelli ekonomik düzenlemeler yapmaları koşuluyla borç verilmeye başlandı.

³⁴⁶ İsmet Akça, “1980 Sonrası Türkiye’de Hegemonya Projeleri ve Otoriterizmin Değişen Biçimleri”, İsmet Akça, Ahmet Bekmen ve Barış Alp Özden (der.), “**Yeni Türkiye’ye Varan Yol: Neoliberal Hegemonyanın İnşası**, (çev.) Kemal Deniz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 29.

Nitekim Şenses, Çin’de dahi ekonomide kısmi bir serbestliğe gidildiğine dikkat çekmekte ve Thatcher’ın “Başka Seçenek Yok” (*There is No Alternative*) sloganına atıfta bulunmaktadır.³⁴⁷ Keyder, döviz ihtiyacı sebebiyle IMF’nin kemer sıkma paketinin kabulünün tek çare olduğunu belirtirken,³⁴⁸ Boratav da özellikle Ecevit hükümetinin Batı’dan istediği düzeyde yardım alamamasının ve sürekli IMF ile bir anlaşmanın dış yardımın koşulu olarak dayatılmasının Ecevit’in de içinde olduğu sosyal demokrat hareketin artık Batı’da gücünü ve etkinliğini kaybetmiş olması ile ilişkili olduğuna vurgu yapmaktadır.³⁴⁹

Dünya Bankası’nın 1978 yılında Türkiye’ye ilişkin yazdığı raporda da ekonomik krizin giderilmesi için bazı değişikliklerin yapılması gerektiği ileri sürüldü. Raporda, ekonomideki büyümenin istenen düzeylere erişmesi için ihracatın artırılması gerektiği belirtiliyor ve ihracat odaklı bir üretim yapısına geçiş için gereken düzenlemelerin yapılması gerektiği bildiriliyordu. Ancak yerli üretim karlı olduğu sürece ihracat odaklı bir üretimin gerçekleşmeyeceğine işaret ediliyor ve kayda değer bir devalüasyon yapılmasının da gerekli olduğu iddia ediliyordu.³⁵⁰

Burada ilginç olan bir nokta da Kepenek ve Yentürk’ün dikkat çektiği üzere, Türkiye’ye yapılacak yardımların ve özel bankaların verecekleri kredilerin IMF ile anlaşmaya varılması koşuluna bağlanmış olmasıdır.³⁵¹ Bu durum da IMF’in önerilerinin önemini Türkiye ekonomisi için çok daha hayati hâle getirmektedir. Her ne kadar Ecevit hükümeti döneminde IMF ile anlaşmalar yapılmış ve bu bağlamda devalüasyon, KİT ürünlerine zam, ithalatı azaltmak ve ihracatı artırmak için yasal düzenlemeler yapılması

³⁴⁷ Şenses, 2017, s. 54.

³⁴⁸ Çağlar Keyder, “İktisadi Gelişme ve Bunalım: 1950-1980”, Irvin C. Schink ve E. Ahmet Tonak (der.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 6. Baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 2013a, s. 491.

³⁴⁹ Korkut Boratav, **1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, 3. Baskı, Ankara, İmge Yayınları, 2016b, s. 89.

³⁵⁰ Kemal Derviş ve Sherman Robinson, “The Foreign Exchange Gap, Growth and Industrial Strategy in Turkey: 1973-1983”, **World Bank Staff Working Paper No. 306**, 1978, s. 152-153.

³⁵¹ Kepenek ve Yentürk, 2014, s. 274-275.

gibi önlemlere başvurulmuşsa da IMF bunları yeterli bulmadı ve kredilerin verilmesinde aksamalar yaşandı.

Demirel hükümeti göreve başladıktan sonra uluslararası kuruluşlar ile temasa geçti ve Aralık ayında IMF ile yeni görüşmeler başladı. Bu süreçte Şenses'in ifadesiyle, "IMF; kalkınma hızının düşürülmesi, yatırımların kısılması, KİT zamlarının yapılması, ücret ve maaşların sınırlandırılması yanında, Haziran'da yapılan devalüasyonun ihracat üzerindeki etkisinin kaybolduğunu öne sürerek yüksek oranlı yeni bir devalüasyon yapılmasını" talep etmekteydi.³⁵²

2.2.3. Planlı Dönem'de Burjuvazi

Osmanlı Devleti'nin son yıllarından beri süregelen yerli burjuvazi oluşturma çabası en net karşılığını Planlı Dönem'de buldu. Bunda korumacı bir ekonomi politikası izlenmesinin payı büyüktür. Yabancı şirketler ile rekabete girmeden kalabalık bir nüfusa sahip olan iç pazara üretim yapmak ve devletin sağladığı uygun fiyatlardan üretim girdisi alabilmek, kredi çekebilmek, vergi avantajlarına sahip olmak yerli sanayicinin kâr marjının da yüksek düzeylerde seyretmesine olanak tanıdı. Öte yandan korumacı politikanın, uluslararası rekabet eksikliğinin beraberinde getirdiği nitelik sorununu da ortaya çıkardığını belirtmek gerekir.³⁵³

Sanayiciye hizmet eden başka bir uygulama da bu dönemde TL'nin değerinin yüksek tutulmuş olmasıdır. Nitekim karaborsadaki döviz fiyatları resmi kurun iki katı civarındayken, dövize ucuz olan resmi kurdan ulaşmak önem kazanmıştı. Bu noktada siyasiler ve bürokrasi ile arası iyi olan sanayiciler, döviz resmi kurdan alıp üretim

³⁵² Şenses, 2017, s. 59.

³⁵³ Keyder, 2015, s. 203.

maliyetinin düşmesini sağladılar. Ancak TL'nin yüksek tutulmasının yükünü ihracat yapan çiftçiler çekiyorlardı. Bu yıllarda sanayiciler zaten iç pazara dönük üretim yaptıklarından, sanayi ürünlerinin ihracat içindeki payı küçüktü.³⁵⁴ Üreticiler için ihracat yapmanın rasyonel olmaması da Türkiye'nin döviz kıtlığını körükleyen bir unsur teşkil etmekteydi.

Sanayicilerin, yatırımlarını sürdürmeleri ve ara malı ithal etmeleri için finansmana ihtiyaçları oluyordu ancak tasarruf miktarının azlığı onları uluslararası finansmana yönlendiriyordu. Bu sebeple sanayicilerin devalüasyona karşı çıkmaları ve hükümete bu yönde baskı yapmaları için geçerli bir nedenleri olmuştu. Onların özellikle dış finansman bulmakta zorlanmaya başladıkları dönemde yardımlarına DÇM yetiştirdi. Ayrıca özel sektöre ülke dışından aldıkları kısa vadeli krediler için de üstü örtülü bir kamu güvencesi sağlanıyordu. Bu güvencenin Ecevit hükümeti döneminde kaldırılması iş dünyası ile devlet arasındaki sürtüşmenin önemli sebeplerinden birini oluşturdu.³⁵⁵

Bu süreçte ön plana çıkan şirketler ekonomik olarak çok daha güçlendiler ve karar alım mekanizmasındaki ağırlıkları arttı.³⁵⁶ Özellikle 1950'li yıllarda kurulmaya başlayan ve İİS döneminde önem kazanan tekstil, dayanıklı tüketim malları, otomotiv gibi sektörlerde faaliyet gösteren holdingler, vergi ve benzeri hususlarda kendilerine sağlanan avantajlardan da faydalanmaktaydılar. Bu büyük sermaye sahibi gruplar korumacılık politikası ekseninde zorlanmadan sermayelerini artırdılar. Bununla birlikte, 1970'li yıllarda ekonomik sorunların baş göstermesi ile uzun vadede etki gösterecek ve teknolojik ilerleme ile ürün kalitesi ve çeşidini artıracak yatırımlar yapmak yerine kısa vadede kazanç sağlayan yatırımlara girişildi. Bu durum hem hâlihazırda iyi bir kar

³⁵⁴ **Ibid.**, s. 209-210.

³⁵⁵ Galip L. Yalman, **Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s**, İstanbul, İstanbul Bilgi University Press, 2009, s. 230-231.

³⁵⁶ Önde gelen bir grup iş insanı, 1962 yılında dönemin başbakanı İnönü'ye yaptıkları ziyarette ekonomiye ilişkin görüşlerini dile getirdi. Buna benzer görüşmeler ve öneriler 1960'lı ve 1970'li yıllarda da yapıldı (Ayşe Buğra, **Devlet ve İşadamları**, 10. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 194).

oranına sahip olan holdinglerin hem de seçim kazanmak zorunda olan siyasilerin çıkarınaydı.³⁵⁷

1961 Anayasası'nın liberal niteliği sol hareketin sesini daha fazla duyurabilmesine ve faaliyetlerini artırmasına imkân tanıdı. Ayrıca, 1960'lı yıllardan itibaren ABD ile ilişkilerde ortaya çıkan sorunlar da buna ivme kazandırdı. Sol görüşlerin daha fazla taraftar bulmasını engellemek ve işçi talepleriyle mücadele edebilmek adına sermaye sahipleri farklı oluşumlar yarattı. İşçilerin taleplerine karşı daha katı olan ve ağırlıklı küçük ve orta büyüklükteki girişimcilerden oluşan bir grup 1961 yılında "Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu"nu (TİSK) kurdu.³⁵⁸

Ancak TİSK'i kuranların dışında işçilerin taleplerine ve genel olarak sol görüşlere daha ılımlı yaklaşılması gerektiğini düşünen başka bir grup tarafından hem komünizme karşı fikri mücadele yürütmek hem de serbest piyasanın herkesin çıkarına olduğu görüşünün propagandasını yapmak maksadıyla Nejat Eczacıbaşı'nın önderliğinde 1961 yılında "Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti" oluşturuldu. Heyet, ABD'deki "The Conference Board" örnek alınarak kurulmuştu ve yine bu ülkedeki Ford Vakfı da kimi çalışmalarına destek olmaktaydı. Heyetin içinde iş insanları, akademisyenler ve hükümet yetkililerinden oluşan üç farklı grup yer almaktaydı ve içerisinde sosyalist görüşlere yakın olan insanların da yer aldığı bu üç grubun iletişimini artırmak amaçlar arasındaydı. Ancak Heyet'e katılım istenen seviyelere erişemeyecekti.³⁵⁹

Bu aşamada 2 Nisan 1971'de 12 iş adamı tarafından kurulan "Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği"nden (TÜSİAD) bahsetmek faydalı olacaktır. 1950 yılında kurulan Türkiye Odalar ve Borsalar Birliğinin (TOBB) tüccarları ve küçük ölçekli

³⁵⁷ Pamuk, 2018, s. 251-252.

³⁵⁸ Buğra, 2016, s. 334.

³⁵⁹ **Ibid.**, s. 201-202, 334-335; Feyyaz Berker ve Güngör Uras, **Fikir Üreten Fabrika: TÜSİAD'ın İlk On Yılı 1970-1980**, İstanbul, Doğan Kitap, 2009, s. 97-99.

girişimcileri önceleyen yaklaşımını 1970’li yılların gergin siyasi ikliminde doğru bulmayan büyük sermaye sahiplerinin kurduğu TÜSİAD, zaman içinde genişlemiş ve ağırlığını artırmıştır.³⁶⁰ Derneğin Kurucu Protokolü’nde kuruluş amacı “Anayasamızın ngrdğ karma ekonomi prensiplerine ve Atatürk ilkelerine uygun olarak, sanayi ve hizmet alanlarında çalışan meslek, bilim ve işadamlarının bilgi, tecrübe ve faaliyetlerini ahenkleştirerek değerlendirmek suretiyle, Türkiye’nin demokratik ve planlı yollarla kalkınmasına ve Batı uygarlık seviyesine çıkarılmasına yardımcı olmak”³⁶¹ olarak belirtilmiştir.

TÜSİAD her ne kadar dış politikaya dair somut öneriler ortaya koymasa da özellikle dış finansmana olan ihtiyaın, örgüte ye iş insanlarını ABD ve AET ile ilişkiler konusunda hassas hâle getirdiğini ifade etmek gerekir. Nitekim Kıbrıs Barış Harekâtı’nın ardından ambargonun da gündeme geldiği süreçte Türkiye’nin ABD kamuoyundaki imajına olumlu katkıda bulunmak gerekçesiyle 1975 yılında ABD’ye bir gezi düzenlendi. Bu gezide Başkan Ford, kongre yeleri ve basın mensuplarıyla temaslarda bulunuldu. Bu gezinin devamı olarak nitelendirilen bir başka ABD gezisi ise 1977 yılında gerçekleştirildi. Ağırlıkla Kıbrıs sorununun gündem maddesi yapıldığı ve Türkiye’nin politikasına destek verildiği ziyaret süresince, Başkan Yardımcısı Mondale ve Ulusal Güvenlik Danışmanı Brzezinski gibi etkili isimlerin yanı sıra Pentagon’daki askeri yetkililer ve medya mensupları ile görüşüldü.³⁶² Böylelikle Türkiye-ABD ilişkilerinde önemli bir krize sebep olan Kıbrıs Barış Harekâtı ve ardından alınan ambargo kararının etkileri yumuşatılmaya çalışıldı.

Bununla birlikte, TÜSİAD’ın 1977 yılında gerçekleştirdiği ve amacına yönelik olarak “... Türk-Amerikan münasebetleri üzerinde yeni politika oluşturmakta olan

³⁶⁰ Mustafa Kutlay, **The Political Economies of Turkey and Greece: Crisis and Change**, Londra, Palgrave Macmillan, 2019, s. 48-49.

³⁶¹ TÜSİAD, **TÜSİAD Kurucu Protokolü**, 2 Nisan 1971.

³⁶² Berker ve Uras, 2009, s. 189-199.

Carter yönetiminin, ambargo ile ilgili tasarının kongreye verilmesi arifesinde, kongre üyelerinin aydınlatılması ...”³⁶³ ifadeleri kullanılan gezi sırasında Türk-Amerikan ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik yaptığı görüşmeler dışında Dünya Bankası, IMF, Uluslararası Finans Kurumu (International Finance Corporation) ve çeşitli ticaret bankaları yöneticileriyle de görüşmeler gerçekleştirdiğini belirtmek gerekir.³⁶⁴ TÜSİAD 1978 yılında üçüncü ABD ziyaretini gerçekleştirirken; bu ziyaret süresince siyasi yetkililerin dışında IMF, Dünya Bankası, Eximbank, ABD Merkez Bankası ve çeşitli ticaret bankalarından temsilcilerle temaslarda bulunuldu.³⁶⁵ Dolayısıyla uluslararası sermaye çevrelerinde neoliberal doktrinin ağırlık kazandığı ve uluslararası kurumlar tarafından büyük dış borçlara sahip gelişmekte olan ülkelere bu doğrultuda öneri ve koşullarda bulunulan süreçte, TÜSİAD’ın bu yeni durumu ziyaretler sırasında tecrübe etmiş olduğunu varsaymak yanlış olmayacaktır. Nitekim döviz ihtiyacı içerisindeki TÜSİAD üyelerinin, uluslararası sermaye çevreleri tarafından 1970’lerin sonunda ekonomik kriz yaşayan Türkiye’ye dış finansmanın koşulu olarak sunulan neoliberal dönüşüme destek vermeye başlaması şaşırtıcı değildir.

TÜSİAD, AET ile ilişkilere de büyük önem vermekteydi. Bu doğrultudaki temalar 1973 yılında başlarken, AET’den gelen davet üzerine 15-16 Aralık 1975 tarihlerinde Brüksel ziyareti gerçekleştirildi. İlerleyen yıllarda yapılan açıklamalar, düzenlenen toplantılar, gerçekleştirilen Brüksel ziyaretleri ile ekonomi, siyaset ve güvenlik alanlarında AET üyeliğini destekleyen çalışmalar yapıldı.³⁶⁶ Burada vurgulanması gereken bir başka husus da TÜSİAD’ın AET üyeliğini desteklemesinin yanında Orta Doğu ülkeleri ile ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinin de fayda

³⁶³ **Ibid.**, s. 198-199.

³⁶⁴ **Ibid.**, s. 198.

³⁶⁵ **Ibid.**, s. 314-315.

³⁶⁶ **Ibid.**, s. 203-209.

sağlayacağını vurgulamasıdır.³⁶⁷ Ancak temel olarak iç pazara dönük üretimin benimsendiği İİS modeli sürecinde diğer ülkelerle ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik girişimlerin arka planda kaldığını belirtmek gerekir.

TÜSİAD, meslek kuruluşlarının aksine gönüllü bir üyelik sistemine sahiptir. Zorunlu bir üyelik sistemine sahip olan TOBB üzerinde devletin büyük bir ağırlığı söz konusuydu ve TOBB'un ekonomi politikalarının belirlenmesindeki etkinliği oldukça kısıtlıydı. TÜSİAD içinde farklı sektörlerde faaliyet gösteren iş insanları vardı ve Buğra, TÜSİAD üyeleri ile yaptığı görüşmelerden hareketle örgütün sınıfsal bir örgüt olduğunu ve “işadamlarının toplumsal statülerini sağlamlaştırmak” amacını taşıdığını belirtmektedir.³⁶⁸ TİSK'in sert tutumundansa ılımlı ve uzlaşmacı bir yaklaşım ile kendini tanıtan TÜSİAD, tanıtım konularında özel bir yönetici ile anlaşarak toplumsal konulara da duyarlı bir imaj çizdi ve toplumun çeşitli kesimleri ile diyalog kurmaya çalıştı. Özellikle gelir eşitsizliğine dikkat çekmeleri TÜSİAD'ı zaman içinde TİSK ile karşı karşıya getirdi.³⁶⁹

TÜSİAD'ın yaklaşımındaki bu farklılıkta, küçük sanayicilerin aksine daha yüksek maaş bütçesine sahip iş insanlarının oluşturduğu bir örgüt olmasının büyük payı vardı. Söz konusu büyük sanayiciler genellikle dayanıklı tüketim malları ürettiklerinden, çalışanlara yapılacak maaş artışının ürünlerine olan talebi de artıracaklarını farkındaydılar. Bu durum da TÜSİAD'ın işçi sınıfına daha ılımlı ve uzlaşmacı bir tavırla yaklaşmasına yol açtı.³⁷⁰

³⁶⁷ Erol Manisalı, “Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Orta-Doğu Ülkeleri ile Ekonomik İlişkileri”, TÜSİAD, **Ekonominin Dar Boğazları Üzerine Görüşler-Öneriler I**, İstanbul, 1975, s. 15-16; Rahmi M. Koç, “Türkiye'nin 1979 Yılına Girerken Dış Ekonomik İlişkileri”, TÜSİAD, **Konuşmalar 1979**, İstanbul, 1979, s. 34-35.

³⁶⁸ Buğra, 2016, s. 321, 337.

³⁶⁹ Robert Bianchi, **Interest Groups and Political Development in Turkey**, Princeton, Princeton University Press, 1983, s. 268-269.

³⁷⁰ Yeşim Arat, “Politics and Big Business: Janus-Faced Link to the State”, Metin Heper (ed.), **Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience**, Berlin ve New York, Walter de Gruyter, 1991, s. 136-137.

Yalman, 1970’li yıllarda burjuvazi ile devlet arasındaki ilişkileri incelerken, burjuvazinin genel olarak hükümetlerin politikalarından memnun olmadığını ifade etmektedir. CHP ile Milli Selamet Partisi’nin (MSP) kurduğu ve kısa bir süre için görev yapan hükümetin özel sektöre ön yargılı yaklaştığı ve uygulamalarının belirsizlikler yarattığı düşüncesi hâkimdi. Devam eden dönemdeki Milliyetçi Cephe Hükümetleri ve tekrar Ecevit hükümetinin iktidarı oluşturduğu süreçte de burjuvazinin, hükümetin siyasi ve ekonomik sorunları çözeceği ve özel sektör için gelişim alanı açacağına yönelik pek ümidi bulunmuyordu.³⁷¹

İş dünyasının devlet ile olan ilişkisine dair çalışmasından yola çıkan Buğra da özellikle ekonomiye yönelik kararlarda sıkça değişiklik yapılmasının belirsizlikler oluşturduğunu ve bunun da özel sektörde rahatsızlık yarattığını belirtmektedir. Ayrıca kamu kurumları arasında yetki karmaşası yaşanması ve teşvik sistemindeki belirsizlikler de özel sektörün devlet ile olan ilişkisinin sağlam bir temele oturmasını engellemekteydi.³⁷² Dolayısıyla özellikle 1970’li yıllarda özel sektör ile devlet arasında sorunların derinleşmeye başladığını ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

Ülkenin önde gelen iş insanlarından Vehbi Koç’un 1973-1980 yılları arasını “kâbus” olarak nitelendirmesi de dikkat çekicidir. Koç, o döneme ilişkin görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Benim için, 1973-80 arası bir kabustur. O olayları tekrar yaşamamak için ne tedbir gerekiyorsa hepsi alınmalıdır. Sözünü ettiğim bu devirde üç başbakan tarafından tam yedi hükümet kuruldu. En büyük sarsıntılar o yıllarda yaşandı. Seçimlerle hiçbir partinin tek başına iktidara gelemeyeceği anlaşıncı, bu defa, hükümet kurabilmek için küçük partilere ve bağımsız milletvekillerine akla hayale gelmeyecek tavizler verilmeye başlandı. Plan, program iyice unutuldu. ‘Politik yatırım’ uğruna hesapsız kitapsız işler yapıldı. Döviz olmadığı için, ithalat yaparken şüpheli yollara, karaborsa transferlere başvuruldu. İş aleminin kanun nizamı bozuldu. Devlet dairelerine politik tayinler yapıldı. İktidara gelen hükümetler KİT’lere kendi adamlarını yerleştirmekte yarıştılar. Bir hükümetin verdiği kur garantisini öbürü geriye dönük olarak kaldırınca, yatırımcılar ne yapacaklarını bilemediler. Kurulma safhasındaki tesisler durdu. Döviz ve petrol bulunamadığı için, işletmelerin büyük bir kısmı çalışamaz hâle geldi. Grevler, çalışma hayatını ve ekonomiyi felce uğrattı. Her biri başka anlayışta olan hükümet üyeleri, en hayati kararlamaları aylarca imzalamayarak

³⁷¹ Yalman, 2009, s. 307.

³⁷² Buğra, 2016, s. 199-200.

kargaşayı iyice artırdılar. Bu arada, Ortak Pazar’la ilişkilerimizin 5 yıl süreyle dondurulması aleyhimize oldu; Yunanistan kendi üyelik çalışmalarını hızlandırarak bundan istifade etti. Anarşik hareketleri içte ve dışta teşvik edenler, günde ortalama 20 kişinin kurban verildiği bir noktaya gelindiğini görünce, ayrılıkçı cereyanları da körüklemeye başladılar. Sağ-sol çekişmeleri devletin memurları arasında, emniyet teşkilatına kadar sirayet etti. Parlamentoda uzlaşmazlık öyle bir noktaya geldi ki, Cumhurbaşkanı seçimi aylarca sürdü ve yine de bir sonuç alınamadı.”³⁷³

Ekonomide yaşanan kriz, üretim girdilerini yükselttiğinden üretim miktarında da düşüş gözlemlendi. Ancak istihdam aynı oranda azalmadı. Bunda 1961 Anayasası’nın sağladığı sosyal güvenceler ve işçi sınıfının zaman içinde güçlenip iyi örgütlenmesiyle güçlerini artırması önemli bir etkendi. Öte yandan 1970’li yıllarda kapitalist dünyanın geri kalanında nasıl işçilerin alım gücünde bir azalma yaşanıyorluydu, Türkiye’de de benzer bir durum kaçınılmaz olarak ortaya çıktı. Ancak sendikaların gücü ve iktidarların oy kaygısı, ücret-kar ilişkisinin sanayi kesimi aleyhine seyretmesine neden oldu.³⁷⁴

Bu noktada Planlı Dönem’de sadece burjuvazinin değil, işçi sınıfının da birtakım kazanımlar elde ettiğini belirtmek gerekir. Sanayileşme politikalarıyla birlikte yıllar içinde sayıları artan işçi sınıfının seçmen kitlesi olarak da önemi artmış, Keynesyen modeli benimseyen Türkiye’de 1961 Anayasası ile geniş sosyal ve ekonomik haklar elde etmelerinin önü açılmıştı.³⁷⁵ Nitekim dönemin Çalışma Bakanı Bülent Ecevit, işçi sınıfının mücadele etmeye gerek duymaksızın bu hakları elde ettiğini ifade etmişti.³⁷⁶

İşçi hakları ve taleplerine dair tartışmaların filizlendiği bu dönemde 1952 yılında kurulmuş olan Türk-İş içindeki görüş ayrılıkları da su yüzüne çıkmaya başladı. ABD’deki sendikalara benzer şekilde siyasete pek dahil olmayan bir tutum benimseyen Türk-İş’in stratejileri yeterli bulunmazken, 1961 yılında aralarında Türk-İş üyelerinin de

³⁷³ Gürel Tüzün (ed.), **Vehbi Koç Anlatıyor: Bir Derleme**, 3. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2019, s. 258-259.

³⁷⁴ Boratav, 2016a, s. 145-146.

³⁷⁵ İşçi sınıfının yanı sıra 1963 yılında çıkarılan Sendikalar Kanunu ile memurlar, kalfalar ve çırakların aralarında bulunduğu çalışan kesimin çeşitli mensupları da sendika kurma hakkına kavuştu (M. Şehmus Güzel, **Türkiye’de İşçi Hareketi: 1908-1984**, Ankara, İmge Yayınları, 2016, s. 230).

³⁷⁶ Alpaslan Işıklı, “Ücretli Emek ve Sendikalaşma”, Schink ve Tonak (der.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 2013, s. 510.

bulunduğu 12 sendikacı tarafından Türkiye İşçi Partisi (TİP) kuruldu.³⁷⁷ TİP'in siyasi faaliyetlerine yayımlanmaya başlayan dergiler, gazeteler, broşürler ve yabancı dillerden çevrilen eserler de eklenince, özellikle öğrenci ve işçi kesim arasında sol eğilimli tartışmalar etkisini artırdı.³⁷⁸

Sol kesimin kendi içinde yaşadığı tartışmalar ve görüş ayrılıkları sadece siyasi bir parti olan TİP'in ilanıyla değil, 1967 yılında Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonunun (DİSK) kurulmasıyla da kendisini gösterdi. DİSK'in kurucuları, Türk-İş'in kendi tüzüğüne uymadığını, iktidarların çıkarlarına uygun şekilde faaliyet gösterdiğini, Amerikan yardımları sayesinde ayakta durarak ve bu çizgide bir strateji benimseyerek milli bir kuruluş olmaktan çıktığını ve genel olarak işçilerin haklarını yeterince korumadığını iddia ederek yeni bir sendika yapılması meydana getirdiklerini ifade ettiler.³⁷⁹

Daha ziyade işçi sınıfının ekonomik taleplerini savunan ancak bu doğrultuda siyasete girmekten kaçınarak ABD sendikaları çizgisinde faaliyetlerini sürdüren Türk-İş'ten farklı olarak, DİSK daha radikal bir çizgi benimsiyor ve Avrupa sendikalarında görüldüğü gibi ekonomik taleplere siyasi faaliyetler ile erişilebileceğini düşünüyordu. Dolayısıyla Türk-İş'ten farklı olarak DİSK, TİP'i destekler nitelikte bir duruş benimsiyordu.³⁸⁰

Nüfuzunu hızlı bir biçimde artıran DİSK, TÜSİAD'tan oldukça farklı olarak dış ilişkilerde ABD ve AT'ye karşı bir politika izlenmesini istiyordu. Bu bağlamda, NATO ve OECD gibi örgütlerin üyeliğinden çıkılması, yabancı askerlerin ülkeden çıkartılması, AET ve IMF ile ilişkilerin kesilmesi gerektiği ileri sürülüyordu.³⁸¹ Özellikle

³⁷⁷ **Ibid.**, s. 514-515.

³⁷⁸ Güzel, 2016, s. 226.

³⁷⁹ DİSK, **DİSK Kuruluş Bildirisi, Anafüzüğü**, İstanbul, 1967, s. 5-13.

³⁸⁰ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 8. Baskı, (çev.) Yavuz Alogan, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2009, s. 170-171.

³⁸¹ DİSK, **DİSK Nedir**, İstanbul, DİSK Yayınları, 1979, s. 43.

Türkiye'nin AET ile Ortak Pazar'a dahil olma hedefinin burjuvazinin tercihi olduğu vurgulanıyor ve gümrük birliğine girilmesinin az gelişmiş ülke sanayileri için “ortak mezar” olacağı ifade ediliyordu.³⁸²

Türk-İş'ten farklı olarak ekonomik taleplerini karşılayabilmek için siyasi düzlemde de hareket eden DİSK'in büyüyen etkisi ve artan işçi grevleri burjuvazide rahatsızlık yaratırken, 1970 tarihinde görüşülen 1317 sayılı yasa ile doğrudan DİSK hedef alındı. Devletin sınıfsal yapısını ortaya koyması açısından önem taşıyan bu yasanın öne çıkan hükümlerinden biri de bir işçi sendikasının faaliyet gösterebilmesi için belli bir iş kolunda çalışan sigortalı işçilerin en az üçte birini temsil etmesinin şart koşulmasıydı.³⁸³ Belirlenen bu baraj ile DİSK'in faaliyet gösteremez hâle gelmesi amaçlanmıştı.

Bu yasa Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) görüşülürken Türkiye'nin çeşitli yerlerinde grevler ve protesto gösterileri düzenlendi. Ancak bu süreçte özellikle 15-16 Haziran 1970 tarihlerinde İstanbul ve çevresinde yaşanan olaylar bu yöredeki hayatı adeta durdururken, protestolar askeri kuvvetlerden faydalanılarak ve ulaşım yolları kesilerek bastırılabilirdi. Her ne kadar söz konusu yasanın kimi hükümleri TİP ve CHP'nin açtığı dava sonucu 1972 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilecekse de bu süreç ülkede hâlihazırda gergin olan siyasi atmosferi körüklemişti. Nitekim siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan kaosu yaşadığı bu süreçte Başbakan Demirel, partisinin desteğini kaybetmeye başladı ve Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) 12 Mart 1971'de verdiği muhtıra ile Demirel'i istifaya zorladı. 12 Mart'ın ardından TİP

³⁸² Hasan Ceyhan, **Ortak Pazar ve Türkiye**, İstanbul, DİSK Yayınları, 1974, s. 117-118.

³⁸³ 274 Sayılı Sendikalar Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve 31 İnci Maddesine Bir Bend İle Bu Kanuna 3 Geçici Madde Eklenmesi Hakkına Kanun, Resmi Gazete, Sayı:13577, 12 Ağustos 1970.

aleyhine dava açılırken, sol örgütlere ve DİSK'e baskı arttı. Ayrıca yapılan yasal düzenleme ile memurların sendika kurma hakkı da kaldırıldı.³⁸⁴

Bu noktada ordunun kapitalist sistem ile bağlantısına da yer vermek gerekir. Özellikle 1961 yılında kurulan Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK), ordu ile iş dünyası arasındaki bağı kuran temel unsur oldu. Yapılan yasal düzenleme ile subayların maaşlarının %10'unu Savunma Bakanlığına bağlı olan ancak sivil yöneticilerce yönetilen bir fona aktarması öngörülüyor, böylelikle subayların refahının artırılması hedefleniyordu.³⁸⁵ OYAK'ın kurulmasında 1950'lerin sonlarında yaşanan ekonomik kriz neticesinde TSK mensuplarının da alım gücünün düşmüş olması önemli bir etkendi ve böylelikle Emekli Sandığı ile sağlanan sosyal güvencelere ek olarak yeni güvenceler sağlanıyordu. Subayların maaşlarından toplanan bu büyük fon OYAK için önemli bir sermaye geliri teşkil ederken, OYAK'a sağlanan birtakım vergi bağışıklıkları ile de hızlı bir biçimde büyüme ve iş dünyasında önemli bir yer edinme imkânı yakalandı.³⁸⁶

Bu bağlamda OYAK, uluslararası sermaye, Türkiye'deki önemli holdingler ve kimi KİT'lerle yakın iş birlikleri içine girdi.³⁸⁷ Bu durum doğal olarak TSK'yı sadece Türkiye'deki siyasi rejimin korunmasında değil, ekonomik krizlerin kapitalist sistemi tehdit etmemesi hususunda da daha hassas hâle getirdi.³⁸⁸ Nitekim grevlerin ve büyük protesto gösterilerinin yaşandığı süreçte 12 Mart Muhtırası verilerek, düzeni sağlamakta zorlanan ve partisinin de desteğini kaybetmeye başlayan Demirel'in istifası sağlandı ve

³⁸⁴ Ahmad, 2009, s. 174-179; Işıklı, 2013, s. 517.

³⁸⁵ Ahmad, 2009, s. 157.

³⁸⁶ Mustafa Sönmez, **Kırk Haramiler: Türkiye'de Holdingler**, 3. Baskı, İstanbul, Özlem Yayıncılık, 1988, s. 251-252.

³⁸⁷ **Ibid.**, s. 250; Suat Parlar, **Silahlı Bürokrasi'nin Ekonomi Politikası**, 2. Baskı, İstanbul, Mephisto Yayınları, 2005, s. 97.

³⁸⁸ Serdar Şen, **Cumhuriyet Kültürünün Oluşum Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak Silahlı Kuvvetler ve Modernizm**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1996, s. 148-150.

kredi genişlemesi kararlarının yanında işçilere grev yasağı ve çeşitli kısıtlamalar getirildi.³⁸⁹

1970’li yıllarda burjuvazi ve işçi sınıfı arasındaki gerginlik artarak devam etti. Her ne kadar devlet kurumları kapitalist düzenin ve üretimin tehlikede olduğunu düşündüklerinde “zor” kullanımı ve yapılan yasal düzenlemeler ile önlemler alsalar da siyasi partiler için önemli bir seçmen kitlesini barındıran KİT’ler konusunda burjuvazi daha fazla adım atılmasını talep etmekteydi. Nitekim krizin tüm etkileriyle hissedildiği 1979 yılında TÜSİAD’ın yayımladığı bir raporda özellikle KİT’ler eleştirilmiştir:

“Devlet herşeyi yapmaya kalkarsa, hiçbir şey yapamaz. Devlet kaynaklarını ve gücünü ‘esas işlevi’ olan konularda etkenlikle yoğunlaştırmak, başkalarının yapabileceği işleri, kamu yararı doğrultusunda düzenlemekle yetinmek zorundadır.

Devlet’in esas işlevleri, Anayasa ve kanunlarla belirtilmiştir. Ülke sınırlarının korunması, içeride can ve mal güvenliğinin korunması, ülkede yaşayanların yaşama düzeylerini dengeli biçimde yükseltmeyi amaçlayan ekonomik ve sosyal gelişimin sağlanması, bu işlevlerin başında gelir.

Eğer devlet, konserve yapar, hindi besler, gömlek diker, bakkal dükkânı açar ve bu tip çabalar tüm vaktini ve kaynaklarını yutar hâle gelirse, Devletin esas işlevi olan ‘ülke sınırlarının korunması, içeride can ve mal güvenliğinin korunması’ gibi konularda görev ve sorumluluğunu yerine getirecek zaman ve kaynağı bulamaz olur. Bu çok tehlikeli bir gelişmedir”.³⁹⁰

Bu konunun yanında vergiye yönelik yeni düzenlemeler yapılması öngörülüyor ve vergi adaletinin sağlanması gerektiği vurgulanıyordu. Ancak bunu dile getirirken, tasarruf ve yatırıma ayrılan gelirden alınacak verginin az olması ya da mümkünse hiç olmaması talep ediliyordu. Gelir dağılımını iyileştirmek amacıyla tasarrufa, yatırıma ve üretime ayrılan payın tüketime yönlendirilmemesi gerektiğinin altı çiziliyordu.³⁹¹

Raporlara ek olarak TÜSİAD 1979 yılında dört adet gazete ilanı ile görüşlerini daha geniş bir kesime ulaştırmaya çalıştı. Yayımlanan bu ilanlarda sendikaların davranışları eleştiriliyor, KİT’lerin verimliği sorgulanıyor ve daraltılmaları isteniyor,

³⁸⁹ Çağlar Keyder, “Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası”, Schink ve Tonak (der.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 2013b, s. 107.

³⁹⁰ TÜSİAD, “Özet ve Sonuç” **1979 Yılı Programı ve 1979 Yılı Bütçesi Üzerine Görüşler - Öneriler**, İstanbul, 1979.

³⁹¹ **Ibid.**.

devletin karşılıksız para basarak enflasyonu tetiklediği vurgulanıyor ve bürokratik işlemlerin fazlalığından yakınılıyordu. Ayrıca devletin baskıcı ve yasakçı düzenlemelerine karşı hürriyet vurgusu yapılıyor, Türkiye ekonomisinin dışa açılması öneriliyordu.³⁹²

TÜSİAD'ın 27 Ocak 1979 tarihindeki toplantısında TÜSİAD Başkanı Feyyaz Berker, “Bugün gelmiş olduğumuz noktada Türk ekonomisinin dışa açılması gereğini her zamandan daha iyi anlamak durumundayız”³⁹³ şeklinde görüş belirtirken, Rahmi Koç da “... ihracatın bizi kurtaracak yollardan en mühimi olduğunda da artık fikir birliğine gelinmiştir”³⁹⁴ ifadesini kullanıyordu. Ertesi yılın Ocak ayında yayımlanan bir başka raporda ise Türkiye ekonomisinin sorunları sıralandıktan sonra, “Türk ekonomisinin kurtuluşu dışa açılmaktır” görüşüne yer veriliyordu. Bu noktada ihracatın önemine değiniliyor ve ihracatı cazip kılmak için fiyat ve kur politikasının değişmesi gerektiği önerisi yapılıyordu.³⁹⁵ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere TÜSİAD'ın kendisine olan güveninin arttığı ve devletin ekonomiye müdahalelerinden rahatsız olduğu, özellikle döviz konusunda yaşanan kıtlığın da etkisiyle ihracatı artırmaya yönelik ekonomi politikaları izlenmesini talep ettiği görülmektedir.

Yalman da TÜSİAD'ın 1978'den itibaren ABD'ye yaptığı ziyaretlerde Dünya Bankası ve IMF'nin Türkiye'deki ulusal sanayinin uzun vadeli durumundan ziyade kısa dönemli ödemeler dengesi sorunları ile ilgilendiği izlenimi edindiğini vurgulamaktadır. Yalman'a göre özellikle DÇM'nin kalkışı ve Türkiye'deki sanayicilerin ara malı için ithalata ve dolayısıyla dövize olan mecburiyeti, Türkiye'deki şirketleri bu kurumların

³⁹² TÜSİAD, “TÜSİAD 1979 Yılı Gazete İlanları”, <https://tusiad.org/tr/tum/item/9376-tusiad-1979-gazete-ilanlari> (erişim tarihi 25 Mart 2022).

³⁹³ Feyyaz Berker, “Açılış Konuşması”, TÜSİAD, **Konuşmalar 1979**, İstanbul, 1979, s. 2.

³⁹⁴ Koç, 1979, s. 18.

³⁹⁵ TÜSİAD, **1980 Yılına Girerken Türk Ekonomisi**, İstanbul, 1980, s. IV.

taleplerini destekleme noktasına götürmüştür. Öte yandan Yalman, iş dünyasında ulusal pazarı yurt dışına açma hususunda net bir görüşün olmadığını da eklemektedir.³⁹⁶

Bu noktada ilginç olan bir husus da TÜSİAD'ın 1977 yılının hemen başında yayımladığı bir raporda ekonomik veriler ortaya konduktan sonra “Tüm bu gelişmeler sonucu ekonominin dış ticarete dayalı olarak herhangi büyük bir darlığa, ya da sıkıntıya düştüğü söylenemez”³⁹⁷ şeklinde bir yorumun yapılmış olmasıdır. TÜSİAD'ın bu rapordan sadece bir yıl sonra bambaşka bir pozisyon benimsemesinde ekonomik krizin etkilerinin tam anlamıyla hissedilmesinin ve dış kaynak için başvurulmuş uluslararası finansal kuruluşların taleplerinin önem kazanmasının etkili olduğu açıktır.

Nitekim 1978 yılında yayımlanan bir raporda “1978 yılının başında ekonominin sorunları arasında önceliği olan ‘döviz sorunu’dur”³⁹⁸ ifadesine yer verilmiş ve ülkenin önde gelen iş insanlarından Bülent Eczacıbaşı, TÜSİAD'ın 1978 yılındaki bir başka yayınında, ödemeler dengesi sorununun kalıcı biçimde çözülmesi için sanayi ürünleri ihracatının artmasının gerektiğini işaret etmiştir. Öte yandan bu hususta uluslararası rekabette yer alabilmek için teknolojik bağımlılığın sona erdirilmesinin elzem olduğunu da vurgulamıştır.³⁹⁹ 1979 yılına dair bir başka raporda ise “İhracat hedeflerinin gerçekleşmelerini sağlamak için ilgili sektörlerde iç piyasanın ötesinde bir ihraç olunabilir fazla yaratmak gerekecektir. Ancak bazı hallerde ihraç olunabilir fazlalığın oluşması, iç piyasanın kısılması zorunluluğunu ortaya çıkaracaktır” ifadesiyle 24 Ocak Kararlarının temel özelliklerinden birini de teşkil edecek olan görüş ortaya konmuştur.⁴⁰⁰

³⁹⁶ Yalman, 2009, s. 241-244.

³⁹⁷ TÜSİAD, **1977 Yılına Girerken Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, 1977, s. 34.

³⁹⁸ TÜSİAD, **1978 Yılına Girerken Türk Ekonomisi**, İstanbul, 1978, s. 2.

³⁹⁹ Bülent Eczacıbaşı, “Sanayileşmemizde Başlıca Darboğazlar”, TÜSİAD, **1978 Yılına Girerken ve 1980'lere Doğru Türkiye'nin Temel Sorunları Üzerine Görüş ve Öneriler**, İstanbul, 1978, s. 41.

⁴⁰⁰ TÜSİAD, **1979 Yılı Programı ve 1979 Yılı Bütçesi Üzerine Görüşler – Öneriler**, İstanbul, 1979, s. 87.

Genel bir çerçeveden değerlendirmek gerekirse, büyük kısmını sanayicilerin oluşturduğu sermaye sahiplerinin özellikle Planlı Dönem'deki korumacılık politikasının ve teşviklerin de etkisiyle büyük güç kazandıklarını ifade etmek mümkündür. Keynesyen modele dayanan İİS döneminde 1961 Anayasası'nın sağladığı sosyal güvencelerin yanında, kalkınma ve sosyal adalet kavramlarının öne çıktığı bir hegemonya projesi ile madun sınıfların "rıza"sının temini amaçlanmış ancak 12 Mart Muhtırası ve sonrasındaki askeri yönetim sürecinde görüldüğü üzere kapitalist düzenin ciddi tehdit altında bulunduğu düşünüldüğünde burjuvazi lehine müdahale etmekten de kaçınılmamıştır. Öte yandan burjuvazinin; devletin ekonomiye dönük kararlarında sıklıkla yapılan değişiklikler, bu değişikliklerin neticesinde oluşan belirsizlikler, 1961 Anayasası'nın işçilere getirdiği sosyal güvencelerin ve artan grevlerin sanayicilerin çıkarlarına zarar vermesi, devletin yüksek enflasyonu yeterince önemsemeyen kısa vadeli çözüm yolu olarak para basması, KİT'lerin verimsizliği ve döviz kısıtlılığı gibi sebeplerle devletle sorun yaşadıkları gözlenmektedir.

Dolayısıyla Planlı Dönem'de izlenen birikim stratejisi neticesinde güçlü bir konuma erişen ve bir sosyal kuvvet olarak önemini artıran burjuvazinin, Cox'un ifadesiyle devlet ile toplum arasındaki ilişkileri kapsayan devlet biçiminde değişiklik yaratmak istediği görülmektedir. Batı'da 1970'li yıllarda ekonomik durgunluk yaşanması ve neoliberalizm gibi yeni fikirlerin güç kazanması da devlet biçiminde değişiklik yapılmasını teşvik etmiştir. Ayrıca, uluslararası finansal kuruluşların Türkiye'nin neoliberal politikalar izlemesini önce önermesi daha sonra da verilecek kredilerin koşulu olarak dayatması; dünya düzeninin, ülke içindeki güçlenen sosyal kuvveti temsil eden burjuvazi ile birlikte Türkiye'deki devlet biçimine değişim yönünde baskı yapmasına yol açmıştır. Türkiye'nin 1970'li yılların sonunda birikim stratejisi ve hegemonya projesinde yaşadığı kriz de bu değişimin yaşanmasında kolaylaştırıcı bir etki yaratmıştır.

2.3. Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönem

2.3.1. 24 Ocak Kararları

Bülent Ecevit'in istifasının ardından göreve gelen Süleyman Demirel ekonomiye ilişkin yeni bir plan oluşturması için, aynı zamanda Başbakanlık Müsteşarı olarak göreve getirdiği Turgut Özal'ı yetkilendirdi.⁴⁰¹ Daha önce Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası ve Sabancı Holding bünyesinde üst düzey kademelerde çalışan ve Dünya Bankası'nda da görev yapmış olan Turgut Özal hem ulusal hem de uluslararası sermaye çevreleri tarafından tanınıyor ve güveniliyordu. Özal, Demirel'e sunduğu raporda⁴⁰² ücretlerin yüksekliğinden yakınıyor ve bunun Türkiye'nin ihracat potansiyeline zarar verdiğini iddia ediyordu.⁴⁰³ Ayrıca Özal'ın devalüasyon, KİT ürünlerine zam ve fiyat denetimi gibi önerileri IMF'nin talep ettiğinden de büyük ölçekli bir önlem paketi içeriyordu.⁴⁰⁴

Özal'a dair dikkat çekilmesi gereken bir başka husus, onun 1967-1971 yılları arasında DPT Müsteşarlığı görevini yürütürken de özel sektöre yakın olmasıdır.⁴⁰⁵ Şenses, Özal'ın 1970 yılında alınan ve devalüasyonu da içeren ekonomik kararların sorumlularından biri olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁰⁶ Bunun yanında, Özal'ın bürokraside çalışırken dahi bürokratik prosedürlerin yoğunluğuna karşı bir duruşu mevcuttur. Turgut

⁴⁰¹ Özal, aynı zamanda DPT Müsteşar Vekilliği görevini de talep etti ve bu talep Demirel tarafından kabul gördü (Hikmet Özdemir, **Turgut Özal**, İstanbul, Doğan Kitap, 2014, s. 105).

⁴⁰² Raporun hazırlanış sürecinde Özal'ın Ankara'ya Charles Woodward başkanlığında gelen IMF heyeti ile görüşmeleri oluyordu (Özdemir, 2014, s. 106).

⁴⁰³ 1979 yılında Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası Başkanlığı görevini yürüten Özal, o dönemde işçi ücretlerindeki artışa da karşı çıkmıştı (Emin Çölaşan, **Turgut Nereden Koşuyor?**, 7. Baskı, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1989, s. 112-118).

⁴⁰⁴ Boratav, 2016a, s. 148-149.

⁴⁰⁵ TUSİAD kurulduktan sonra Vehbi Koç, Turgut Özal'a genel sekreterlik görevini teklif etmişti. Özal o sırada Dünya Bankası'nda çalışmaktaydı (Berker ve Uras, 2009, s. 110).

⁴⁰⁶ Şenses, 2017, s. 84.

Özal'ın DPT'de göreve gelişiyle beraber meydana gelen değişimleri iş insanı Sakıp Sabancı'nın ifadelerinde görmek mümkündür:

“Turgut Özal Bey Planlama'nın müsteşarı oldu. O zamana kadar yarabbi, ne formaliteler, inim inim inleyen insanlar, sanayiciler vardı: onlardan biri benim. Örneğin, herhangi bir konuda teşvik belgesi alınacak, sözde bu işler hızlı çalışacak. Komiteler kurulmuş, kanuna göre yedi tane bakanlık orada temsil edilecek. Hem de müsteşar seviyesinde. Bunun anlamı şu: işler çıkmasın, rötör üstüne rötör eklensin. Çünkü yedi müsteşar, sağlığı uyacak, mizacı uyacak da onlara gidilip mesele anlatılacak, gündeme giren işler neticelenecek. Bu çok çok zordu. Turgut Özal Planlama'ya gelince sanki bir rüya gördük, bir rüya gerçekleşti, bu yetkinin hepsini Planlama'ya bağladı ve yedi kişi yerine kendi takımıyla beraber karar veren dinamik bir kişi oldu. Çok sevdi, çok sevdi, çünkü inim inim inliyorduk.”⁴⁰⁷

Özal, 1971-1973 yılları arasında Dünya Bankası'nda danışman olarak çalışmıştı ve bu dönemde uluslararası kurumlar ve finans çevreleriyle yakın ilişkiler kurma fırsatı elde etmişti. Türkiye'ye döndükten sonra özel sektörde üst kademelerde görev aldı ve ulusal sermayeye de kendini tanıtmaya fırsatı yakaladı. Özal'ın, neoliberalizmin ilk uygulandığı ülke olan Şili'deki darbeden hemen önce Dünya Bankası'nda geçirdiği bu süreç onun ekonomiye ilişkin görüşlerinde de oldukça etki yapmış⁴⁰⁸ ve Cox'un uluslararası kuruluşların gelişmekte olan ülke elitlerini hâkim ideolojik düzlemde şekillendirmesine ilişkin yorumunu haklı çıkaran bir örnek teşkil etmiştir.

Özal'ın şu sözleri liberal ekonomiye ve bu çerçevede serbest ticaret ilkelerine olan bağlılığını net bir biçimde ortaya koymaktadır:

“Ben esas itibariyle, serbest bir ekonomiden yanayım. İleride gümrük duvarlarının, ekonomik sınırların kalkacağına inanıyorum. Siyasi sınırlar kalacak ama, ekonomik sınırlar kalkacak.... Bir ekonomiyi geliştiren en önemli hususiyetin rekabet olduğu inancındayım. Rekabeti temin edemezsek, o ekonominin gelişmesinde çok büyük problemler çıkar. Hele biz, birtakım duvarlar örerek, o zaman işler iyiye gitmez.... Her şeyi biz yapalım diye iddiam yok. Hatta yanlışdır her şeyi bizim yapmamız. Biz yapılabileceğin en iyisini, en iyi şekilde yapmalıyız. Başkası bizden başka şeyi daha iyi yapıyorsa, onu oradan alalım. İlle de yapalım diye pahalı yanlış şeyler yapmayalım...”⁴⁰⁹

Ancak Özal'ı diğerlerinden farklı kılan bir özellik de onun ekonomiye dair bilgisinden ziyade toplumun farklı kesimleri ile iletişim kurma becerisiydi. Özal hem ulusal hem de uluslararası seviyede görevler alırken, sosyal çevresini genişletmek için

⁴⁰⁷ Mehmet Ali Birand ve Soner Yalçın, **The Özal: Bir Davanın Öyküsü**, 12. Baskı, İstanbul, Doğan Kitap, 2012, s. 35.

⁴⁰⁸ Şenses, Özal'ın bu yıllarda Demirel'e yazdığı bir mektupta serbest piyasa ekonomisini, dış ticaretin liberalleştirilmesini ve özelleştirmeyi savunduğunu bildirmektedir (Şenses, 2017, s. 85).

⁴⁰⁹ Mehmet Barlas, **Turgut Özal'ın Anıları**, İstanbul, Gençlik Yayınları, 1994, s. 289-290.

özel çaba sarf etti. Bu bağlamda gerek bürokraside gerekse de sivil toplum kuruluşlarında bağlantılar edindi ve hem liberal hem de milliyetçi ve muhafazakâr kesimlerle iyi ilişkiler kurdu. Özellikle DPT'deki görevi ona bu açıdan oldukça yardımcı oldu.⁴¹⁰

Yıllar içinde geliştirip şekillendirdiği görüşlerini, Demirel henüz göreve gelmeden “Kalkınmada Yeni Görüş’ün Esasları” adıyla bilinen bir raporda toplayan Özal’ın genel olarak Türkiye ekonomisine bakışını 24 Ocak Kararlarından önce gözlemlemek mümkündür. Raporda devletin ekonomideki rolüne dair görüşünü “Güçlü devlet, memurları çok olan devlet değildir. Güçlü devlet, harcamaları çok fakat iki yakası bir araya gelmeyen devlet de değildir. Güçlü devlet, memurları az fakat kabiliyetli ve seçkin kimselerden müteşekkil olan devlettir”⁴¹¹ ifadeleriyle ortaya koyan Özal, memur sayısının azaltılmasını ve kamu harcamalarının kısıtlanmasını arzu ettiğini göstermekteydi.

Özal’ın sendikalara bakışı da raporda açıkça göze çarpmaktaydı. O dönemki sistemin işçileri tembelliğe ittiğini, bunun da verimi ve işverenlerin yatırım heveslerini düşürdüğünü iddia eden Özal, “işçilerden kesilen yüksek aidatlarla iş görmeyen, herhangi bir istihsalde bulunmayan demagoji ile geçinen bir zümre yetişmekte aynı zamanda çarpık ideolojik faaliyetler için mümbit bir zemin hazırlanmaktadır”⁴¹² diyerek sendikalaşmanın belirli bir zümrenin çıkarına hizmet ettiğini öne sürmekteydi.

Özal, hazırladığı raporu önce Nisan 1979’da Türkiye Milli Kültür Vakfında, ardından Aydınlar Ocağı’nda sundu.⁴¹³ Demirel hükümeti döneminde Başbakanlık Müsteşarı ve DPT Müsteşar Vekili olarak yetkilendirildikten sonra ekibi ile beraber yoğun bir çalışma temposuna girdi ve 24 Ocak Kararları açıklanmadan önce Divan

⁴¹⁰ Şahin Savaş Karataşlı, “The Origins of Turkey’s ‘Heterodox’ Transition to Neoliberalism: The Özal Decade and Beyond”, *Journal of World-Systems Research*, Cilt 21, Sayı 2, 2015, s. 400-401.

⁴¹¹ Barlas, 1994, s. 204.

⁴¹² *Ibid.*, s. 211.

⁴¹³ Birand ve Yalçın, 2012, s. 57.

Oteli’ndeki bir yemekte TÜSİAD üyelerine alınacak kararların içeriğini yansıtan bir konuşma yaptı.⁴¹⁴ Ayrıca yine 24 Ocak’tan önce Genelkurmay Başkanlığında bütün üst rütbeli generallerin de hazır bulunduğu geniş bir gruba önce Türkiye ekonomisinin mevcut durumunu ardından da çözüm önerilerini dile getirdiği bir sunum gerçekleştirdi.⁴¹⁵

Özal’ın önderliğinde hazırlanan ve Türkiye ekonomisinde büyük bir yapısal dönüşüm öngören plana dair ilginç bir husus, bu derece büyük bir dönüşüme dair öncesinde pek bir işaret bulunmamasıdır. Örneğin Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı ara malı üretimine yönelik ifadeler barındırmaktadır ve ihracat odaklı büyüme modeline dair bir amaç içermemektedir. Yine akademide yer alan tartışmalarda ve ordunun siyasilere gönderdiği mesajlarda da bu yönde bir öneri veya talep söz konusu değildir. Muhalefet de ekonomiye dair eleştirilerinde mal kıtlıklarına ve yüksek enflasyona dikkat çekmekte, ancak yapısal bir dönüşüm tavsiyesinde bulunmamaktadır.⁴¹⁶

Kasım 1979’da iktidara gelen ve ihracat odaklı büyüme modeline geçişi sağlayan istikrar programını açıklayan Demirel hükümetinin, Hükümet Programında yapısal dönüşüme dair bir ifadeye yer vermemesi de ilginçtir. Ayrıca Programda “Hazırlanmakta olan 1980 bütçesi, enflasyonla ve işsizlikle mücadele eden bir bütçe olacaktır”⁴¹⁷ denilmiş ve KİT ürünlerindeki zamma veya ücret baskılamasına yönelik politikaların tersi bir eğilime işaret edilmiştir. İhracata dair ise sadece “İhracatımızı ve diğer döviz gelirlerimizi arttırmak için gerçekçi tedbirler alınacaktır”⁴¹⁸ ifadesine yer verilmiş ve bu konuya dair ek bir vurgu veya detaylandırma yapılmamıştır. Nitekim görüşmeler sırasında Necmettin Erbakan da “Türkiye’nin dış ticaret açığı bulunan böyle

⁴¹⁴ Özdemir, 2014, s. 115.

⁴¹⁵ Özal’ın yakın çalışma arkadaşları, bu sunumun ordu üzerinde oldukça ikna edici olduğunu belirtmektedir (Birand ve Yalçın, 2012, s. 78-79).

⁴¹⁶ Şenses, 2017, s. 63-64.

⁴¹⁷ İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, **Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri: Cilt 7 (12 Kasım 1979-9 Kasım 1989)**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 5594.

⁴¹⁸ **Ibid.**, s. 5600.

bir noktasında ihracat hakkında Programda sadece bir tek cümle ile gelip geçilmiş olmasını çok büyük bir noksanlık olarak görüyoruz. Temenni ediyoruz ki, tatbikat bu Programdaki görüntüye uymayacaktır”⁴¹⁹ diyerek bu sorunun altını çizmiştir.

Genel olarak incelendiğinde, ulusal düzeyde yapısal dönüşümü gerçekleştirecek politikalar öneren tek sosyal kuvvetin sermaye sınıfı olduğu iddiasında bulunmak mümkündür. Özellikle TUSİAD; 1978 yılından itibaren gerek verdiği gazete ilanlarında ve demeçlerde gerekse de çıkardığı yayın organlarında ortaya koyduğu önerilerde devletin hür teşebbüsü destekleyici olmasını, üretimdeki ağırlığını azaltmasını, vergi reformu yapmasını ve ihracatı desteklemesini talep etmekte, KİT’lerin verimsizliğinden yakınmakta ve karşılıksız para basma politikasının enflasyona yol açtığını savunmaktadır.

Uluslararası kurumların 1970’li yılların sonunda Türkiye’ye yönelik hazırladığı raporlarda ise neoliberal dönüşüm önerileri daha belirgin hâle gelmiştir. IMF 1979 yılında hazırladığı bir raporda yeni bir ekonomi programının gerekliliğine işaret etmiş, döviz kıtlığına çözüm için ihracatın artırılmasını desteklemiş ve bu bağlamda ihracatın çekici kılınmasının ve ulusal düzeydeki talebin kısılmasının gerektiğini ileri sürmüştür. Ayrıca kamu yatırımlarının azaltılması ve KİT ürünlerinin fiyatlarının artırılması da öneriler arasında yer almıştır. Dünya Bankası’nın raporlarında da benzer öneriler sıralanmış ve esnek kur politikası izlenmesi tavsiye edilmiştir. OECD de ekonomik krize çözüm olarak benzer içeriğe sahip savları desteklemiş, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda değişiklikler yapılmasının, işçi ücretlerinin ve kamu yatırımlarının azaltılmasının, uzun vadede de piyasa ekonomisine geçilmesinin ve dış ticaretin liberalleşmesinin faydalı olacağını ileri sürmüştür.⁴²⁰

⁴¹⁹ **Ibid.**, s. 5630.

⁴²⁰ Şenses, 2017, s. 67-68.

Dolayısıyla genel olarak incelendiğinde, Türkiye ekonomisinde 24 Ocak Kararları ile yaşanan neoliberal dönüşümde dış faktörlerin daha etkili olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Demirel'in Özal'ı yeni bir ekonomik program hazırlaması için görevlendirmesinden önce ne hükümette ne de muhalefet partilerinde ihracat odaklı büyümeye ve iç talebi ücretlerin baskılanması yoluyla kısımaya yönelik bir öneri veya çalışma ortaya konmuş değildir. Benzer şekilde, akademide veya siyasette belirli bir ağırlığı bulunan orduda da bu yönde bir tartışma mevcut değildir. Sadece TÜSİAD'ın 1970'lerin sonunda, özellikle yapılan uluslararası ziyaretlerde ABD'den ve uluslararası kuruluşlardan edinilen izlenimlerin de etkisiyle, ihracatın artırılmasına ve kamu yatırımlarının azaltılmasına yönelik talepleri dile getirmesi söz konusu olmuştur.

Öte yandan, ABD'nin ve genel olarak uluslararası finansal kuruluşların önerilerinin Türkiye üzerinde etkili olmasında hem ekonomik hem de siyasi faktörler rol oynamıştır. Yaşanan döviz kıtlığı, bunun üretimde yarattığı sorunlar, işsizliğin artması, dış borçlar ve KİT'lerin zarar etmesi gibi sebepler Türkiye'de 1970'lerin sonunda ekonomik krize yol açmıştır. Türkiye'nin bu krizden kendi başına çıkması da olanak dahilinde gözükmemiş, özellikle dış borçlar ve döviz kıtlığı sorunlarının çözümü için uluslararası kuruluşların mali yardımı ve yapılandırmalara gidilmesi gerekmiştir.

Bu dönemde kapitalist düzen içindeki ülkelerde 1970'li yıllarda yaşanan ekonomik sorunların da etkisiyle benimsenmeye başlanan neoliberal görüşler ise hem ABD'nin uluslararası siyasetteki pozisyonunu hem de uluslararası finansal kuruluşların yardım kriterlerini biçimlendirmektedir. Türkiye'nin borçlu olduğu yabancı bankalar ve diğer finansal kuruluşlar da yapılandırma anlaşmaları ve borç talebinin karşılanması için Türkiye'nin öncelikle IMF ile anlaşmasını şart koşmuştur.

Bunun yanında, 1979 İran İslam Devrimi ve SSCB'nin Afganistan'ı işgali ile uluslararası siyasette gerginliğin artması da Türkiye'nin -özellikle İran'ın da devreden

çıkmasıyla- ABD'nin bölgede SSCB'ye sınırı olan en önemli müttefiki hâline gelmesine neden oldu. Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik kriz, iç siyasette yaşanan kutuplaşma ve bunun sokağa çok sert biçimde yansması da Türkiye'nin istikrarına ve dolayısıyla ABD'nin SSCB'ye karşı sürdürdüğü çevreleme politikasına zarar verme potansiyeli barındırıyordu.

Tüm bu sebepler ABD'nin önderliğindeki kapitalist düzende yer alan aktörlerin Türkiye'ye desteğini gerektiriyordu. Ancak tıpkı diğer borç krizi yaşayan gelişmekte olan ülkelere olduğu gibi Türkiye'ye de yapılacak yardıma karşılık uygulanması gereken bir ekonomik paket sunulmaktaydı. Bu ekonomik pakette, beklenilebileceği üzere neoliberal görüşler esas alınıyor ve dış ticaretin serbestleştirilmesi ile kamu yatırımlarının azaltılması temel gereklilikler olarak düşünülüyordu. Dolayısıyla 1970'li yıllarda Batı ülkelerindeki ekonomik krizin yol açtığı birikim stratejisindeki değişiklik, Türkiye'nin ekonomik krizden çıkışı için de çözüm yolu olarak sunuluyordu.

Bu süreçte Turgut Özal'ın varlığı, neoliberalizmin Türkiye'ye yayılmasında kolaylaştırıcı bir rol oynamıştır. Dünya Bankası'nda, özellikle de Şili'de neoliberal politikaların uygulandığı ve desteklendiği bir dönemde çalışan Özal, ekonomiye dair fikirlerinde dönemin etkisinde kalmıştır. Özal örneği, Cox'un gelişmekte olan ülkelerin elitlerinin ve karar alıcılarının düşüncelerinin, uluslararası düzende hâkim görüşü yansıtan ve bir anlamda yeniden üreten uluslararası örgütler tarafından biçimlendiği savına iyi bir örnek teşkil etmektedir. Özal'ın gerek ulusal gerekse de uluslararası çevrelerle iyi diyalog kurma becerisi de onun ön plana çıkmasında etkili olmuştur.

Özal'ın liberal ekonomiye olan bağlılığı ve uluslararası finansal kuruluşlarla olan yakın ilişkileri, onun Demirel hükümetinde görev alırken ABD tarafından da destek görmesine yardımcı oldu. Bu dönemde Türkiye'de görev yapmakta olan ABD'li diplomat Daniel Newberry bu desteği şu ifadelerle ortaya koymaktadır:

“... elçilikteki öteki görevlilerin dikkat ettiği başka alanlar da vardı. Örneğin ekonomik dairemizdekilerin başlıca sorumluluğunun ‘Turgut Özal’ın saygınlığını korumak’ olduğunu tespit etmem bana çok ilginç gelmişti. Anlaşılan elçilik mensupları, Özal ile ekonomik programını, Türkiye’nin tek umudu ve tek geleceği olarak görüyorlardı. Biri eleştirmeye kalksa hemen Özal’ı savunmaya geçiyorlardı...”⁴²¹

Bununla birlikte, Özal olmadan Türkiye’de bu yönde bir ekonomik yapısal dönüşüm yaşanmayacağını iddia etmek dönemin hegemonik projesi ile ters düşmektedir. Türkiye’nin 1970’lerin sonunda yaşadığı kriz, dövize olan ihtiyacı ve dış borçları onu Batı ile anlaşmaya mecbur bırakmıştır. Batı’nın, Türkiye’ye yapacağı yardım ve kolaylıkları IMF ile anlaşılmasına bağlaması da Türkiye’nin eskisi kadar kolay dış yardım alamayacağını göstermekte ve dünya düzeninde yaşanan değişimi ortaya koymaktadır. Ecevit ve Demirel’in tüm müzakerelere rağmen IMF’yi ikna edememesi de dünya düzeninin Türkiye ve diğer gelişmekte olan ülkeler üzerindeki baskısını göstermektedir. Bu noktaya ilave edilebilecek belki tek husus 24 Ocak’ta alınan kimi kararların IMF’nin beklediğinden de sert olmasıdır. Bu da Özal’ın neoliberal düşünceye olan bağlılığını ve Türkiye’yi krizden çıkarmaya yönelik isteğini göstermektedir.

24 Ocak 1980 tarihinde toplanan Bakanlar Kurulunda, Turgut Özal’ın önderliğindeki ekibin hazırlayıp Başbakan Demirel’e sunmuş olduğu rapordan hareketle Türkiye ekonomisinde yapısal bir dönüşüm gerçekleştiren ve İİS modeli yerine ihracat odaklı büyüme modeline geçişi sağlayan kararlar kabul edildi. Bu kapsamda bir dönüşüm pek çok alanda yasal düzenlemeler yapılmasını gerektirmekteydi ve o gün alınan kararları, ilerleyen dönemde aynı doğrultudaki yeni kararlar takip edecekti.

Bu noktada Pamuk’un da vurguladığı üzere dikkat çekilmesi gereken bir husus, alınan kararlarda amaçlanan dönüşümün uzun vadeli bir hedef olduğu gerçeğidir. Kısa vadedeki hedef ise, büyük bir kriz içerisinde olan ekonomide ödemeler dengesi

⁴²¹ Hasan Cemal, **Özal Hikâyesi**, İstanbul, Everest Yayınları, 2013, s. 21.

sorununu çözebilmek ve enflasyonu düşürebilmektir.⁴²² Bu bağlamda, 24 Ocak Kararları ile uluslararası finansal kuruluşlardan ve Batılı devletlerden ekonomik yardımın daha kolay edinilebileceği düşünülmekteydi.

24 Ocak Kararları ile öncelikle Türk lirasında kayda değer bir devalüasyon gerçekleştirildi ve 1 doların karşılığı 47 liradan 70 liraya yükseltildi. Bu devalüasyonu ilerleyen dönemde yenileri takip etti. Ayrıca dış ticarete daha serbest bir rejim benimsendi ve ithalatta alınan damga resmi indirilirken, kimi ürünlerde gümrük vergisi düşürüldü. Ancak dış ticarete dair yapılan asıl değişiklik getirilen ihracat teşvikleri oldu. Bu çerçevede ihracatçılara uygun kur, ucuz kredi ve vergi avantajı gibi imkânlar sağlandı.⁴²³

Ayrıca fiyat kontrollerini yapan Fiyat Kontrol Komitesi kaldırıldı ve KİT ürünlerine %100 ile %400 arasında değişen oranlarda zam yapıldı.⁴²⁴ Devletin ekonomideki rolünün azaltılması da kararların içinde yer almaktaydı ve kamu harcamalarının azaltılması ve sigarada, madenlerde, motor sanayisinde özel sektöre yer açılması kabul edildi. Bunlara ilaveten kamu fonunun özel bankalara aktarılmasına izin verildi ve tarıma yönelik sübvansiyonlarda kısıntıya gidildi. Son olarak, yabancı sermayenin ülkeye girişini kolaylaştıran uygulamalar kabul edildi ve finans alanında faizlerin artırılmasına olanak tanındı.⁴²⁵

Özellikle iç tasarruflar düşük olduğundan, yabancı sermayenin ülkeye girişi önemliydi. Bu bağlamda bürokratik prosedürlerin azaltılmasını öngören “Yabancı Sermaye Çerçeve Kararnamesi” çıkartıldı. Burada vurgulanması gereken bir husus da bazı sektörlerde yabancı sermayenin yardımıyla üretilen ürünlerin belirli bir bölümünün ihraç edilme zorunluluğunun getirilmiş olmasıdır. İhracat odaklı büyümeyi öngören bir

⁴²² Pamuk, 2018, s. 265.

⁴²³ **Ibid.**, s. 265-266; Şenses, 2017, s. 60-61.

⁴²⁴ Kepenek ve Yentürk, 2014, s. 198.

⁴²⁵ Pamuk, 2018, s. 265-266; Şenses, 2017, s. 60-62.

ekonomik model benimsendiğinin bir göstergesi de bu zorunluluktur. Ayrıca sanayi dışında tarım, turizm ve hizmet sektörüne yabancı sermayenin girişi kolaylaştırıldı.⁴²⁶

2.3.2. 24 Ocak Kararlarına Yönelik Tepkiler

Bakanlar Kurulunda 24 Ocak 1980 tarihinde alınan kararlara diğer partiler büyük tepki gösterdi. Hükümete dışarıdan destek veren MSP'nin Genel Başkanı Necmettin Erbakan, alınan kararların IMF'nin emirleri doğrultusunda alındığını ve gelir dağılımını daha çok bozacağını ileri sürdü. Milliyetçi Hareket Partisi ise nispeten daha ılımlı bir yaklaşım gösterdi ve ekonominin düze çıkması için geçici zorluklarla başa çıkılması gerektiği ifade edildi. Ana muhalefette yer alan CHP'de Genel Başkan Bülent Ecevit kararlara sert tepki gösterdi ve özellikle yapılan zamların ekonomik ve toplumsal sorunları artıracığını, ekonomi yönetiminin sermayeye ve uluslararası finans yatırımcılarına bırakıldığını iddia etti.⁴²⁷ Demirel, Kararlar açıklandıktan sonraki birkaç günde çeşitli basın toplantıları ile halka durumu izah etmeye çalıştı ve Özal da TSK'yı ziyaret ederek yeni bir bilgilendirme sunumu gerçekleştirdi.⁴²⁸

Pek çok ürüne zam getiren ve kamu harcamalarında kısıntıya gidilmesini öngören kararlara en sert tepkilerden biri diğer işçi örgütlerine göre daha solda bir çizgi benimseyen DİSK'ten geldi. DİSK, krizden dolayı kapitalist sistemi ve onun egemen sınıflarını sorumlu tutuyor ve 24 Ocak Kararları ile bunalımın yükünün işçi ve emekçi kesime yıkıldığını ifade ediyordu.⁴²⁹ 24 Ocak'tan sonra işçilerin düşen alım gücü, yaşanan toplu işten çıkarmalar, toplu işçi sözleşmelerindeki belirsizlik ve kıdem

⁴²⁶ Kepenek ve Yentürk, 2014, s. 205-206.

⁴²⁷ Şenses, 2017, s. 75-76.

⁴²⁸ Tekeli, 2017, s. 11.

⁴²⁹ DİSK, "Direneceğiz ve Sonunda Biz Kazanacağız", **Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Aylık Yayını**, Sayı 64, Nisan 1980, s. 1.

tazminatlarında yaşanan sorunlar da eylemlere yol açtı. Bu süreçte grev sayılarında büyük bir artış yaşandı.⁴³⁰ Mart 1980’de yeni ekonomi politikasına uygun olarak işçi ücretlerini düşük seviyede tutmak amacıyla DPT içerisinde “Toplu Sözleşme Koordinasyon Kurulu” kuruldu. Bu durum da işçi protestolarının hız kazanmasına yol açtı.⁴³¹

Ekonomik krizden oldukça rahatsız olan ve bu süreçte son birkaç yıldır iktidara gelen hükümetlere yönelik eleştirilerini yoğunlaştıran özel sektör ise beklenilebileceği üzere Kararlara ilk etapta olumlu yaklaştı. TÜSİAD’ın 26 Ocak 1980 tarihindeki bir toplantısında Ali Koçman, iç tüketimi azaltmanın ihracatı artırmanın önde gelen tedbiri olduğunu, dışa bağımlılık korkusunun ithalatı azalttığını ve yabancı sermaye noksanlığı nedeniyle ihracat hacminin büyümediğini dile getirdi.⁴³² Benzer şekilde Cem Boyner de ithalat ile ihracat arasındaki bağa dikkat çekerken⁴³³, Ersin Faralyalı iç pazar cazip hâldeyken ihracata yönelmenin zorluğuna değindi.⁴³⁴

Bununla birlikte, dövizle kredi çekmiş olanlar zaman içinde devalüasyon sebebiyle geri ödemelerde zorlanmaya başladı. Özellikle ilerleyen aylarda faizlerin serbest bırakılmasına ilişkin yapılan yasal değişiklik, küçük ve orta büyüklükte işletmeler ile büyük sermaye sahipleri arasında çıkar çatışması oluşturdu. Öte yandan zaman içinde TÜSİAD ve TOBB dahi düşen üretim, ihracatın istenen düzeye gelememesi sebebiyle sürmekte olan döviz kıtlığı, devam eden enflasyon sorunu, özel sektörü olumsuz etkileyen sıkı para politikası gibi sebeplerle hükümete yönelik eleştirilerde bulunmaya başladı.⁴³⁵

⁴³⁰ Şenses, 2017, s. 76.

⁴³¹ Tekeli, 2017, s. 13.

⁴³² Ali Koçman, “Açılış Konuşması”, TÜSİAD, **Konuşmalar 1980**, İstanbul, 1980, s. 3.

⁴³³ Cem Boyner, “Türkiye’de İç Pazarın Yapısal Değişimi”, TÜSİAD, **Konuşmalar 1980**, 1980, s. 17.

⁴³⁴ Ersin Faralyalı, “Türk Ekonomisinin Dışa Açılması”, TÜSİAD, **Konuşmalar 1980**, 1980, s. 26.

⁴³⁵ Şenses, 2017, s. 81-82.

24 Ocak'ta açıklanan kararlar, IMF ve Dünya Bankası'nın talepleriyle büyük oranda uyumluydu. Özal'ın bu kuruluşlarla olan yakın ilişkisi de ekonomik yardım edinmek amacıyla yapılan müzakerelerde Türkiye'nin elini güçlendiriyordu. Bu bağlamda İran İslam Devrimi ve SSCB'nin Afganistan'ı işgali gibi uluslararası siyasette yaşanan gelişmeler de Batı açısından Türkiye'nin stratejik öneminin artmasını sağladı. Türkiye'deki iç çatışmanın ülkenin istikrarını tehdit etmesi, destek verilmesini gerektiren bir diğer etkendi. Ayrıca neoliberal düzenlemeler yapılmasını dış yardımın koşulu olarak sunan uluslararası kuruluşlar tarafından Türkiye'nin yardım talep eden diğer ülkelere model olarak⁴³⁶ sunulmak istenmesi de ilerleyen dönemde temin edilen kredilerde ve dış borçların yeniden yapılandırılmasında etkili oldu.⁴³⁷

Kararlar alındıktan sadece dört gün sonra 28 Ocak 1980'de ABD, Türkiye'ye 98 milyon dolarlık kredi sağladı.⁴³⁸ Birkaç ay sonra IMF ile üç yıllık bir stand-by anlaşması imzalandı ve bunlara ek olarak OECD ve bazı İslam ülkelerinden de mali yardım temin edildi.⁴³⁹ Uygulanan ekonomi programı, OECD ülkelerinin başka koşullarda vermeyeceği miktarlardaki kredinin Türkiye'ye ulaşmasını sağladı.⁴⁴⁰ Ayrıca Türkiye 1980-1984 yılları arasında Dünya Bankası'ndan beş adet yapısal uyum kredisi edindi.⁴⁴¹ 1984 yılından sonra da Dünya Bankası sektörel uyum kredileri vasıtasıyla Türkiye ekonomisine yardımlarını sürdürdü.⁴⁴²

Dünya Bankası ile müzakerelere ilişkin ilginç olan bir nokta da bu kurumun daha önceki usullerde görülmemiş olmasına rağmen Türkiye'den istenen ekonomik

⁴³⁶ Türkiye'nin stratejik önemi, sahip olduğu endüstriyel birikim, idari kapasitesinin onun az gelişmiş ülkelere göre başarı şansını artırması ve programı uygulayabilecek bürokratlara sahip olması gibi unsurlar onun model olarak ön plana çıkarılmasına katkıda bulunmuştur (Ziya Öniş, "Political Economy of Turkey in the 1980s: Anatomy of Unorthodox Liberalism", Heper (ed.), **Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience**, 1991, s. 37-38).

⁴³⁷ Pamuk, 2018, s. 266.

⁴³⁸ Tekeli, 2017, s. 11.

⁴³⁹ Şenses, 2017, s. 86.

⁴⁴⁰ Öniş, 1991, s. 38.

⁴⁴¹ Ziya Öniş, "Redemocratization and Economic Liberalization in Turkey: The Limits of State Autonomy", **Studies in Comparative International Development**, Cilt 27, Sayı 2, 1992, s. 10.

⁴⁴² Öniş, 1991, s. 38-39.

dönüşümü gerçekleştireceğini ve ekonomiye dönük kararlar alırken Dünya Bankası'nın iznine tabi olacağını belirten bir niyet mektubu yazmasını talep etmesiydi. Ancak yapılan müzakereler sonrasında mektubun koşulları hafifletildi. Yine de bu durum muhalefetin tepkisini çekti.⁴⁴³ Dolayısıyla Türkiye'nin, o dönemde büyük dış borcu olan pek çok gelişmekte olan ülkeye neoliberal düzenlemeler yapılmasını ekonomik yardımın şartı olarak sunan ve böylelikle neoliberal düzenin yayılmasında önemli bir işlev üstlenen uluslararası kuruluşların taleplerini karşıladığında hızlı ve kayda değer seviyede ekonomik yardım aldığı göze çarpmaktaydı.

Genel olarak bakıldığında, hükümete hem dışarıdan destek veren partilerin hem de muhalefetin 24 Ocak Kararlarına olumsuz yaklaştığı görülmektedir. Aynı durum, alım gücü zaten birkaç yıldır düşmekte olan ve Kararlarla birlikte daha da zor yaşam koşulları ile karşılaşan ücretli kesimde de tepki yarattı. Özel sektörde ise özellikle faizlerin serbest bırakılmasından ve devalüasyondan zarar gören işletme sahipleri zaman içinde Kararları eleştirirken, büyük sermaye sahipleri yaşanacak sıkıntıları katlanılması gereken geçici zorluklar olarak değerlendirdi.⁴⁴⁴

Öte yandan ekonomik verilerin düzelmemesi TUSİAD ve TOBB gibi büyük sermayenin önemli kısmını oluşturduğu kurumların hükümete yönelik eleştirilerinin zaman içinde artmasına sebep olmuştur. Uluslararası finansal kuruluşlar ise Kararları büyük bir memnuniyetle karşılamış, gerek OECD içinde yer alan ülkelerden gerekse de IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlardan Türkiye'ye mali yardım gelmiş ve dış borçlarda yeniden yapılandırılmaya gidilmiştir.

⁴⁴³ Tekeli, 2017, s. 12.

⁴⁴⁴ Dönemin TUSİAD Başkanı Ali Koçman, 24 Ocak Kararlarını "mucizevi" olarak nitelendirmiştir ("Koçman: '24 Ocak Kararları Mucizevi Bir Karardır'", **Milliyet**, 20 Nisan 1983).

2.3.3. Askeri Yönetim Dönemindeki Siyasi ve Ekonomik Gelişmeler

TSK tarafından 12 Eylül 1980 tarihinde, sebepleri bugün bile tartışılmakta olan bir askeri darbe gerçekleştirildi. Darbenin ardından Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, darbenin amacını “... ülke bütünlüğünü korumak, milli birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, devlet otoritesini ve varlığını yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin işlemesine mâni olan sebepleri ortadan kaldırmak” olarak açıkladı.⁴⁴⁵

Darbeyi gerçekleştirenler Özal’a dış ekonomik ilişkilerle ilgilenecek bir devlet bakanlığı vermek istese de Özal yaptığı görüşmeler sonucunda askerleri ikna ederek Ekonomiden Sorumlu Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanı olarak yetkilendirildi. Kenan Evren, Maliye Bakanlığı için Adnan Başer Kafaoğlu ismi üzerinde dursa da Özal, Maliye Bakanlığı üzerinde de etkisinin olmasını istiyordu. Bu amaçla kendi ekibinden olan ve 24 Ocak Kararları hazırlanırken beraber çalıştığı Kaya Erdem’in göreve getirilmesini talep etti. Evren’in ifadesiyle, “... dış borçların ertelenmesi, yeni krediler bulunması konusunda dış ülkelerle ve finans kuruluşları ile müzakereleri yürüten Özal olduğu için ...”⁴⁴⁶ Kafaoğlu karşısında Özal’ın istekleri ağır bastı ve Kaya Erdem Maliye Bakanlığı görevine getirildi.⁴⁴⁷

Özal’ın göreve getirilmesi ve darbeden birkaç gün sonra IMF anlaşmasına sadık kalınacağı ve ekonomik programın aynı şekilde devam ettirileceğinin açıklanması ABD ve IMF çevrelerini rahatlattı.⁴⁴⁸ Özal, yeni görevinde Türkiye’nin yabancı bankalara olan borçlarının yeniden yapılandırılmasına yönelik müzakereleri sürdürüyordu. Toplam 3 milyar doları bulan bu borçların 5 yılı ödemesiz olarak 10 yıl ertelenmesi için

⁴⁴⁵ Milli Güvenlik Konseyinin Bir Numaralı Bildirisi, 19 Eylül 1980.

⁴⁴⁶ Kenan Evren, **Kenan Evren’in Anıları (Cilt 2)**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1991a, s. 68

⁴⁴⁷ Tekeli, 2017, s. 19.

⁴⁴⁸ Birand, 1984, s. 304.

yabancı bankalarla anlaşıldı.⁴⁴⁹ Öte yandan askeri rejimin öncelik verdiği konulardan biri de uluslararası finans çevreleriyle iyi ilişkiler kurmaktı ve bu bağlamda TÜSİAD'dan 24 Ocak Kararları çerçevesinde başlanan ekonomik plana sadık kalınacağı mesajını uluslararası sermayeye iletmesi istendi.⁴⁵⁰ Bir başka ilginç gelişme ise Temmuz 1981'de bir kararname ile TÜSİAD'a "kamu yararına çalışan dernek" statüsü verilmesi ve böylelikle siyasi faaliyetlerine yönelik daha önce getirilen eleştirilere bundan sonraki süreçte set çekilmesi idi.⁴⁵¹

Darbeden sonraki uygulamalardan bir diğeri de aralarında DİSK'in de bulunduğu pek çok derneğin kapatılmasıydı. Ayrıca tüm grevler yasaklandı ve devam etmekte olan grevlere son verildi. Oluşturulan Yüksek Hakem Kurulu vasıtasıyla işçi ücretlerini baskılayacak ve böylelikle işçilerin alım gücünü düşürecek kararlar alınmasının önü açıldı.⁴⁵² Bunlara ek olarak bu süreçte DİSK yöneticileri yargılanırken, kimi bağlı sendika üyelerinden yargılanan sayısı yıl sonuna kadar 600'e ulaştı.⁴⁵³

İşçi sınıfının yaşam koşullarını zorlaştıran kararları beraberinde getiren askeri darbe, işverenlere ise grevlerin yasaklanması, sendikalara büyük darbe vurulması ve işçi ücretlerinin baskılanması gibi uygulamalarla fırsatlar yarattı.⁴⁵⁴ Turgut Özal'ın iş çevreleriyle olan yakın ilişkisi ve ekonomiye dair fikirlerinin burjuvazinin çıkarları ile uyumlu olması, sermayenin Özal'ın yeni dönemde de görevine devam etmesi yönünde görüş belirtmesine neden oldu. Bunun en somut örneği 12 Ekim 1980 tarihinde Vehbi Koç'un Kenan Evren ile görüşmesinde iletildiği, siyasi ve ekonomik sorunlara dair

⁴⁴⁹ Tekeli, 2017, s. 19.

⁴⁵⁰ Yalman, 2009, s. 300.

⁴⁵¹ Mustafa Sönmez, **Türkiye Ekonomisinde Bunalım: 1980 Sonbaharından 1982'ye**, İstanbul, Belge Yayınları, 1982, s. 200-201.

⁴⁵² Tekeli, 2017, s. 17, 19.

⁴⁵³ Yıldırım Koç, "30. Yıldönümünde 12 Eylül Darbesi ve İşçi Sınıfı", **Mülkiye**, Cilt 34, Sayı 268, 2010, s. 51.

⁴⁵⁴ Nitekim TÜSİAD'ın ekonomik konulardaki görüş ve önerilerinin yer aldığı yazıda da darbeye ilişkin olarak "şükran borçlu" olduğu belirtilmiştir (TÜSİAD, "TÜSİAD'ın Ekonomik Konulardaki Görüş ve Önerileri", **Görüş**, Cilt 9, Sayı 9, 1981, s. 5-11).

önerilerinin yer aldığı notta Turgut Özal’a özel bir paragraf ayırmasında görülmektedir.

Mektubun ilgili kısmında şu ifadeler yer almaktaydı:

“1960 yıllarında zararı görülmüş olan ihbarlar, bu devrede de başlamıştır. Kötü niyetli insanlar, şahsi düşmanlıkları yüzünden bu gibi ihbarları yaparlar. İhbarlar yüzünden çok vakit kaybedilir ve birtakım yanlış işler yapılır. Bu kötü niyetli teşebbüslere fırsat verilmemelidir. Nitekim Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Turgut Özal hakkında birtakım dedikodular başlatılmıştır. Turgut Özal, bir dahi değildir. Onun da hataları olabilir. Fakat bu nazik dönemde, mevcudun içinde, meselelerimizi en iyi bilen insandır. Dedikodulara bakmadan kendisini tutmakta fayda vardır.”⁴⁵⁵

Daha önce de değinildiği üzere, darbeden sonra askeri yönetim TÜSİAD’dan uluslararası finans çevrelerine rejimin yürürlüğe konmuş olan ekonomik programa bağlı kalacağını iletmesini istemişti. Bu durum darbenin ardından çok sayıda dernek kapatılmış olsa da TÜSİAD’a bakışın farklı olduğunu göstermektedir. Ayrıca askeri rejim, burjuvazinin çıkarlarıyla uyumlu atamalar gerçekleştirdi, TÜSİAD’a göre işçi sınıfına karşı daha katı olan TİSK’in görüşlerine uygun olarak iş ve sendika düzeni ile ilgili yasal düzenlemeler yaptı ve genel olarak alınan kararlarda iş çevrelerinin görüşleri dikkate alındı.⁴⁵⁶

Turgut Özal’ın askeri yönetim dönemindeki görevi ilginç bir olayla sonlandı. Faiz hadlerinin serbest bırakılmasının ardından bankalar yüksek faizlerle müşteri çekme yarışına girmişler ve bu süreçte ülkede bankerlerin faaliyet göstermesi söz konusu olmuştu. Bu bankerler, özellikle tasarruflarını değerlendirmek isteyen orta sınıfı ikna ederek onların yatırımlarını yönetmeye başlamışlardı. Yüksek faizler ile zenginleşeceğini düşünen yatırım sahiplerinin tüketimleri de hızla artmıştı.⁴⁵⁷

Sistemin defolarına yönelik geç de olsa önlem alma gereği duyan Maliye Bakanlığı, 23 Aralık 1981’de yayınladığı bir tebliğ ile bankerliğe önemli kısıtlamalar getirdi. Satışlarında zorlanan bankerler yavaş yavaş batmaya başladı. Bu süreçte Başbakan Bülend Ulusu, yoğun eleştiriler alan Maliye Bakanı Kaya Erdem’in istifasını

⁴⁵⁵ Tüzün (ed.), 2019, s. 288.

⁴⁵⁶ Boratav, 2016b, s. 82-83.

⁴⁵⁷ Tekeli, 2017, s. 19.

istedi ve nihayetinde Turgut Özal da Devlet Bakanlığı ve Başbakan Yardımcılığı görevlerinden istifa etti.⁴⁵⁸

1982 yılına girerken Kenan Evren, o yıl yeni anayasa taslağının bir referandum ile halkın onayına sunulacağını, taslağın kabulü hâlinde ise 1983 yılının sonlarına doğru genel seçimlerin yapılacağını açıkladı. Hazırlanan anayasa, cumhurbaşkanı başta olmak üzere yürütmeye geniş yetkiler vermekteydi. Taslak kamuoyunda tartışılırken yoğun eleştiriler almaya başlayınca bir yandan çeşitli tutuklamalar ile gözdağı verilirken, diğer yandan da eleştirilerin yapılmasının önüne geçecek yasal düzenlemeler yapıldı. Ayrıca Ecevit ve Demirel başta olmak üzere geçmiş dönemdeki siyasilerin siyaset sahnesine dönmesini engellemek amacıyla darbeden önce parlamentoda yer alanların beş yıl, bütün siyasal parti liderlerinin ise on yıl süreyle siyasetten yasaklanmasına karar verildi.⁴⁵⁹

Anayasa taslağı lehine adil olmayan bir propaganda süreci ile referanduma gidildi ve %91,37 oranla yeni anayasa kabul edildi. Bunun ardından Evren, genel seçimlerin 1983 yılında yapılacağını bildirdi. Pek çok partinin kurulduğu bu süreçte, askeri yönetimin doğrudan ve dolaylı olarak müdahaleleri sonucunda üç partinin seçime katılmasına izin verildi. Merkez sağda yer alması planlanan Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) ve merkez solda konumlandırılan Halkçı Parti, askerlerin desteğiyle kurulan veya onayını alan partilerdi. Seçime girecek üçüncü parti ise Turgut Özal'ın genel başkanlığını yürüttüğü Anavatan Partisi (ANAP) idi. Oy kullanmayanlara 2500 lira ceza verilecek olmasının de etkisiyle %92,9 gibi yüksek bir katılım oranı ile Kasım 1983'te gerçekleştirilen seçimlerde ANAP %45,15 oy alarak tek başına iktidar kurma hakkını elde etti.⁴⁶⁰

⁴⁵⁸ Tekeli, 2017, s. 21.

⁴⁵⁹ Ahmad, 2009, s. 219-221.

⁴⁶⁰ **Ibid.**, s. 222-224.

Askeri yönetimin, ANAP'ın seçimlere katılmasına izin vermesi büyük şaşkınlık yaratmıştı. Bu noktada Batı'nın Özal'a olan desteğinin generalleri ikna ettiğini ileri sürmek mümkündür.⁴⁶¹ ABD Dışışleri Bakanlığı, seçimlerden önce Türkiye'de önde gelen çevrelerle temaslarda bulunacak kişilere, “seçimin mümkün olduğu kadar geniş katılımı” gerçekleştirilmesinin faydalarına değinmelerine yönelik ricada bulunuyordu. Ankara'da görev yapmakta olan ABD Büyükelçisi Robert Strauzs Hupe da askeri rejimden yetkililerle görüşmeler yapacak olan Amerikalıların Özal'ın seçime katılmasına yönelik ilgilerini dolaylı olarak ifade etmelerini talep etmekteydi. Nitekim Türkiye'nin Amerikalı Dostları Derneği'nin eski başkanı Raph Ropp, gazeteci Ufuk Güldemir ile söyleşisinde “Özal'ın başbakanlığında biraz bizim de payımız vardır. Başkan Evren'e Özal'ın yasaklanmasının Türkiye'nin Amerikalı Dostlarını demokrasi takviminin inandırıcılığı konusunda hayal kırıklığına uğratacağını söyledim” sözleriyle ABD'nin bu süreçteki duruşunu ortaya koymuştur.⁴⁶²

Bu süreçte Emekli General Alexander Haig de Cumhurbaşkanı Kenan Evren'i ziyaretinde Batı'nın Özal'a olan desteğinden bahsetmişti.⁴⁶³ Ayrıca seçimlerden birkaç ay önce ABD'deki sermaye sınıfına yakın olan Wall Street Journal dergisi, Turgut Özal'ın görevde olduğu dönemdeki ekonomik başarılarına sayfalarında yer vermiş ve Özal'ın seçimleri kazanması ile Türkiye'deki demokrasinin sağlam temellere oturması arasında bir bağ olduğunu iddia etmişti.⁴⁶⁴ Özal'ın muhafazakâr olmasına rağmen

⁴⁶¹ Darbeden önceki Demirel hükümeti döneminde Özal'ı savunan ABD'li diplomatlar, darbenin ardından da Özal'ı desteklemeye devam ettiler. 12 Eylül darbesinin ardından kurulan kabinede Özal'a yer verilmesinin ABD elçiliğinde yarattığı olumlu havayı Newberry şu sözlerle ortaya koymaktadır: “1980 Eylül'ünü çok içinden, Amerikan büyükelçisinin yanı başında yaşadım. Başbakan Ulusu'nun kabinesi açıklanıp da Özal'ın ekonomik işlerden sorumlu başbakan yardımcısı olarak adının okunduğu zaman nasıl bir ferahlama yarattığını görmeliydiniz! Ankara'daki Amerikan makamlarının çektiği 'oh!'un sesi, duyulabilecek kadar yüksekti” (Cemal, 2013, s. 21).

⁴⁶² Ufuk Güldemir, **Texas-Malatya**, Ankara, Tekin Yayınevi, 1992, s. 28-29.

⁴⁶³ Ahmad, 2009, s. 223.

⁴⁶⁴ Bu başyazıda şu ilginç ifadeler de yer almaktaydı: “Seçimlere katılan üçüncü ve bizim hesaplarımıza en uygun parti ise eski başbakan yardımcısı Turgut Özal'ın liderliğindeki Anavatan Partisi'dir... Amerikan diplomasisinin Türk generallerinden bilmelerini kesinlikle istedikleri nokta şudur: toplumda bir gerginlik yaratılmadan, seçimlerde Özal'ın partisinin kazanması, demokrasiye erken dönüş için esen bir ümit rüzgarıdır. Amerikan Dışışleri Bakanlığı, bu işin üstesinden gelinmesini dikkatle izlemektedir” (Cemal, 2013, s. 35-36).

radikal bir İslamcı olmaması, ekonomik olarak liberalizme bağlı olması ve ulusal ve uluslararası finans çevreleriyle yakın ilişkisi onu Batı'nın gözünde değerli kılmaktaydı.⁴⁶⁵

2.3.4. Anavatan Partisi İktidarı Dönemindeki Siyasi ve Ekonomik Gelişmeler

Turgut Özal'ın Başbakanlığı ve devamındaki Cumhurbaşkanlığı dönemleriyle ilgili altı çizilecek en önemli hususlardan biri Türkiye'nin bu dönemde geçirdiği neoliberal dönüşümdür. ABD'de Reagan ve Birleşik Krallık'ta Thatcher ile somut bir şekilde uygulamaya konan neoliberalizm, gelişmekte olan ve dış borç ile boğuşan ülkelere IMF ve Dünya Bankası'nın ekonomik yardımlarının koşulu olarak sunuldu ve böylelikle yayılma olanağı buldu.

1970'li yılların sonunda büyük bir dış borç ve döviz kıtlığı ile boğuşan Türkiye için de dışarıdan gelecek ekonomik yardım olmadan krizden çıkmak mümkün görünmüyordu. Uluslararası finansal kuruluşlar, yabancı bankalar ve Batılı devletler, yapacakları yardım için öncelikle IMF ile anlaşılmasını şart koşmuştu ve bu da neoliberalizmin Türkiye'de kabulü anlamına gelmekteydi. Bu noktada Turgut Özal hem iş dünyasıyla olan yakın ilişkileri hem de ekonomik liberalizme bağlılığıyla ön plana çıkmıştı. Bunların ötesinde, Turgut Özal'ın muhafazakâr çevrelerle olan bağı da ona iç siyasette başka avantajlar getirmekteydi.

⁴⁶⁵ İlhan Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt II:1980-2001)**, 14. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013a, s. 49.

Ekibi ile birlikte 24 Ocak Kararlarının hazırlayıcılarından olan Özal, askeri yönetim döneminde de hükümette görev almışsa da 1983 seçimlerinden tek başına iktidar ve Başbakan olarak çıktıktan sonra düşündüklerini daha büyük ölçekli uygulama olanağı buldu. Özal'ın iktidarında ihracat odaklı büyümeye ve neoliberal anlayışa uygun olarak devletin bir anlamda yeniden yapılandırılması söz konusu olacaktı. Ayrıca Özal'ın genel olarak yönetim tarzı da ilginç gelişmelerin ortaya çıkmasına yol açacaktı.

Özal'ın yönetim tarzını değerlendiren Öniş, onun her ne kadar liberal ekonomiye bağlı olsa da neoliberalizmin görüşlerine paralel biçimde temsili kurumları önemsemediğini ve serbest piyasa önünde engel teşkil edebilecek düzenlemelere sıcak bakmadığını ifade etmektedir. Bu noktada Özal'ın kararları ile Reagan ve Thatcher'inkiler arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Özal, ekonominin serbest piyasa tarafından şekillenmesine engel olabilecek çıkar gruplarını ve bürokrasiyi dikkate almadı ve partisinin TBMM'de sahip olduğu güce rağmen Kanun Hükmünde Kararnameler ile fazla tartışılmadan, hızlı bir biçimde yasal düzenlemeler yapmaya gayret etti.⁴⁶⁶

Bürokrasideki devletçi zihniyet ile sık sık karşı karşıya gelen Özal, kurumlar bazında da birtakım değişikliklere gitti. Özelleştirme İdaresi ile Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığının da aralarında bulunduğu çeşitli kurumlar kuran Özal, özelleştirme ve ticaretin serbestleştirilmesi gibi konuları DPT ve Maliye Bakanlığı gibi daha devletçi bürokratik kadrolara sahip kurumları dışarıda bırakarak ele almak istedi. Bu bağlamda genç ve uluslararası iş çevreleriyle yakın ilişkilere sahip olan ve kamuoyunda “Özal'ın prensleri” olarak adlandırılan yeni isimler ön plana çıkmaya başladı.⁴⁶⁷

⁴⁶⁶ Ziya Öniş, “Turgut Özal and His Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective”, *Middle Eastern Studies*, Cilt 40, Sayı 4, 2004, s. 120.

⁴⁶⁷ *Ibid.*, s. 120-121.

Özal, DPT içinde de kurumu dönüştürecek değişiklikler yaptı. Demirel hükümeti döneminde Başbakan Yardımcısı ve DPT Müsteşar Vekili iken Kurumun sol kadrolarının sözleşmelerini yenilemeyen veya fesheden Özal, Başbakan olduğunda kardeşi Yusuf Bozkurt Özal'ı Müsteşar olarak atadı. Ayrıca DPT'nin karar alımında etkin olan Yüksek Planlama Kurulunun yapısını değiştirdi ve teknokratlar ile siyasetçiler arasındaki dengeyi siyasetçilerin lehine bozdu.⁴⁶⁸

Özal'ın kendine has uygulamalarından biri de fon uygulamalarına ilişkindir. Bütçenin dışında olan ve bir kısmı demokratik denetimden uzak olan fonlar Özal'ın uygun gördüğü harcamalar için kullanıldı. Öte yandan bunun aslında mali disiplini erozyona uğratan bir uygulama olduğunun altına çizmek gerekir.⁴⁶⁹ Tekeli'nin de dikkat çektiği üzere “1981 yılında fonların toplam büyüklüğü, milli gelirin %1,3 iken, 1990'da milli gelirin %11,3'üne yükselmiş bulunuyordu”.⁴⁷⁰

24 Ocak Kararları çerçevesinde başlayan neoliberal programın yeterince etkisini gösteremediği konulardan biri de KİT'lerin durumuna ilişkindi. Her ne kadar üretilen ürünlere zam yapılmış olsa da bu kuruluşların özelleştirilmesi veya ekonomideki rolünün azaltılması hedefine ulaşamadı.⁴⁷¹ Nitekim 1980'li yıllarda 3 özel şirket daha KİT bünyesine katıldı ve sayıları 39'u bulan KİT'lerden sadece 4'üne yönelik kayda değer bir özelleştirme girişimi yapıldı. KİT'lere dair devlet açısından olumlu bir gelişme ise, zamların da büyük etkisiyle, gelirlerin önemli oranda artmasıydı.⁴⁷² Öte yandan imalat sanayisinde kamunun payı düşse de devletin altyapı yatırımlarındaki

⁴⁶⁸ Tekeli, 2017, s. 35-36.

⁴⁶⁹ Öniş, 2004, s. 120-121.

⁴⁷⁰ Tekeli, 2017, s. 25.

⁴⁷¹ Bunda KİT'lerde çalışan sayısının fazlalığının karar alıcılar için siyasi maliyet oluşturmaması, KİT'lerin kâr etmeye başladıktan sonra satılmasının daha rasyonel olacağının düşünülmesi ve çeşitli hukuki engeller etkiliydi (Pamuk, 2018, s. 268).

⁴⁷² John Waterbury, “Export-Led Growth and the Center-Right Coalition in Turkey”, **Comparative Politics**, Cilt 24, Sayı 2, 1992, s. 136.

artış, 1980’lerin sonuna dek kamu yatırımlarının yüksek düzeyde seyretmesine neden oldu.⁴⁷³

24 Ocak Kararları uyarınca benimsenen ihracata dayalı büyüme modeli ise uluslararası alanda desteklenen ve Özal’ın da kararlı biçimde devam ettirdiği ekonomi politikasının temelini teşkil etmeye devam etti. Bu bağlamda ihracatçılara sağlanan döviz tutma olanağının kapsamı genişletildi ve ihraç edilen ürünlerdeki ithal ara mallar ithalat vergisinden muaf tutuldu. Askeri yönetim döneminde ihracatçılara verilmeye başlanan kredi sübvansiyonları ve vergi iadesi gibi teşvikler de belirli bir süre devam etti.⁴⁷⁴

Ancak bu teşviklerin “... ticari değeri olmayan mal ihraç etme, fiyatı veya miktarı şişirerek, sahte belge düzenleyerek ...” sistemi suistimal eden ve hayali ihracat olarak adlandırılan uygulamaya kapı açtığını belirtmek gerekir. Nitekim IMF de 1984-1987 yılları arasında Türkiye’nin OECD ülkelerine yaptığı ihracatın dörtte biri civarının hayali ihracat olduğunu belirtmektedir.⁴⁷⁵ Nihayetinde hayali ihracatın toplumda yarattığı tepki, dış ticaret şirketlerine verilen teşviklerin büyük kısmının kaldırılmasını beraberinde getirdi.⁴⁷⁶

Bunun yanında, ithalata yönelik de kimi düzenlemeler yapıldı. Serbest bölge ve gümrüksüz antrepo kurulması yönünde kararlar alınırken, genel olarak dış ticaretteki bürokratik prosedürün azaltılması için çalışıldı.⁴⁷⁷ Ayrıca ithalatta kotalar büyük ölçüde kaldırılırken, gümrük vergilerinde de indirimle gidildi.⁴⁷⁸ Türkiye’nin 1980’li yıllardan sonraki dış ticaret performansına bakıldığında özellikle işçilerin maaşlarının düşük tutulmasının üretim maliyetlerini azaltarak uluslararası pazarlardaki rekabet gücünü

⁴⁷³ Buğra, 2016, s. 208.

⁴⁷⁴ Kepenek ve Yentürk, 2014, s. 204.

⁴⁷⁵ Tekeli, 2017, s. 29.

⁴⁷⁶ Buğra, 2016, s. 215.

⁴⁷⁷ Kepenek ve Yentürk, 2014, s. 204.

⁴⁷⁸ Boratav, 2016a, s. 157.

artırdığını vurgulamak gerekir.⁴⁷⁹ Öte yandan ihracat rakamlarında önemli bir artış gözlenirse de üretim girdilerinde ithal mallara olan ihtiyaç sonlandırılmadı ve bu da cari açık sorununun sürmesine sebep oldu. Nitekim 1979 yılında 2,8 milyar dolar olan dış ticaret açığı, 1991 yılına gelindiğinde 7,5 milyar dolara yaklaşmıştı.⁴⁸⁰ Bu sorunun devam etmesi, ekonominin uluslararası finans çevreleri karşısındaki kırılganlığını da beraberinde getiriyordu.⁴⁸¹

TÜSİAD'ın da dış ticaret politikasına yönelik eleştirileri bulunuyordu. 24 Ocak Kararlarından önce ihracat odaklı büyümeye yönelik olumlu görüşlere sahip olan TÜSİAD içindeki bir grubun çıkarları, dış ticaretteki serbestleşmenin ithalatı da kapsamıyla zarar görmeye başladı. Korumacı ekonomik duvarların ardında iç pazarda kolaylıkla tüketici bulunan yerli üreticiler, özellikle ithalattaki hızlı serbestleşmeden rahatsızdı. Bu bağlamda, 1986 yılında yayımladıkları raporda şu ifadeler yer almaktaydı:

“Birçok sanayileşmiş ülke kendi standartlarına uymadığı için Türk mallarını hudut kapılarında bekletirken bizim aynı ülkelerin mallarını herhangi bir standart uygulamadan ve taviz almadan iç pazara sokmamız uluslararası ticarete oyunun kurallarına yeterince aşına olmadığımızı vurgulamıştır.

Tüketicinin korunması, zorunlu ulusal standartlar konulması veya anti-tröst yasalarla sonuç alınması denenmeden iç pazarın ilgili özel sektör kuruluşlarının görüşleri dahi alınmadan ithalata açılması, tediye muvazenesinin daha süratle düzelmesini yavaşlatmış ve bir anlamda döviz kaynaklarının israfına neden olmuştur.”⁴⁸²

İthalattaki hızlı serbestleşmeye yönelik eleştirilerde, kimi sektörlerde AET'den dahi daha liberal bir rejim benimsendiği ifade edilmekte ve 1980'de %13,8 olan ithalatın Gayrı Safi Yurt İçi Hasıla'ya oranının 1985 yılına gelindiğinde %23,3'e çıktığına dikkat çekilmekteydi. Bu noktada özellikle tüketim mallarının ithalatındaki artışa vurgu yapılmış ve bunun yerli üreticiler üzerindeki olumsuz etkilerine

⁴⁷⁹ Kepenek ve Yentürk, 2014, s. 292.

⁴⁸⁰ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), **İstatistik Göstergeler (1923-2009)**, Ankara, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, 2010, s. 434.

⁴⁸¹ Boratav, 2016a, s. 163.

⁴⁸² TÜSİAD, **Dış Ticaret Raporu: İthalat ve İhracatta Sorunlar ve Öneriler**, İstanbul, 1986, s. II.

değnilmiştir.⁴⁸³ TÜSİAD'ın bu meseleye dair önerisi ithalattaki serbestleşmenin kademeli ve uzun vadeli bir strateji çerçevesinde uygulanmasıydı.⁴⁸⁴

Bununla birlikte, TÜSİAD'ın raporunda ihracatta yaşanan artışa da yer verildi ve 1980-1985 yılları arasında dünya ihracat hacmi azalırken, Türkiye'nin ihracat hacminin yıllık ortalama büyüme hızının %22,3 olduğunun altı çizildi. Aynı dönemde sanayi ürünlerinin ihracat içindeki payı da %36'dan %75,3'e çıktı. Özellikle dokuma, demir-çelik, deri ve kösele, makine gibi ürünlerde büyük artış yaşandı.⁴⁸⁵

Bu noktada altı çizilmesi gereken bir husus Türkiye'nin 1980'li yıllarda ihracatta kaydettiği artışta 1980-1988 yılları arasında yaşanan İran-Irak Savaşı'nın göz ardı edilemeyecek bir öneme sahip olduğu gerçeğidir. Askeri harcamalarındaki artış sebebiyle ihtiyaç duydukları pek çok ürünü Türkiye'den ithal etmek zorunda kalan bu iki ülke, Türkiye için Orta Doğu'nun, Avrupa'nın dahi önünde yer alan bir ihracat pazarı hâline gelmesine katkıda bulundu.⁴⁸⁶

ANAP Hükümetleri döneminde sadece ticaret değil finans sektöründe de daha serbest bir rejim benimsenmesi adına yasal düzenlemelere gidildi. Ticari bankaların döviz kullanmalarına ilişkin sahip oldukları yetkiler genişletildi ve Türkiye'de ikamet eden kişilerin döviz mevduat hesabı açabilmelerine izin verildi. Bu düzenlemenin bir amacı da insanların sahip olduğu dövizlerin ekonomik döngüye girmesini sağlamaktı. Ayrıca iç borçlanma senetleri vasıtasıyla devletin bankalardan ve özel kişilerden gelir elde etmesinin önü açıldı ve bu durum özellikle ilerleyen yıllarda mali disiplinden kopuşu hızlandırdı. 1989 yılında ise devletin dış borç edinmesini kolaylaştırmak amacıyla, yabancı sermayenin ülkeye giriş-çıkışı önündeki engelleri kaldıran 38 sayılı kararname yayınlandı. Sağlam bir mali yapı oluşturulmadan Türkiye'yi finansal

⁴⁸³ **Ibid.**, s. IV-V.

⁴⁸⁴ **Ibid.**, s. VII.

⁴⁸⁵ **Ibid.**, s. VI.

⁴⁸⁶ Pamuk, 2018, s. 269.

küreselleşme sürecine dahil eden bu düzenleme ülke ekonomisini dış etkilere daha duyarlı hâle getirecekti.⁴⁸⁷

ANAP Hükümetlerinin ekonomi politikasının bilançosunu çıkartırken en başta vurgulanması gereken husus, Turgut Özal'ın birtakım avantajlara sahip olduğudur. Nitekim Pamuk, askeri rejimin varlığının ve eski siyasetçilere koyduğu yasakların ANAP'ın siyaset sahnesinde yükselmesine zemin hazırladığını, uluslararası kuruluşlar ve bankalar ile Batı'daki devletlerden gelen desteğin de Özal'ın ön plana çıkmasını kolaylaştırdığını belirtmektedir.⁴⁸⁸

24 Ocak Kararlarından sonra 1980'li yıllarda ekonomide ve bilhassa da sanayideki büyüme incelendiğinde, bu büyümenin 1970'lerin sonundaki kriz yıllarında atıl kalmış kapasitenin kullanıma geçilmesi ile sağlandığı dikkat çekmektedir. Zira, bu dönemde sanayi alanındaki yatırım oranı 1978'de %29 iken, 1988'e gelindiğinde %16'ya düşmüştü.⁴⁸⁹ Sanayiye yapılan yatırımlardaki düşüşte yüksek faizlerden ve dış ticaret teşviklerinden faydalanan ihracatçı şirketlerin kardan önemli paylar almasının etkisi bulunmaktaydı. Boratav'ın ifadesiyle, “Bu dönem, burjuvazi içinde, ‘paramı, altına mı, dövize mi, tahvile mi, emlaka mı, mevduata mı, hisse senedine mi yatırayım?’ sorusunun, ‘hangi alana üretken yatırım yapayım?’ sorusunun önüne geçtiği yıllar olma özelliği de taşımaktadır”.⁴⁹⁰ Yeldan, bu durumun özellikle 1988 yılı sonrasında ekonomik sorunların derinleşmesine sebep olduğunu belirtmektedir.⁴⁹¹

24 Ocak Kararlarının önemli bir özelliğini teşkil eden düşük ücret politikası da 1980'li yıllar boyunca etkisini gösterdi ve “imalat sanayi verilerinden hesaplanan reel ücretlerin 1978/79 ile 1988 arasında toptan fiyatlara göre %29, tüketici fiyatlara göre

⁴⁸⁷ **Ibid.**, s. 267-269.

⁴⁸⁸ Pamuk, 2018, s. 273.

⁴⁸⁹ Boratav, 2016a, s. 164; Şenses, 2017, s. 73.

⁴⁹⁰ Boratav, 2016a, s. 171.

⁴⁹¹ Erinç Yeldan, “Üretim, Bölüşüm ve Büyüme Dinamikleri Açısından 80'li Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, Schink ve Tonak (der.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 2013, s. 96.

%32 oranında” gerilediği görüldü. Tarıma verilen teşviklerde de kayda değer bir düşüş yaşandı ve 1978-1988 arasındaki 10 yıllık süreçte tarımsal katma değer içindeki destek alımlarının değeri %12,2’den %5,5’e düştü. Aynı dönemde tarım ticaret hadlerindeki düşüş ise %40’a yakındı.⁴⁹²

Yeni dönemin temelini oluşturan ihracat ise izlenen ekonomi politikası ve teşviklerin de etkisiyle hızla arttı. Nitekim 1979 yılında 2,2 milyar dolar olan toplam ihracat, 1991 yılına gelindiğinde 13,5 milyar dolara ulaştı. Ayrıca 1979 yılında ihracatın Gayrisafi Milli Hasıla’ya (GSMH) oranı %2,6 iken, 1991 yılında bu oran %9’u buldu. Bu süreçte, ihracatta sanayi ürünlerinin ağırlığı da tarım ürünlerinin aleyhine artış gösterdi. 1979 yılı ihracatında tarımın ağırlığı %57,8 ve sanayinin %35,8 iken; 1991 yılında tarımın oranı %17,4’e düşmüş, sanayinin ise %79,7’ye yükselmişti.⁴⁹³ Ancak bu husustaki sorun sanayi ürünlerinin niteliğiydi. Özellikle yeni teknoloji ürünlerin üretimi ve ihracı noktasında istenen gelişim sağlanamadı.

Pamuk da Özal’ın ekonomi politikasındaki sorunlara değinirken, onun döneminde ekonomide genel olarak serbestleşme yaşansa da tüketiciyi koruyan ve rekabeti sağlayan yasal düzenlemeler ile kurumların tesis edilmediğini vurgulamaktadır. Özal döneminde alınan kararlar sık sık değiştirilmekteydi ve hem kişisel ilişkiler hem de siyasi çıkarlar bu değişikliklerde etkiliydi.⁴⁹⁴ Bu durum istikrarsızlık yaratıp yatırımcıların önlerini görememelerine neden oluyor, yüksek faizin de etkisiyle sanayi yatırımları yerine bankacılık ve finans sektöründen kolay para kazanmak daha cazip hâle geliyordu.

Sanayi alanında istenen gelişimin sağlanamaması ihracat odaklı büyüme politikasına da zarar vermekteydi. 24 Ocak Kararları ile ücretlerin düşürülmesinin, karı

⁴⁹² **Ibid.**, s. 166-167.

⁴⁹³ TÜİK, 2010, s. 432, 434, 439.

⁴⁹⁴ Pamuk, 2018, s. 273.

ve uluslararası pazarlardaki rekabet gücünü artıracakı düşünölmüşü. Ancak ücretlerin üretim maliyeti içindeki payı sanayi sektöründe %20'den fazla değildi. Üretim teknolojisi ve örgütlenmesinde gelişme kaydedilememesi üretim maliyetinin ve rekabet gücünün hedeflenen seviyelere çekilmesini engelledi. Ayrıca ücretlerin düşük olması, özellikle nitelikli çalışanların yurt dışına gidişini teşvik etti ve ülkede kalanların da refahı ile verimini azalttı.⁴⁹⁵

Faizlerin yüksekliğı de üretim maliyetini artıran bir faktördü ve yeni teknoloji gerektiren alanlara yatırım yapılmasının önüne geçerek katma değeri yüksek ürünlerin üretimine geçilmesine engel oldu. İhracatı artırmak için sıklıkla devalüasyon yapılması ise başka bir sorundu. Üretim için gereken ara mallarının kayda değerk kısmının ithalat ile karşılandığı düşünöldüğünde, devalüasyonların ihracat hacminin hedeflenen düzeye ulaşamamasında pay sahibi olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır.⁴⁹⁶

24 Ocak Kararları ile birlikte ihracat odaklı büyüme modeline geçilmiş olsa da 1980'li yıllarda Türkiye'de bir ihracatçı burjuvazinin oluştuğunu söylemek zordur. Özellikle GATT'ın bu konudaki düzenlemeleri ve IMF'nin talepleri ilerleyen yıllarda ihracat teşviklerine darbe vurdu. İhracat odaklı çalışan iş insanları da turizm gibi farklı sektörlere yönelmek durumunda kaldı. Ayrıca ihraç edilen ürünler de emek yoğun ve katma değeri düşük ürünler olmayı sürdürdü.⁴⁹⁷

Bu noktada "ihracat teşvik edilirken ekonomide liberalleşme gerekli miydi?" şeklinde bir soru sorulabilir. Yalman, bu hususta 1970'li yıllarda ihracat odaklı kalkınma ile kaynakların piyasa merkezli dağıtımını arasında bağ olduğuna yönelik

⁴⁹⁵ Kepenek ve Yentürk, 2014, s. 200-201.

⁴⁹⁶ **Ibid.**, s. 201-203.

⁴⁹⁷ Yalman, 2009, s. 278.

görüŖün hâkimiyetine dikkat çekmektedir. Bu dönemde İİS pek çok geliŖmekte olan ülkenin sorunlarının sebebi olarak görölmekteydi.⁴⁹⁸

Ayrıca Güney Kore ve Brezilya gibi başarı örneklerinin ihracat odaklı büyüme modelini takip ederken devletin sadece iç pazarı koruduğu değil, bir yandan da kaynakların üretim amaçlı dağıtımında rol oynamayı sürdürdüğü gerçeği göz ardı edilmekteydi. Doğu Asya'daki devletlerin ekonomik başarılarına dair çalışmalar ancak 1980'li yılların ortalarından itibaren hız kazandı ve 1970'lerin sonunda büyük bir siyasi ve ekonomik krizle boğuşan Türkiye'ye katkı sağlayamadı.⁴⁹⁹

2.3.5. Neoliberal Türkiye'de Birikim Stratejisi ve Hegemonya Projesi

Neoliberal dönüşüm gerçekleştiren Türkiye'de benimsenen birikim stratejisi ve hegemonya projesine ilişkin bir analizden önce genel olarak literatürde devlet-sınıf ilişkileri bağlamındaki tartışmalara yer vermekte fayda vardır. Tezin kapsamı ve amacı gereği tüm savları ele almak mümkün değildir. Ancak özellikle literatürde yaygınlık kazanmış bazı görüşlere değinmek gerekir.

Türkiye'de devlet-sınıf ve özellikle devlet-burjuvazi ilişkilerini irdeleyen çalışmalar genellikle devleti özerk bir konumda algılamaktadır. Heper, Osmanlı döneminde devletin güçlü, sivil toplumunsa zayıf bir pozisyonda bulunduğunu belirtmektedir. Bu durumun Cumhuriyet döneminde de değişmediğini savunan Heper; farklı çıkarlara sahip sınıfların varlığına pek sıcak bakılmadığını, yukarıdan düzenlemeci bir yaklaşımın hâkim olduğunu ve sivil toplum örgütlerini yönetime dahil

⁴⁹⁸ **Ibid.**, s. 244.

⁴⁹⁹ **Ibid.**, s. 244-245.

etmek gibi bir anlayışa sahip olunmadığını ileri sürmektedir. Heper, 1980’li yıllarda da bu durumda bir değişiklik yaşanmadığı görüşündedir.⁵⁰⁰

Kalaycıoğlu da benzer şekilde 1980’lerde Özal’ın çıkar grupları ile görüş alışverişi yapmaktan ziyade talimat verme vasıtasıyla hiyerarşik bir ilişki kurduğundan bahsetmektedir. Burjuvazinin, ekonomi politikalarının karar verme mekanizmalarında ya çok sınırlı yer aldığını ya da hiç yer almadığını ifade eden Kalaycıoğlu, TOBB’un kendi yapısını ilgilendiren konularda dahi devletin TOBB’a danışmadan karar aldığına değinmektedir.⁵⁰¹

Buğra da iş insanlarının varlıklarını korumak ve büyütme için devlet ile iyi ilişkiler geliştirmek zorunda kaldıklarını savunmaktadır. Devletin istikrarsız politikaları ve müdahaleleriyle oluşturduğu belirsizlik ortamının burjuvaziyi devlete karşı edilgen bir pozisyon benimsemeye zorladığını ifade eden Buğra, bu durumun iş çevrelerinin uzun vadeli ve üretkenliği artıracak yatırımlardan kaçınmalarına yol açtığını ileri sürmektedir.⁵⁰²

1980’lerin ikinci yarısında TÜSİAD ile hükümet arasında gerginliklerin yaşandığına dikkat çeken Buğra, özellikle genç iş insanlarının hükümeti eleştirirken daha cesur davrandıklarını ifade etmektedir. Buğra’nın tespitine göre, iş insanları hükümetin ekonomi politikasını beğenmeseler dahi açıkça eleştiri getirmekten kaçınıyorlardı. Bunda devlet ile iş yapıyor olmalarının da etkisi vardı. Bununla birlikte

⁵⁰⁰ Metin Heper, **Türkiye’de Devlet Geleneği**, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2006; Metin Heper, “The State and Interest Groups with Special Reference to Turkey”, Heper (ed.), **Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience**, 1991a, s. 3-23; Metin Heper, “Interest Group Politics in post-1980 Turkey: Lingering Monism”, Heper (ed.), **Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience**, 1991b, s. 163-176.

⁵⁰¹ Ersin Kalaycıoğlu, “Commercial Groups: Love-Hate Relationship with the State”, Heper (ed.), **Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience**, 1991, s. 79-87.

⁵⁰² Ayşe Buğra, **Devlet ve İşadamları**, 10. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.

Buğra, durumun sadece bununla sınırlı olmadığını, ANAP'ın özel sektörü destekleyen politikalarına duyulan minnetin de etkisinin bulunduğunu savunmaktadır.⁵⁰³

Yalman, devlet-toplum ilişkisine dair literatürde hâkim olan bu algıyı “muhalif ama hegemonik”⁵⁰⁴ olarak tanımlamaktadır. Yalman, sivil toplumun gelişip olgunlaşmasına engel olarak görülen devletin, bir yandan da piyasa ekonomisinin kurulmasında ve krizlere rağmen sürdürülmesinde oynadığı rolün göz ardı edilmesini eleştirmektedir. Bu bağlamda, Türkiye’de burjuvazi sınıfının egemen sınıf hâline gelememesini devlete olan bağımlılığı ile değil madun sınıflara yeterli tavizleri verme noktasındaki isteksizliği ile açıklamaktadır.⁵⁰⁵

Bununla birlikte, 1960-1980 yılları arasında ithal ikameci sanayileşme modelinin eşlik ettiği Keynesyen refah devletinin bir sınıf uzlaşısına zemin hazırladığını iddia etmek mümkündür. Nitekim, söz konusu dönemde kalkınma ve sosyal adalet gibi kavramların ön planda olduğu tek uluslu bir hegemonya projesi takip edilmiştir. Ayrıca bu yapının uluslararası konjonktür ile uyumu, belirli bir süreliğine de olsa istikrarın korunmasına olanak sağlamıştır.

Ancak 1970’li yıllar ile birlikte Batı’da yaşanan ekonomik durgunluk, alternatif birikim stratejileri ve hegemonya projelerinin önem kazanmalarına neden olmuştur. Bu hususta aslında daha önceki yıllarda ortaya konmuş olan neoliberalizm, kazanımları tehlikeye giren sermaye sınıfı tarafından benimsenip uygulamaya konabilmiştir. Türkiye’de de 1970’li yılların sonunda göz ardı edilip kısa vadeli çözümlerle

⁵⁰³ **Ibid.**, s. 338-341.

⁵⁰⁴ Yalman bu tanımlamayı şu şekilde açıklamaktadır: “Söylemin *muhalif* olması ya da öyle bir iddia ile ortaya çıkması, Osmanlı’dan bu yana değişmediği varsayılan, toplumdan kopuk, toplumun taleplerine duyarsız ve ona hükmeden, gücü kendinden menkul bir devlet imgesine karşı tavrı almasından; *hegemonik* olması ise, gerek bu imgeyi gerçekliğin kendisi gibi göstermedeki başarısından, gerekse de piyasa ve sivil toplumu bireysel özgürlüklerin gerçekleştirildiği, devletten bağımsız olarak var olan alanlar sunduğu ölçüde, kamuoyunun oluşumunu belirleyen bir nitelik kazanmasından kaynaklanmaktadır” (Galip L. Yalman, “Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist Bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi?”, **Praksis**, Sayı 5, 2002, s. 7-8 (vurgular yazara aittir).

⁵⁰⁵ **Ibid.**, s. 1-2, 7, 9.

ertelenemeyecek hâle gelen ekonomik kriz, neoliberalizmi yaymak isteyen uluslararası kurumların ve kazanımları tehlikeye giren Türkiye’deki burjuvazi sınıfının ön ayak olmasıyla yeni bir ekonomik modele geçilmesine yol açmıştır. Bu dönüşüm Türkiye’deki gelir bölüşümünde de önemli etkiler yaratmıştır.

24 Ocak Kararları ile birlikte benimsenen neoliberal politikaların en önemli ayaklarından biri kamu harcamalarının azaltılması, ücretlerin düşürülmesi ve iç talebin daraltılmasıydı. Böylelikle üreticilerin ihracata daha fazla yöneleceği düşünülüyordu. Nitekim Demirel hükümetinin ardından gerek askeri yönetim gerekse de zaten 24 Ocak Kararlarının baş mimarı olan Turgut Özal, ücret politikalarını neoliberal düzlemde devam ettirdi.

Pamuk, özellikle sendikaların darbeden sonra kapatılmasının ve daha sonra da yapılan yasal düzenlemelerle etkinliklerinin azaltılmasının ücretlerin gerilemesinde büyük önem taşıdığına vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda, tarım kesiminin 1960’lı yıllardan itibaren devletten aldığı destekteki düşüş, 1980’li yıllarda hızlanarak devam etti. Ekonomik krizin henüz tam olarak etkisini göstermediği 1977 yılından sonraki 10 yıllık süreçte reel ücretlerde %34’lük bir düşüş yaşandı.⁵⁰⁶ Yalman ise bu veriye ek olarak 1970’li yıllar ile 1980’li yıllar arasında üretim açısından verimliliğin artmadığını, dolayısıyla 24 Ocak Kararlarından önce düşük üretim seviyesi için işçi ücretlerini mazeret gösteren işverenlerin dayanak noktalarının zayıf kaldığını ve iddia edilenin aksine uluslararası rekabetin sermaye sınıfı için asıl amaç olmadığını iddia etmektedir.⁵⁰⁷

İşçi sınıfının düştüğü zor durumda, darbenin ardından DİSK’in kapatılması ve tek sendika konfederasyonu olarak etkinliği sorgulanan Türk-İş’in kalması da önemli bir etkendi. Ayrıca 1982 Anayasası’nda, iş insanlarının aksine işçilerin siyasi partiler ile

⁵⁰⁶ Pamuk, 2018, s. 271-272.

⁵⁰⁷ Yalman, 2009, s. 317.

doğrudan bağlantısının engellenmesi de işçilerin siyasi kararlar üzerindeki ağırlığını azalttı. Darbenin ardından yönetime gelen askeri rejim ve devamında da ANAP, işçilerin ücretlerini düşük tutmaya çalıştı ancak oluşacak tepkiyi önlemek için işsizliğin artmasına engel olmaya gayret etti. Bununla beraber, işverenler doğal olarak yeni işçiler istihdam etmekte isteksiz davrandılar ve işçilerin azalan kolektif gücü de bunu kolaylaştırdı.⁵⁰⁸

Ücretlerin baskılanması ve bu nedenle halkın alım gücünün düşmesi, benzer politikalar izleyen diğer ülkelerde olduğu gibi devletin meşruiyetinin ekonomik ayağını aşındırmaktaydı. Türkiye’de iktidarda bulunan ANAP hükümetleri, özellikle dar gelirli kesime yönelik sağladıkları düzensiz yardımlarla hem sistemin meşruiyetini hem de partinin oy tabanını muhafaza etmeye çalıştılar. Bu amaçla özellikle belediyeler vasıtasıyla gecekondu tapu verilmesi, imar affına ve plana dayanmayan imar izinlerine onay verilmesi gibi araçlar kullanıldı. Boratav’ın ifadesiyle, “Böylece, sınıf tabanlı ekonomik taleplere ... karşı katı ve ödünsüz bir çizgi izlenirken, aynı kitleleri ‘kentli, gecekondu, yoksul ve tüketici’ özellikleriyle tatmin etmeye çalışan bir strateji ANAP’ın bölüşüm politikalarına egemen olmuştur”.⁵⁰⁹

Dar gelirli kesimi merkeze alan harcamalarda özellikle toplu konut fonu ve kamu ortaklığı fonu ön plana çıktı. 1988’de bu iki fonun hacmi 2,1 milyar dolara kadar ulaştı. Bu husustaki önemli bir ayrıntı da fonlar için TBMM’nin onayının gerekmiyor oluşu ve çok azının Yüksek Denetleme Kurulu tarafından inceleniyor oluşudur. Bu durum siyasi ve ekonomik etkenlerin fonların kullanımını etkilemesine açık kapı bırakıyordu.⁵¹⁰

⁵⁰⁸ Ziya Öniş ve Steven B. Webb, “Political Economy of Policy Reform in Turkey in the 1980s”, **Policy Research Working Paper Series 1059**, 1992, s. 18.

⁵⁰⁹ Boratav, 2016a, s. 155.

⁵¹⁰ Waterbury, 1992, s. 134.

1983 seçimlerinde MDP ile ANAP arasında bölünmüş olan burjuvazi ilerleyen yıllarda sermayenin çıkarlarını korumaya özen gösteren ANAP'ın arkasında toplandı. Ancak 1987 yılından sonra burjuvazinin ANAP'a yönelik eleştirileri başladı. Özellikle yüksek faiz oranları, bankası olmayan sanayicileri zor durumda bırakmış ve bu da şikayetlere yol açmıştı. Sanayicilerin bir kısmı da kolay para kazanmak için finans sektörüne geçmişti. Bu durum bir yandan işsizliği de tetiklemekteydi. Dolayısıyla bu dönemde özellikle sanayiciler ile finans sektöründe faaliyet gösterenler arasında bir çıkar kavgası mevcuttu.⁵¹¹

Burjuvazinin bir başka şikâyeti de karar alma mekanizmasına ilişkindi. Ekonomiye dair alınan kararların merkezdeki birkaç kişi tarafından, katılımcı olmayan bir şekilde alınması eleştiri konusu olmaktaydı. Ayrıca ekonomiye dair alınan kararlarda iktidara yakın grupların kayırdığı ve bunun ekonomideki istikrarı bozduğu düşüncesi mevcuttu.⁵¹² Her ne kadar genel olarak devlet, sermaye sınıfını koruyorduysa da verilen imtiyazların ve sağlanan teşviklerin sürekli değişmesi ve bir plan dahilinde sağlanmaması, sanayi ve finans sektörlerinde yatırımlarda bulunacak sermaye sahiplerinin önlerini görememelerine neden olmaktaydı.

Neoliberal Dönem'e geçiş yapılan 1980'li yıllara dair genel bir değerlendirme yapan Öniş ve Şenses; ihracat odaklı büyümeye uyum sağlayan iş çevrelerinin, neoliberal programa bağlı olan ve genellikle bu programın başarılı olacağına inananların ve Özal döneminde göreve gelmiş olan bürokratların Türkiye'deki neoliberal koalisyonun ana unsurlarını oluşturduğunu belirtmektedir. Bu gruba özellikle yüksek faizlerden önemli karlar elde eden ve finans sektöründe faaliyet gösteren iş insanlarını da eklemek mümkündür. Öte yandan, yeni modele uyum sağlayamayan iş insanları, özellikle DPT temelli olmak üzere devletçi yaklaşımı benimsemiş olan eski bürokratlar

⁵¹¹ Boratav, 2016, s. 83-87.

⁵¹² Yalman, 2009, s. 331.

ve alım gücünde büyük düşüş yaşayan işçi sınıfı ise bu dönüşümden zarar görenler oldu.⁵¹³

Daha önce de belirtildiği üzere, Türkiye’de neoliberal dönüşüm sendikalara darbe vurmuş ve ücretlerin düşük düzeyde kalmasını beraberinde getirmişse de devletin ekonomideki rolünde belirgin bir azalma olmadı. Ayrıca dar gelirli kesime yönelik olan ve kamu harcamalarından oluşan fonlarla sistemin ve siyasi iktidarın meşruiyetinin sürdürülmesine çalışıldı. Ancak bu durum halkın alım gücünün düştüğü ve işsizlik sorunun devam ediyor olduğu gerçeğini ortadan kaldırmayacaktı.

Neoliberal politikaların devletin ekonomideki rolünün azaltılmasını gerektirmesi, sendikaların gücüne vurduğu darbe, gelir dağılımını üst sınıflar lehine bozması ve ücretleri baskılayan kararları beraberinde getirmesi kapitalist sistemde devletin meşruiyetine zarar veren unsurlar oldu. Bu noktada devletler, kimlik politikalarını ön plana çıkararak sisteme yeni meşruiyet araçları kazandırmaya çalıştı. Özellikle Soğuk Savaş’ın devam etmesi ve komünist ideolojiye karşı alınan pozisyon, özgürlük ve bireycilik temelli değerlerin yoğun bir propaganda aracılığıyla ön plana çıkarılmasında etkili oldu.

Bu bağlamda, Türkiye’de de 12 Eylül darbesinden önce ülkede süregelen sağ-sol çatışmalarının yarattığı siyasi ve toplumsal istikrarsızlığın önüne geçmek amacıyla yeni bir kimlik politikası benimsenmesine çalışıldı. Yeni kimlik, devam eden Soğuk Savaş’ın da etkisiyle anti-komünist öğeler barındırmalı ve hem büyük oranda milliyetçi muhafazakâr bir görüşe sahip olan Türk sağına birleştirmeli hem de seküler bir yaşam süren kesimi ve Kemalist orduyu çok rahatsız etmemeliydi. Bu sebeple Aydınlar Ocağı’nın ortaya koyduğu ve Kemalist öğeler de barındıran Türk-İslam Sentezi ön plana çıktı.

⁵¹³ Öniş ve Şenses, 2007, s. 19.

Temelini 1962’de kurulan Aydınlar Kulübü’nden alan Aydınlar Ocağı, Türkiye’de 1960’lı yıllardan itibaren güç kazanan sol görüşe karşı 1970 yılında kurulmuştu. Aydınlar Ocağı’nın çalışmaları ile 1973 yılında bir kimlik olarak düşünülen Türk-İslam Sentezi görüşü ortaya kondu. Bu görüşün esasında Türk ve İslam kültürlerinin milli kültürün temelini teşkil ettiği vurgulanıyor ve dışarıdan bir saldırı altında olduğu düşünülen Türklerin, kültürlerini kendilerine en uygun din olan İslam olmadan savunamayacağı öne sürülüyordu. Devletin görevi de bu amaçla milli kültürü yaymak olmalıydı.⁵¹⁴

Türk-İslam Sentezine askeri yönetimce olumlu bakılmasında Atatürk’e sahip çıkışının etkisi vardı. Aydınlar Ocağı, Atatürk dönemini milli kültürün hâkim olduğu dönem olarak tasvir ediyor ve daha sonraki dönemlerde laiklik ilkesinin din düşmanlığı olarak yanlış biçimde yorumlandığını ifade ediyordu. Ayrıca İslamiyet’in kabulünden önce Türklerin tarihine ve kültürlerine yönelik çalışmaları ve Atatürk’ün önderliğinde ortaya konan Türk Tarih Tezi’ne dönük ilgileri de onların Atatürk’ü dışlamamalarında etkiliydi.⁵¹⁵

Türk-İslam Sentezini yeni kimliğin esası olarak gören askeri yönetim; bu bağlamda Yükseköğretim Kurulu, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu, Milli Eğitim Bakanlığı ve Kültür Bakanlığı gibi devlet eliyle bir “milli kültür” inşa edebileceği kurumlardaki çeşitli pozisyonlara Aydınlar Ocağı’nın üyelerini getirdi.⁵¹⁶ Ayrıca 1981 yılı programındaki Sosyal Politikalar bölümünde Aydınlar Ocağı’nın sıkça kullandığı

⁵¹⁴ İlhan Uzgel, “Türk-İslam Sentezi”, Oran (ed.), **Türk Dış Politikası (Cilt II:1980-2001)**, 2013b, s. 22.

⁵¹⁵ Sema Basmacı, **Aydınlar Ocağı ve Türk-İslam Sentezi: 1980’lerden 2000’li Yıllara Devreden Milliyetçi-Muhafazakâr Bakiye**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 2009, s. 55-56.

⁵¹⁶ Bozkurt Güvenç vd., **Türk-İslam Sentezi**, İstanbul, Sarmal Yayınları, 1991, s. 191-192.

“Milli Kültür” ifadesine bir başlık olarak yer verildi⁵¹⁷ ve 1983 yılında DPT Milli Kültür Komisyonu, “milli bir kültür” öngören bir rapor ortaya koydu.⁵¹⁸

Yine bu dönemde Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu kuruldu ve bu kurum Türk-İslam Sentezi düşüncesine uygun olarak faaliyetlerde bulundu. 28 Ağustos 1982 tarihinde ilk ve ortaokullarda din dersleri zorunlu hâle getirilirken, 1982 Anayasası’nın 24. maddesi ile bu uygulama liseleri de kapsar hâle geldi. Aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi hızla yükseldi ve ülkedeki camilerin sayısında büyük bir artış yaşandı.⁵¹⁹ Diğer yandan Milli Eğitim Bakanlığı ve Yükseköğretim Kurulu, ilköğretimden yükseköğretime kadar Türk-İslam Sentezi bağlamında anti-komünizm temelli, “milli birlik ve beraberlik”, “ lkeyi bölmek isteyen dışarıdan kaynaklı ideolojiler” gibi ifadelerin özünü oluşturduğu bir müfredat çizgisini benimsedi.⁵²⁰ Boratav, bu durumun neoliberalizmin yol açtığı değişimin eleştirilmesinin önünde bir engel teşkil ettiğine dikkat çekmektedir.⁵²¹

Türk-İslam Sentezi çerçevesinde muhafazakâr milliyetçi düşüncenin destek bulması hangi sendikanın ön plana çıktığını da etkiledi. Askeri yönetim döneminde sendikaların gücünü kırmak ve Türk-İslam Sentezi düşüncesine uygun olarak sınıf çatışmasını kültürel bir birliktelik ile ortadan kaldırmak amacıyla İslami bir sendika konfederasyonu olan Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu (HAK-İş) desteklendi. Bu doğrultuda askeri alanda faaliyet gösteren işletmelerde çalışan işçilerin sadece HAK-İş

⁵¹⁷ Tekeli, 2017, s. 37.

⁵¹⁸ DPT, **V. Beş Yıllık Kalkınma Planı  zel İhtisas Komisyonu Raporu: Milli Kültür**, 2. Baskı, DPT – Yayın ve Temsil Dairesi Matbaa Birimi, 1984.

⁵¹⁹ Baskın Oran, “Dönemin Bilançosu”, Oran (ed.), **Türk Dış Politikası (Cilt II:1980-2001)**, 2013, s. 21-23.

⁵²⁰ Tarih ders kitaplarındaki dönüşüm için bakınız: Etienne Copeaux, **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993): Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine**, 3. Baskı, ( ev.) Ali Berkay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.

⁵²¹ Boratav, 2016a, s. 159.

mensubu olmalarına yönelik bir düzenleme yapıldı. Bu durum HAK-İŞ'in üye sayısını da artıran bir faktördü.⁵²²

HAK-İŞ, 1976 yılında MSP'nin işçi kesimde örgütlenme ve ideolojik görüşlerini yayma çabasının bir parçası olarak kurulmuştu. Daha ziyade KİT'lerin içinde üye edinen HAK-İŞ, özellikle MSP'nin kontrolünde bulunan bakanlıklarda daha etkiliydi. HAK-İŞ toplumun sınıfsal yapısı olduğunu kabul etmekle birlikte, sermaye ve işçi sınıfının Müslüman kardeşliği temelinde uyum içinde yaşayabileceği kanısındaydı. 12 Eylül darbesinin ardından Türk-İş dışındaki diğer işçi konfederasyonları gibi HAK-İŞ'in faaliyetlerine de son verilse de Şubat 1981'de çıkarılan bir kararname ile tekrar faaliyete geçmesine izin verildi. Bu bağlamda, askeri yönetimin Türk-İslam Sentezi düşüncesini ön plana çıkardığı düşünüldüğünde, HAK-İŞ'e verilen bu izin şaşırtıcı bulunmamalıdır. Nitekim HAK-İŞ de askeri rejimin zorunlu din dersi uygulamaları gibi kendi görüşüne uyan politikalarına destek verecekti. HAK-İŞ, 1987 genel seçimleri ve 1988 yerel seçimlerinde de ANAP'ı destekleyecekti.⁵²³

1980'li yıllarda ihracata dönüş teşvikler, İstanbul'da konumlanmış olan burjuvazi dışındaki iş insanlarına da fırsatlar sağladı. Özellikle belirli bir düzeyde sanayileşmenin ve tüccar kesimin mevcut olduğu Anadolu'nun Kayseri, Bursa, Eskişehir, Konya gibi illerindeki muhafazakâr görüşe sahip iş insanları önemli karlar elde ederek servetlerini artırma imkânı buldu. Hayat görüşü de büyük illerdeki seküler iş insanlarından farklılıklar gösteren ve kimi konularda farklı ekonomik çıkarlara sahip

⁵²² Sürhan Çam, "Institutional Oppression and Neo-Liberalism in Turkey", **Cardiff University School of Social Sciences Working Paper 81**, 2007, s. 32.

⁵²³ Burhanettin Duran ve Engin Yıldırım, "Islamism, Trade Unionism and Civil Society: The Case of Hak-İş Labour Confederation in Turkey", **Middle Eastern Studies**, Cilt 41, Sayı 2, 2005, s. 231-233; Şennur Özdemir, "İslami Sermaye ve Sınıf: Türkiye/Konya MÜSİAD Örneği", **Çalışma İlişkileri Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2010, s. 43.

olan bu iş çevresi 9 Mayıs 1990 tarihinde Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneğini (MÜSİAD) kuracaktı.⁵²⁴

Medya sektörü de yaşanan ekonomik dönüşüm ile beraber yeniden şekillendi ve televizyon, radyo ve gazete gibi iletişim araçları neoliberal görüşlerin halka yayılmasında oldukça önemli bir işlev üstlendi. Bu bağlamda 1980’li yıllardan itibaren medyaya sektörün dışından sermaye sahipleri girdi. Sektöre yeni giren yatırımcılar ya mevcut medya kuruluşlarını satın aldılar ya da kendileri yenilerini kurdular.⁵²⁵ Bu değişimde 24 Ocak Kararlarının ardından kâğıdın fiyatının dört katına çıkması da etkili oldu. Ayrıca 12 Eylül darbesinin ardından gazetelerin kapatılması ve ağır sansüre uğraması satışlarda düşüşü de beraberinde getirmiş ve reklam gelirlerinde kayıplar yaratmıştı.⁵²⁶

Özellikle medyanın etkin kullanımıyla, yaşanan dönüşümün alım gücü düşen halka kabul ettirilmesi için büyük çaba sarf ediliyordu. Dış ticarete serbestleşmenin uluslararası rekabetin önünü açarak tüketicileri yüksek fiyatlardan ve düşük kaliteli mallardan koruyacağı, komisyoncuların ve karaborsacıların önünü keseceği belirtiliyordu. Finans sektörünün deregülasyonunun ise orta direğe daha yüksek tasarruf ve yatırım seçenekleri sağlayacağı ifade ediliyordu. Ayrıca serbest piyasanın kaynakların en uygun şekilde dağıtımına, özelleştirmenin ise kaynakların verimli kullanımına yol açarak halkın düşmanı olan enflasyonun kontrol altına alınacağı dile getirilmekteydi. Anti-devletçi ve anti-bürokratik temalara da halkın desteğini kazanmak için sıkça başvurulmaktaydı. İş insanları, sivil toplum kuruluşları, akademisyenler ve

⁵²⁴ Karataşlı, 2015, s. 404-405.

⁵²⁵ Nitekim Aydın Doğan da Milliyet gazetesini satın alarak bu dönemde sektöre giriş yapmıştır (Tezcan Durna, “Basından Medyaya Geçerken 1980’lerde Neo-Liberal Hegemonyanın Kanaat İmalatçısı Olarak Köşe Yazarları”, Barbaros ve Zürcher (der.), **Modernizmin Yansımaları: 80’li Yıllarda Türkiye**, 2017, s. 304).

⁵²⁶ **Ibid.**, s. 303-304.

uzmanlar; televizyon, radyo ve gazete yayınları vasıtasıyla bu söylemin halka ulaşması ve benimsenmesi için gayret gösteriyordu.⁵²⁷

Bunun yanında ANAP hükümeti, Birleşik Krallık'ta Thatcher'ın yaptığına benzer biçimde kendilerinden önceki dönemdeki toplumsal çekişmeyi ve ekonomik krizi hatırlatarak yeni dönemde kurulan düzeni meşrulaştırmaya çalıştı. Ayrıca Yalman, bu dönemde sıkça kullanılan “orta direk” ifadesinin sınıfsal farklılıkları gizleme amacı taşıdığını belirtmekte ve 12 Eylül darbesinden sonra 1980’li yıllarda Türkiye’de tepeden alınan kararlarla yaşanan dönüşümü açıklarken Gramsci’nin “pasif devrim” kavramına atıfta bulunmaktadır.⁵²⁸ Türkiye’de yaşanan pasif devrimin darbe öncesinde mevcut olan toplumsal çatışmayı ve ekonomik krizi sonlandıracağı; bunun ekonomik alanda neoliberal dönüşüm, kültürel alanda ise Türk-İslam Sentezi temelli bir düşünsel yaklaşımın benimsenmesi ile gerçekleşeceği görüşünün halk tarafından kabul edilmesi için büyük çaba sarf edilmiştir.

Dolayısıyla, Tünay’ın belirttiği üzere 1980’li yıllarda Türk-İslam Sentezi temelli muhafazakâr milliyetçi bir siyasetin ön plana çıkarıldığını ifade etmek mümkündür. Tunay, Türk Yeni Sağı olarak tanımladığı ANAP çizgisinin ihracat teşvikine dayalı kalkınma modelini birikim strateji olarak benimsediğini ve aksi yönde söylemlere rağmen izlenen ekonomi politikasının iki toplumlu bir hegemonya projesine işaret ettiğini iddia etmektedir.⁵²⁹

Yalman, 1980’li yıllarda Türkiye’de piyasa söyleminin ön plana çıkartılarak yüceltildiğine ve hegemonya projesinin parçası hâline getirildiğine değinmektedir. Özal’ın başka alternatif olmadığına ve ekonomik düzelmenin zaman alacağına ilişkin söylemlerinin Thatcher’inkiler ile benzer olduğunu ifade eden Yalman, “orta direk”

⁵²⁷ Nilgün Önder, **Economic Transformation of Turkey: Neoliberalism and State Intervention**, Londra ve New York, I.B. Tauris, 2016, s. 166; Boratav, 2016a, s. 158.

⁵²⁸ Yalman, 2009, s. 310-311.

⁵²⁹ Muharrem Tünay, “Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi”, **Praksis**, Sayı 5, 2002, s. 189-190.

söyleminin gelir dağılımındaki adaletsizliği örtmek için kullanıldığını ve piyasa söyleminin egemen hâle gelmesinin kitlelerin depolitizasyonunu kolaylaştırdığını ileri sürmektedir. Bunun yanında yapısal uyum söyleminin, 1970'lerin sonunda yaşanan kriz ile 1980'li yıllarda ithalattaki serbestleşme ile artan ürün bolluğu arasındaki karşıtlığa dikkat çekmek amacıyla vurgulandığına yer vermektedir.⁵³⁰

Bu bağlamda Tünay, Yalman ve Özkazanç; Türkiye'de 1980'li yıllarda bir pasif devrimin söz konusu olduğunu iddia etmektedir.⁵³¹ Tünay'ın da belirttiği üzere pasif devrimde hegemonya; madun sınıfların ekonomik, siyasi ve ideolojik açıdan bastırılması ile tesis edilir. Dolayısıyla burada birtakım tavizlerle toplumun tüm kesimlerini kapsayacak bir hegemonya kurmaktan ziyade egemen sınıf, kendi çıkarları doğrultusunda fayda sağlayacağı kesimlerin desteğini edinmeye odaklanır.⁵³² Nitekim Yalman, toplumu depolitize etmenin amaçlandığı varsayımından hareketle Türkiye'de bir pasif devrimden bahsedilebileceğini ifade etmektedir.⁵³³ Özkazanç da pasif devrim vasıtasıyla iki uluslu bir toplum projesi izlendiği kanısındadır.⁵³⁴

Dolayısıyla, 1980'li yıllarda yaşanan neoliberal dönüşüm ile birlikte Türkiye'de ihracata dayalı büyüme ekseninde bir birikim stratejisinin ve iki uluslu bir hegemonya projesinin benimsendiğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Bu durum Jessop'un kriz zamanlarında iki uluslu projenin cazip hâle geleceğine yönelik savını da doğrulamaktadır.⁵³⁵ Söz konusu hegemonik proje bağlamında piyasa söylemi ve kamusal düzen ön plana çıkarılmıştır. İlk ulus başta finans burjuvazisi olmak üzere burjuvaziyi ve nitelikli çalışanları; ikinci ulus ise işçiler, çiftçiler, devlet memurları gibi oldukça geniş bir kesimi kapsamıştır.

⁵³⁰ Yalman, 2002, s. 14-15, 21; Yalman, 2009, s. 311.

⁵³¹ Tünay, 2002, s. 184-194; Yalman, 2009, s. 351-352; Alev Özkazanç, "Türkiye'nin Neo-Liberal Dönüşümü ve Liberal Düşünce", Yılmaz (ed.), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 7: Liberalizm**, 2005, s. 637.

⁵³² Tünay, 2002, s. 180.

⁵³³ Yalman, 2009, s. 351-352.

⁵³⁴ Özkazanç, 1998, s. 221-222.

⁵³⁵ Jessop, 1990, s. 211-212.

Bununla birlikte 1980'lerin sonuna gelindiğinde birtakım sorunlar su yüzüne çıkmıştır. Ekonomik büyümenin yeni yatırımlardansa daha önce atıl hâlde kalan sanayi kapasitesinin kullanımı ile sağlanması, ekonomi politikalarının sanayidense ticaret ve finans burjuvazisine öncelik tanınması gibi gelişmeler ekonomik sıkıntıların derinleşmesine sebep olmuştur. Daha önce de Jessop'a atıfla belirtildiği üzere, sanayi burjuvazisi artık değerin yaratılması için diğer sermaye fraksiyonlara göre daha büyük bir önem taşımaktadır. Aksi hâlde birikim stratejisinde sorunlar baş gösterecektir.⁵³⁶ Nitekim 1980'li yılların sonu ve 1990'lı yılların başında ihracatın istenen düzeyde olmaması, enflasyonun yükselmesi ve sendikalar ile işçi hakları üzerindeki kısıtlamalar büyük çaplı protestoları beraberinde getirmiştir.⁵³⁷

⁵³⁶ **Ibid.**, s. 199-201.

⁵³⁷ Tünay, 2002, s. 191-192; Önder, 2016, s. 151, 181.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN KOMŞULARIYLA İLİŞKİLERİ

Tezin bu bölümünde temel olarak Türkiye’nin 24 Ocak Kararları ile birlikte yaşadığı ekonomik ve toplumsal dönüşümün Türk dış politikasına olan etkisi tartışılacaktır. Ancak bu tartışma, tezin kapsamını makul seviyede tutmak adına Türkiye’nin komşularıyla olan ilişkileri üzerinden gerçekleştirilecektir. Bu bağlamda, ihracat odaklı büyüme modeline geçişin başladığı 1980 yılı ile ANAP hükümetleri döneminin sona erdiği 1991 yılına kadar olan sürecin, çalışmanın zamansal kapsamını teşkil etmesi düşünülmüştür. Ayrıca 1991 yılında SSCB’nin dağıldığı ve iki kutuplu sistemin çöktüğü göz önüne alınırsa, söz konusu zamansal sınırlamanın neoliberal projenin uluslararası siyaset ve Türk dış politikası üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi açısından isabetli bir çerçeve sunduğunu ifade etmek mümkündür. Zira, 1980-1991 yılları arasındaki süreç bir yandan neoliberalizmin yayıldığı diğer yandan da Soğuk Savaş’ın devam ettiği bir döneme tekabül etmektedir. Bu durum ihracat odaklı büyüme modelini benimseyen Türkiye’nin hem aynı blok içinde hem de karşı blokta yer alan ülkelerle ilişkilerinin incelenmesine olanak tanımaktadır.

Bu bölümün zamansal odağını dünyada ve Türkiye’de neoliberal dönüşümün başladığı 1980-1991 yılları arasındaki dönem teşkil edecektir. Bununla birlikte, gerek tarihsel arka planı aktarmak gerekse de sonraki dönem ile karşılaştırma yapmak amacıyla Türkiye’nin İİS modeli izlediği ve dünyada da Keynesyen politikaların benimsendiği 1960-1980 yılları arasındaki döneme de ana hatlarıyla yer verilecektir. Bu doğrultuda, öncelikle uluslararası siyasetin genel durumu ve dönemin Türk dış politikasının genel özellikleri mercek altına alınacak, ardından bu süreçte Türkiye’nin komşularıyla ilişkileri irdelenecektir.

3.1. Uluslararası Siyasetin Genel Görünümü

ABD ile SSCB arasında 1962 yılında yaşanan Küba Füze Krizinden SSCB'nin 1979 yılında Afganistan'ı işgaline kadar olan dönem, genel olarak bir yumuşama (*detant*)⁵³⁸ dönemi olarak adlandırılmaktadır. Soğuk Savaş sona ermemiş olmasına rağmen iki blok arasındaki gerginliğin azalmasının en önemli sebebi ise Küba Füze Krizi sürecinde iyice ayyuka çıkan nükleer silahların karşılıklı olarak ateşlenmesi riskidir. Nükleer silahların geliştirilmesi öylesine boyutlara ulaşmıştı ki, Roberts'ın anlatımıyla "... iki potansiyel düşmandan biri diğerine karşı sürpriz bir nükleer saldırı yapıp cephaneliğinin kaymağını oluşturan kısmı yok etse bile, geriye kalan silahlar saldırgan ülkenin şehirlerini yakıp kül etmeye, silahlı kuvvetleriniyse ancak dehşete düşmüş yurttaşlarını kontrol edebilecek düzeye indirmeye yeterdi."⁵³⁹

Bu risk, "Karşılıklı Garantili İmha" (*Mutually Assured Destruction*) olarak da tanımlanıyordu ve bir "Dehşet Dengesi" (*Balance of Terror*) meydana getiriyordu. Bu dengenin oluşmasının temelinde ise gerek ABD'nin gerekse de SSCB'nin nükleer bir saldırıya hedef olsalar bile saldırgan ülkeye karşı nükleer silahlarla misilleme yapabilmelerini sağlayan "ikinci vuruş yeteneği"ne sahip olmaları yatıyordu. Dünyanın farklı yerlerinde çıkacak bir yerel çatışmanın iki süper gücün dahil olacağı nükleer bir savaşa yol açma riski de iki ülkenin daha temkinli olmasına yol açmaktaydı.⁵⁴⁰ Küba Füze Krizi ile zirveye çıkan gerginlikte nükleer bir savaşın eşiğine gelinmesi, tarafların

⁵³⁸ Sander, yumuşamayı "... bloklar arasında karşılıklı 'söz düellosu' ile savaş tehlikesinin azalması ve komünist ile komünist olmayan devletler arasında siyasal, ekonomik, kültürel ve teknolojik anlaşmaların sayılarındaki artış" olarak tanımlamaktadır (Oral Sander, **Siyasi Tarih: 1918-1994**, 19. Baskı, Ankara, İmge Yayınları, 2010, s. 445).

⁵³⁹ Roberts, 2015, s. 729.

⁵⁴⁰ Sander, 2010, s. 451-452.

sonraki süreçte diyalogu artırmalarını ve daha uzlaşmacı bir dış politika çizgisi benimsemelerini sağladı.

Nitekim 1970’li yılların başından itibaren 35 ülkenin katılım gösterdiği Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı sürecinin sonunda “Helsinki Nihai Senedi” kabul edildi. 1975 yılında onaylanan bu belge yumuşama sürecinin en somut meyvesini teşkil ediyordu. Helsinki Nihai Senedi, “sepet” olarak adlandırılan üç bölümden oluşmaktaydı. İlk sepette güvenlikle ilgili konularda uyulacak temel ilkelere ve askeri bilgi değişiminin artırılmasına yönelik taahhüde yer verilmişti. Bu prensipler arasında yer alan “sınırların dokunulmazlığı” ilkesi, SSCB’nin İkinci Dünya Savaşı’nın ardından oluşan fiili sınırlara yasal bir çerçeve kazandırılmasına ilişkin amacına ulaştığını göstermekteydi. İkinci sepet; ekonomi, bilim, teknoloji ve çevre alanlarında karşılıklı iş birliğini öngörüyordu. Üçüncü sepet ise insani ve öteki alanlarda iş birliği konularını kapsıyordu. Bu sepette mevcut bulunan insan hakları konusu, Batı’nın ilerleyen dönemde SSCB’ye yaptığı uyarıların ve baskıların dayanağını oluşturacaktı. Dolayısıyla SSCB, Helsinki Nihai Senedi ile bir yandan İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan sınırların tanınması hedefine ulaşırken diğer yandan da ilerleyen yıllarda insan hakları konusunda kendisine yapılacak eleştirilere açık kapı bırakmıştı.⁵⁴¹ Nitekim Roberts, Helsinki Nihai Senedi’nin SSCB içindeki rejim muhaliflerine cesaret verdiğini ve uzun vadeye yayılacak olsa da liberalleşme sürecine katkıda bulunduğunu ifade etmektedir.⁵⁴²

Yumuşama sürecinin önemli kazanımlarından biri de nükleer silahların sınırlandırılmasına yönelik anlaşmalar oldu. ABD ile SSCB arasında 1972 yılında imzalanan SALT I (Strategic Arms Limitation Treaty – Stratejik Silahların Sınırlandırılması Antlaşması) ile anti-balistik füzelerin ve saldırı füze bataryalarının

⁵⁴¹ Michael L. Dockrill ve Michael F. Hopkins, **The Cold War, 1945-1991**, 2. Baskı, New York, Palgrave Macmillan, 2006, s. 120.

⁵⁴² Roberts, 2015, s. 730.

sayılarına sınırlama getirildi.⁵⁴³ SALT I dışında da askeri alana ilişkin olarak yapılan, gerek ABD ile SSCB arasında ikili gerekse de daha fazla sayıda ülkenin katılım gösterdiği çok taraflı antlaşmalar imzalandı.⁵⁴⁴ Bununla birlikte, nükleer silah sayılarının sınırlandırılması ve zaman içinde azaltılmasını hedefleyen SALT II (Strategic Arms Limitation Treaty II– Stratejik Silahların Sınırlandırılması Antlaşması II) görüşmeleri neticesinde bir anlaşmaya varılsa da, SSCB’nin Afganistan’ı işgalinin ardından yumuşama döneminin sona ermesi ve uluslararası siyasetin tekrar gerginleşmesi anlaşmanın uygulamaya konulmasını zora soktu. Nitekim bu siyasi atmosferde SALT II’nin ABD Kongresindeki onay süreci askıya alındı.⁵⁴⁵

Yumuşama dönemine dair dikkat çeken bir başka husus da görece olarak ABD’nin güç kaybetmesi ve SSCB’nin dünya siyasetindeki etkisinin artması oldu. Özellikle Vietnam Savaşı’ndan istediğini sonucu alamayan ABD’de gerek savaşın insani ve maddi kayıplarının beklenenden çok üzerine çıkması gerekse de savaş sırasında sivillere de zarar veren askeri operasyonlara girişilmesi sebebiyle iç kamuoyunda büyük bir tepki oluştu. ABD içindeki Vietnam Savaşı karşıtı tepkiler ve Watergate skandalı gibi gelişmeler de ülkenin iç istikrarsızlığına katkıda bulunmaktaydı.⁵⁴⁶

Bunun yanında, ABD’nin uluslararası alandaki nüfuzunu aşındıran dış etkenler de söz konusuydu. Özellikle Vietnam Savaşı’nın maliyetini karşılayabilmek için para basma yoluna gidilmesi piyasadaki ABD dolarının miktarının sahip olunan altın rezervlerini aşmasına yol açtı. Bu durum, tezin ikinci bölümünde detaylı bir biçimde anlatıldığı üzere, doların altın karşılığının kaldırılması kararını ve böylelikle Bretton Woods sisteminin yıkılmasını beraberinde getirdi. 1970’li yıllarda yaşanan ve özellikle

⁵⁴³ Hook ve Spanier, 2016, s. 113.

⁵⁴⁴ Bu antlaşmaların listesi için bakınız: Sander, 2010, s. 453-454.

⁵⁴⁵ Dockrill ve Hopkins, 2006, s. 130-132.

⁵⁴⁶ Tizoc Chavez, “One Picture May Not Be Worth Ten Thousand Words, but the White House Is Betting It’s Worth Ten Thousand Votes: Richard Nixon and Diplomacy as Spectacle”, Andrew L. Johns ve Mitchell B. Lerner (ed.), **The Cold War at Home and Abroad**, Kentucky, University Press of Kentucky, 2018, s. 146.

Avrupa'yı ciddi şekilde etkileyen petrol krizi de İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan kapitalist düzenin sorunlarını derinleştirmekte ve ABD'nin üzerine düşen yükü artırmaktaydı. Öte yandan, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ekonomik olarak hızla toparlanan Batı Almanya ve Japonya gibi ülkelerin de ABD ile rekabete girmeye başlaması⁵⁴⁷, de Gaulle önderliğinde Fransa'nın farklı bir yol izlemeye çalışması⁵⁴⁸ gibi gelişmeler, ABD'nin Batı Bloku içindeki liderliğini zayıflatan etkenler oldu.

Bu dönemde Doğu Bloku içindeki muhalif hareketleri 1968 yılında Çekoslovakya'da görüldüğü üzere sert bir biçimde bastıran SSCB ise uluslararası siyasette etkisini genişletme çabasına girmişti. Yumuşama dönemi SSCB'ye Batı teknolojilerine ulaşma imkânı sundu ve özellikle yüksek teknoloji askeri ekipman üretimine katkı sağladı.⁵⁴⁹ SSCB bu bağlamda Afrika, Asya ve Amerika'da birçok ülkeyle yakınlaşmaya giderken, özellikle yakın çevresi ile Doğu Akdeniz'de askeri gücünü artırdı ve diğer ülkelerde askeri üsler kurmaya başladı.⁵⁵⁰ Ayrıca genelde ABD'nin dış politika aracı olan dış yardımları da daha fazla kullanır oldu.⁵⁵¹ Böylelikle, zaman içinde hem askeri hem de yumuşak güç bakımından SSCB'nin uluslararası siyasetteki ağırlığı arttı ve ABD'ye karşı görece olarak güç kazandı.

1979 yılında cereyan eden İran İslam Devrimi ile ABD bölgedeki önemli bir müttefikini kaybetti. Yıl bitmeden Aralık 1979'da SSCB Afganistan'ı işgal etti ve böylelikle hem stratejik hem de doğal kaynaklar açısından oldukça önemli olan Basra Körfezi'ne ve Orta Doğu petrollerine daha yakından erişim sağlayabileceği bir konuma

⁵⁴⁷ John Agnew, "American Hegemony into American Empire? Lessons from the Invasion of Iraq", **Antipode**, Cilt 35, Sayı 5, 2003, s. 881; Wallerstein, 2003, s. 18; Alan W. Cafruny, "Europe, the United States, and Neoliberal (Dis)Order: Is There a Coming Crisis of the Euro?", Cafruny ve Ryner (ed.), **A Ruined Fortress?: Neoliberal Hegemony and Transformation in Europe**, 2003, s. 289.

⁵⁴⁸ Nitekim Fransa 1966 yılında NATO'nun askeri kanadından çekilmiştir.

⁵⁴⁹ Bülent Gökay, **Soviet Eastern Policy and Turkey, 1920-1991: Soviet Foreign Policy, Turkey and Communism**, Londra ve New York, Routledge, 2006, s. 98.

⁵⁵⁰ Hobsbawm, 2017, s. 329.

⁵⁵¹ Gu Guan-Fu, "Soviet Aid to the Third World, an Analysis of Its Strategy", **Soviet Studies**, Cilt 35, Sayı 1, 1983, s. 71-89; Orah Cooper ve Carol Fogarty, "Soviet Economic and Military Aid to the Less Developed Countries, 1954-78", **Soviet and Eastern European Foreign Trade**, Cilt 21, 1985, s. 54-73.

erişti. SSCB'nin Afganistan'ı işgali aynı zamanda yumuşama döneminin bitişini ve Soğuk Savaş'ın bir anlamda tekrar başlamasını da beraberinde getirdi.

SSCB'nin Afganistan'ı işgalini değerlendirirken, Afganistan'da iktidarda olan yönetim ile SSCB'nin hâlihazırda yakın ilişki içinde bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu iş birliği çerçevesinde SSCB'den pek çok uzman işgalden önce de Afganistan'da bulunmaktaydı. 5 Aralık 1978 tarihinde iki ülke arasında “Dostluk, İyi Komşuluk ve İş Birliği Antlaşması” imzalanmıştı. Öte yandan Marksist bir çizgi benimseyen Taraki iktidarına karşı muhafazakâr ve milliyetçi Afgan gruplar ülkede ayaklanma başlatmıştı.⁵⁵²

1979 yılının Mart ayında Hafizullah Amin başbakanlığa geldi ve SSCB'den yardım talep etti. Eylül 1979'da Taraki'nin öldürülmesinden sonra ülkenin kontrolü tamamen Amin'e geçse de iktidarda SSCB'nin desteği ile kalabilmekteydi. Nitekim Aralık 1979'da 20.000 Sovyet askeri Afganistan'da rejimi desteklemek için konuşlanmış bulunuyordu. 27 Aralık 1979'da SSCB, daha fazla asker takviyesi ile Afganistan'ın kontrolünü tamamen eline aldı.⁵⁵³ SSCB'nin Afganistan'a müdahalesinde İran ve Pakistan'da radikal yönetimlerin iktidara gelmesinin yarattığı tedirginliğin etkili olduğunu da belirtmek gerekir. Sovyet yanlısı bir yönetimin iktidarda olduğu Afganistan'ın da benzer bir dönüşüm yaşama riski bulunuyordu ve SSCB bu noktada hızlı davranmak istemişti.⁵⁵⁴

ABD Başkanı Jimmy Carter, SSCB'nin Afganistan'ı işgaline sert tepki gösterdi. Öncelikle askeri bütçeyi artırma yoluna giden Carter, ardından SSCB'ye yönelik ileri teknoloji satışları ile tahıl ihracatını durdurma kararı aldı ve ABD'nin 1980 yılında Moskova'da düzenlenecek olan Olimpiyat Oyunlarına katılmayacağını açıkladı.

⁵⁵² Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1995**, 20. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 681.

⁵⁵³ **Ibid.**, s. 682.

⁵⁵⁴ Hook ve Spanier, 2016, s. 130.

Carter'ın, yumuşama döneminin sona erdiğini gösteren bir başka kararı da ABD Senatosuna SSCB ile imzalanmış olan SALT II'nin kabulü için yapılacak görüşmeleri ertelemeleri yönünde çağrıda bulunmasıydı. Nihayetinde ABD Senatosu da bu talebi kabul edecekti.⁵⁵⁵

SSCB'nin Afganistan'ı işgalinin İran ve Pakistan'daki radikal yönetimlerin yayılmasını engellemek amacıyla mı, yoksa Orta Doğu petrollerine erişimi sağlamak amacıyla mı gerçekleştiği konusunda net bir kanaate sahip olamayan Carter, kamuoyunda da dış politikadaki kararlarına dair eleştiri oklarının hedefi olmuştu. Bunda İran'da yaşanan devrim ve ardından ABD Büyükelçiliğinin basılıp elçilik çalışanlarının rehin alınması da etkiliydi. Tüm bu gelişmeler ABD'nin uluslararası siyasette zayıf görüldüğüne ilişkin yaygın bir kanının oluşmasına neden olmuştu. Carter hem bu eleştirilerin baskısı hem de uluslararası siyasette kaybedilen nüfuzun etkisiyle dış politikada değişikliğe gitti. 1980 yılında yaptığı bir konuşmada Basra Körfezi'nin kontrolüne yönelik bir girişimin ABD tarafından askeri güç kullanarak durdurulacağını ilan etti ve böylelikle kendi adıyla anılacak doktrini duyurmuş oldu.⁵⁵⁶

Carter'ın ardından 1981 yılında göreve başlayan Ronald Reagan, SSCB'nin yumuşama dönemini kendi gücünü artırmak için kullandığını ve ABD'nin görece gücünde azalma olduğunu düşünmekteydi. Bu bağlamda SSCB'ye karşı daha sert önlemler alınması gerektiği kanısındaydı. Nitekim ekonomik sorunlara rağmen henüz görev süresinin ilk yıllarında askeri harcamaları ciddi ölçüde artırdı. Reagan'ın beş yıl için öngördüğü 1,6 trilyon dolarlık savunma harcaması hedefi, ABD'nin barış zamanındaki en büyük askeri yapılanmasını işaret ediyordu.⁵⁵⁷

⁵⁵⁵ **Ibid.**, s. 131; Gökay, 2006, s. 99.

⁵⁵⁶ Jimmy Carter, "State of the Union Address 1980", **The Jimmy Carter Presidential Library and Museum**, 23 Ocak 1980, <https://www.jimmycarterlibrary.gov/assets/documents/speeches/su80jec.phtml> (erişim tarihi 25 Mart 2022).

⁵⁵⁷ Dockrill ve Hopkins, 2006, s. 136.

Reagan'ın “geri dönüş stratejisi” (*rollback strategy*) ABD'nin Soğuk Savaş boyunca büyük oranda uyguladığı çevreleme politikasından daha saldırgan bir politika gerektiriyordu. Öncelikle darbe sonrasında Marksist bir rejimin kurulmuş olduğu Grenada'ya müdahale gerçekleştiren ABD, bu operasyon ile Sandinista yönetimindeki Nikaragua'ya da bir mesaj yolladı. Bunun yanında, SSCB ve Küba ile yakın ilişki içerisinde olan Sandinista yönetimine karşı Honduras'ta eğitim görmeleri sağlanan ve “Kontralar” (Contras) olarak bilinen silahlı bir grup kuruldu ve bu grup Sandinista rejimine karşı saldırılar düzenledi.⁵⁵⁸ Bu dönemde ABD, El Salvador yönetimine de silah yardımı yaptı ve askeri danışmanlar gönderdi. Yine Afganistan, Angola ve Kamboçya'da da anti-komünist gruplar desteklendi.⁵⁵⁹

Öte yandan Reagan; müttefiki olduğu ülkelerin otoriter yönetimlerinin arkasında dururken, halkın yoğun tepkisini çeken ve istikrarlı bir şekilde iktidarını koruyamayacağını düşündüğü liderlerden desteğini çekti. Bu değişimde ABD kamuoyunda Reagan'ın dış ilişkilerde insan hakları konusunu ihmal ederek söylemleriyle tutarsız bir politika izlediğine yönelik eleştiriler büyük pay sahibiydi. Bu bağlamda Reagan yönetimi; Filipinler'de Ferdinand Marcos'a istifa çağrısı yaptı, Haiti'de Jean-Claude Duvalier'in Fransa'ya kaçmasına yardım etti ve Güney Kore'deki askeri rejimi serbest seçimler düzenlemeye ikna etti.⁵⁶⁰

Reagan'ın bu politikası, temsil ettiği neoliberalizmin savunduğunu iddia ettiği değerler ile uyumlu gözükmeye açısından da önemliydi. Sovyetler Birliği ve komünizm hakkında sert ifadeler kullanan Reagan, ülke içinde ve uluslararası kurumlar vasıtasıyla dünya genelinde yayılması için çalıştığı neoliberalizmin üst yapısını ön plana çıkarma ve böylelikle uyguladığı politikalara meşruiyet kazandırma gayretindeydi. Bu noktada

⁵⁵⁸ Hook ve Spanier, 2016, s. 141-144.

⁵⁵⁹ Dockrill ve Hopkins, 2006, s. 137.

⁵⁶⁰ Hook ve Spanier, 2016, s. 144-145; Tamar Jacoby, “The Reagan Turnaround on Human Rights”, *Foreign Affairs*, Cilt 64, Sayı 5, 1986, s. 1066-1086.

da SSCB'ye yakın rejimleri devirmeye çalışırken, ABD'nin müttefiki olan otoriter liderleri destekliyor; ancak iktidarlarını koruyacaklarına dair kuşku duyduğunda bu liderlerden desteğini çekmekten geri kalmıyordu.

Öte yandan, Reagan'ın neoliberal politikanın esaslarından olan vergi kesintilerine rağmen savunma harcamalarını artırması ve ABD'nin iç tasarruflarının yetersizliği, dış borçlanma gerekliliğini beraberinde getirdi. Bu noktada liberal uluslararası düzenin cari fazla veren ülkeleri yardıma yetiştirdi. Başını Japonya ve Batı Almanya'nın çektiği ülkeler, ABD hazine tahvillerini alarak ABD'nin açığını finanse etmeye başladılar. Özellikle Japonya 1980'li yıllarda yıllık yüz milyarlarca dolar tahvil alırken, bu sayede ABD'nin faizleri yükseltip halkın tepkisini çekmeden savunma harcamalarını sürdürebilmesine katkıda bulundu. Bu politikanın ABD'nin açığını finanse eden ülkelere katkısı ise Amerikan ekonomisinin krize girmemesi ve dolayısıyla bu ülkeye büyük miktarlarda ihracat yapılabilmesiydi. Böylelikle ABD, Batı Bloku içindeki ülkelerin güvenliğini sağlayarak ve iç pazarını bu ülkelerin ürünlerine açarak liberal uluslararası düzeni benimsemiş ülkelerin "rıza"sını ediniyor ve hegemonyasını sürdürebiliyordu.⁵⁶¹

Ayrıca tezin ikinci bölümünde de anlatıldığı üzere, 1980'li yıllarda büyük bir dış borç yükü ve ekonomik kriz ile karşı karşıya kalan gelişmekte olan ülkelere uluslararası kurumlar vasıtasıyla mali yardım yapılmakta ve ödemelerin yeniden yapılandırılmasına çalışılmaktaydı. Ancak burada kritik olan nokta, bu yardım ve kolaylıkların neoliberal ilkelere uyulması karşılığında yapılmasıydı.⁵⁶² Dolayısıyla Reagan döneminde ABD bir yandan siyasi bir yandan da neoliberalizmin yayılması yoluyla ekonomik bir savaş vermekteydi.

⁵⁶¹ Gilpin, 2016, s. 400-402.

⁵⁶² Harvey, Batı Almanya ve Japonya gibi ekonomik durumu iyi olan ülkelere dahi 1980'li yıllardan itibaren finansal serbestleşme nedeniyle rekabet yarışında geri kalmamak ve sermayeyi ülkelere çekmek amacıyla sosyal devlete karşı neoliberal fikirlerin güç kazandığını belirtmektedir (Harvey, 2015, s. 98).

Bununla beraber SSCB'nin mali durumu da pek iç açıcı değildi ve 1980'lere gelindiğinde ekonomik büyüme tamamen durma noktasına gelmişti. Bunun yanında, savunma ve uzay çalışmalarına ayrılan muazzam bütçe ekonominin diğer alanlarına yapılması gereken yatırımları sekteye uğratmış ve Sovyet vatandaşlarının en temel gereksinimlerini karşılamak için dahi uzun kuyruklar oluşturmalarına yol açmıştı. Bu durum Sovyet dış politikasında birtakım değişiklikleri beraberinde getirdi.⁵⁶³

Nitekim Nisan 1985'te iktidara gelen Mihail Gorbaçov ülke içindeki sorunlara odaklanabilmek amacıyla öncelikle Batı ile ilişkilerini düzeltmek istedi. Bu doğrultuda, ABD'nin talepleri ile uyumlu olarak 1987 yılında orta menzilli silahların azaltılmasına dair anlaşma imzaladı, 1989 yılında SSCB'nin Afganistan'dan çekilmesini sağladı ve Doğu Avrupa'dan tek taraflı asker çekerek İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ilk defa Avrupa'daki Sovyet askerlerinin sayısının Amerikan askerlerinin sayısının altına düşmesine izin verdi.⁵⁶⁴

3.2. Dönemin Türk Dış Politikasının Genel Özellikleri

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından SSCB'nin, Türkiye'ye Kars ve Ardahan'ın Sovyet topraklarına katılmasını ve Montreux rejiminde SSCB'ye üs sağlayacak biçimde değişiklik yapılmasını, 1925 yılında iki ülke arasında imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın yenilenmesinin koşulları olarak öne sürmesi Türkiye'de güvenlik kaygılarını artırmış ve Batı Blokuna yakınlaşma çabalarına yol açmıştı. Türkiye Soğuk Savaş'ın başlaması ile birlikte güvenliğini sağlamak için NATO'ya üyeliği temel hedef olarak belirlemiş, Batı Bloku ve özellikle ABD'nin politikalarına uyumlu bir dış

⁵⁶³ Gökay, 2006, s. 111.

⁵⁶⁴ Hook ve Spanier, 2016, s. 154-168.

politika izlemiş ve Stalin'in ölümünün ardından SSCB'den gelen yakınlaşma çabalarına şüphe ile yaklaşmıştı.

Bu durum 1960-1980 yılları arasında değişecekti. Bunda uluslararası siyasetteki yumuşama kadar Türkiye'nin ABD ile yaşadığı sorunlar da etkili oldu. Öncelikle Küba Krizi sırasında Türk yetkililere bilgi verilmeden nükleer silahların pazarlık unsuru yapılması, ABD'nin kendi çıkarları için Türkiye'yi feda edebileceği düşüncesini doğurdu. Nitekim bu süreçteki gelişmeler Türk dış politikası için bir dönüm noktası teşkil etti ve çok yönlü bir dış politikanın gerekliliğini ortaya koydu.⁵⁶⁵

Bu doğrultuda 1960-1980 yılları arasında Türkiye özellikle ABD ile birtakım sorunlar yaşadı. Bu sorunlara Johnson Mektubu, Türkiye'nin Çok Taraflı Güce (Multilateral Force - MLF) katılmama kararı, haşhaş krizi, Türkiye'nin SSCB ile yakınlaşması, Kıbrıs Barış Harekâtı ve devamında ABD'nin Türkiye'ye yönelik aldığı askeri ambargo kararı, Türkiye'nin askeri ambargoya karşılık olarak üslerin kullanımını durdurması, 1970'lerin sonunda Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönüşü önündeki vetosunu kaldırmaması ve U-2 uçuşu yapılmasını SSCB'nin iznine bağlaması gibi gelişmeleri örnek göstermek mümkündür.⁵⁶⁶

Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden yumuşama dönemine kadar olan süreçte Türkiye'nin katı biçimde izlediği Batı yanlısı dış politikadan kısmen

⁵⁶⁵ William Hale, **Turkish Foreign Policy since 1774**, 3. Baskı, Londra ve New York, Routledge, 2013, s. 101.

⁵⁶⁶ Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I:1919-1980)**, 15. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 681-715; Faruk Sönmezoğlu, **Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası**, İstanbul, Der Yayınları, 2016, s. 241-317; Nasuh Uslu, **Türk-Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs**, Ankara, 21. Yüzyıl Yayınları, 2000; Çağrı Erhan, **Beyaz Savaş: Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu**, İstanbul, Altınbaş Üniversitesi Yayınları, 2018; Osman Metin Öztürk, **Dış Politika ve Silahlı Kuvvetler**, Ankara, Tutubay Yayınları, 1999, s. 120-123; Ciro Elliott Zoppo, "Turkey in Crisis: Implications for the Atlantic Alliance", Steven L. Spiegel (ed.), **The Middle East and the Western Alliance**, Londra ve New York, Routledge, 1982, s. 230-236; Aylin Güney, "An Anatomy of the Transformation of the US-Turkish Alliance: From 'Cold War' to 'War on Iraq'", **Turkish Studies**, Cilt 6, Sayı 3, 2005, s. 342-343; Dankwart A. Rustow, "Turkey's Travails", **Foreign Affairs**, Cilt 58, Sayı 1, 1979, s. 94-95.

vazgeçilirken, daha alternatifli bir dış politika takip edilmek istendi.⁵⁶⁷ Nitekim 1967 yılında SSCB'den kredi alınırken, Üçüncü Dünya ülkelerinin ağırlığını oluşturduğu Bağlantısızlar Hareketi ile ilk temaslarda bulunuldu ve BM Genel Kurulundaki pek çok oylamada bu grup ile birlikte hareket edildi.⁵⁶⁸

Bu dönemde Kıbrıs sorununa dair BM nezdinde destek bulma amacı Türk dış politikasında farklı ülke gruplarıyla ilişki kurmayı gerektirmiştir.⁵⁶⁹ Örneğin, 1964 yılında Gana'ya büyükelçi olarak atanan Mahmut Dikerdem, Başbakan İnönü'nün kendisine Gana'yı Kıbrıs konusunda Türkiye tarafına çekmeye çalışmasını söylediğini ifade etmektedir.⁵⁷⁰ Önceki yıllarda Kıbrıs sorununda Yunanistan'a daha yakın duran SSCB ile olan yakınlaşmanın bir nedeni de budur. Ayrıca Kıbrıs konusunda destek bulma çabasının yanında, 1970'lerden sonra petrol krizinin etkilerini hafifletme amacı da Türkiye'yi Orta Doğu ile daha öncesinde sorunlu olan ilişkilerini düzeltmeye yöneltmiştir.

Türkiye'nin bu dönemde Batı Blokundan kısmen bağımsız bir dış politika izleyebilmesinde iç siyasetteki gelişmeler de etkili oldu. 1961 Anayasası ile gelen özgürlükçü atmosfer, ülke içinde sol akımlara bir serbestlik ve sesini duyurma imkânı tanıdı. Nitekim 1960'ların ikinci yarısında sosyalist görüşler özellikle üniversitelerde destek bulmaya başladı. ABD ile ikili ilişkilerde sorunların yaşanıyor olması da Amerikan karşıtı yaklaşımın güçlenmesine zemin hazırladı. Bu durum nihayetinde

⁵⁶⁷ Türk dış politikasına dair tartışmalarda bu dönemi tanımlarken “çok yönlü dış politika” ve “yeni güvenlik anlayışı” gibi ifadeler kullanılmaktaydı (Sönmezoğlu, 2016, s. 239).

⁵⁶⁸ **Ibid.**, s. 240, 416-422.

⁵⁶⁹ Bununla birlikte, bir dönem Milli Savunma Bakanlığı da yapan Ümit Haluk Bayülken, 1960 yılından itibaren Dışişleri nezdinde Afrika dahil olmak üzere Üçüncü Dünya ülkeleri ile temaslara artırılmasına yönelik girişimlerin başladığını ileri sürmektedir (Ufuk Güldemir, **Çevik Kuvvetin Gölgesinde Türkiye (1980-1984)**, 2. Baskı, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1987, s. 101).

⁵⁷⁰ Mahmut Dikerdem, **Üçüncü Dünya'dan**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1977, s. 45.

hükümet politikalarını etkiledi ve ABD'nin kimi taleplerine boyun eğmek istemeyen siyasi liderlerin eline gerekçe sundu.⁵⁷¹

Ancak tüm bu gelişmelere rağmen Türkiye'nin Batı Blokundan kopmadığını belirtmekte fayda vardır. Nitekim Oran'ın da belirttiği üzere, Türkiye NATO'da kalmayı sürdürmüştür. Bunda askeri teçhizat ihtiyacı⁵⁷², SSCB'nin daha ılımlı bir dış politika izlemesine rağmen yakın çevresindeki askeri varlığını artırması ve Prag'daki muhalefeti sert bir biçimde bastırmasının yol açtığı güvenlik kaygısı kadar ekonomik olarak Batı'ya olan bağımlılık da etkilidir. Bu dönemde Türkiye'nin OECD Konsorsiyumu aracılığıyla aldığı yardımların dış gelirlerinin yarısından fazlasını oluşturması dikkate değerdir. Türkiye İİS modelini benimsemiş olsa da üretim girdilerinde ve finansmanda dışa bağımlı oluşu, burjuvazinin ve devlet yönetiminin manevra alanını daraltmış ve Batı Blokundan kopulmasının önüne geçmiştir.⁵⁷³

Dolayısıyla Türk dış politikasında özellikle ABD ile sürtüşmeler yaşanmış ve Kıbrıs Barış Harekâtı ile Batı Bloku içinde yer alan Yunanistan ile savaşın eşliğine gelinmiş olsa da Türkiye bu blok içinde kalmayı sürdürmüş ve belirli bir çerçevenin dışında hareket etmemiştir. Bunda SSCB'nin sebep olduğu güvenlik kaygıları kadar Türkiye ekonomisinin dış yardımlara ve finansmana olan bağımlılığının etkisi de büyüktür. ABD de Türkiye gibi stratejik açıdan önemli bir coğrafi konuma sahip olan ülkeyi Doğu Blokuna kaptırmak istememiştir. Bu bağlamda, uluslararası siyasetteki yumuşama sürecinin de etkisiyle ve belirli bir çerçeve içinde kalmak koşuluyla,

⁵⁷¹ Duygu Bazoğlu Sezer, **Kamuoyu ve Dış Politika**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1972; Ahmad, 2009, s. 147-166; Oran, “Dönemin Bilançosu”, Oran (ed.), **Türk Dış Politikası (Cilt I:1919-1980)**, 2009, s. 678; Gökyay, 2006, s. 91.

⁵⁷² Kenan Evren, anılarında ABD'nin askeri ambargoyu kaldırma kararına ilişkin şunları yazmıştır: “Bu karar muhakkak ki Silahlı Kuvvetlerimiz için önemli bir karardır. Gerçi bu ambargo döneminde evvelce Amerika Birleşik Devletleri'nden aldığımız birçok yedek parçayı Türkiye içerisinde imal etme imkânına kavuşmuştuk, fakat birçok silah ve malzeme sıkıntısı devam ediyordu. Özellikle Hava Kuvvetlerimiz en çok etkilenen Kuvvetimiz olmuştu.” (Kenan Evren, **Kenan Evren'in Anıları (Cilt 1)**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1990, s. 209).

⁵⁷³ Oran, 2009, s. 679; Hale, 2013, s. 109; Birand, 1979, s. 336.

Türkiye'nin kısmi bir özerklik içinde hareket etmesine karşı ilişkileri kopma noktasına götürecek bir tepki vermemiştir.

SSCB'nin Afganistan'ı işgali uluslararası siyasetin gerilmesine neden olduğu gibi ABD'nin bölgeye olan ilgisini de canlandırdı. Bu bağlamda ABD'de, İran gibi Batı karşıtı olmayan ve müttefik olabileceği İslam ülkeleriyle komünizm karşıtlığı temelinde iş birliğinin artırılması gündeme geldi.⁵⁷⁴ Böylelikle bir yandan İran İslam Devrimi'ne alternatif oluşturmak, diğer yandan da SSCB'yi çevreleme politikasına devam etmek isteniyordu. Bu noktada ABD'nin Pakistan, Suudi Arabistan, Kuveyt, Türkiye ve Mısır ile ilişkilerini geliştirmeye çalışması söz konusuydu.⁵⁷⁵

ABD'nin 1980'li yıllardaki Orta Doğu politikasının unsurlarından biri de Çevik Kuvvet'ti (Rapid Deployment Joint Task Force). Söz konusu askeri kuvvetin kurulması ilk gündeme geldiğinde bir deniz gücü olarak oluşturulması tasarlanmıştı. Ancak 1957 yılında Lübnan'a yapılan müdahale sırasında sadece deniz kuvvetlerinin yeterli olmadığı anlaşıldığından, kara ve hava kuvvetlerinin de bu güce dahil olması üzerinde uzlaşıldı. ABD, bu birlik ile Körfez Bölgesi'ndeki çıkarlarını korumayı ve SSCB'yi caydırmayı hedefliyordu.⁵⁷⁶

Öte yandan bölge ülkelerinde kurulacak üsler ABD açısından maliyetli olacak ve ev sahibi ülkeler de hem içeride hem de dışarıda siyasi tepki ile karşılaşacaktı. Bu sebeple Amerikan askerlerinin konuşlanacağı bir üs yerine, lojistik ihtiyaçlarının karşılanacağı ve ihtiyaç durumunda bölgeye müdahale edebilecek ABD güçlerinin kullanımına açık tesisler inşa edilmesi planlandı. Bölge ülkeleri ise bir ikilemle karşı karşıyaydı. Bir yandan ABD'nin kendilerini korumasını isterlerken, diğer yandan da tesislerin ülke içinde siyasal istikrarsızlığa sebebiyet vermesinden ve ABD'nin bu

⁵⁷⁴ Christian Emery, **US Foreign Policy and the Iranian Revolution: The Cold War Dynamics of Engagement and Strategic Alliance**, New York, Palgrave Macmillan, 2013, s. 52-53.

⁵⁷⁵ Güldemir, bunu İslam Kuşağı olarak adlandırmaktadır (Güldemir, 1987, s. 73-76).

⁵⁷⁶ **Ibid.**, s. 25-26.

tesisleri kendilerine müdahale etmek ya da Orta Doğu'daki olası bir savaşta İsrail'e yardım etmek için kullanmasından çekiniyorlardı. Türkiye'de de bu tesislerin Orta Doğu'ya olası bir askeri müdahalede ABD tarafından kullanılacak ve bunun Türkiye'nin bölge ülkeleri ile olan siyasi ve ekonomik ilişkilerine zarar verecek olmasının tedirginliği vardı. Sonuç olarak Türkiye, Çevik Kuvvet'e önceden anlaşma ile belirlenmiş birtakım koşullar dahilinde tesis sağlama yoluna gitti.⁵⁷⁷

1960-1980 yılları arasında önemli sorunların yaşandığı ABD-Türkiye ilişkilerinde, 1980'lerle birlikte hızlı bir düzelme görüldü. Askeri hükümet döneminde; Türkiye'nin somut bir kazanım elde edememesine rağmen Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönmesine izin verilirken, Demirel hükümetince Mart 1980'de imzalanan ancak TBMM'de henüz onaylanmamış olan Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması Şubat 1981'de onaylandı. Söz konusu anlaşma ABD'nin Türkiye topraklarındaki askeri üslerini kullanmaya devam etmesine olanak tanıyordu. 1982 yılında ise ABD ile Türkiye arasında imzalanan Mutabakat Muhtırası ile Türkiye'deki bazı havaalanlarının modernleştirilmesi ve yeni havaalanlarının inşa edilmesi üzerinde uzlaşıldı. ABD, NATO çerçevesinde sınırlı kalmak kaydıyla bu askeri havaalanlarına askeri teçhizat yerleştirebilecekti. Bu gelişmelere karşılık ABD'den 1981 yılında 453 milyon, 1982'de 704 milyon ve 1983'te 688 milyon dolarlık askeri ve ekonomik yardım alındı. Ayrıca bu yardım paketinde bağışların oranı da yükseltilmişti. Böylelikle ABD hem Yunanistan'ı NATO içinde tutmuş hem de SSCB ve İran'ın yakınındaki askeri tesislerini kuvvetlendirmişti.⁵⁷⁸

Tüm bunlara rağmen Türkiye'nin 1950'li yıllardaki kadar tek yanlı bir dış politika izlediğini öne sürmek yanlış olacaktır. Bunda Türkiye'nin dövizle olan ihtiyacı

⁵⁷⁷ Uzgel, 2013a, s. 46-47; Nicholas S. Ludington ve James W. Spain, "Dateline Turkey: The Case for Patience", **Foreign Policy**, Sayı 50, 1983, s. 162-163.

⁵⁷⁸ Önder, 2016, s. 128-129; Sedat Ergin, "ABD ile askeri mutabakat NATO merkezinde imzalandı", **Cumhuriyet**, 30 Kasım 1982.

ve bu bağlamda ihracat odaklı büyüme modeline geçmiş olması oldukça etkiliydi. 1979 yılında 7,3 milyar dolar olan dış ticaret hacmi, 1991 yılına gelindiğinde 34,6 milyar dolara ulaşacaktı. Aynı süreçte dış ticaret açığı da 2,8 milyar dolardan 7,4 milyar dolara çıkmış, dış ticaretin GSMH içindeki payı da %8,5'ten %23'e yükselmişti.⁵⁷⁹

Bu veriler ışığında Türkiye ekonomisinin dış etkenlere daha açık hâle geldiğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Bu durum kaçınılmaz olarak dış politikada da etkisini gösterdi. Nitekim Türkiye yeni ihracat pazarları aramaya yönelirken, diğer ülkelerle olan ilişkilerinde ekonomik çıkarların önemi arttı.⁵⁸⁰ Aslında bu noktada belirtilmesi gereken bir husus da dış politikanın yeni ihracat pazarları bulma yönünde kullanılmasına ilişkin ilk adımların 1978 yılında iktidara gelen Ecevit hükümeti döneminde atıldığıdır. Ecevit, döviz kıtlığı ve dış borçların vadesinin gelmesinden dolayı Türkiye'nin kendisinin iktidarında mecburen dışa açılma politikaları uygulamaya başladığını ifade etmekte ve bu doğrultuda Orta Doğu'ya, Doğu Bloku ülkelerine ve Afrika'ya açılmaya çalışıldığını bildirmektedir.⁵⁸¹ Ecevit, Avrupa'daki Büyükelçiler ile yaptığı bir toplantıda da Ortak Pazar dışındaki pazarların da hedeflenmesi gerektiğine dikkat çekmiş ve onlara “birer tüccar gibi hareket etmenizi, mal satabilme olanakları aramanızı istiyorum” talimatını vermiştir.⁵⁸² Başka bir örneğe de Turgut Tülümen'in anılarında rastlamak mümkündür. 1978 yılında Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün, Tahran'a Büyükelçi olarak atanacak Tülümen'e “... her şeyden önce ihracatımızı artırmalı ve ucuz petrol temin etmeliyiz” uyarısında bulunmuştur.⁵⁸³ Bununla birlikte, Ecevit hükümetinin ömrü uzun sürmedi ve ekonomideki dönüşüm ile birlikte dış politikanın da değişmesi 24 Ocak Kararları sonrasına kaldı.

⁵⁷⁹ TÜİK, 2010, s. 432, 434.

⁵⁸⁰ Türkiye'nin 1980'li yıllardaki ihracatında sanayi ürünlerinin oranı ciddi şekilde artarken (1980 yılında %36 iken 1989 yılında %78'e çıkmıştı), ihracat pazarları ise başta Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgelerini içerecek şekilde çeşitlendi (Robin Barlow ve Fikret Şenses, “The Turkish Export Boom: Just Reward or Just Lucky?”, **Journal of Development Economics**, Cilt 48, Sayı 1, 1995, s. 114-118).

⁵⁸¹ Mehmet Altan, **Darbelerin Ekonomisi**, İstanbul, Afa Yayınları, 1990, s. 137.

⁵⁸² Birand, 1979, s. 518.

⁵⁸³ Turgut Tülümen, **İran Devrimi Hatıraları**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1998, s. 7.

Nihayetinde Türkiye'nin döviz ihtiyacı içerisinde olması ve 24 Ocak Kararları ile ihracat odaklı büyüme modeline geçmesi, dış pazarlara açılma arayışını daha önemli hâle getirdi. Ayrıca tezin ikinci bölümünde de vurgulandığı üzere, eskiye göre daha güçlü olan burjuvazinin talepleri de Türkiye'nin bu doğrultuda hareket etmesi için baskı oluşturmaktaydı. Neoliberal düzen içinde yer alan ülkelerin "rıza"sını korumayı amaçlayan ABD de kendi çıkarları ciddi bir risk altında olmadığı sürece Türkiye'nin bu çok yönlü politikasına itiraz etmeyecekti.

Tezin ikinci bölümünde açıklandığı üzere, devletin birikim stratejisi genel olarak burjuvazinin dönemsel çıkarları ile uyumlu olmaktadır. Türkiye'nin 1980'li yıllarda izlediği dış politika da burjuvazinin çıkarları ile örtüşecek biçimde ticari ilişkileri geliştirmeyi hedefleyen ve bu bağlamda kimi siyasi sorunların krize dönüşmesini engellemeyi amaçlayan bir tutumu beraberinde getirmiştir. Neoliberal birikim stratejisi ile olan eşlik eden hegemonya projesi, piyasa söylemini ve serbest ticaret ile büyümeyi ön plana çıkarmaktadır. Bu hegemonik projenin dış politikadaki yansıması da ABD'nin asli çıkarları zarar görmediği sürece Türkiye'nin dış politikada ticari ilişkilerini geliştirmek amacıyla belirli bir manevra alanına sahip olmasına imkân tanımaktadır. Bu husus Türkiye'nin komşularıyla ilişkileri incelenirken ortaya konacaktır.

Bu çerçevede, izlenen dış politikayı yalnızca Özal'ın neoliberalizme olan bağlılığı ile açıklamak yanlış olacaktır. Nitekim üç yıllık askeri yönetim döneminde izlenen dış politika da Özal döneminin dış politikasından pek farklı değildir. Bu husus ABD ile oldukça uyumlu çalışan askeri yönetimin, SSCB ve İran gibi ABD'nin pek yakın ilişkilere sahip olmadığı ülkelerle dahi iyi ilişkiler geliştirmek istemesinde kendisini gösterecektir. Ciddi bir ekonomik kriz içinde olan Türkiye'nin 24 Ocak Kararlarının ardından benimsediği ihracat odaklı büyüme modeli, karar alıcıları bu yönde bir dış politikaya yönlendirmektedir.

Askeri yönetim döneminde Dışışleri Bakanlığı görevini yürüten İlder Türkmen'in aşağıda yer verilen sözleri de ekonomik model değışikliğı sonrasında dış politikada yaşanan değışimin Özal'dan önce başladığını ortaya koymaktadır:

“Hizmet görmekte olduğı ülkeye Türkiye'nin hangi ürünlerini ve hizmetlerini ihraç edebileceğı düşüncesi bu ülkelere atanan Türk diplomatının ilk refleksi hâline gelmiş bulunmaktadır. Bazı firmaların ihalelerde karşılaştıkları güçlükleri aşabilmek için temsilcilerimiz en yüksek seviyelerde girişimlerde bulunmaktadırlar Bu davada Dışışleri olarak elimizden geleni yapmaya hazırız.”⁵⁸⁴

İİS modelinin izlendiğı 1960-1980 arası dönemde ekonomik ilişkileri geliştirmek doğal olarak dış politikada ciddi bir önem arz etmemiştir. Türkiye her ne kadar 1960 yılından sonra gerek Kıbrıs konusunda diğler ülkelere destek bulmak için gerekse de ABD ile olan sorunları nedeniyle daha alternatifli bir dış politikaya yönelse de ilişkilerde ekonomiden ziyade siyasi boyut asli unsuru teşkil etmiştir. Ancak 24 Ocak Kararları ile yaşanan dönüşüm dış politikaya yeni bir boyut eklemiştir. Ekonomik ilişkilerin büyük önem kazandığı bu yeni dönemde diğler ülkeler ile olan siyasi sorunların ekonomik ilişkileri bozmaması için özel çaba gösterilir olmuş, bu da dış politika müzakerelerinin gündemini etkilemiştir.

Tezin ilk bölümünde Jessop'un stratejik-ilişkisel yaklaşımı açıklanırken belirtildiğı üzere, devleti yönetenler iktidarda kalmak için ekonomik büyüme gerçekleştirmek zorundadır ve bu da onları burjuvazinin çıkarlarına daha hassas hâle getirmektedir. Türkiye'de 1980'li yıllarda izlenen dış politika da genel olarak burjuvazinin çıkarları ile uyumlu olmuştur. Tezin ilerleyen sayfalarında yer verilecek olan Özal'ın Körfez Savaşı sırasında Irak ile ticari ilişkileri askıya alma kararı her ne kadar ihracatçıların tepkisini çekse de Özal'ın tepkilere karşı açıklamalarında yaptığı uzun vadeli çıkarlara yönelik vurgu; bir yönüyle Poulantzas ve Jessop'un yaklaşımına uygun bir biçimde burjuvazinin uzun vadeli çıkarlarını korumak adına devletin özerklik

⁵⁸⁴ Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanı İlder Türkmen'in Konuşmaları, Demeçleri ve Basına verdiği Mülakatlar (21 Eylül 1980 – 3 Kasım 1983)**, Ankara, Dışışleri Bakanlığı Matbaası, 1983, s. 206.

sahibi olduğunu ortaya koymakta ve Jessop'un stratejik-ilişkisel yaklaşımının Türk dış politikasındaki bir örnek olay üzerinden uygulanmasına katkıda bulunmaktadır.

Bununla birlikte, tezin ilk bölümünde Cox'un görüşlerine yer verilirken açıklandığı üzere, devletler dış politikada hem içeriden hem de dışarıdan gelen kısıtlamalardan ötürü ancak belirli bir özerklik içinde hareket edebilmektedir. Cox, dışarıdan gelen kısıtlamaları dünya sistemindeki askeri ve mali kısıtlamaların devletlerin seçeneklerini sınırlaması ile açıklamaktadır. Nitekim Türkiye'nin bir NATO üyesi olarak askeri teçhizatlarını büyük ölçüde NATO ülkelerinden tedarik ediyor olmasının yanında ekonomisinin de yabancı sermayeye ihtiyaç duyuyor olması, onun Batı Blokundan kopmasının önüne geçmektedir. İçerideki baskı ise özellikle ihracat odaklı büyüme modeline geçilmesinin ardından karar alıcıları yeni ihracat pazarlarına erişilmesi için diğer ülkelerle iyi ilişkiler kurmaya yönelterek kendisini göstermektedir.

Bu noktada bir hususa daha değinmekte fayda vardır. Jessop'un vurguladığı üzere devletlerin kendi tarihsel geçmişleri ve toplumları ile kurdukları ilişki birtakım sınırlamaları beraberinde getirmektedir. Ulus-devlet inşası sürecinde devlet tarafından da desteklenen milliyetçilik düşüncesi Türkiye'de büyük bir yaygınlık kazanmış, 1980 sonrasında benimsenen ve uygulamaya konan Türk-İslam Sentezi ile bu durum devam etmiştir. Nitekim milliyetçi duygular kimi olaylarda kamuoyu baskısı yaratmakta ve dış politikayı etkilemektedir. Bu durum 1980'li yıllarda kendisini özellikle Bulgaristan ve Suriye ile olan ilişkilerde gösterecektir. Genelde ekonomik ilişkiler ile siyasi sorunları birbirinden ayırıştırma çabasında olan ve ekonomik bağların güçlenmesinin siyasi sorunların çözümüne katkıda bulunacağını düşünen Özal, bu iki ülke ile olan sıkıntılarda kamuoyu baskısının da etkisiyle söz konusu ayırıştırmayı yapmakta zorlanmıştır. Nitekim bu durum Özal'ın tezin ilk bölümünde açıklanan ve neoliberal

görüşler ile uyum içinde olan işlevselci yaklaşımını da belirli bir ölçüde etkisiz kılmıştır.

Bu aşamada Özal'ın genel olarak dış politikaya bakışını ortaya koymakta fayda vardır. Neoliberal görüşe bağlı olan ve ihracat odaklı büyüme modeline geçişi sağlayan 24 Ocak Kararlarının mimarı olan Turgut Özal, doğal olarak dış politikada da ekonomiyi temel alan bir yaklaşım izleyecekti. Anavatan Partisi'nin programında dış politikaya ilişkin olan kısım "Dış politikamızın esası bölgemizde ve dünyada barışın sürekliliğini temin etmektir" cümlesi ile başlıyor ve "Yurt savunmasının ve iktisadi gelişmemizin kuvvetlendirilmesi dış politikamızın ana hedefleridir... Başta yurdumuzun güvenliği olmak üzere kuvvetli bir savunma gücüne sahip olmamız zorunludur. Bunun ilk şartı iktisaden güçlü olmaktır"⁵⁸⁵ ifadesi ile de ekonomik gelişmişlik ile ülkenin güvenliği arasındaki bağa vurgu yapılıyordu. Parti programının askeri yönetimin sürdüğü günlerde açıklandığı düşünüldüğünde, ekonomi ile güvenlik arasında ilişki kurularak iktisadi hedeflerin dış politikadaki önemine dikkat çekildiğini varsaymak mümkündür.

Partinin programında hem Batılı ülkelerle hem de Orta Doğu ülkeleri ile olan ilişkilerin önemine yer verilmişti. Bu konuya değinilirken dahi iktisadi ilişkilere özellikle önem veriliyordu. Nitekim Batılı ülkeler ile ilişkilere dair "Türkiye siyasi, askeri ve iktisadi işbirliği yönünden mensubu bulunduğu Batı Dünyası ile ilişkilerinde, savunma ihtiyaçları *yanında* iktisadi gelişme ve kalkınmasını hızlandıracak ve menfaatleri dengeleyecek daha aktif bir rol oynamalıdır"⁵⁸⁶ görüşü belirtilirken, güvenlik alanındaki iş birliğinin ötesinde ekonomik ilişkilerin de ilerletilmesi gerektiği ifade ediliyordu.

⁵⁸⁵ Anavatan Partisi, **Anavatan Partisi Programı, Anavatan Partisi 6 Kasım 1983 Seçim Beyannamesi, Hükümet Programı**, Ankara, s. 47.

⁵⁸⁶ **Ibid.**, s. 47 (vurgu bana aittir).

Orta Doğu'ya yönelik olarak ise bölge ülkeleri ile olan tarihsel bağlara değinildikten sonra, “Her iki camianın mensubu olması dolayısıyla Batı Dünyası ile Ortadoğu arasında köprü kurabilme imkânına sahip Türkiye'nin, *başta* iktisadi ilişkilerin geliştirilmesi olmak üzere, bölge ve dünya barışının idamesinde önemli katkıları olacağına inanıyoruz”⁵⁸⁷ ifadeleri ile iktisadi ilişkilere özel önem atfedildiğinin altı çiziliyordu. Dış politikaya dair bu ifadeler parti programının ötesinde, gerek ANAP'ın 1983 seçim beyannamesinde gerekse de iktidara geldikten sonra hükümet programında aynı şekilde kendisine yer bulacaktı.⁵⁸⁸

Özal'ın iktidara geldikten sonra Dışişleri Bakanlığı yetkililerine “Bana 10 yıllık bir barış sağlayın! Çevreyle kavga etmeyelim. Ekonomiye güçlendirmek için buna ihtiyacımız var!”⁵⁸⁹ açıklaması da izleyeceği dış politikanın ana hatlarını ortaya koyuyordu. Özal'ın önceliği 1970'li yılların sonunda büyük bir krize giren Türkiye ekonomisini kendi görüşleri ışığında düzeltmekti ve bunun siyasi kariyerinin devamı için taşıdığı önemin de bilincindeydi.

Özal'ın ekonomiye verdiği önem, onun Türkiye-ABD ilişkilerine bakışının da temelini oluşturmaktaydı. Dünya Bankası'nda çalıştığı yıllarda ABD'de bulunan ve bu ülkenin sisteminden çok etkilenen Özal, Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu mali yardımları almasında ABD'nin desteğinin gerektiğinin farkındaydı. Nitekim Özal'ın “Dünya banka sisteminin ağırlığı Amerika'dadır. Kim ne derse desin böyledir. Türkiye'ye gelen bankaların ağırlığı da Amerikan bankalarındadır. Hatta yatırımların da ağırlığı o kanaldadır. Başka memleketten gelse bile gerisinde Amerikan sermayesi vardır”⁵⁹⁰ şeklindeki sözleri, ülkeye sermaye çekmenin ABD ile olan ilişkilerden geçtiğini düşündüğüne işaret etmektedir. Bununla birlikte Özal, ilişkileri daha sağlam temele

⁵⁸⁷ **Ibid.**, 1983, s. 48 (vurgu bana aittir).

⁵⁸⁸ Orta Doğu ve diğer komşu bölgelerle iyi ilişkiler kurma hedefi 1983 seçimlerine katılan diğer iki partinin programında da yer almaktaydı (Milliyetçi Demokrasi Partisi, **Program**, Ankara, 1983, s. 12; Halkçı Parti, **Halkçı Parti Programı**, Ankara, Halkçı Parti Yayınları, 1983, s. 44).

⁵⁸⁹ Cemal, 2013, s. 240.

⁵⁹⁰ **Ibid.**, s. 240.

oturtmak için ticari ilişkilerin gelişmesi gerektiğini varsaymış ve bu sebeple 1991 yılında ABD'ye serbest ticaret projesi sunmuştur.⁵⁹¹

Özal'ın, ekonomiyi merkeze alan bir dış politika izlemesine yönelik eleştirilere verdiği cevap da yine onun bakış açısını ortaya koymaktadır:

“Ekonomisi dışarıya el açmayı icap ettiren bir ülkenin siyasi ağırlığı da olamayacağına inanıyoruz. Ekonomisi kuvvetlenen ülke, siyasi ağırlığa sahip olur. Bir ülkenin dış siyasetinde benim kanaatim, ekonomi yüzde 80 ağırlıktadır. Bütün ülkelerin, sefirleri, bakanları, başbakanları bugün artık mal satmak için uğraşıyor. Ve siyasi ağırlığı da buna göre ayarlıyorlar. Çoğunu gördüm, şu malı alın, şu işinizi kolaylaştıralım diyenler var. Onun için bu konularda gerçekçi olma mecburiyeti var. Siyaseti salonlarda güzel laf etmek şeklinde anlamıyorum ben. Hepsini, karşılıklı menfaate dayanır. Tabii bu menfaatin içinde de ticari hususlar önem kazanıyor.”⁵⁹²

Özal'ın danışmanlarından Engin Güner de Özal'ın dış politikada ekonomi ile siyaset arasında kurduğu bağı şu cümlelerle ifade etmektedir:

“Dış politika konusunda Özal, iyi ilişkilerin ancak iyi ekonomik işbirlikler sayesinde kurulabileceğine inanırdı. Yani kâğıt üzerinde istediğiniz kadar iyi niyet deklarasyonları yapın, bunların ülkelere hiçbir dostluk bağı getirmediğini ancak mesela yapılacak müşterek bir altyapı projesinin ülkeleri birbirine bağlayacağına inanırdı. Bu bakımdan da ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğine inanmaktaydı.”⁵⁹³

1983 yılında iktidara geldikten sonra ekonomiyi merkeze alan aktif bir dış politika anlayışını benimseyen Özal, bu politikasını daha sonrasında da sürdürecekti. Nitekim ANAP'ın 1987 seçimlerine yönelik seçim beyannamesinde ve ardından iktidara geldiğinde duyurduğu hükümet programında, önceki dönem ile büyük benzerlikler taşıyan ifadelere yer verildi ve dört yıllık süreçte uluslararası platformda aktif rol oynandığı, çeşitli ülkelerle ilişkilerin geliştirildiği ve ülkenin yurt dışındaki itibarının yükseldiği vurgulandı.⁵⁹⁴

Türkiye'deki iş çevrelerinin ise 1980 yılından önce dış politika ile olan ilişkisi oldukça sınırlıydı. Bu kapsamda 1965 yılında İktisadi Kalkınma Vakfı kurulmuştu. Ancak Vakıf pek bir etki gösterememiş ve daha ziyade 1963 Ankara Anlaşması ile

⁵⁹¹ Nevra Yaraç Laçınok, “Turgut Özal”, Ali Faik Demir (der.), **Türk Dış Politikasında Liderler**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2007, s. 571.

⁵⁹² Güneş, 23 Mart 1984'ten aktaran Cemal, 2013, s. 244-245.

⁵⁹³ Birand ve Yalçın, 2012, s. 320.

⁵⁹⁴ Anavatan Partisi, **Anavatan Partisi 29 Kasım 1987 Seçim Beyannamesi**, Ankara, 1987, s. 91-93.

bağlantılı olarak Türkiye-AET ilişkilerini merkezine almıştı.⁵⁹⁵ Bunda Türkiye'nin İİS modeli benimsemiş olmasından ötürü üreticilerin hâlihazırda ulusal pazara hâkim olmalarının ve ihracata yönelmeye ihtiyaç duymamalarının payı büyüktü. Kaldı ki, Türkiye'nin izlediği İİS modeli dışarıdan sermaye akışına ve ortaklıklar kurmaya olanak veriyordu ve böylelikle yerli sermaye grupları istedikleri finansmanı bu şekilde temin etme olanağına sahipti.

Öte yandan 12 Eylül darbesinin ardından sermayenin daha fazla alan bulması, halkın alım gücünün düşmesi ve ihracat odaklı büyüme modeline geçiş ile birlikte gelen teşviklerin etkisiyle iş çevrelerinin dış ilişkilere olan ilgisi arttı. 1981 yılında TÜSİAD'ın yayımladığı bir raporda “Hiçbir ekonomik konuda, ihracatta olduğu gibi, ihracatçının çıkarı ile ülkenin çıkarları aynı ve eş anlamlı değildir. İç ve dış piyasa ihracatçıyı ödüllendirdiği zaman otomatik olarak o ülkeyi bütün yurttaşları ile birlikte ödüllendirmektedir”⁵⁹⁶ denilerek ihracat yapan sermaye sınıfının çıkarlarının toplumun tüm kesimlerine hizmet edeceği ileri sürülüyordu.

TÜSİAD'ın 1983 yılının hemen başında yayımladığı bir başka raporda ise şu ifadeler yer almaktaydı:

“Ortadoğu ve Arap ülkeleri ile karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesi ve bu ülkelere yapılan ihracatın artırılması konusunda sürdürülen çabalar olumlu ile sonuçlar vermektedir.

Türkiye son yıllarda çeşitli koşulların etkisiyle İslam ülkeleri ile ekonomik ilişkilerini geliştirme arayışı içine girmiştir. Aslında yakın dönemlere kadar Türkiye ile İslam ülkeleri arasında sıkı bir ekonomik işbirliği olmamıştır. Örneğin ekonomik işbirliğinin öğelerinden biri olan dış ticaret göstergelerine bakıldığında İslam ülkeleri ile olan ticaretin toplam dış ticaret içindeki payının ancak 1973 yılından başlayarak genişlediği gözlenmektedir. Ancak, bir iki yıl öncesinde kadar bu oranın yükselmesinde petrol ithalatının büyük rol oynadığı şüphesizdir. Bu durum 1980 yılında değişmeye başlamış ve özellikle 1981 yılında İslam ülkelerine yapılan ihracat, Avrupa topluluğu ülkelerine yapılan ihracat toplamına yetiştir. Bunun yanında İslam ülkelerinde iş alan Türk müteahhitler ve işadamları Türkiye'ye önemli döviz ve istihdam olanakları sağlamışlardır”.⁵⁹⁷

⁵⁹⁵ Altay Ath, “Businessmen as Diplomats: The Role of Business Associations in Turkey's Foreign Economic Policy”, *Insight Turkey*, Cilt 13, Sayı 1, 2011, s. 111-112.

⁵⁹⁶ TÜSİAD, *İhracat Raporu*, İstanbul, 1981, s. III.

⁵⁹⁷ TÜSİAD, *1983 Yılına Girerken Türk Ekonomisi*, İstanbul, 1983, s. II.

TÜSİAD'ın raporundan da anlaşılacağı üzere petrol ithalatının dışında Türkiye ile Orta Doğu ülkeleri arasındaki ekonomik iş birliği ve ticaret hacmindeki artış, Özal iktidara gelmeden önce askeri yönetim döneminde başlamıştır. Türkiye'nin 24 Ocak Kararları ile benimsediği birikim stratejisinin etkisiyle, Türkiye ihracat yaptığı ülke gruplarını çeşitlendirme ve yeni pazarlar bulma hedefinin bir sonucu olarak Orta Doğu ülkeleri ile olan iktisadi ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir. Bu, ABD'nin 1980'li yıllarda Orta Doğu'da SSCB ve İran'a karşı olan ülkelerle iş birliğini geliştirerek uyguladığı çevreleme politikası ile de uyumludur.

TÜSİAD'ın 1985 yılındaki bir yayınında yer alan aşağıdaki ifadeler de Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleri ile olan ilişkileri geliştirmeye yönelik izlediği politikanın, ülke içindeki muhafazakâr sermayenin talepleri ile sınırlı kalmadığını göstermektedir:

“Ülkemizin yakınında böyle büyük bir pazarın bulunması coğrafi açıdan büyük şanstır. 1980'li yıllara kadar Türk ekonomisinin kapalı modelde ısrar etmesi ihracatın Orta-Doğu'ya yönelik gelişmesini önlemiştir. Son otuz yılda kaybettiğimiz Orta-Doğu pazarlarını kaç yılda telafi edebileceğimiz artık sadece Türk sanayicisi ve iş adamının çalışma temposuna bağlı bulunuyor”.⁵⁹⁸

Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmek istemesinde 12 Eylül darbesinden sonra özellikle AET ile sorunlar yaşaması da etkiliydi.⁵⁹⁹ AET ile olan siyasi sorunlar ekonomik ilişkilere de zarar vermekte ve Türkiye'nin özellikle tekstil ihracatında karşılaştığı engeller bu pazara yönelik ihracat rakamlarını düşürmekteydi.⁶⁰⁰ Bu bağlamda Orta Doğu ülkeleri ile ilişkileri geliştirmek hem siyasi hem de ekonomik açıdan Türkiye'nin dış politikadaki yalnızlığını gidermesi açısından askeri yönetimin önceliklerinden biri hâline geldi. Nitekim askeri yönetim döneminde Dışişleri Bakanı olarak görev yapan İlder Türkmen, göreve başladıktan kısa süre sonra Suudi Arabistan'ı ziyaret etti ve yaptığı görüşmelerde ekonomik yardım ve düşük fiyattan petrol teminine

⁵⁹⁸ TÜSİAD, “Orta Doğu'nun Önemi”, **Görüş**, Cilt 13, Sayı 3, 1985, s. 21.

⁵⁹⁹ Birand, 1985, s. 413-444.

⁶⁰⁰ Sönmez, 1982, s. 285-288.

yönelik garanti aldı. Ayrıca 25-28 Ocak 1981 tarihleri arasında düzenlenen Üçüncü İslam Zirvesine Türkiye, tarihinde ilk defa Başbakan düzeyinde katılım gösterdi. 1984 yılında toplanan Dördüncü İslam Zirvesine ise bizzat Cumhurbaşkanı Kenan Evren iştirak etti ve Konferans Başkan Yardımcısı oldu.⁶⁰¹ Bunun yanında Kıbrıs konusu da gerek zirvelerde gerekse de bölge ülkelerine yapılan ziyaretlerde gündeme getirildi ve uluslararası platformda destek bulunmasına çalışıldı.⁶⁰²

Türkiye'nin, Orta Doğu ile ilişkilerini geliştirmesi ekonomi alanında da olumlu sonuçlar verdi. Özellikle 1980-1988 yılları arasındaki İran-Irak Savaşı, Türkiye'nin iki ülkeye de ihracatını artırmasına zemin hazırladı. Ancak bunun yanında Türkiye'nin genel olarak Cezayir, Mısır, Suudi Arabistan ve Kuveyt gibi bölge ülkelerine ihracatında da 1980'li yıllar boyunca artış görüldü.⁶⁰³ Ayrıca bölge ülkeleri ile ekonominin yanında askeri alanda da iş birliğinin geliştirilmesine gayret gösterildi. Nitekim Özal öncesindeki askeri yönetim döneminde dahi Suudi Arabistan ve Kuveyt ile güvenlik, eğitim, askeri malzeme satımı ve ortak yatırım alanlarında iş birliğini geliştirmeye yönelik mutabakata varıldı.⁶⁰⁴ Böylelikle hem bölge ülkeleri ile yakın ilişkiler kurulması hem de savunma alanında Türkiye'nin ihracat kapasitesinin artırılması hedeflendi.⁶⁰⁵

Türkiye'nin alternatif dış pazar arayışı Orta Doğu ile sınırlı kalmadı. ABD, Çin ve Japonya gibi ülkelerle olan dış ticaret hacminde de büyüme görüldü. Nitekim 1979 yılı ile 1991 yılı dış ticaret verileri karşılaştırıldığında; ABD'ye yapılan ihracatın 104

⁶⁰¹ Sönmezoğlu, 2016, s. 508; M. Hakan Yavuz ve Mujeeb R. Khan, "Turkish Foreign Policy Toward the Arab-Israeli Conflict: Duality and the Development (1950-1991)", **Arab Studies Quarterly**, Cilt 14, Sayı 4, 1992, s. 78-79.

⁶⁰² Katerina Dalacoura, "Turkey and the Middle East in the 1980s", **Millennium**, Cilt 19, Sayı 2, 1990, s. 212.

⁶⁰³ Philip Robins, **Turkey and the Middle East**, Londra, The Royal Institute of International Affairs, 1991, s. 103.

⁶⁰⁴ Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla İlişkiler", Oran (ed.), **Türk Dış Politikası (Cilt II:1980-2001)**, 2013, s. 125.

⁶⁰⁵ Türkiye ve Suudi Arabistan arasındaki askeri ilişkiler Özal döneminde de sürecekti (Güldemir, 1987, s. 111-112).

milyon dolardan 912 milyon dolara, Çin'e yapılan ihracatın 9 milyon dolardan 20 milyon dolara ve Japonya'ya yapılan ihracatın 22 milyon dolardan 226 milyon dolara çıktığı görülmektedir.⁶⁰⁶ Buna rağmen Türkiye'nin ihracatında AET'nin ve Orta Doğu ile Kuzey Afrika bölgelerinin başı çektiğini belirtmek gerekir. Bu iki bölge 1980'li yıllar boyunca Türkiye'nin ihracatında %70'in üzerinde paya sahip olmayı sürdürdü. İran-Irak Savaşı ve Türkiye-AET ilişkilerindeki sorunlar sebebiyle 1979 yılında AET'nin payı %49'dan 1982 yılında %31'e gerilemiş, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgelerinin payı ise %22'den %48'e çıkmışsa da AET ülkelerindeki ekonomik düzelme, Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin petrol gelirlerindeki düşüş ve İran-Irak Savaşı'nın sona ermesi gibi etkenlerle bu durum 1980'lerin ikinci yarısında tersine dönmeye başladı. Bu noktada Özal'ın tekrar AET ile ilişkileri gündeme alıp 1987 yılında da üyelik başvurusunda bulunduğunu hatırlatmakta ve ekonominin dış politikaya etkisinin altının çizilmesinde fayda vardır. Nihayetinde, 1991 yılına gelindiğinde AET'nin payı %52'ye çıkmış, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinin payı ise %20'de kalmıştır.⁶⁰⁷

Özal döneminde iş insanlarının gerek yurt dışı gezilerine götürülmeleri gerekse de kimi zaman Özal'ın gayriresmi temsilcisi gibi faaliyet göstermeleri sebebiyle, sermaye sınıfının dış politikaya olan ilgisinin ve katılımının arttığını belirtmek mümkündür. Ancak tezin ikinci bölümünde de vurgulandığı üzere, Özal'ın iş çevreleri ile görüş alışverişi yapmaktan ziyade talimat vererek ilişki kurmak gibi bir alışkanlığı vardı. Dolayısıyla iş çevreleri Özal döneminde çıkarlarını koruma fırsatı yakalasalar da ekonomik kararlar üzerindeki etkilerinin sınırlı olmasından rahatsızlardı.

Bunun yanında Özal, her ne kadar ihracatı teşvik eden ekonomik ve yasal düzenlemeler yapsa da iş çevrelerinin çıkarları ile devletin dış ekonomi politikası her

⁶⁰⁶ TÜİK, 2010, s. 448, 450, 452.

⁶⁰⁷ Barlow ve Şenses, 1995, s. 118.

zaman uyumlu olmayabiliyordu. Sonuçta Özal'ın talimat ile iş dünyasının yatırımlarını doğrudan yönlendirecek gücü yoktu ve burjuvazi her ne kadar devletin politikaları üzerinde kesin bir söz sahibi değilse de devlet karşısında iktidardan talimat ile yatırım kararlarını verecek kadar güçsüz de değildi. Özellikle İİS dönemindeki kazanımları ve 24 Ocak Kararları ile emek sınıfı karşısında artan güçleri bunu garanti etmekteydi. Özal bu noktada, dış ticaret hacmini artırmak amacıyla sermaye sahiplerine ve girişimcilere ekonomik hedeflerine erişebilmeleri için var olan yatırım fırsatlarını bildirmek, uluslararası platformda iş birliği için zemin oluşturmak ve bunun için gerekli siyasi iklimi tesis etmek amacıyla 1986 yılında TOBB bünyesinde Dış Ekonomik İlişkiler Kurulunu kuracaktı.⁶⁰⁸

3.3. Türkiye ve Komşuları

Tezin Giriş kısmında da belirtildiği üzere, zamansal kapsamı Türkiye'nin ihracat odaklı büyüme modeline geçtiği ve Soğuk Savaş'ın sürdüğü 1980-1991 yılları arası olan bu çalışmada, Türk dış politikası Türkiye'nin komşuları ile ilişkisi üzerinden değerlendirilecektir. Soğuk Savaş'ın devam ettiği bir süreçte Türkiye'nin karşı blokta yer aldığı SSCB ve Bulgaristan; ABD ile sorunlu ilişkilere sahip İran, Irak ve Suriye; aynı blokta olsa da ciddi sorunlar yaşadığı Yunanistan ile ilişkilerinin incelenmesi takip edilen yeni dış politikayı ve onun kısıtlarını ortaya koymak açısından uygun bir çerçeve sunmaktadır.

⁶⁰⁸ Atlı, 2011, s. 113.

3.3.1. SSCB ile İlişkiler

1945 yılında SSCB'nin Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın yenilenmesi için Kars ve Ardahan'ın Sovyet topraklarına katılmasını ve Montreux rejiminde SSCB'ye üs sağlayacak biçimde değişiklik yapılmasını koşul olarak öne sürmesi⁶⁰⁹ ile başlayan ilişkilerdeki bozulma 1960'a kadar sürmüştü. Bunda SSCB'nin özellikle Stalin dönemindeki katı dış politikası kadar Türkiye'nin Batı Bloku içinde yer alması, Bağdat Paktı'na dahil olması ve Irak ile Suriye'deki SSCB yanlısı yönetimlere karşı izlediği sert tavrın da etkisi vardı.⁶¹⁰

SSCB, Stalin'in 1953 yılındaki vefatının ardından daha uzlaşmacı bir dış politikaya yönelmiş ve bu doğrultuda 30 Mayıs 1953 tarihinde Türkiye'ye gönderilen notada ikili ilişkilerin geliştirilmesinin istendiği, Kars ve Ardahan'a yönelik toprak taleplerinden vazgeçildiği ve Boğazlarda yapılacak yeni bir düzenlemenin Türkiye'nin de onayı alınarak uzlaşma içinde verilmesi gerektiği belirtilmişti. Ancak gerek bu notaya verilen yanıtta⁶¹¹ gerekse de 1950'li yılların sonuna kadar Sovyetlerin devam eden uzlaşma taleplerine karşı izlenen tutumda Türkiye'nin şüpheli bir yaklaşımı mevcuttu.

Bu bağlamda Moskova'nın Ankara ile yakınlaşma çabalarının 1950'lerin ortalarından itibaren bölgede izlemeye başladığı yeni politikanın bir parçası olduğunu belirtmek gerekir. SSCB, Khrushchev ile birlikte Orta Doğu'da dostlarını artırmaya çalışmış ancak özellikle Türkiye ve İran gibi Batı Blokuna yakın olan ve niyetini

⁶⁰⁹ Bu konuya dair detaylı bir analiz için bakınız: Behlül Özkan, "1945 Türkiye-SSCB Krizi: Dış Politikada Kurucu Mitin İnşası", Gencer Özcan, Evren Balta ve Burç Beşgül (der.), **Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler: Kuşku ile Komşuluk**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 55-78.

⁶¹⁰ Hüseyin Bağcı, "Demokrat Parti'nin Ortadoğu Politikası", Faruk Sönmezoglu (der.), **Türk Dış Politikasının Analizi**, 2. Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 1998, s. 101-134; Kaan Kutlu Ataç, "Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-Rusya İlişkilerinde Suriye Boyutu: 1957 Suriye Krizi", Özcan, Balta ve Beşgül (der.), **Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler: Kuşku ile Komşuluk**, 2017, s. 79-109.

⁶¹¹ "Türk ve Rus notalarının metinleri dün açıklandı", **Milliyet**, 20 Temmuz 1953.

samimi bulmayan ülkelerden istediği cevabı alamamıştı.⁶¹² Öte yandan 1950'li yılların sonunda ilk sinyallerini veren yumuşama dönemi Türkiye-SSCB ilişkilerine de olumlu yansdı. 1959 yılında temaslar sıklaştırken, SSCB 27 Mayıs darbesinin bu ivmeyi bozmasını istemedi. Khrushchev, 28 Haziran 1960 tarihinde askeri yönetimin başındaki Cemal Gürsel'e tarafsızlık ve müzakere çağrısında bulundu. Ancak Batı ile ilişkileri sürdürceğini göstermek isteyen Gürsel, Batı'yı rahatlatmak adına bu çağrıya olumlu dönüş yapmadı. Askeri hükümet ve ardından İnönü hükümeti, SSCB'den gelen 500 milyon dolarlık yardım paketine ilişkin teklifi de siyasi taviz isteneceği çekincesiyle reddetti.⁶¹³

Bu aşamada, Küba Füze Krizi Türk dış politikası için bir dönüm noktası teşkil etti ve Batı Bloku dışındaki ülkelerle de ilişkileri geliştirmenin öneminin farkına varıldı. Nitekim Tellal, Türkiye'nin ABD'ye güvenini sarsan bu kriz sırasındaki pazarlıkların Türkiye-SSCB ilişkilerinin geliştirilmesinin önünü açtığına dikkat çekmektedir.⁶¹⁴ Sönmezoğlu ise Türkiye'nin çok yönlü dış politikaya geçişine dair dönüm noktası olarak Johnson Mektubu'nu⁶¹⁵ işaret etmekte ve SSCB ile olan yakınlaşmayı da 1964'ten itibaren yapılan karşılıklı ziyaretlerle başlatmaktadır.⁶¹⁶ Armaoğlu da benzer biçimde değişimi Johnson Mektubu'na dayandırmaktadır.⁶¹⁷

Küba Füze Krizinde zedelenen güveni daha da aşındıran ve diplomatik dilden uzak ifadelerle yazılmış olan bu mektup, Kıbrıs sorunundan bağımsız olarak da ABD ile ilişkilere zarar verdi. Ayrıca SSCB'nin Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olan

⁶¹² George Lenczowski, "Soviet Policy in the Middle East", **Current History**, Cilt 55, Sayı 327, 1968, s. 268.

⁶¹³ Hale, 2013, s. 89.

⁶¹⁴ Erel Tellal, "SSCB'yle İlişkiler", Oran (ed.), **Türk Dış Politikası (Cilt I:1919-1980)**, 2009, s. 772.

⁶¹⁵ Kamuoyunda Johnson Mektubu olarak bilinen mektup, Kıbrıs'ta Türk ve Rum toplumları arasında çatışmaların yaşandığı ve Türkiye'nin Garanti Antlaşması'ndan hareketle adaya müdahale hakkını kullanmayı tartıştığı bir süreçte, ABD Başkanı Lyndon B. Johnson imzasıyla dönemin Başbakanı İsmet İnönü'ye gönderilmişti. Mektupta temel olarak; Türkiye'nin adaya askeri bir müdahalede bulunmaması talep ediliyor, böyle bir müdahalenin gerçekleşmesi durumunda Amerikan silahlarının kullanılmaması isteniyor ve NATO'nun Türkiye'yi olası bir SSCB saldırısına karşı savunmayabileceği ifade ediliyordu (Cüneyt Arcayürek, "Johnson'un Mektubu", **Hürriyet**, 13 Ocak 1966).

⁶¹⁶ Sönmezoğlu, 2016, s. 396.

⁶¹⁷ Armaoğlu, 2015, s. 735.

Makarios'u destekliyor olması da Türkiye'yi bu meselede yalnızlaştırmaktaydı. Moskova'nın Makarios'a desteğinin arkasında Makarios'un Bağlantısızlar Hareketi ile yakın ilişki içinde olması vardı. Türkiye'nin adayı kontrol etmesinin NATO'nun Kıbrıs ve dolayısıyla da Akdeniz'deki varlığını ve etkisini artırmasından çekinen SSCB, adaya dış müdahaleye karşı çıkmaktaydı.⁶¹⁸ Dolayısıyla SSCB ile ilişkileri geliştirmek ve Kıbrıs sorununda desteğini almak, Türkiye'nin adaya yapacağı olası bir askeri müdahalede Sovyet saldırısı ile karşılaşmaması ve uluslararası platformda savlarına destek bulması için oldukça önemliydi.

Nitekim Türkiye bu doğrultuda komşusuyla diplomatik temaslarını yoğunlaştıracaktı. Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in 30 Ekim-6 Kasım 1964 tarihleri arasında Moskova'ya yaptığı ziyarette Kıbrıs'taki anlaşmazlıklar da masaya yatırıldı ve SSCB'nin en azından adada iki toplumun bulunduğunu kabul ettiğini açıklaması sağlandı. Bu durum, Batı Bloku ülkelerinden beklediği desteği bulamayan Türkiye için SSCB'nin en azından tarafsızlığının sağlanması adına önemli bir adım teşkil edecekti. Ayrıca bu gezinin bir başka önemi de ilerleyen yıllarda sıklık kazanan karşılıklı ziyaretlerin ve diplomatik temasların da önünü açmış olmasıydı.⁶¹⁹ Buna ek olarak, görüşmelerden sonra Sovyet radyolarında Türkiye aleyhine saldırgan söylemlere de son verildi.⁶²⁰

SSCB, Kıbrıs konusunda 1965'ten sonra ne tamamen Rum ne de tamamen Türk yanlısı bir pozisyon benimsedi. Öncesinde iç politikada sol bir çizgi benimseyen Emekçi Halkın İlerici Partisi (Anorthotiko Komma Ergazomenou Laou - AKEL), dış politikada ise yakın ilişki içinde bulunan Makarios sebebiyle Rum tezlerine yakın duran SSCB, Türkiye ile ilişkileri geliştirmeye başlayınca anlaşmazlığa dair biraz daha orta

⁶¹⁸ **Ibid.**, s. 734.

⁶¹⁹ Hüner Tuncer, **12 Mayıs'tan 12 Mart'a Türk Dış Politikası**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2014, s. 104.

⁶²⁰ Ferenc Albert Vali, **Bridge across the Bosphorus: The Foreign Policy of Turkey**, Baltimore ve Londra, The John Hopkins Press, 2019, s. 178.

noktada konumlanmaya başladı. Bu bağlamda, Kıbrıs'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne vurgu yapan ve adaya yönelik müdahalelere karşı olduğunu ifade eden Sovyet yetkililer, bir yandan da adada iki farklı toplumun varlığını kabul etmekteydi.⁶²¹ Nihayetinde SSCB için Türkiye'yi Batı Blokundan uzaklaştırmak, Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar ile belirli ölçüde sorunlar yaşanmasına değerdı.⁶²²

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki diplomatik temaslar ve Kıbrıs konusundaki yakınlaşma ekonomik ilişkilere de olumlu yansıdı.⁶²³ Nitekim 25 Mart 1967'de imzalanan Ekonomik-Teknolojik İşbirliği Anlaşması ile Çayırova Cam Fabrikası, Aliğa Rafinerisi, İskenderun Demir Çelik Fabrikası, Seydişehir Alüminyum Fabrikası, Oymapınar Hidroelektrik Santrali, Bandırma Sülfürik Asit Fabrikası, Artvin Lif Levha Fabrikası gibi tesislerin yapımı için kaynak temin edilirken; karşılığında da mal alınması yönünde anlaşmaya varıldı.⁶²⁴ SSCB böylelikle bir yandan Türkiye'yi Batı Blokundan uzaklaştırmayı hedeflerken, diğer yandan devlet girişimciliğindeki tesislere katkıda bulunarak kendi ideolojik yaklaşımı çerçevesinde yardım yapıyordu.⁶²⁵

İkili ilişkilerdeki iyileşme 1970'li yıllarda da devam etti ve 1972 yılına gelindiğinde taraflar arasında İyi Komşuluk İlkeleri Bildirgesi imzalandı.⁶²⁶ İki devlet arasındaki yakınlaşmanın seviyesini gösteren bir başka olay da 1973 yılındaki Arap-İsrail Savaşı sırasında yaşandı. Türkiye, İsrail'e yardım amacıyla olan ABD'ye uçuş kolaylığı sağlamazken, bu savaşta Mısır ve Suriye'ye yardım için havalanan Sovyet

⁶²¹ Sönmezoğlu, 2016, s. 401.

⁶²² Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East: From World War Two to Gorbachev**, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, s. 250.

⁶²³ Nitekim Oran, Kıbrıs'ta 1963 yılında başlayan gerilime kadar Türkiye'nin SSCB tarafından gelen yakınlaşma taleplerine soğuk baktığını ve iki ülke arasında artan diplomatik temaslar neticesinde 1960'ların sonlarından itibaren alınan ekonomik yardımın "bu politikanın primi" olduğunu ifade etmektedir (Baskın Oran, "Türkiye'nin 'Kuzeydeki Büyük Komşu' Sorunu Nedir?", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 25, Sayı 1, 1970, s. 83-85).

⁶²⁴ Kemal Girgin, **Diplomatik Anılarla Dış İlişkilerimiz (Son 50 Yıl: 1957-2006)**, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 332.

⁶²⁵ Natalya Y. Ulçenko, "Rusya ve Türkiye'nin Stratejik Güvenliğinin Sağlanmasında Enerji Hammaddeleri İhracat ve İthalatının Rolü", Gülten Kazgan ve Natalya Ulçenko (der.), **Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya: Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler**, (çev.) Hakan Aksay, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 184-185.

⁶²⁶ Tellal, 2009, s. 778-779.

uçaklarına Türk hava sahasından geçiş izni verildi.⁶²⁷ Bu uygulama bir yandan Türkiye’nin ABD ile sorunlarını ve SSCB ile yakınlaşmasını ortaya koyarken; diğerk yandan da Türkiye’nin, daha sonra detaylı biçimde anlatılacağı üzere, Orta Doğu politikasındaki değişime işaret ediyordu.

Türkiye’nin 1974 yılında düzenlediği Kıbrıs Barış Harekâtı, SSCB ile ikili ilişkilerin seviyesini lme açısından önemli bir veri sundu.⁶²⁸ Yunanistan’ın bir darbe ile Kıbrıs Cumhuriyeti’nde yönetimi değiştirmeye çalışması zerine, Garanti Antlaşması kapsamında anayasal düzeni yeniden tesis etmek amacıyla adaya askeri bir müdahale gerçekleştiren Türkiye’nin harekâtına ilk etapta destek çıkan SSCB⁶²⁹, Türkiye’nin ikinci müdahalesine ise eleştirilerde bulundu. Zira, müdahalenin ardından oluşan durumun Kıbrıs adasının Türkiye ve Yunanistan arasında taksimine yol açacak nitelikte olması NATO’nun Akdeniz’deki gücünün artması anlamına gelecekti.⁶³⁰ Bu noktada diğerk devletlerle paralel bir tutum benimseyen Moskova, Kıbrıs’ın toprak bütünlüğüne vurgu yaptı ve sorunun BM Güvenlik Konseyi ve Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs’ın da dahil olduğu bir uluslararası konferansta masaya yatırılmasını önerdi.⁶³¹ 1975 yılında Kıbrıs Türk Federe Devleti’nin ilanından sonra da Kıbrıs topraklarında tek meşru hükümetin Makarios’un liderliğindeki hükümet olduğunu belirtti ve yabancı askeri kuvvetlerin adayı terk etmeleri gerektiğini ifade etti.⁶³²

Ancak burada altı çizilmesi gereken husus, SSCB’nin 1964’te Johnson Mektubu krizinin yaşandığı dönemin aksine Türkiye’ye yönelik sert bir tepkide bulunmamış

⁶²⁷ Sönmezoğlu, 2016, s. 398.

⁶²⁸ Kıbrıs Barış Harekâtı sürecinde SSCB’nin izlediği politika ve bunun oluşum süreci için bakınız: Robert M. Cutler, “Domestics and Foreign Influences on Policy Making: The Soviet Union in the 1974 Cyprus Conflict”, **Soviet Studies**, Cilt 37, Sayı 1, 1985, s. 60-89.

⁶²⁹ Müdahaleden nce Cumhurbaşkanı Korutürk ile görüşen SSCB Ankara Büyükelçisi Grubyakof, görüşmenin ardından yaptığı açıklamada “Türk Hükümeti doğru istikamettedir. İşyan dış kuvvetler tarafından düzenlenmiştir. Sovyet hükümeti isyancılarla mücadele edenler tarafındandır” ifadelerini kullandı (“Ankara’da Diplomatik Temaslar Yoğunlaştı”, **Milliyet**, 17 Temmuz 1974).

⁶³⁰ Uşlu, 2000, s. 304-305.

⁶³¹ Tellal, 2009, s. 779; Sönmezoğlu, 2016, s. 402.

⁶³² Sönmezoğlu, 2016, s. 403.

olmasıdır. Bunda hem geride kalan 10 yıllık süreçte Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi hem de iki NATO üyesi olan Türkiye ve Yunanistan'ın savaşın eşiğine gelerek Batı Bloku içinde kriz oluşturması önemli etken olmuştur. Nitekim Türkiye ile SSCB ilişkilerindeki iyileşme 1970'lerin ikinci yarısında da devam etmiştir.

Bu bağlamda, Türkiye'ye artan miktarda yapılan Sovyet yardımlarından da bahsetmek gerekir. SSCB, Khrushchev dönemi ile birlikte Üçüncü Dünya ülkelerine yardım yapmaya başlamıştı. Böylelikle yardım yapılan ülkelerin ekonomik kalkınma ile sosyalizme barışçı bir geçiş yapması, Batı nüfuzunun yerine Sovyet nüfuzunun hâkim kılınması ve Doğu Bloku içinde Çin ile liderlik mücadelesinde üstün kalınması öngörülüyordu.⁶³³ Bununla birlikte, SSCB stratejik önemde gördüğü bazı kapitalist ülkelere de yardım teklif etmekten geri kalmıyordu. Bu ülkeler arasında özellikle Türkiye, Fas ve Nijerya öne çıkmıştı.⁶³⁴ Nitekim Türkiye 1970'lerin sonunda, gelişmekte olan ülkeler arasında en çok Sovyet yardımı alan ülke konumuna erişmişti.⁶³⁵

Türkiye ile SSCB'nin diplomatik temaslarını sıklaştırdıkları, ekonomik alanda iş birliğini artırdıkları ve birbirlerinin iç işlerine müdahale etmeyip topraklarını diğer devlete olası bir saldırıda kullanılmayacakları üzerinde anlaştıkları bu dönem, aynı zamanda Türkiye'nin ABD ile ilişkilerinde önemli sorunlar yaşadığı bir döneme denk gelmiştir. Bu iki olgunun birbirinden bağımsız olduğunu düşünmek mantıklı olmayacaktır. Soğuk Savaş'ın yumuşama sürecinde olması da devletlerin dış politikadaki manevra alanlarını genişletmiş ve bu tarz iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

⁶³³ Guan-Fu, 1983, s. 71; Cooper ve Fogarty, 1985, s. 54.

⁶³⁴ David E. Albright, "Soviet Economic Development and the Third World", **Soviet Studies**, Cilt 43, Sayı 1, 1991, s. 44.

⁶³⁵ Duygu Bazoğlu Sezer, "Peaceful Coexistence: Turkey and the Near East in Soviet Foreign Policy", **The Annals of the American Academy of Political and Social Science**, Cilt 481, Sayı 1, 1985, s. 121; Michael M. Boll, "Turkey between East and West: The Regional Alternative", **The World Today**, Cilt 35, Sayı 9, 1979, s. 366.

ABD ise Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra Amerikan silahlarının harekâtta izinsiz kullanıldığı gerekçesiyle Türkiye'ye silah ambargosu uygulamaya başlamıştı. Üstelik ambargo nedeniyle Türkiye'nin ücretlerini önceden ödediği silahlar dahi teslim edilmiyor ve limanlarda bekletildiği süreçte Türkiye'den depo kirası alınıyordu.⁶³⁶ Türkiye'nin askeri alanda ABD'ye oldukça bağımlı olduğu göz önüne alındığında bunun Türkiye'de tepki yaratması da doğaldı. Nihayetinde Türkiye bir yandan Kıbrıs'ta asker bulundurmaya devam ediyor, diğer yandan da Yunanistan ile savaşın eşiğinde bulunuyordu. Üstelik tüm olumlu gelişmelere karşın SSCB gibi güçlü ve geçmişinde saldırgan politikalar izlemiş bir devlete komşuydu.

Ancak kayda değer bir biçimde ABD'nin silah ambargosundan sonra Ankara ile Moskova arasında beklenen düzeyde bir yakınlaşma gerçekleşmedi. Silah ambargosu yürürlükteyken, SSCB Başbakanı Aleksî Kosigin 1975 yılında İskenderun Demir-Çelik Fabrikası'nın açılışı için geldiği Türkiye'de mevkidaşı Süleyman Demirel'e saldırmazlık paktı önerisinde bulunsa da, bu teklif Demirel tarafından reddedildi.⁶³⁷ 1976 yılında bir Türk askeri heyeti SSCB'yi ziyaret ederken, 1978 yılında ise SSCB Genelkurmay Başkanı Ogarkov Ankara'ya davet edildi.⁶³⁸ Nisan 1978'de Türkiye'yi ziyaret eden Ogarkov, her ne kadar silah yardımı yapılabileceğinden söz etse de Ecevit'in 21-25 Haziran 1978 tarihlerindeki Moskova ziyaretinde de bu yönde bir gelişme olmadı.⁶³⁹ Bunun yanında, SSCB'nin Türkiye'nin üslerini Sovyet donanmasının kullanabilmesine yönelik önerisi de kabul görmedi.⁶⁴⁰

Bu bağlamda, Ankara'nın Moskova ile olan ilişkilerine askeri bir boyut katmaya yanaşmadığı görülmektedir. Türkiye, ABD ile sorunlar yaşadığı bu dönemde dahi Batı Bloku içinde kalmayı sürdürdü ve SSCB ile geliştirdiği ilişkilerini ABD'ye karşı

⁶³⁶ Güldemir, 1987, s. 34; Gökay, 2006, s. 106.

⁶³⁷ Sönmezoğlu, 2016, s. 398-399.

⁶³⁸ Golan, 1990, s. 253.

⁶³⁹ Tellal, 2009, s. 780.

⁶⁴⁰ Golan, 1990, s. 255.

pazarlık kozu olarak kullanmayı uygun gördü.⁶⁴¹ Bu değerlendirmeyi yaparken, özellikle 1970’li yıllarda Türkiye’de sağ-sol kavgasının kızıştığını ve Milliyetçi Cephe Hükümetinde yer alan Milliyetçi Hareket Partisi’nin, ideolojik kaygılarla katı bir Sovyet karşıtı yaklaşım içinde olduğunu hatırlamakta fayda vardır.⁶⁴² Ancak Yeni Savunma Doktrini ortaya koyan Ecevit de SSCB ile askeri iş birliğine gitmemiştir. Türkiye ekonomisinin ve ordusunun Batılı ülkelerle olan yakın bağı da yakınlaşmaya set çeken bir başka etkidir. Kaldı ki, ABD 1978 yılında silah ambargosunu kaldırmış ve Türkiye’nin daha önceden satın almış olduğu silahların teslimini sağlayan bir karar almıştır.⁶⁴³ Bunlara ek olarak, SSCB’nin Aralık 1979’da Afganistan’a gerçekleştirdiği müdahale de Türkiye-SSCB ilişkilerinin yeniden soğumasına yol açtı.

Türkiye, Batı ile büyük sorunlar yaşasa da sahip olduğu derin ekonomik ve askeri bağlardan dolayı liberal uluslararası düzen içinde kalmış ve dış politikada ancak belirli bir çerçeve içinde manevra yapabilmiştir. Düzen içindeki ülkelerle sorunlu ilişkilere sahip olduğu dönemde her ne kadar iç politikada NATO’dan çıkmaya yönelik tartışmalar vuku bulmuşsa da SSCB ile askeri bir iş birliği gerçekleşmemiş ve ABD’nin silah ambargosu uyguladığı yıllarda Avrupalı müttefiklerden askeri teçhizat temin edilmeye çalışılmıştır. Bu yıllarda Batı ile olan ekonomik ilişkiler ise geliştirilmeye devam ederken, üretim girdilerine ve dış sermayeye olan ihtiyaç sebebiyle liberal uluslararası düzenden kopmak ne burjuvazi ne de devleti yöneten kadrolar için bir seçenek oluşturmuştur. Nitekim tezin ikinci bölümünde de anlatıldığı üzere, TÜSİAD 1970’li yıllarda ABD’ye ziyaretler düzenleyerek iki ülke arasındaki siyasi krizlerin etkisini hafifletmeye çalışmıştır.

SSCB’nin Afganistan’ı işgali ile birlikte gerilen uluslararası ortama İran İslam Devrimi sonucunda ABD’nin bölgedeki önemli bir müttefikini kaybetmiş olması da

⁶⁴¹ Sönmezoğlu, 2016, s. 398-399.

⁶⁴² Tellal, 2009, s. 781.

⁶⁴³ Gökay, 2006, s. 106.

eklenince, ABD açısından Türkiye'nin stratejik önemi arttı. 12 Eylül darbesinin ardından yönetime el koyan ordunun NATO çerçevesinde ABD ile olan yakın ilişkilerinin ve ülkedeki sol fraksiyonlara karşı sert tutumunun, 1960'ların ortasından itibaren gelişmeye başlayan Türkiye-SSCB ilişkilerine büyük darbe vuracağı beklenebilirdi. Ayrıca SSCB'nin Afganistan'a müdahalesinin Sovyetlere yönelik tehdit algısının tekrar güçlü biçimde geri gelmesine yol açması da sürpriz olmazdı.

Bu bağlamda, Türk dış politikasına yönelik kimi çalışmalarda 1985 yılında Gorbaçov'un SSCB'de iktidara gelişine kadar olan süreçte Türk-Sovyet ilişkilerinin olumsuz seyrettiğine yönelik görüşler mevcuttur. Hale, 1980'lerin ortasına kadar ikili ilişkilerin sorunlar içerdiğini savunmakta ve SSCB'nin Kafkaslardaki ve Suriye'deki askeri varlığını artırması ile Türkiye'ye yaptığı yardımlara son vermesine işaret etmektedir.⁶⁴⁴ Sönmezoğlu benzer şekilde Gorbaçov iktidara gelene ve SSCB daha ılımlı bir dış politika izlemeye başlayana kadar olan dönemde ilişkilerde durağanlığın hâkim olduğunu ileri sürmektedir.⁶⁴⁵ İşyar da ilişkilerin Gorbaçov'dan sonra olumlu yönde seyrettiği kanısındadır.⁶⁴⁶ Sezer de Nikolai Tikhonov'un Aralık 1984'teki Ankara ziyareti ile ilişkilerde yeni bir aşamanın başladığını belirtmektedir.⁶⁴⁷

Ancak gelişmeler dikkate incelendiğinde, SSCB'nin Afganistan'ı işgalinin ardından uluslararası siyasette tansiyonun yükseldiği 1980'li yılların başında, Türkiye ile SSCB'nin ikili ilişkilerinin dikkate değer bir hasar almadığı göze çarpmaktadır. Nitekim ABD ile yakın ilişkilerin bulunduğu askeri yönetim döneminde Başbakanlık görevini yürüten Bülend Ulusu'nun hükümet programında SSCB ile ilişkilere dair "Hükümetimiz tüm komşularımızla dostluk ilişkilerini ve yakın işbirliğini geliştirmek

⁶⁴⁴ Hale, 2013, s. 121.

⁶⁴⁵ Sönmezoğlu, 2016, s. 521-522.

⁶⁴⁶ Ömer Göksel İşyar, **Karşılaştırmalı Dış Politikalar: Yöntemler – Modeller - Örnekler ve Karşılaştırmalı Türk Dış Politikası**, 2. Baskı, Bursa, Dora Yayınevi, 2013, s. 549.

⁶⁴⁷ Bazoğlu Sezer, 1985, s. 119.

dileğindedir. Bu çerçevede, Sovyetler Birliği ile olan dostane ilişkilerimizin geliştirilmesine özel önem verilecektir” ifadelerine yer verilmekteydi.⁶⁴⁸

Bu doğrultuda, ekonomik ve teknik konulardaki ilişkiler bu dönemde dahi siyasi gerginlikten uzak tutularak geliştirilmeye çalışıldı. 8 Aralık 1980 tarihinde iki ülke arasında Karadeniz Kıta Sahanelığının sınırlandırılmasına yönelik bir anlaşma imzalandı.⁶⁴⁹ 5-9 Ocak 1981 tarihlerinde ticari ilişkilerin geliştirilmesine yönelik konuların tartışıldığı Türk-Sovyet Ekonomik İşbirliği Karma Komisyonu 5. toplantısını gerçekleştirdi.⁶⁵⁰ 6-13 Mart 1981 tarihlerinde Sovyet Dış Ekonomik İlişkiler Devlet Komitesi Başkanı Shaçkov Türkiye’yi ziyaret etti⁶⁵¹ ve 10 Mart 1981 tarihinde iki ülke arasında Seydişehir Alüminyum Tesislerinin Genişletilmesine yönelik bir sözleşme imzalandı. Bu bağlamda SSCB Türkiye’ye belirli bir miktarda kredi de temin edecekti.⁶⁵² Burada altı çizilmesi gereken bir husus da Türkiye’nin 1981 yılında SSCB’ye yaptığı ihracatın, ilişkilerin oldukça iyi olduğu 1924 yılından bu yana en yüksek seviyesine ulaşmış olmasıdır.⁶⁵³

7-19 Ocak 1982 tarihlerinde Ankara’da gerçekleştirilen görüşmelerin ardından iki ülke arasında 1982 yılı için ticarete konu edilecek malların tespitini ve düzenlemelerini içeren bir protokol yapıldı.⁶⁵⁴ 20 Mayıs 1982 tarihinde ise iki ülke

⁶⁴⁸ Nuran Dağlı ve Belma Aktürk, **Hükümetler ve Programları: III. Cilt 1980-1987**, Ankara, T.B.M.M Basımevi, 1988, s. 22.

⁶⁴⁹ Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti Arasında Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasındaki Karadeniz’de Kıta Sahanelığı Sınrlandırması Hakkında Anlaşma, Resmi Gazete, Sayı:17226, 20 Ocak 1981.

⁶⁵⁰ Hükümetlerarası Türk-Sovyet Ekonomik İşbirliği Karma Komisyonu Beşinci Toplantısı Protokolü, Resmi Gazete, Sayı:17295, 30 Mart 1981.

⁶⁵¹ Dışışleri Bakanlığı, **1981 Tarihçesi**, 1983, s. 24.

⁶⁵² Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti Arasında Seydişehir Alüminyum Tesislerinin Genişletilmesi Konusunda Yapılacak İşbirliğine İlişkin Anlaşma, Resmi Gazete, Sayı:17336, 10 Mayıs 1981.

⁶⁵³ Erel Tellal, “SSCB’yle İlişkiler”, Oran (ed.), **Türk Dış Politikası (Cilt II:1980-2001)**, 2013, s. 163.

⁶⁵⁴ Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasındaki 8 Ekim 1937 Tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşmasına Ek Yirmiüçüncü Protokol, Resmi Gazete, Sayı:17643, 24 Mart 1982.

arasında ödemelerde serbest döviz geçilmesine ilişkin bir protokol imzalandı.⁶⁵⁵ 28 Kasım-3 Aralık 1982 tarihleri arasında Dışışleri Bakanı İlter Türkmen, gelen davet üzerine SSCB'ye resmi ziyarette bulundu ve burada mevkidaşı Gromiko ile görüştü. Ziyaretin sonunda yapılan ortak basın bildirisinde uluslararası siyasette devletlerin egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün korunmasının önemine dikkat çekildi, silahsızlanmaya dönük çağrılar yapıldı ve İsrail Lübnan'a yaptığı müdahale nedeniyle eleştirildi. Öte yandan Türkmen'in Moskova ziyareti sırasında aralarında SSCB Dış Ticaret Bakanı'nın da bulunduğu birtakım yetkililerle ekonomik temaslarda bulunuldu.⁶⁵⁶ Bunun yanında iki ülkenin nehir ve akarsu sınırının kontrolüne yönelik olarak 1973'ten beri yapılmamış olan çalışmaların başlatılması amacıyla 1982 yılında Sovyet yetkililerle temasa geçildi.⁶⁵⁷

İki ülke arasındaki temaslar 1983 yılında da devam etti. 3-4 Mart 1983 tarihlerinde SSCB Dışışleri Bakanı Birinci Yardımcısı Korniyenko, uluslararası alanda yaşanan gelişmelere dair Sovyetler Birliği'nin görüşlerini ilettiği Ankara ziyaretini gerçekleştirdi ve 3-12 Haziran 1983'te de Moskova'da Türk-Sovyet Ekonomik İşbirliği Karma Komisyonunun 6. toplantısını düzenlendi.⁶⁵⁸ Dolayısıyla iki ülke arasındaki siyasi temaslar ve ekonomik iş birliğinin seviyesini artırmak amacıyla müzakereler askeri yönetim döneminde de sürmekteydi. Bunda Sovyetler Birliği gibi büyük bir pazarın, ihracata dayalı büyüme modeline geçen Türkiye ekonomisi için önemli fırsatlar sunuyor olmasının katkısı büyüktür.

Nitekim sürdürülen müzakerelerin ve ticaret hacmini artırmayı hedefleyen yasal düzenlemelerin yanında, Ankara'nın Moskova ile ilişkilerini bozmak istemediğinin bir başka göstergesi de SSCB'nin Güney Kore yolcu uçağını düşürmesinin ardından bazı

⁶⁵⁵ Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti Arasında Ödemelerde Serbest Döviz Sistemine Geçilmesine İlişkin Protokol, Resmi Gazete, Sayı:17779, 11 Ağustos 1982.

⁶⁵⁶ Dışışleri Bakanlığı, **1982 Tarihçesi**, 1983, s. 64-65.

⁶⁵⁷ **Ibid.**, s. 81.

⁶⁵⁸ Dışışleri Bakanlığı, **1983 Tarihçesi**, 1984, s. 9, 15.

ülkelerin uyguladığı boykota katılmama kararı almasıdır.⁶⁵⁹ Ayrıca Ermeni terör örgütü ASALA'nın (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia) eylemlerinin arkasında SSCB'nin bulunup bulunmadığına ve bunun somut kanıtlarının mevcut olup olmadığına ilişkin bir soruya Dışişleri Bakanı Türkmen, “Bunu ben hiçbir zaman söylemedim ve bu konuda herhangi bir şey söylemeye de niyetim yoktur” diyerek SSCB'yi bu konuda suçlamaktan kaçınmaktaydı.⁶⁶⁰

Ancak, bu süreçte Türkiye ile SSCB'nin ilişkilerinin sorunsuz ilerlediğini ileri sürmek yanlış olacaktır. Batı Bloku içinden gelen baskıların ve Soğuk Savaş'ın tekrar uluslararası siyasetin gündemine girmesinin de etkisiyle Türkiye, 1 Haziran 1981 tarihinden itibaren geçerli olacak şekilde 27 Mart 1981'de SSCB ile vize muafiyetine son verilmesini kararlaştırmıştı.⁶⁶¹ Ayrıca SSCB'nin 1982 yılındaki Lübnan Savaşı'nın ardından bölgedeki etkinliğini korumak amacıyla Suriye'deki askeri varlığını artırmaya başlaması Türkiye'de rahatsızlık yaratırken, Türkiye'nin 1983 yılında Çevik Kuvvet'e dahil olması da SSCB'nin tepkisini çekmişti. Öte yandan Türkiye'nin bu dönemde dahi Türkiye'ye konuşlandırılacak füzelerin kapasitesi konusunda SSCB'ye güvence verdiğini belirtmek gerekir.⁶⁶²

Dolayısıyla Türkiye'nin 1984 yılında imzalanan Doğal Gaz Anlaşması'ndan önce dahi ikili ilişkilerdeki gerginliği yatıştırmaya ve SSCB'ye karşı açık bir cephe almaktan kaçınmaya çalıştığını ileri sürmek mümkündür. Bu politika SSCB tarafından da NATO üyelerinin tamamını karşısına almak istememesi sebebiyle karşılık bulmuştur. Türkiye, özellikle siyasi alandaki anlaşmazlıkların ekonomik ilişkileri olumsuz etkilemesine izin vermemeye çalışmış ve ticaret hacminin artırılmasına yönelik

⁶⁵⁹ **Ibid.**, s. 50.

⁶⁶⁰ **Ibid.**, s. 78.

⁶⁶¹ Dışişleri Bakanlığı, **1981 Tarihçesi**, 1983, s. 10.

⁶⁶² Tellal, 2013, s. 165.

karşılıklı girişimleri mümkün olduğunca sürdürmeye gayret göstermiştir. Bunda Türkiye'nin ekonomik büyümesi için yeni ihracat pazarlarına olan ihtiyacı ana etkindir.

SSCB ile ilişkilerin geliştirilmesine yönelik politika 1983 yılında yapılan seçimlerin ardından iktidara gelen ANAP hükümetleri döneminde de sürmüştür. Her ne kadar Türkiye-ABD ilişkileri 1980'li yıllarda tekrardan düzelme yoluna girmiş ve yakın ilişkiler kurulmuş olsa da Özal döneminde SSCB ile ilişkilerin zarar görmemesine özen gösterilmiştir. Bu bağlamda hükümet programında Doğu Bloku ülkelerine dair izlenecek dış politika için şu ifadeler kullanılmıştır:

“Başta komşularımız olmak üzere Doğulu ülkelerle bağımsızlık, egemenlik, hak eşitliği, toprak bütünlüğüne saygı ve içişlerine karışmama ilkeleri ve Helsinki Nihai Senedi zemininde dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmek, ekonomik işbirliğini, teknik ve ticari temasları karşılıklı menfaatlere uygun şekilde arttırmak gayesindeyiz. Bu çerçevede Kuzey komşumuz Sovyetler Birliği ile karşılıklı haklara saygı, yapıcı bir işbirliği anlayışı içinde istikrarlı ilişkiler sürdürmek arzusundayız.”⁶⁶³

Bu çerçevede 20-27 Ocak 1984 tarihlerinde Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarı Ekrem Pakdemirli, 65 iş insanının da aralarında bulunduğu bir grupla Moskova'ya bir ziyaret gerçekleştirdi.⁶⁶⁴ 14 Şubat 1984 tarihinde Andropov'un cenaze töreni sebebiyle Moskova'ya giden Özal, SSCB Başbakanı Tikhonov'la yaptığı görüşmede ticari ilişkileri geliştirmek istediğini ilettili.⁶⁶⁵ 27 Haziran-4 Temmuz 1984 tarihleri arasında Ankara'da Türk-Sovyet Ekonomik İşbirliği Karma Komisyonu 7. toplantısı düzenlendi⁶⁶⁶ ve 15-19 Eylül 1984 tarihlerinde yine Ankara'da Türk-Sovyet ticaret görüşmeleri yapıldı.⁶⁶⁷ Bu bağlamda 18 Eylül 1984 tarihinde iki ülke arasında

⁶⁶³ Anavatan Partisi, **Anavatan Partisi Programı, Anavatan Partisi 6 Kasım 1983 Seçim Beyannamesi, Hükümet Programı**, Ankara, s. 215.

⁶⁶⁴ Dışişleri Bakanlığı, **1984 Tarihçesi**, 1985, s. 7.

⁶⁶⁵ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 2, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Şubat 1984, s. 26.

⁶⁶⁶ Dışişleri Bakanlığı, **1984 Tarihçesi**, 1985, s. 17.

⁶⁶⁷ **Ibid.**, s. 20.

Mal Mübadelelerine Dair 1985 Yılı Protokolü⁶⁶⁸ ve doğal gaz sevkiyatına dair bir anlaşma imzalandı.⁶⁶⁹

Özellikle doğal gaz sevkiyatına dair yapılan anlaşma iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere olumlu yönde ivme kazandıran bir dönüm noktası olarak nitelendirilmektedir. 1987 yılından başlayarak SSCB'den Türkiye'ye doğal gaz aktarımını sağlayacak olan bu anlaşmanın 3. maddesi, anlaşmanın Türkiye'nin ihracat odaklı büyüme modeline uygunluğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. İlgili maddede şu ifadeler yer almaktadır:

“İşbu Anlaşmaya göre, T.C.'ne ihraç edilecek gazın bedeli, Sovyetler Birliği Dışticaret Kuruluşları tarafından ticari şartlar esasında olmak üzere genelde Türk mallarının alımında kullanılacak ve Türk tarafının imkânları ve Sovyet Dışticaret teşekküllerinin ihtiyaçlarına göre pamuk, tahıl, et, nebati yağlar, demir ve demir dışı metaller, demir dışı cevherler ve diğer sanayi mamulleri ile ödenecektir.

Bu maksatlar iki taraf her yıl Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne ihraç edilecek olan Türk mallarının listelerini müştereken tespit edeceklerdir”.⁶⁷⁰

Doğal gaz sevkiyatına dair yapılan bu anlaşmanın iki yıldır sürmekte olan görüşmeler sonucunda yapılmış olması, Türkiye'nin bu konuda Özal döneminden önce girişimlere başladığını ortaya koymaktadır. Anlaşma ile özellikle inşaat sektörü Sovyet pazarlarına girme imkânına erişirken, Türkiye'nin hem ürün hem de ülke bazında ihracatını çeşitlendirmesi mümkün oldu. Ayrıca anlaşmanın sunduğu olanaklardan faydalanmak isteyen dış yatırımcılar da Türkiye'ye olan yatırımlarını artırdı.⁶⁷¹

İki ülke arasındaki ticari amaçlı karşılıklı ziyaretler 1984 yılında da devam etti ve Türkiye, Moskova'da ihraç malları sergisi açarak ihracat hedeflerine yönelik faaliyetlerini sürdürdü.⁶⁷² Karşılıklı ziyaretlerin en önemlilerinden biri de 25-27 Aralık

⁶⁶⁸ Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasında Mal Mübadelelerine Dair 1985 Yılı Protokolü, Resmi Gazete, Sayı:18589, 28 Kasım 1984.

⁶⁶⁹ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Doğal Gaz Sevkiyatına Dair, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti Arasında Anlaşma, Resmi Gazete, Sayı:18598, 7 Aralık 1984.

⁶⁷⁰ **Ibid.**

⁶⁷¹ Tellal, 2013, s. 165.

⁶⁷² Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 10, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Ekim 1984, s. 18.

1984 tarihlerinde SSCB Başbakanı'nın beraberinde kalabalık bir heyetle Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaret. Bu ziyaretteki müzakereler neticesinde 10 yıl süreli Ekonomik, Ticari, Bilimsel ve Teknik İşbirliğinin geliştirilmesine ilişkin Uzun Vadeli Program, 1986-1990 yılları arası için Mal Mübadelesine Dair Anlaşma ve Kültürel ve Bilimsel Değişim Programı imzalandı.⁶⁷³ Bu belgelerde temel olarak ekonomik iş birliği yapılabilecek alanlar, karşılıklı ticarete konu edilebilecek mallar ve bilimsel iş birliği gerçekleştirilebilecek alanlar yer alıyordu.⁶⁷⁴

Dolayısıyla Gorbaçov'un 11 Mart 1985 tarihinde SSCB'de yönetimin başına geçmesinden önce dahi ikili ilişkilerde kayda değer ilerlemeler sağlanmıştır. Bu sebeple 1980'li yılların ilk yarısında Türk-Sovyet ilişkilerinin durgun bir dönemden geçtiği savının doğru bir tespit içermediği göze çarpmaktadır. Üstelik ikili ilişkilerdeki bu gelişmenin, 1960-1980 yılları arasındaki sürecin aksine Türkiye-ABD ilişkilerinin düzeldiği bir bağlamda gerçekleştiğini vurgulamak gerekir. Uluslararası siyasetin SSCB'nin Afganistan'ı işgalinden sonra gerginleştiği bir dönemde Türkiye-SSCB ilişkilerinin gelişmesinde Türkiye'nin ekonomisini büyütmek için ihracata gereksinim duyması ve SSCB'nin Batı Blokunda zayıflık yaratmak amacıyla ABD'nin müttefikleri ile temaslarını sıklaştırmasının etkisi büyüktür. İki ülkenin de ilişkilerin gelişmesi yönünde irade sergilemesi olumlu bir etki yaratmıştır.

Bu durum ikili ilişkilerde sorunların olmadığı anlamına gelmemektedir. Örneğin, Bulgaristan hükümetinin ülkesindeki Türklere yaptığı baskılar ve asimilasyon girişimleri Türkiye'nin sert tepkisine neden olmuştu. İki ülke arasında tansiyonun yükselmesi dolaylı olarak Doğu Blokunun lideri olan SSCB ile Türkiye'nin ilişkilerinde de kısa süreli gerginliğe yol açtı. Özal'ın 1986 yılında Moskova'ya gerçekleştirdiği

⁶⁷³ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 12, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Aralık 1984, s. 11-13.

⁶⁷⁴ **Ibid.**, s. 128-129.

ziyarette Gorbaçov ile görüşmemesi bu gerginliğin örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁷⁵

Öte yandan Türkiye ekonomik ilişkileri siyasi sorunlardan ayrı konumlandırmaya çalışarak iki ülke ilişkilerindeki olumlu ivmenin sürmesi gayretindeydi. Bir röportajında SSCB ile iyi ilişkilerin teknik sorunlara çözüm getirmediğine yönelik bir yoruma Dışişleri Bakanı Halefoğlu'nun verdiği cevap da Türkiye'nin bu politikasını net bir biçimde ortaya koymaktadır:

“Sovyetler Birliği bizim komşumuzdur, insanların kendi aralarında olduğu gibi milletlerin, devletlerin arasında da komşu oldukları zaman ufak tefek meselelerin olması daha tabiidir. Biz Sovyetler Birliği ile daima dostane ilişkilerimizi geliştirmeyi, ticaretimizi arttırmayı hedeflemiştir ve buna da son yıllarda başarıyla erişmiştir.”

Şimdi Sovyetler Birliği'nden doğal gaz satın alıyoruz. Bunu bizden evvel Batılılar da yaptı. Onun için biz bir yenilik olarak bunu yapmış değiliz. Ondan sonra Sovyetler Birliği 200 milyon insanın üstünde ve gittikçe tüketim toplumu olma eğiliminde bir toplumdur... Sovyet halkı gittikçe tüketime daha çok eğilen bir toplum hâline gelmektedir. Binaenaleyh biz bu toplumun bu arzusunu karşılayabilecek bir ülkeyiz. Komşuyuz, coğrafi yakınlığımız vardır ve bu coğrafi yakınlığımızı da değerlendirmemizde sonsuz yararlar vardır. Sovyetler Birliği'nden alabileceğimiz en iyi madde bizim için enerjidir. Ve tabii gaz da bunun ana maddesini teşkil edecektir. Buna mukabil de Sovyetler Birliği'ne Türkiye'nin ürettiği hem tarım hem de sanayi ürünlerini ihraç edebileceğiz. Öbür bahsettiğimiz konular, Kalkan avı gibi Fır hattı gibi, Süleymanof gibi veyahutta neşriyat gibi bunları kendi boyutlarının dışına aşırırmamakta her iki ülke bakımından yarar vardır, bunlar olacaktır. Müzakere edeceğiz, iyi niyetle zannediyorum ki, her iki tarafta da niyet mevcuttur. Bu konuları da ilişkilerimiz çerçevesinde halletmeyi, halletmenin mümkün olacağını sanırım.”⁶⁷⁶

Nitekim gerçekten de 1980'li yılların sonuna doğru iki ülke arasındaki diğer anlaşmazlıkların çözülmesinde büyük mesafe katedildi. 11 Şubat 1987 tarihinde SSCB ile Karadeniz'de münhasır ekonomik bölgelerin belirlenmesi hususunda mutabakata varılırken⁶⁷⁷, 24 Mart 1988'de Karadeniz'de FIR hattı ve hava sahasına dair Protokol ve 8 Nisan 1988'de ise Sarp sınır kapısının karayolu ve yük taşımacılığı amaçlı açılmasına dair Protokol imzalandı.⁶⁷⁸ Ayrıca yine 1988 yılında Deniz Ticaret Anlaşması ve Nükleer Kaza Hâlinde Erken Bildirim ve Nükleer Tesislere İlişkin Bilgi Değişimi Anlaşması parafe edilirken, Anadolu Ajansı ile Rus Haber Ajansı TASS arasında iş

⁶⁷⁵ Sönmezoğlu, 2016, s. 522.

⁶⁷⁶ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 25, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Ocak 1986, s. 45.

⁶⁷⁷ Dışişleri Bakanlığı, **1987 Tarihçesi**, Ankara, 1988, s. 48.

⁶⁷⁸ Dışişleri Bakanlığı, **1988 Tarihçesi**, Ankara, 1989, s. 39-40.

birliği amaçlı bir protokol imzalandı.⁶⁷⁹ Bu anlaşmaları 6 Temmuz 1989 tarihinde Sınır ve Kıyı Ticareti Anlaşması izledi ve böylelikle 1990'lı yıllarda ticaret hacmini artıracak olan bavul ticaretinin önü açılmış oldu.⁶⁸⁰

İki ülke arasındaki ekonomik iş birliği siyasi meselelerin kriz boyutuna tırmanmasına da engel oldu. Bu bağlamda SSCB'nin Ocak 1990'da Azerbaycan'a gerçekleştirdiği müdahaleye Türkiye'nin sert tepki göstermekten kaçınarak bu olayı SSCB'nin iç sorunu olarak değerlendirmesi Sovyet yetkililerce olumlu karşılandı.⁶⁸¹ Ayrıca 1990 yılında iki ülke arasında Kültür İşbirliği Anlaşması⁶⁸² ve Balıkçılık Alanında İşbirliği Anlaşması imzalandı.⁶⁸³ Bu anlaşmaları 12 Mart 1991 tarihinde imzalanan Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Antlaşması ile Ticari, Ekonomik, Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşması izledi.⁶⁸⁴

İkili ilişkilerin ulaştığı seviyenin en önemli göstergelerinden biri de Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması (AKKA) görüşmelerinde SSCB'nin Türkiye'nin görüşlerine olumlu yaklaşımıydı. Ülkelerin sahip olabileceği konvansiyonel silahların niceliğine bir tavan getiren ve bölgesel olarak kimi sınırlamalar belirleyen bu antlaşmaya dair müzakereler Mart 1989'da başlamıştı. Görüşmeler sonucunda 19 Kasım 1990 tarihinde 22 ülke AKKA'yı imzaladı. Türkiye, gerek ulusal tavanları aşan sayıda silaha sahip olan ülkelerin silahlarını bir bedel ödmeden alarak gerekse de doğusunda ve güneyinde bulunan komşularının antlaşmaya taraf olmamasıyla topraklarının %25'ini antlaşmanın gereklerinden muaf tutarak büyük bir kazanım elde etti.⁶⁸⁵ Görüşmeler sırasında özellikle Mersin'in AKKA kapsamının dışında bırakılmasına ilişkin Türkiye'nin taleplerine SSCB, ABD'den de önce olumlu yaklaştı ve Orta

⁶⁷⁹ **Ibid.**, s. 105.

⁶⁸⁰ Sönmezoğlu, s. 523-524.

⁶⁸¹ Dışışleri Bakanlığı, **1990 Tarihçesi**, Ankara, 1991, s. 237.

⁶⁸² **Ibid.**, s. 297-299.

⁶⁸³ **Ibid.**, s. 323-327.

⁶⁸⁴ Dışışleri Bakanlığı, **1991 Tarihçesi**, Ankara, 1992, s. 209-218.

⁶⁸⁵ Oran, 2013, s. 207-208.

Avrupa'dan çekilecek kuvvetlerin Türkiye sınırına yakın konuşlandırılmaması yönündeki hassasiyetine saygı gösterdi.⁶⁸⁶

Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkilerin 1980'li yıllar boyunca gösterdiği gelişimin temelini oluşturan ekonomik iş birliğinin seviyesini, iki ülke arasındaki ticaret hacmi net bir biçimde ortaya koymaktadır. Aşağıdaki tabloda 1980-1991 yılları arasında Türkiye'nin SSCB ile olan ticaretine ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 2 Türkiye'nin SSCB ile Olan Ticaret Hacmi (ABD \$)

Yıl	İhracat	İthalat
1980	168.962.669	180.673.610
1981	193.688.461	163.636.378
1982	124.033.802	106.676.319
1983	88.706.206	237.653.910
1984	138.507.889	313.056.647
1985	190.050.256	220.727.691
1986	140.583.245	352.641.696
1987	169.495.995	306.982.227
1988	271.407.865	442.619.223
1989	704.772.073	625.012.983
1990	531.139.371	1.247.435.707
1991	610.606.800	1.096.610.890

Kaynak: TÜİK web sayfasında yer alan rakamlar tarafımda derlenmiştir.

Tabloda görülebileceği üzere, bazı yıllarda dalgalanmalar yaşansa da özellikle 1983 yılından sonra ticaret hacminde genel olarak bir büyüme söz konusudur. 1983-1987 yılları arasında Dışişleri Bakanı olarak görev yapan ve daha öncesinde Moskova Büyükelçisi görevinde de bulunan Vahit Halefoğlu, 1980'lerin başında ticaret hacminde yaşanan daralmanın 1960'lı yıllarda kurulan Sovyet tesislerine karşılık mal ile ödenen taksitlerin sona ermesinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Halefoğlu, konuya ilişkin

⁶⁸⁶ Güldemir, 1992, s. 115.

ayrıca SSCB'nin Türkiye'nin kendisinden aldığı kadar mal aldığını ve Türkiye'nin başka ülkelerden daha ucuz fiyata petrol almaya başlamasıyla birlikte iki ülke arasındaki ticaret hacminde düşüş yaşandığını belirtmektedir.⁶⁸⁷

Halefoğlu, ABD'nin SSCB ile yapılan doğal gaz anlaşmasına bir tepki gösterip göstermediğine ilişkin bir soruya ise şu cevabı vermiştir:

“Amerika'nın daima Sovyetler Birliği ile müttefiklerinin muayyen bir ölçünün ilerisinde bağlı olmalarını istemeyen, bu tip ilişkiyi kuşkuyla karşılayan bir psikolojisi vardır. İster ki, kimse oraya bağlı olmasın. Ancak bütün Batı Avrupa ülkeleri bunu yaptılar. Bizim şimdi en yakın komşu olarak bunu yapmamızdan daha tabii bir şey olamaz. Sanayiimizin yüzde 40-50 kapasiteyle çalışması sağlanabileceği gibi, ihracatımız da artırılabilir. Sovyetler Birliği birçok ürünümüzü satabileceğimiz büyük bir pazardır.”⁶⁸⁸

ABD'nin gücündeki göreceli düşüş ve Batı Avrupa'nın toparlanması, Batı Avrupa ülkelerinin SSCB ile olan ilişkilerindeki manevra alanını genişletmiştir. Türkiye de bu durumdan fayda sağlamış ve ABD'nin karşı tutumuna rağmen SSCB ile oldukça kapsamlı ve ilişkilerin bir anlamda temelini teşkil edecek olan Doğal Gaz Anlaşması'nı imzalayabilmiştir. Bu durum Türkiye'nin geçirdiği iktisadi dönüşüm sonrasında ihracatını artırarak ekonomik büyüme gerçekleştirme hedefi ile de uyumludur. Ekonomik ilişkilerdeki gelişme, AKKA örneğinde ya da SSCB'nin Azerbaycan'a müdahalesinde görüldüğü üzere, iki ülkenin siyasi olarak gerilime yol açmayacak politikalar benimsemesinde, kültürel ve bilimsel alanlarda iş birliği seviyesini yükseltmelerinde ve Karadeniz'de münhasır ekonomik bölge ve FIR hattının belirlenmesi hususlarında sorun yaşamadan uzlaşıya varabilmelerinde etkili olmuştur.

⁶⁸⁷ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 11, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Kasım 1984, s. 97.

⁶⁸⁸ **Ibid.**, s. 97-98.

3.3.2. Yunanistan ile İlişkiler

Lozan Barış Antlaşması ile pek çok sorunun çözüme kavuştuğu Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde, nüfus mübadelesine katılacak Türk ve Rumların kapsamı konusundaki anlaşmazlık da büyük bir soruna yol açmadan tatlıya bağlanmıştı. Özellikle 1930'lu yıllardan itibaren Atatürk ve Venizelos'un girişimleriyle iki ülke arasında başlayan yakınlaşma ve kurulan sıcak ilişkiler, 1950'lerin ortalarında Kıbrıs sorununun ortaya çıkışına kadar devam etti. Ancak Kıbrıs sorunu ile başlayan gerginliğe 1970'li yıllarda Ege'deki anlaşmazlıkların da eklenmesi, ikili ilişkilerin ciddi ölçüde yara almasına sebep oldu. SSCB'den gelen tehdit algısını yakından hisseden ve Batı ittifakı içinde yer alan bu iki müttefik ülkenin ilişkilerinin birbirleriyle neredeyse savaşa varacak derecede bozulması, Soğuk Savaş'ın da ilginç gelişmelerinden birini teşkil etmekteydi.

İkili ilişkilerdeki bozulma bugün de süregelen Kıbrıs sorununun ortaya çıkışı ile başladığı için, dönemin incelemesine söz konusu anlaşmazlık ile başlamak faydalı olacaktır. Adada Rum çoğunluğun bulunmasından hareketle, İkinci Dünya Savaşı döneminden beri Kıbrıs'ın kendisine verilmesini isteyen Yunanistan ile adayı kontrolünde bulunduran Birleşik Krallık arasındaki görüşmelerde uzlaşmaya varılamayınca⁶⁸⁹ ve BM Genel Kurulunda yapılan tartışmalardan bir sonuç çıkmayınca, sorunun çözümü ileri bir tarihe bırakıldı. Bunun üzerine kurulan Kıbrıs Mücadelesi Ulusal Örgütü (Etniki Organosi Kipriaku Agonos – EOKA) aracılığıyla, Albay Yorgo Grivas önderliğinde hazırlıkları daha önceden başlamış olan silahlı mücadeleye girişildi. Önce adada bulunan Britanyalı görevlileri hedef alan saldırılar daha sonra farklı

⁶⁸⁹ İkinci Dünya Savaşı'nın ardından görece gücünde büyük bir düşüş yaşayan Birleşik Krallık; 1947 yılında Mısır ve Hindistan'dan, 1952'de ise Mısır'dan çekilmek zorunda kalmıştı. Dolayısıyla Kıbrıs, Birleşik Krallık'ın ulusal çıkarı ve bir anlamda emperyal gururu için Akdeniz'deki tek kalesi olarak kalmıştı (Şükrü Sina Gürel, *Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri: 1821-1993*, Ankara, İmge Kitabevi, 2018, s. 93).

görüşteki Kıbrıslı Rumlara da yöneldi. Bu süreçte Birleşik Krallık, Yunanistan ve Türkiye arasındaki görüşmelerden de bir anlaşma çıkmadı ve adadaki Türkler ile Rumlar arasındaki çatışmalar şiddetlendi. Bu durum iki NATO müttefiki Türkiye ve Yunanistan'ı da savaşın eşiğine getirmekteydi. Bu noktada liberal düzenin lideri olan ABD devreye girdi ve ağırlığını koyarak taraflara çözüm yolu bulmaları için baskıda bulunmaya başladı.⁶⁹⁰

Şubat 1959'da İsviçre'nin Zürih kentinde bir araya gelen taraflar Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması hususunda mutabakata vardı. 19 Şubat'ta ise Birleşik Krallık, Yunanistan ve Türkiye'deki siyasi liderler ile Kıbrıs Rum toplumu adına Makarios, Kıbrıs Türk toplumu adına ise Fazıl Küçük'ün imzaladığı Londra Antlaşmaları ile sorun çözüme kavuşturulmuş oldu ve Kıbrıs Cumhuriyeti 16 Ağustos 1960 tarihinde bağımsızlığını ilan etti.⁶⁹¹

Ancak oluşturulan bu yapıda kısa sürede sorunlar baş gösterdi⁶⁹² ve yeni vergi yasası, silahlı kuvvetlerin yapısı, kamu hizmetlerinde toplulukların yer alma oranı ve belediye sınırlarına ilişkin konularda anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Söz konusu anlaşmazlıklar çözilemeyince, 1963 yılında Makarios topluluklar arasında kurulmuş olan dengeyi bozacak biçimde anayasa değişikliği yapılmasını talep etti. Neticesinde

⁶⁹⁰ **Ibid.**, s. 94-95; İşyar, 2013, s. 587-592; Armaoğlu, 2015, s. 479; Sönmezoğlu, 2016, s. 158-159; Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", Oran (ed.), **Türk Dış Politikası (Cilt I:1919-1980)**, 2009, s. 603-608.

⁶⁹¹ Londra Antlaşmaları çerçevesinde kurulacak olan Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti'nde Cumhurbaşkanı Rum, yardımcısı ise Türk olacak; toplulukların meclis, hükümet ve kamudaki ağırlıkları ise adanın demografik yapısını yansıtacak biçimde %70'e %30 oranında olacaktı. Orduda ise bu oran %60'a %40 Rumlar lehine oluşacaktı. Ayrıca Cumhurbaşkanı ve yardımcısı dışişleri, savunma ve güvenlik gibi hassas alanlarda ortak veya ayrı olarak veto hakkına sahip olacaklardı. Gümrük ve vergi konularında alınacak kararlarda ise her iki topluluk temsilcilerinin çoğunluğu aranacaktı. Birleşik Krallık ile üslerinin kapsayacağı alan konusunda da anlaşmaya varıldıktan sonra Kıbrıs Cumhuriyeti 16 Ağustos 1960 tarihinde bağımsızlığını ilan etti (Süha Bölükbaşı, "Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Birleşmiş Milletler: 1954-1996 Arası Barışçı Çözumsuzlük", Sönmezoğlu (der.), **Türk Dış Politikasının Analizi**, 1998, s. 285).

⁶⁹² Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ilanının ardından oradaki Büyükelçilikte göreve başlayan Kemal Girgin, Makarios'un ve eskiden EOKA içerisinde yer alan kişilerin Enosis yanlısı konuşmalarının zaman içinde arttığını belirtmektedir (Girgin, 2007, s. 82).

1963 yılında iki topluluk arasındaki çatışmalar yeniden alevlendi.⁶⁹³ Özellikle 1964 ve 1967 yıllarında taraflar arasında çatışmalar yaşansa da başta ABD olmak üzere diğer ülkelerin Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs Cumhuriyeti üzerindeki baskısıyla olası bir savaşın önüne geçildi.⁶⁹⁴

Bu süreçte Yunanistan'da iktidarda olan Albaylar Cuntası ile Makarios arasında da sorunlar çıkmaya başlamıştı. Albaylar Cuntası, Rum Milli Muhafız Birliği'nin kontrolünü ele geçirdi ve Grivas'ın önderliğinde kurulan EOKA-B örgütüne yardımlarını hızlandırdı. 2 Temmuz 1974'te Makarios, Yunanistan Cumhurbaşkanı General Gizikis'e yazdığı mektupta EOKA-B'nin faaliyetlerine son verilmesini talep ederken, kendisinin atanmış bir vali değil seçilmiş bir lider olduğunun altını çizdi. Nihayetinde 15 Temmuz 1974 tarihinde Yunanistan'daki Albaylar Cuntasının desteğiyle Makarios'a karşı bir darbe gerçekleştirildi ve yönetime enosis yanlısı ve bir EOKA üyesi olan Nikos Sampson getirildi.⁶⁹⁵

Adada Yunanistan destekli bir darbenin gerçekleşmesi ve anayasal düzenin ortadan kalkması Garanti Antlaşması'nın işletilmesini gündeme getirdi.⁶⁹⁶ Ancak Birleşik Krallık her ne kadar Kıbrıs'ta kurulan yeni yönetimi tanımadığını duyursa da adada binlerce vatandaşı bulunduğu ve onları olası bir misilleme saldırısına maruz bırakabileceği gerekçesiyle askeri müdahaleye sıcak bakmıyordu. ABD'de ise iç politikada Watergate skandalı patlak vermiş, dış politikada 1973 Arap-İsrail Savaşı'nın ardından Orta Doğu'da barışın sağlanmasına odaklanılmıştı. Dolayısıyla ABD, Yunan

⁶⁹³ İki topluluk arasında bu dönemde yaşanan anayasal anlaşmazlıklar için bakınız: Süha Bölükbaşı, **Barışçı Çözömsözlük**, Ankara, İmge Yayınları, 2001, s. 89-93; Bölükbaşı, 1998, s. 286-287; İşyar, 2013, s. 602-603; A. Suat Bilge, **Ankara-Atina-Lefkoşa Üçgeni**, Ankara, İmge Yayınları, 1996, s. 76-77; Fırat, 2009, s. 720-723; Vali, 2019, s. 252.

⁶⁹⁴ Hale, 2013, s. 106-110.

⁶⁹⁵ Fırat, 2009, s. 740-741.

⁶⁹⁶ Antlaşmanın 4. maddesindeki hüküm şu şekildedir: “Bu anlaşmanın hükümlerine uygun davranılmaması durumunda Yunanistan, Türkiye ve Birleşik Krallık bu hükümlere uyulmasını sağlamak için gereken girişimlere ya da önlemlere ilişkin olarak birbirlerine danışmayı yükömlenirler. Ortak ya da anlaşmalı eylem mümkün olmadığı takdirde, garanti veren bu üç devletten her biri sadece bu anlaşma ile oluşturulan düzeni yeniden kurmak amacıyla harekete geçme hakkını saklı tutar” (United Nations Peacemaker, “Treaty of Guarantee”, 16 Ağustos 1960, <https://peacemaker.un.org/cyprus-greece-turkey-guarantee60> (erişim tarihi 25 Mart 2022), çeviri bana aittir).

askerlerinin ve Sampson'un adadan çekilmesi yönünde baskı uygulasa da Kıbrıs'ta yaşanan krize ağırlığını koymakta zorlandı.⁶⁹⁷

Darbeden sonra Birleşik Krallık yetkilileri ile istişarede bulunmak amacıyla Londra'ya giden ve burada Kissinger ile de görüşen Başbakan Ecevit, muhataplarının kendisini müdahaleden vazgeçirmeye yönelik çabalarına direndi. Birleşik Krallık ile adaya ortak müdahale gerçekleştirilmesi hususunda anlaşma sağlayamayan Ecevit, SSCB'nin Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tehlikeye atmamak koşuluyla sınırlı bir askeri müdahaleye yeşil ışık yakması ile cesaret kazandı.⁶⁹⁸ SSCB'nin 1964 yılındaki tavrından farklı olan bu tutumu, Türkiye ile SSCB arasında geride kalan on yılda geliştirilen ilişkilerin önemini de gösteriyordu.

20 Temmuz 1974'te adaya çıkartma gerçekleştiren Türkiye, 22 Temmuz'da BM Güvenlik Konseyinin 353 sayılı kararına kadar adanın kuzeyinde belirli bir bölgeyi kontrolü altına almayı başardı. Ancak 50.000-60.000 civarında Kıbrıslı Türk hâlen bu alanın dışında Rumların saldırısına açık bir hâlde bulunmaktaydı. Bu hususta Yalın Eralp, NATO'daki çeşitli ülkelerden askeri komutanların Türk askerinin korumasız bir konumda kaldığını düşündüğünü ve ikinci bir askeri harekâtı gerekli bulduğunu ifade etmektedir.⁶⁹⁹ Birand da Türkiye'nin Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ardından Yunanistan'dan gelecek bir saldırıya karşı önlem olarak ordusunun tamamını harekâta kullanmadığını ve adaya yeterince asker çıkarılamadığını belirtmektedir.⁷⁰⁰

20 Temmuz 1974 tarihinde başlayan Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ardından Yunanistan'daki askeri rejim Türkiye'ye savaş açma kararında olsa, askeri yetersizlik buna engel oldu ve 23 Temmuz'da rejim çöktü. Yapılan çağrı üzerine Karamanlis 24

⁶⁹⁷ Ülke Arıboğan, Güliden Ayman ve Beril Dedeoğlu, "Kıbrıs Krizi, 1974", Faruk Sönmezoğlu (der.) **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, 4. Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 2010, s. 404-406; Hale, 2013, s. 112.

⁶⁹⁸ Gürel, 2018, s. 109; Armaoğlu, 2015, s. 717.

⁶⁹⁹ Yalın Eralp, **Perdeyi Aralarken: Bir "Monşer" in Hatıratı**, İstanbul, Doğan Kitap, 2017, s. 41.

⁷⁰⁰ Birand, 1979, s. 27-28.

Temmuz'da Paris'ten Atina'ya geldi ve hızlı bir biçimde ülkeyi demokratik yola sokacak kararlar aldı. Nitekim Kasım ayında yapılan seçimleri de kazanacaktı.⁷⁰¹

Batı Bloğunun lideri olan ABD, tıpkı Makarios'a karşı düzenlenen darbe sırasında olduğu gibi, Türkiye'nin adaya gerçekleştirdiği müdahaleye de sert bir tepki göstermedi. ABD için bu noktada önemli husus, iki NATO müttefiki olan Türkiye ve Yunanistan'ın bir savaşa girmemesiydi. Bunun yanında Dışişleri Bakanı Kissinger, bu tip çözümü zor uyuşmazlıklarda savaştan sonra barışa daha kolay ulaşılabilceğini düşünüyordu.⁷⁰²

Barış görüşmeleri esnasında Türkiye'nin adadaki askeri varlığına karşı çıkılmadı ve iki taraf arasında tampon bölge kurulması kararlaştırıldı. Türkiye'nin adadaki askerlerini çekmesi tüm tarafların kabul edeceği adil ve kalıcı bir anlaşmaya bağlanırken, Kıbrıs'ta iki özerk yönetimin var olduğu da kabul edildi. Müzakereler sırasında Dışişleri Bakanı Turan Güneş tarafından önerilen iki bölgeli federasyon ve kantonal planları değerlendirmek üzere Klerides 48 saatlik bir süre talep etti. Bu talep Güneş tarafından kabul görmedi ve Türkiye'nin ikinci askeri harekâtı başladı. Bu müdahale sonucunda adanın bugün Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti tarafında kalan kısmı TSK'nın kontrolüne geçti.⁷⁰³

Bu sürece dair altı çizilmesi gereken bir husus; Türkiye'nin ilk operasyonunun uluslararası alanda meşru kabul edilirken, ikincisine ise kesin bir tavırla karşı çıktığıdır. Yunanistan'da askeri rejimin yerine iktidara gelen Karamanlis ile demokratik bir rejime geçilmesi, Batı tarafından bu ülkeye baskı yapılması hususunda çekingen davranılmasına yol açmıştır. SSCB de ikinci müdahalenin ardından Türkiye'nin adanın tamamını kontrolü altına alacağından ve NATO üyesi bir ülkenin

⁷⁰¹ Takis S. Pappas, **Populism and Crisis Politics in Greece**, New York, Palgrave Macmillan, 2014, s. 14.

⁷⁰² Fırat, 2009, s. 743.

⁷⁰³ Hale, 2013, s. 113-114.

Kıbrıs'ta ve dolayısıyla Akdeniz'deki etkisini artıracığından endişelenmiş ve bu sebeple ikinci harekâta karşı tavır almıştır. İlk harekâta darbeye karşı düzenlendiği ve meşru bir rejimin kurulmasına yardımcı olacağı beklentisiyle olumlu yaklaşan ve Klerides'in yönetime gelmesi ile umutlanan Üçüncü Dünya ülkeleri de yine ikinci harekâtı bu beklentiyi ortadan kaldırdığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Nihayetinde Türkiye bu tarihten sonra Kıbrıs meselesinde uluslararası alanda yalnız kalmıştır.⁷⁰⁴

1970'li yıllardan itibaren Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde Kıbrıs sorunundan farklı ama onun neden olduğu tehdit algısının da etkisiyle yeni sorunlar baş gösterdi. Bu sorunlar kıta sahanlığı⁷⁰⁵, karasuları⁷⁰⁶, hava sahası, Ege Adalarının silahlandırılması ve azınlıklarla ilgili ortaya çıkan sorunlardı. Kıbrıs sorunu gibi bu sorunlar da günümüzde dahi varlıklarını sürdürmekte ve ikili ilişkilerde zaman zaman gerginliğe yol açabilmektedir.

İki devlet arasında Ege'deki sorunlar önce Yunanistan'ın 1972'de, ardından da Türkiye'nin 1973'te ilgili kurumlara Ege Denizi'nde petrol arama yetkisi sağlayan ruhsatlar vermeleri ile başladı.⁷⁰⁷ Bu süreçte petrol fiyatlarındaki yükseliş, Yunanistan'ın Taşoz Adası yakınlarında petrol bulması ve devam eden Kıbrıs uyuşmazlığı konuyu daha hassas hâle getirdi. Nitekim iki ülkenin verdiği arama ruhsatları birbirleri ile çakıştı.⁷⁰⁸ Bu noktada temel anlaşmazlık Yunan Adalarının kıta sahanlığı ve karasularına ilişkin haklarının kapsamı hususunda ortaya çıkmaktaydı.

⁷⁰⁴ Kamuran Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan günümüze kadar)**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1983, s. 434-435.

⁷⁰⁵ "Kıta sahanlığı, kıyı devletinin kara ülkesinin denizin altına süren doğal uzantısına verilen addır" (Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk**, 14. Baskı, Ankara, Turhan Kitabevi, 2015a, s. 282).

⁷⁰⁶ "Karasuları, bir kıyı devletinin kara ülkesini çevreleyen ve uluslararası hukuka uygun olarak açıklara doğru belirli bir genişliğe kadar uzanan kıyı devletine ait deniz kuşağına verilen addır" (**Ibid.**, s. 262).

⁷⁰⁷ Nitekim 1974 yılında Çandarlı araştırma gemisi Türk askeri gemileri eşliğinde Ege'de altı gün boyunca araştırma yaptı (Gürel, 2018, s. 144).

⁷⁰⁸ Bilge, 1996, s. 38-39.

Türkiye, yetki verdiği alanların Türkiye'nin doğal uzantısı olduğu varsayımıyla tezini temellendirmektedir.⁷⁰⁹

Kıta sahanlığına yönelik uyuşmazlıkta iki ülke de karşılıklı tezler ileri sürmekteydi. Yunanistan, Ege'deki adalarının da kıta sahanlığına sahip olduğu ve Adalar ile Türkiye arasındaki mesafenin ortasından itibaren sınırlandırılmanın yapılması gerektiğini ileri sürerken; Türkiye Ege'nin bir yarı kapalı deniz olduğunu, kıta sahanlığının sınırlandırılmasında kıta ülkesinin doğal uzantısının dikkate alınması gerektiğini iddia ediyor ve hakça ilkeler çerçevesinde çözümün aranması gerektiğini ifade ediyordu.⁷¹⁰

Ege Denizi'nde kıta sahanlığın yanında karasuları da uyuşmazlığa neden oluyordu. Lozan Antlaşması'nda 3 mil olarak saptanan karasularını, Yunanistan 1936 yılında 6 mile çıkarmıştı. O dönemde iki ülke arasında sıcak ilişkilerin bulunması sebebiyle Türkiye bu konuda bir karar almamıştı. Ancak 1960'lı yıllarda ilişkilerin gerginleşmesinin de etkisiyle, Türkiye 1964 yılında Ege'deki karasuları sınırını 6 mile çıkarttığını ilan etti.⁷¹¹ İlerleyen yıllarda Yunanistan'ın karasularını 12 mile çıkarma niyeti iki ülke arasındaki gerginliği tırmandıracaktı.

Bu süreçte, Ege'de iki devlet arasında hava sahasına ilişkin olarak da anlaşmazlık meydana geldi. Uluslararası hukuka göre bir devletin hava sahası, o ülkenin kara parçası ve karasularının üzerindeki hava sahasını kapsamaktadır. Yunanistan 1931 yılında Başkanlık kararnamesi ile hava sahasının genişliğini 10 mil olarak belirlemişti. Ancak bu durum 6 mil olan karasuları ile uyuşmamaktaydı.⁷¹²

Hava sahasına ilişkin bir başka görüş ayrılığı da sivil hava uçuşlarının güvenliğini sağlamak amacıyla Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü tarafından sınırları

⁷⁰⁹ Hüseyin Pazarcı, **Türk Dış Politikasının Başlıca Sorunları**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2015b, s. 95.

⁷¹⁰ **Ibid.**, s. 96-98. Konuya dair hukuki detaylar için bakınız: **Ibid.**, s. 98-196.

⁷¹¹ Sönmezoglu, 2016, s. 389.

⁷¹² Pazarcı, 2015b, s. 115-116.

belirlenmiş bir hava sahasındaki yetkiyi ifade eden FIR (Flight Information Region - Uçuş Bildirim Bölgesi) hattı konusunda yaşandı. Bu yetki kapsamında uçuş bilgilerinin sağlanması, arama-kurtarma faaliyetleri düzenlenmesi ve uyarı sistemlerinin çalıştırılması gibi görevler üstleniliyordu. 1952 yılındaki Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü toplantısında Türkiye'nin bu iş için gereken teknik teçhizatın maliyeti ve o dönemde Yunanistan ile iyi ilişkiler içinde olunmasını göz önüne alarak verdiği onayla Ege'deki FIR sorumluluğu Yunanistan'a bırakılmıştı. Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ardından Türkiye, 1974 yılında yayımladığı 714 sayılı NOTAM ile daha önce Türkiye karasularının bittiği yerden başlayan FIR hattını Ege Denizi'nin ortasına kaydırды. Bu da ilişkilerde başka bir sorun ortaya çıkaracaktı.⁷¹³

Ege'de iki devlet arasındaki önemli bir başka sorun ise askeri boyut içermektedir. Yunanistan, 1964 yılında Kıbrıs'taki topluluklar arası çatışmaların başladığı ve Türkiye'nin adaya müdahalesinin tartışıldığı bir ortamda, Lozan Antlaşması uyarınca silahsızlandığı Ege'deki adalarında tahkimat yapmaya başladı. Türkiye'nin uyarıları üzerine önce tahkimatı inkâr eden Yunanistan, özellikle 1970'lerden itibaren hukuki gerekçeler öne sürerek silahlanma girişimine hız kazandırdı. Türkiye de bunun üzerinde 1975 yılında merkezi İzmir'de bulunan ve ABD'nin silah ambargosunun da etkisiyle NATO'dan bağımsız olarak faaliyet gösteren Dördüncü Ordu'yu kurdu.⁷¹⁴

İkili ilişkilerdeki gerginlik iki devletin birbirlerinin azınlıklarına olan yaklaşımlarını da etkiledi. 1964 yılında Kıbrıs'ta çatışmaların başlamasından sonra Türkiye 9.000 kadar Yunan vatandaşının ikametini yenilemedi. Buna karşılık, 1967 yılından itibaren Yunanistan'daki Albaylar Cuntası da Batı Trakya'da yaşayan Türk azınlık üzerindeki baskısını artırdı ve bu grubun kendi içindeki idari kararlarına

⁷¹³ İşyar, 2013, s. 622-623.

⁷¹⁴ Fırat, 2009, s. 761-762; Gürel, 2018, s. 145.

müdahale etmeye başladı. Ayrıca 1972 yılında yerleşim yerlerine Türkçe isim verilmesinin de önüne geçildi ve Türk azınlık okullarının yetkileri kısıtlandı.⁷¹⁵

Türkiye ve Yunanistan arasında 2-11 Kasım 1976 tarihlerinde yapılan diplomatik müzakereler neticesinde Bern Bildirisi duyuruldu. Bildiride temel olarak görüşmelerin her iki tarafın da rızası olmadan basına sızdırılmaması, Ege Denizi'ndeki kıta sahanlığına ilişkin müzakereleri tehlikeye atacak ve karşı tarafı zor duruma sokacak eylemlerden kaçınılması gibi diplomatik müzakere zeminini korumaya yönelik hususlara yer verilmişti.⁷¹⁶ Nitekim Suat Bilge, bildiriye “uyuşmazlığın nasıl çözümleneceğini gösteren bir usul anlaşması” olarak tanımlamaktadır.⁷¹⁷

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin 1960-1980 yılları arasında hızla bozulduğunu ileri sürmek mümkündür. Bunda temel etken Kıbrıs sorunu olmuş ve iki devlet savaşın eşiğine gelmiştir. Kıbrıs sorunu iki devletin birbirlerini tehdit olarak algılamalarına ve güvenlik ikilemine yol açmış; daha önce sorun teşkil etmemiş olan kıta sahanlığı, karasuları ve hava sahası gibi konuların yanında Ege Adalarının silahlandırılması anlaşmazlık konusu hâline gelmiştir.⁷¹⁸

Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ardından Yunanistan'daki partiler genel olarak Türkiye'nin Ege'de ve Kıbrıs'ta revizyonist bir dış politika izlediğini düşünmektedir. Yunanlar; Türkiye'nin ikili ilişkilerdeki sorunların eşzamanlı olarak çözüme kavuşturulmasına yönelik öneriler getirirken, önemsiz gördüğü konularda verdiği tavizlere karşılık daha önemli konularda Yunan tarafından geri adım beklediğini

⁷¹⁵ Sönmezoğlu, 2016, s. 393-395.

⁷¹⁶ Alexis Heraclides, “The Unresolved Aegean Dispute: Problems and Prospects”, Alexis Heraclides ve Gizem Alioğlu Çakmak (ed.), **Greece and Turkey in Conflict and Cooperation: From Europeanization to De-Europeanization**, Londra ve New York, Routledge, 2019, s. 91.92.

⁷¹⁷ A. Suat Bilge, **Büyük Düş: Türk-Yunan Siyasi İlişkileri**, Ankara, 21. Yüzyıl Yayınları, 2000, s. 237-238.

⁷¹⁸ Nitekim Suat Bilge de Kıbrıs sorunu ortaya çıkmadan önce azınlık hakları, balıkçılık ve kaçakçılık gibi konularda sorunlar yaşandığını ancak bunların bir krize dönüşmeden çözümlendiğini ifade etmektedir (*Ibid.*, s. 263).

düşünmektedir. Bunun yanında, Türkiye'nin müzakereye yatkın bir çizgi benimseyerek Batı'dan daha fazla ayrıcalık ve yardım koparmaya çalıştığı, ileri sürdüğü ön koşulların ise kendisi lehine önemli avantajlar sağladığı kanısındadırlar. Ayrıca Türkiye'nin kendi çıkarları uyarınca kimi zaman uluslararası hukuka vurgu yaparken (Lozan, Montreux, Paris Antlaşmaları), kimi zaman ise siyasi müzakereyi çözüm yolu olarak sunduğundan yakınmaktadırlar.⁷¹⁹

Türkiye ise Kıbrıs'taki Türk azınlığın haklarının tamamen ellerinden alınmaya çalışıldığını ve güvenliklerinin garanti altında olmadığını düşünmektedir. İç politikada 1960'larda hâkim olan demokratik ve çok sesli atmosfer ile dış politikanın kamuoyu baskısına açık hâle gelmesi de bu konunun gündemdeki yerini genişletmiş ve hükümetleri aktif bir politika izlemeye yöneltmiştir. Yunanistan ile Ege sorunları olarak bilinen sorunlar da Türkiye'nin bu ülke ile ilişkilerinde, NATO müttefiki olmalarına rağmen, güvenlik perspektifinin öne çıktığının kanıtıdır. Ayrıca Yunanistan'ın demokratik bir rejime geçtikten sonra AET ile yakın ilişkiler kurması ve Türkiye'nin ABD ile yaşadığı sorunlar da Ankara'nın güvenlik kaygılarını artırmıştır.

1960-1980 yılları arasında Kıbrıs meselesi, azınlık hakları ve Ege sorunları sebebiyle oldukça gergin bir ilişkiye sahip olan Türkiye ile Yunanistan, 1970'lerin sonunda Bern Bildirisi çerçevesinde şekillenen mutabakat ile sorunların diyalog yoluyla görüşülmesi ve karşı tarafı tahrik edici eylem ve söylemlerden kaçınılması hususlarında anlaşmışlardı. İki taraf arasında yapılan görüşmelerden bir sonuç çıkmamış olsa da diyalog kapısının açık bırakılmasına ilişkin bir uzlaşma mevcuttu.

1980'li yıllarda Türkiye, komşuları ile olan sorunlarını çözme ve ilişkileri üst seviyeye çıkarma amacıyla çeşitli girişimlerde bulunsa da bu yaklaşımın beklentiler ölçüsünde en başarısız sonuç verdiği ülke Yunanistan oldu. Burada temel sorun

⁷¹⁹ Van Coufoudakis, "Greek-Turkish Relations, 1973-1983: The View from Athens", **International Security**, Cilt 9, Sayı 4, 1985, s. 201-204.

Yunanistan iç politikasındaki gelişmelerin dış politikasına olan yansımada yatmaktaydı. Bu da Özal'ın ekonomi temelli dış politika anlayışının sınırlarını göstermesi açısından önem teşkil edecekti.

Türkiye'deki sermaye sınıfının da Yunanistan ile olan sorunların çözülmesi yönünde arzusu bulunuyordu. Her ne kadar TÜSİAD'ın yayınlarında dış politikaya ilişkin bir görüş yer almasa da Vehbi Koç'un 3 Ekim 1980 tarihinde Kenan Evren'e yazdığı mektupta "Yunanlarla olan ihtilaflı meselelerimiz, başta Kıbrıs, Ege Kıta Sahanlığı ve FIR hattı olmak üzere, bu dönemde, milletimizin Silahlı Kuvvetler'imize olan güveni içinde, muhakkak çözüme bağlanmalıdır."⁷²⁰ cümlesi yer alıyordu. Koç'un bu talebinin özellikle AET ile yakın ekonomik bağları bulunan ve Yunanistan ile yaşanan sorunların ekonomik çıkarlarına zarar verdiğini düşünen sermaye sınıfı tarafından da paylaşıldığını varsaymak mümkündür.

12 Eylül darbesinin ardından Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilere dair ilk gelişme Türkiye'nin Yunanistan'ın NATO'ya dönüşü önündeki veto engelini kaldırması oldu. Yunanistan'ın, Kıbrıs Barış Harekâtı'nın önüne geçmediği gerekçesiyle NATO'nun askeri kanadından ayrılmasının ardından Ege üzerindeki kontrol yetkisi Türkiye'ye geçmişti. Atina'nın 1976 yılından sonra NATO'nun askeri kanadına dönüş talebine Ankara, bu hakkın yeniden Yunanistan'a verilmesini istemediği için olumsuz yaklaşmış ve vetoyu kaldırmasını bu alanların kontrolüne dair yetkinin yeniden belirlenmesi şartına bağlı kılmıştı. Ancak 1970'lerin sonlarında uluslararası siyasette yaşanan gelişmeler ve Panhelenik Sosyalist Hareketin (PASOK) seçimden galip çıkması durumunda Yunanistan'ı NATO'dan tamamen çekebileceğine yönelik açıklamaları, ABD'nin Türkiye'ye vetoyu kaldırması yönünde baskıyı artırdı.⁷²¹

⁷²⁰ Tüzün (ed.), 2019, s. 288.

⁷²¹ Uzgel, 2013a, s. 40.

Bu süreçte Ecevit ve Demirel'i ikna edemeyen ABD'li yetkililer, 12 Eylül darbesinden sonra yönetime gelen Evren'e taleplerini kabul ettirmekte zorluk çekmedi.⁷²² Türkiye, Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönüşü önündeki vetosunu kaldırırken,⁷²³ Ege'deki komuta kontrol alanlarının iki ülke arasında daha sonra gerçekleştirilecek görüşmeler neticesinde belirlenmesine karar verildi. 1981 yılında düzenlenen seçimlerden sonra iktidara gelen PASOK lideri Andreas Papandreu, Türkiye ile Yunanistan arasında ilişkilerin düzelmesi için bir fırsat olabilecek bu sözlü mutabakatı tanımadığını ve Karamanlis'in taahhütlerinin kendisini bağlamadığını açıkladı. Ege'deki bu anlaşmazlığı Kıbrıs sorunu ile bağdaştıran Papandreu'nun yaklaşımı neticesinde bu sorun 1980'li yıllar boyunca iki ülke arasında birtakım yeni gerginliklere sebebiyet verecekti.⁷²⁴

Türkiye ile Yunanistan arasındaki anlaşmazlıklara ilişkin zaman zaman iki ülkenin yetkililerinden sert açıklamalar gelse de Türkiye'nin hem Ulusu hükümeti hem de Özal hükümetleri süresince Yunanistan ile sorunların çözümü yönünde diyalog kurmak istediğini belirtmek gerekir. Nitekim Evren, 16 Eylül 1980 tarihinde düzenlediği basın toplantısında iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesi ve Yunanistan'ın NATO'ya dönüşü için çaba sarf edileceğini belirtirken, Yunanistan'ın da aynı yönde adım atmasını umduğunu dile getirmekteydi.⁷²⁵ Ulusu hükümetinin programında da Yunanistan ile ilişkilere ve Kıbrıs sorununa ilişkin olarak şu ifadeler mevcuttu:

⁷²² Evren, bu kararını Ege'deki komuta kontrol alanının Yunanistan'a verilmemiş olduğunu ve Yunanistan'ın NATO'ya dönüşüne engel olmaktan ötürü Türkiye üzerinde oluşan uluslararası baskıdan kurtulmuş olduğunu ileri sürerek gerekçelendirmektedir (Evren, 1991a, s. 98). Öte yandan İlhan Uzel'in de vurguladığı üzere Ege'deki kontrol alanları konusu Türkiye'nin istediği şekilde çözülmemiştir ve yetki NATO'ya bırakılmıştır (Uzel, 2013a, s. 43). Bu noktada darbenin ardından AT ile ilişkileri kopma noktasına gelen ve hem siyasi hem de ekonomik açıdan ABD'ye büyük ihtiyaç duyan askeri rejimin, ABD'nin taleplerine direnmekte zorlandığı göze çarpmaktadır.

⁷²³ Eralp, Evren'in vetoyu kaldırdığını Dışişleri Bakanı Türkmen'in Cenevre'de bulunduğu sırada radyodan öğrendiğini ifade etmektedir (Eralp, 2017, s. 43).

⁷²⁴ Uzel, 2013a, s. 41-43; Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", Oran (ed.), **Türk Dış Politikası (Cilt II:1980-2001)**, 2013, s. 105.

⁷²⁵ Evren, 1991a, s. 46-47.

“Hükümetimiz Yunanistan ile aramızdaki ikili sorunlarda tarafların hak ve çıkarlarını gözeten adil çözümlere görüşmeler yolu ile varılmasını temenni etmektedir. Bu çerçevede daha önce Yunanistanla mutabık kılınan müzakere yöntemleri sürdürülecektir.

Ege’deki hak ve çıkarlarımız Türkiye için hayati önem taşımaktadır. Ege adalarının andlaşmalarla belirlenmiş olan statüsüne uyulmasını ve Batı Trakya’daki soydaşlarımızın hakları ile ilgili andlaşmalara riayet edilmesini istiyoruz.

Kıbrıs’taki toplumlararası anlaşmazlığa, daha önce varılmış olan mutabakat çerçevesinde görüşmeler yolu ile iki bölge, iki toplumlu federal bir çözüm bulunmasını istiyoruz. Hükümetimiz hâlen sürdürülen toplumlararası görüşmelerde, taraflar arasında varılacak çözümleri destekleyecektir.”⁷²⁶

Bu noktada Yunanistan’daki siyasi ve ekonomik durumdan bahsetmek uygun olacaktır. İkinci Dünya Savaşı’ndan Karamanlis liderliğinde demokratikleşmenin başladığı 1974 yılına kadar olan süreçte, Yunanistan’da devlet doğrudan sanayi yatırımı yapmak yerine özel sektöre teşvikler sağlayarak ekonomiye dahil oluyordu. 1974’ten sonra ise millileştirme politikaları izlendi ve kalkınmanın itici gücü olarak devletin girişimci rolü ön plana çıktı. Burada amaç yeni yıkılan askeri rejime destek vermiş olan ekonomik elitlerin gücünü ve ülke içindeki sosyo-ekonomik eşitsizlikleri azaltmaktı.⁷²⁷ Nitekim bu süreçte ekonomik olarak Fransa’ya benzeyen şekilde devlet kapitalizmi benimsendi. Bu modelde ekonominin planlama, denetleme ve uygulama kısımlarından devlet sorumluydu ve devlet müdahaleleri ile ekonomik büyüme hedeflenmekteydi.⁷²⁸

Dış politikada ise AET üyeliği hem ulusal güvenliğin sağlanması hem de demokrasinin kök salması için önemli görülüyordu. Ayrıca bu vesileyle Yunanistan’ın yeni pazarlar bulacağı, ülkeye gelen dış yatırımların artacağı, AET fonlarına daha kolay ulaşılacağı, teknoloji transferinin yaşanacağı ve Yunan ekonomisinin gelişmiş ülkelerdekine benzer biçimde yeniden yapılanacağı düşünülüyordu. Bunlara ek olarak, AET üyeliğinin ABD’ye olan bağımlılığı azaltacağı varsayımı mevcuttu.⁷²⁹

Bu aşamada 1974 sonrasında Yunanistan’da çok yüksek bir Amerikan karşıtlığının bulunduğunu belirtmekte fayda vardır. ABD’nin 1967 yılındaki darbeyi ve

⁷²⁶ Dağlı ve Aktürk, 1988, s. 22.

⁷²⁷ M. Fatih Tayfur, **Semiperipheral Development and Foreign Policy: The Cases of Greece and Spain**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Londra, University of London, 1997, s. 160-161.

⁷²⁸ Pappas, 2014, s. 17-18.

⁷²⁹ Tayfur, 1997, s. 165; Pappas, 2014, s. 19.

ardından gelen askeri yönetimi desteklediği, Kıbrıs Barış Harekâtı'na da yeterli tepkiyi göstermediği kanısı oldukça yaygındı. Böyle bir ortamda ABD'nin görece azalan gücü de düşünüldüğünde Yunan iç politikasında eski etkisini gösterebilmesi söz konusu değildi. Nitekim Karamanlis yönetiminde Ağustos 1974'te NATO'nun askeri kanadından ayrılındı, Amerikan askeri üslerinin sayısı 7'den 4'e düşürüldü, bu üsler üzerinde Yunanistan'ın kontrolü artırıldı ve 6. Filo için olan askeri nakliyat anlaşması iptal edildi. Bunun yanında, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Balkanlardaki ülkeler ile ilişkilerin geliştirilmesine yönelik gayret gösterildi.⁷³⁰ ABD'ye olan güvenin sarsılması ile oluşan bu yeni dış politika Türkiye'nin 1960'lı yıllarda izlediği alternatifli ve esnek dış politika ile büyük benzerlik taşımaktaydı.

Öte yandan, PASOK'un 1981 yılında düzenlenen seçimler sonucunda iktidara gelmesi, iki ülke arasındaki müzakereleri sekteye uğrattı. Nitekim, PASOK iktidara geldikten sonra Türkiye ile önceden ayarlanmış bütün diplomatik görüşmeleri iptal etti.⁷³¹ Sosyalist bir görüşe sahip olan ama radikal bir sol çizgide olmaktansa kapitalist düzen içinde sosyalist bir dönüş yapılabileceğini savunan Parti, oldukça popülist bir söyleme sahipti⁷³² ve dış politikada milliyetçi bir yaklaşım benimsemişti. Papandreu seçimlerden önce NATO'dan tamamen çekinilmesi gerektiğini savunuyor, AET ile de belirli bir düzeyi aşmayacak şekilde ilişki kurulmasını öneriyordu. Ayrıca yabancı sermayeye tanınan tüm özel ayrıcalıkların kaldırılması gerektiğini belirtiyor ve Türkiye'ye karşı katı bir tutum gösterilmesi gerektiğine inanıyordu.⁷³³

Papandreu iktidara geldikten sonra dış politikada AET nezdinde diğer üye ülkelerle anlaşmazlıklar yaşadı, SSCB'nin Güney Kore uçağını düşürmesini kınamadı ve ABD'nin arasının kötü olduğu Suriye, Libya gibi ülkelerle ve Filistin Kurtuluş

⁷³⁰ Tayfur, 1997, s. 170-172, 176.

⁷³¹ Alexis Heraclides, **The Greek-Turkish Conflict in the Aegean: Imagined Enemies**, New York, Palgrave Macmillan, 2010, s. 117.

⁷³² Bu yöndeki örnekler için bakınız: Tayfur, 1997, s. 23-26.

⁷³³ Pappas, 2014, s. 22.

Örgütü (FKÖ) ile iyi ilişkiler kurmaktan geri kalmadı. Papandreu'nun dış politikada bir amacı da Arap ülkeleriyle yakın ilişkiler kurarak Arap sermayesini ülkesine çekmekti. Bu bağlamda pek çok ekonomik anlaşma imzalsan da istenen düzeyde yatırım çekilemedi. Bunun yanında AET'den gelen sermaye ödemeler dengesi açıklarının kapatılmasında önemli rol oynasa da ekonomik yapıda beklenen değişim gerçekleşmedi ve Yunanistan düşük teknolojili ve katma değerli bir üretim yapısına sahip olmayı sürdürdü.⁷³⁴

Ancak nihayetinde Papandreu, Yunanistan'ı AET ya da NATO'dan çekmediği gibi ülkedeki Amerikan üslerini de kapatmadı.⁷³⁵ 1983 yılında dört Amerikan üssünün kullanım hakkını 5 yıl daha uzattı ve 1984 yılındaki PASOK kongresinde AET'den ayrılmanın ekonomik zarara yol açacağını ifade etti. AET'nin özellikle tarım sübvansiyonları kırsal kesime ciddi ölçüde yardımcı olmaktaydı.⁷³⁶ Dolayısıyla Yunanistan'ın yaşadığı ekonomik zorluklar PASOK'un dış politikasının belirli bir çerçeve dışına çıkmasına olanak tanımıyordu. Papandreu, vaatleri ile uygulamaları arasındaki tutarsızlığı ise Türkiye'nin Yunanistan'a askeri bir tehdit oluşturduğunu öne sürerek meşrulaştırmaya çalıştı. Bu politika da doğal olarak Türkiye-Yunanistan ilişkilerine büyük zarar verdi.⁷³⁷

PASOK'un iddiasına göre Türkiye, Ege'de yayılmacı emellere sahipti ve ABD'nin desteği ile SSCB'nin buna izin veren yaklaşımını arkasına almıştı. Bu sebeple anlaşmazlıkların diyalog yoluyla çözülmesi yönünde uluslararası platformda yapılan çağrılar Yunanistan'ın taviz vermesini gerektirdiği düşünülüyordu. PASOK'a göre bu durum Türkiye'nin yayılmacılığını kolaylaştıracaktı. Bu bağlamda Atina, Kıbrıs sorununu da uluslararasılaştırmaya çalıştı. Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesini işgal

⁷³⁴ Tayfur, 1997, s. 181, 186-188.

⁷³⁵ Heraclides, 2010, s. 116-117.

⁷³⁶ Richard Clogg, **A Concise History of Greece**, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, s. 188-189.

⁷³⁷ Fırat, 2013, s. 103-104.

olarak nitelendiren Yunanistan; konuyu AET, NATO ve BM gündemine sıklıkla getirmeye gayret etti. 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) bağımsızlık ilanından sonra bu kararı kınarken, diğer devletleri ve uluslararası örgütleri önlem almaya çağırdı ve KKTC'yi tanıyan devletlerle diplomatik ilişkilerini keseceğini duyurdu.⁷³⁸

Papandreu, göreve geldikten sonra Aralık 1981'de Brüksel'de düzenlenen NATO toplantısında, Türkiye'den gelebilecek bir saldırı karşısında güvence istedi. Ayrıca diyalog için Türkiye'nin Kıbrıs'tan askerlerini çekmesini şart koştu ve karasuları dahil ülkesinin egemenliğini ilgilendiren herhangi bir konuda Türkiye ile müzakere etmeyeceğini bildirdi. Diğer yandan Yunanistan 1982 yılında Ege'de sismik araştırma faaliyetlerine başladı ve bu da Türkiye'nin tepkisine neden oldu. Nihayetinde 22 Haziran 1982 tarihinde, iki taraf arasında görüşmelerin başlaması amacıyla karşı tarafı kışkırtıcı eylemlerden uzak durulması yönünde uzlaşya varıldı.⁷³⁹

Uzlaşma neticesinde yapılan basın açıklamasında "... dostluk ve samimi ilişkiler kurulmasının ve her alanda işbirliği yapılmasının iki milletin de çıkarlarına uygun olacağı ..." belirtiliyor ve bu çerçevede 2 Ekim 1982 tarihinde iki ülke Dışişleri Bakanı'nın Ottawa'da buluşulacağı ifade ediliyordu.⁷⁴⁰ 3 Ekim 1982'de Montreal'de buluşan bakanlar, ilişkilerin geliştirilmesine yönelik çaba harcamanın önemini vurguladılar ve Aralık ayında Brüksel'de tekrar bir araya gelmeyi kararlaştırdılar.⁷⁴¹ Ancak Aralık'ta Brüksel'deki NATO toplantısı Ege'deki anlaşmazlık nedeniyle Türkiye ile Yunanistan arasında tartışmalara sahne oldu.⁷⁴² Yine de Temmuz 1983'te Ankara'da Büyükelçiler düzeyinde gerçekleştirilen görüşmelerde ekonomi ve turizm alanındaki iş birliğini artırma noktasında atılabilecek adımlara ilişkin görüş alışverişinde

⁷³⁸ Coufoudakis, 1985, s. 211-213.

⁷³⁹ Sönmezoğlu, 2016, s. 469-470.

⁷⁴⁰ Dışişleri Bakanlığı, **1982 Tarihçesi**, 1983, s. 15.

⁷⁴¹ **Ibid.**, s. 19.

⁷⁴² **Ibid.**, s. 23.

bulunuldu.⁷⁴³ Dolayısıyla iki ülke yetkilileri arasında en azından ekonomik düzeyde ilişkilerin sürdürülmesi yönünde bir kanaat mevcut olsa da bu görüş alışverişinden öteye geçemiyordu. Özellikle siyasi sorunlar, ekonomik iş birliğini ileri aşamalara taşımaya engel teşkil etmekteydi. 1983 yılında Kıbrıs'taki gelişmeler sorunları daha da derinleştirecekti.

13 Şubat 1975 tarihinde Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin ilanı gerçekleşmişti. Kıbrıslı Türklerin lideri konumunda olan Rauf Denktaş bu kararın Kıbrıslı Türk ve Rumlardan oluşan iki federe devletin unsurları olacağı bir federasyonun kurulması yolunda fayda sağlayacağını ifade etmekteydi. 1970'li yıllarda iki taraf arasında devam eden görüşmelerde nüfus mübadelesi karara bağlansa da çözüm yolunda somut bir adım atılamamıştı.⁷⁴⁴ 1983 yılı ise Kıbrıs sorununda önemli dönüm noktalarına sahne oldu. Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin 1983 yılında soruna uluslararası platformda çözüm bulma arayışına girmesi uzlaşi umudunu azalttı. Özellikle 13 Mayıs 1983 tarihinde BM Genel Kurulunda kabul edilen 37/253 sayılı karar, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin savlarına uygun biçimde Kıbrıs Cumhuriyeti'nin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne vurgu yapıyor, diğer ülkelere adada bulunan askerlerini çekmeleri çağrısında bulunuyordu.⁷⁴⁵

Bu karardan dört gün sonra, 17 Mayıs 1983 tarihinde, Kıbrıs Türk Federe Devleti Başkanı Rauf Denktaş, Kuzey Kıbrıs'ta bağımsızlık ilanı için referandum düzenlenebileceğini dile getirdi.⁷⁴⁶ Kuzey Kıbrıs'ta bağımsızlık kararı alınması durumunda Türkiye'nin ne yapacağına ilişkin sorulara Dışişleri Bakanı Türkmen ise

⁷⁴³ Dışişleri Bakanlığı, **1983 Tarihçesi**, 1984, s. 19.

⁷⁴⁴ Fırat, 2009, s. 764-765.

⁷⁴⁵ BM Genel Kurulu 37/253 sayılı kararı, 13 Mayıs 1983.

⁷⁴⁶ Dışişleri Bakanlığı, **1983 Tarihçesi**, 1984, s. 13.

temkinli yaklaştı ve bu devletin iç içlerine karışamayacaklarını ve Denктаş'ın henüz kararını netleştirmedini açıkladı.⁷⁴⁷

Nihayetinde 15 Kasım 1983 tarihinde Kıbrıs Türk Federe Devleti Meclisi'nin oy birliği ile aldığı kararla Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) kuruldu ve kuruluş bildirgesinde bağımsızlık ilanının "... iki eşit halk arasında ortaklığın bir federasyon çatısı altında yeniden kurulmasını ve sorunların çözülmesini engellemeyip, kolaylaştırabileceği ..." ⁷⁴⁸ belirtildi. Dolayısıyla bu karar ile Kıbrıs Türk tarafının uluslararası platformda elinin güçlendirilmesi hedefleniyordu.⁷⁴⁹

Ancak KKTC'yi Türkiye dışında tanıyan bir ülke olmadı ve gerek Yunanistan gerekse de Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Türkiye'nin tanıma kararına tepki gösterdi. BM Güvenlik Konseyinin 18 Kasım 1983 tarihinde kabul ettiği 541 sayılı kararda da bağımsızlık ilanının Kıbrıs Cumhuriyeti'ni kuran 1960 yılındaki anlaşmaya ve Garanti Antlaşması'na aykırı ve geçersiz olduğu, Kıbrıs'taki durumu daha da kötüleştireceği belirtilirken; BM Genel Sekreteri'nin uyuşmazlığı çözüm çabalarına iş birliği edilmesi ve kararın geri alınması çağrısında bulunuldu.⁷⁵⁰

Türkiye her ne kadar KKTC'nin bağımsızlığını hemen tanısa da yetkililerin aslında bu karardan çok da hoşnut olmadığını belirtmek gerekir. Nitekim 18 Kasım 1983 tarihinde Reagan'ın Özel Temsilcisi Rumsfeld ile görüşen Evren, bu görüşmede bir emrivaki ile karşı karşıya olduklarını ve KKTC'ye tanıma kararından dönmeleri

⁷⁴⁷ **Ibid.**, s. 38.

⁷⁴⁸ Kıbrıs Türk Federe Devleti Meclisi, **Kuruluş Kararı ve Bağımsızlık Bildirisi**, 15 Kasım 1983.

⁷⁴⁹ Denктаş, bağımsızlık ilanının zamanlamasına ilişkin bir soruya şu yanıtı vermişti: "Hayır, daha iyi bir zamanlama olamazdı. Her şeyden önce bölgede büyük devletleri meşgul eden çok kritik olaylar (Lübnan, İran-Irak savaşı gibi) cereyan ediyordu. Kıbrıs sorununa bakacak vakitleri yoktu... Ayrıca, Türkiye'de de bir hükümet değişikliğine gidiliyordu. Giden hükümet, bize fazla bir şey yapamazdı. Gelen hükümet ise, değerlendirme için zamana gereksinime duyacaktı. Tepki göstermeden önce, bir süre bekleyecekti. Bu süre içinde de, bu adımın hiçbir kritik sonuç doğurmadığını görerek, yardımımıza koşmak zorunda kalacaktı. Bu arada da, Türk kamuoyu lehimize olacağından yeni hükümet de 'Bu kararı geri al' diyemeyecekti. İşte bu nedenlerle, benim açımdan en zararsız ve uygun zaman buydu" (Mehmet Ali Birand, "Kongre'nin dişi varsa Türkiye'yi ısırısın...", **Milliyet**, 21 Temmuz 1984).

⁷⁵⁰ BM Güvenlik Konseyi 541 sayılı kararı, 18 Kasım 1983. Karara ilişkin oylamada Pakistan red oyu verirken, Ürdün çekimser kalmış, diğer 13 ülke olumlu yönde oy kullanmıştır.

çağrısında bulunmalarının söz konusu olamayacağını dile getirdi.⁷⁵¹ Bunun yanında Evren daha sonra kaleme aldığı anılarında, Bangladeş ve Pakistan'ın da KKTC'yi tanıma niyetinde olduğunu ancak ABD'nin yardımları kesme tehdidi sebebiyle bu ülkelerin bu yönde bir adım atmadığını yazacaktır.⁷⁵²

Dışişleri Bakanı Türkmen de 26 Kasım 1983 tarihinde Milliyet gazetesindeki röportajında ABD'li yetkililerle yaptığı görüşmede söylediklerini şu şekilde açıklamıştır:

“... Bir defa Türkiye'nin Kıbrıs'ın bölünmesini istemediğini ve bu tanımın bizim için kaçınılmaz olduğunu iyice anlatabildiğimizi sanıyorum. Bizim tasvip ettiğimiz bir hareket değildi. Bunu önlemeye de çalıştık. Ancak, Kıbrıs Türkleri bunu bir kere ilan ettikten sonra, onlara karşı manevi taahhüdümüz bu tanımayı en kısa sürede yapmamızı gerektiriyordu. Bunu anlatmaya çalıştık.”⁷⁵³

6 Kasım 1983 tarihinde yapılan seçimlerden sonra iktidara gelen Turgut Özal da KKTC'nin bağımsızlık ilanından memnun değildi. Söz konusu dönemde Dışişleri Bakanlığında Müsteşar olarak görev yapmakta olan Ercüment Yavuzalp, Özal'ın bu karara dair pek çok kez yakındığını belirtmektedir.⁷⁵⁴ O dönem Enformasyon Daire Başkanlığı görevinde bulunan Yalım Eralp de kararın Denktaş'ın görevinde devam etmesi amacıyla alındığını iddia etmekte ve Özal'ın haberdar olmadığı bu karara kızdığını ifade etmektedir.⁷⁵⁵ Ankara'da görev yapan ABD'li Büyükelçilik çalışanları da dış politikada sorun istemeyen Özal'ın bu konudaki rahatsızlığına dikkat çekmişlerdir.⁷⁵⁶ Yine Özal, yıllar sonra gazeteci Mehmet Barlas'a Kıbrıs sorununa ilişkin olarak “Bir krizin, milli dava adı altında yıllarca saklanması yanlışır” ifadesini kullanmıştır.⁷⁵⁷ Dış politikadaki krizlerin ekonomik ilişkileri olumsuz etkilemesinden çekinen Özal'ın; Türkiye'yi sadece Yunanistan ile değil, AET ülkeleri ve ABD ile ilişkilerinde de sıkıntıya sokacak böyle bir karardan rahatsızlık duyması şaşırtıcı

⁷⁵¹ Kenan Evren, **Kenan Evren'in Anıları (Cilt 4)**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1991c, s. 443.

⁷⁵² **Ibid.**, s. 434-435.

⁷⁵³ Dışişleri Bakanlığı, **1983 Tarihçesi**, 1984, s. 71.

⁷⁵⁴ Ercüment Yavuzalp, **Liderlerimiz ve Dış Politika**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996, s. 230.

⁷⁵⁵ Eralp, 2017, s. 63.

⁷⁵⁶ Güldemir, 1992, s. 316.

⁷⁵⁷ Barlas, 1994, s. 131.

değildir. Ayrıca hâlihazırda Türkiye ile müzakereye sıcak bakmayan Papandreu'nun kendi kamuoyunda destek bulması da kolaylaşmıştır.

Gerek Kıbrıs sorunu gerekse de Ege sorunlarına ilişkin olarak Ulusu hükümetindeki kanaat, sorunların ağırlıklı olarak Papandreu'nun yaklaşımından kaynaklandığı yönündeydi. Örneğin Dışışleri Bakanı Türkmen, Dışışleri Bakanı olarak görev yaptığı dönemi değerlendirdiği bir söyleşide Papandreu ile Türkiye'nin anlaşmaya varıp varamayacağına yönelik bir soruya, Papandreu iktidardayken atılabilecek en büyük adımın ilişkileri yumuşatmak olduğunu, kökleşmiş sorunların çözülebileceğini düşünmediğini belirtti. Ayrıca Yunanistan'da başka bir lider iktidarda olduğunda sorunlar çözülemese dahi müzakere süreci ve diyalog ortamının var olduğunu, Papandreu döneminde bu kazanımın da ortadan kaybolduğunu dile getirdi.⁷⁵⁸ Evren de anılarında Papandreu öncesinde de Yunanistan ile sorunların bulunduğunu ama en azından görüşmelerin yapılabildiğini, Papandreu'nun iç siyasetteki çıkarı uyarınca müzakereleri sonlandırdığını ileri sürmekteydi.⁷⁵⁹ 1983 seçimlerinden sonra Başbakan olan Özal da yakınlaşma girişimleri karşılık bulmayınca Papandreu'nun Yunanistan içindeki sorunları örtbas etmek için Türkiye'yi düşman olarak göstermek istediğini belirtmekteydi.⁷⁶⁰

Dış politikayı ekonomiyi temel alarak biçimlendiren Özal, Yunanistan ile sorunların çözümü amacıyla Ulusu hükümetine nazaran daha aktif davrandı ve birtakım öneriler ile iki ülke arasındaki iş birliğini artırmaya gayret etti. Özellikle Kıbrıs sorununun iktidarı boyunca karşısına çıkması, Özal'ın bu konudaki girişimlerini hızlandıracaktı. Yunanistan ile iktisadi iş birliğini geliştirmeye ve Kıbrıs'ta çözüm

⁷⁵⁸ Dışışleri Bakanlığı, **1983 Tarihçesi**, 1994, s. 91.

⁷⁵⁹ Evren, 1991c, s. 375.

⁷⁶⁰ Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 5, Ankara, Dışışleri Bakanlığı Basımevi, Mayıs 1984, s. 79.

amaçlı diyalogu teşvik etmeye yönelik politika ANAP'ın hükümet programında da yer almaktaydı:

“Hükümetimiz Yunanistan’a dostluk elini uzatmaktadır. Bunu yaparken, uzun vadeli çıkarlarımızın ortak olduğu ve aramızdaki ihtilafların barışçı yollardan ve hakkaniyet esasına göre zamanla halledilebileceği kanaatini hareket noktası olarak almaktayız. Yapılacak şeyin hususiyeti ve ihtilafları körüklemek değil, bunların ortadan kaldırılmasına yardımcı olmak ve şartların oluşmasına çalışmak olduğu inancını taşımaktayız. Yunanistan ile aramızda tarihi komşuluk münasebetlerinin iyileştirileceğine, ticari, iktisadi ve turizm alanlarında da iyi ilişkilerin kurulabileceğine inanıyoruz...”

Bütün meşru haklarına karşılık 20 yıldır sürdürülen ve varlığına kastedilen saldırılar, Kıbrıs Türk Halkı’nı, kendi kaderini tayin hakkını bağımsız bir Cumhuriyet kurma istikametinde kullanmaya mecbur bırakmıştır. Ancak bu konuda federal bir çözüm yolunun kapanmadığına ve makul bir neticeye ulaşılabileceğine inanıyoruz”⁷⁶¹

Özal, 7 Ocak 1984 tarihinde düzenlediği basın toplantısında Papandreu’nun iddialarını yanıtlar nitelikte, Türkiye’nin Yunanistan’ın topraklarında gözü olmadığını ancak Ege’deki haklarını korumayı sürdüreceğini, Atatürk-Venizelos dönemindeki gibi iki ülkenin birbirlerine iyi niyetle yaklaşması durumunda sorunların çözüme kavuşturulacağını düşündüğünü ve Türkiye’nin yeni bir iş birliğine açık olduğunu belirtti. Kıbrıs sorununa ilişkin olarak da KKTC’nin federal çözüm teklifine dikkat çeken Özal, diyalogun devamı yönünde çağrıda bulundu.⁷⁶²

Bunun yanında, aynı basın toplantısında Yunanistan’ın karasularını 12 mile çıkarması durumunda Türkiye’nin tutumunun ne olacağına ilişkin bir soru üzerine Özal’ın verdiği cevap, onun ekonomik alanda gerçekleşecek iş birliğinin siyasi sorunların çözümüne katkıda bulunacağına yönelik görüşünü yansıtmaktadır. Özal’ın soruya cevabı şu şekildedir:

“Yunanistan komşumuz, ama Yunanistan’la 1950’lerden bu tarafa devamlı problem içindeyiz. Hem onların zamanını alıyor, hem bizim zamanımızı alıyor. Yani bu gibi meselelerle fazla uğraşmazsak belki daha hayırlı işler yapacağız. Ama maalesef, geçtiğimiz yıllara baktığımız zaman, hem Yunanistan, hem biz muhtelif sebeplerle devamlı bir mücadele içindeyiz. Biz kendilerine dostluk elimizi uzatalım. Bu meselelere daha iyi bir şekilde hâl imkânları arayalım. Hatta hatta şunu söyledik dedik ki, bu meseleler şu anda çözülemiyorsa, ki çözülemeyeceği de gözüküyor, Ege meselesi, Kıbrıs meselesi diğer konular çözülemiyor bunları bir tarafa bırakalım, donduralım, olduğu yerde, başka

⁷⁶¹ Anavatan Partisi, **Anavatan Partisi Programı, Anavatan Partisi 6 Kasım 1983 Seçim Beyannamesi, Hükümet Programı**, Ankara, s. 215-216.

⁷⁶² Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 1, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Ocak 1984, s. 45.

anlaşabileceğimiz konuları konuşalım diye düşünüyoruz. Yani nedir o konular, görüşebileceğimiz konular, iktisadi konular, ticari konular, turistik ilişkilerdir. Bunları konuşalım bu yollarla diğer meseleleri, zor meseleleri çözebilecek psikolojik şartlara da yaklaşmış olabilir...”⁷⁶³

Özal’ın bu açıklamasına cevaben Yunanistan Hükümet Sözcüsü Maroudas, Ege sorunlarının çözümü için ikili diyalogdan ziyade uluslararası anlaşmalara atıfta bulunarak, konunun uluslararası hukuk çerçevesinde ele alınması gerektiğini belirtti. Ayrıca ekonomi ile turizm alanlarında iş birliğine yönelik görüşmelerin KKTC’nin Türkiye tarafından tanınmasından sonra kesildiğini ve söz konusu tanıma kararı geri alınmadığı sürece iş birliğine dair görüşmelerin de tekrar başlamayacağını ifade etti.⁷⁶⁴ Özal ise işlevselci yaklaşımına uygun olarak tartışmaya anlaşma zemini bulunabilecek konulardan başlamanın daha faydalı olacağı, bunun çözümü daha zor diğer anlaşmazlıkların ele alınmasını kolaylaştırabileceği düşüncesindeydi. Bu doğrultuda yaptığı açıklamalarda diyalog çağrısını yinelemekteydi.⁷⁶⁵

Özal, her ne kadar Papandreu’dan sıcak mesajlar alamasa da sadece söylem boyutunda değil uygulamalarıyla da diyalog zeminini oluşturmaya gayret etti. Bu yönde ilk adım, 3 Ocak 1984 tarihinde Türkiye’nin Kıbrıs’taki kuvvetlerinden 1.500 askerini geri çekmesi oldu.⁷⁶⁶ Atılan ikinci adım ise iyi niyet göstergesi olarak 31 Mart 1984 tarihinde Yunan vatandaşlarına yönelik vize uygulamasının tek taraflı olarak kaldırılmasıydı.⁷⁶⁷ Ayrıca Özal, geçmişte Türkiye’de çalışmış ve Türkiye aleyhine faaliyette bulunmamış olan Yunanların Türkiye’ye dönerek çalışabileceklerini dile getirdi.⁷⁶⁸ Bunun yanında, 22 Nisan’daki basın toplantısında da Türkiye’nin tüm komşularıyla iyi ilişkilere sahip olmayı ve Yunanistan ile de ticaret ve turizm alanlarında ilişkilerini geliştirmek istediğini, bu anlamda Yunan vatandaşlarına

⁷⁶³ **Ibid.**, s. 46.

⁷⁶⁴ **Ibid.**, s. 21.

⁷⁶⁵ **Ibid.**, s. 26.

⁷⁶⁶ Dışişleri Bakanlığı, **1984 Tarihçesi**, 1985, s. 6.

⁷⁶⁷ **Ibid.**, s. 13.

⁷⁶⁸ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 3, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Mart 1984, s. 85.

uygulanan vizelerin kaldırılması ile ilk adımın atıldığını belirtti.⁷⁶⁹ Ancak Yunan hükümeti iyi niyet jestlerini ilişkilerin normalleşmesi için yeterli bulmayacak ve benzer bir karşılık vermeyecekti.⁷⁷⁰

Bu noktada sorunların çözülmesi bir yana, görüşmelerin dahi kesilmiş olmasında Papandreu'nun yaklaşımının önemini göstermesi açısından Yunanistan'ın ana muhalefet partisi olan Yeni Demokrasi Partisi'nin lideri Evangelos Averof'un görüşlerine yer vermek faydalı olacaktır. Averof, Yunanistan'ın kendini savunacak olanaklara sahip olması gerektiğini ancak Türkiye ile Yunanistan arasındaki yakınlaşmanın iki ülkeye de fayda sağlayacağını vurgulamaktaydı.⁷⁷¹ Daha sonra aynı partinin liderliğine yükselen Konstantin Mitsotakis de Papandreu'ya Türkiye ile görüşmelere başlaması çağrısında bulunacaktı.⁷⁷² 1984 yılında Britanyalı yayın kurumu BBC'nin çeşitli isimlerin görüşlerine yer verdiği radyo programında Özal, Türkiye'nin Yunanistan'ın topraklarına yönelik bir talebi olmadığını yinelerken, çözümü zor sorunları bir süre için dondurup anlaşmaya varılması daha kolay olan konuların ele alınmasına yönelik çağrısını hatırlattı. Aynı programda Papandreu, Türkiye'nin Ege'nin yarısında ve Batı Trakya bölgesinde emelleri olduğunu iddia ederken, Mitsotakis ise Türkiye ile diyalog kurulmasından yana olduğunu belirtmişti.⁷⁷³

Türkiye ile Yunanistan arasındaki sorunlar, Ege'deki Limni Adası'nın silahlandırılmasına ilişkin ortaya çıkan anlaşmazlık ile yeni bir boyut kazandı. Yunanistan 1983 yılında Limni Adası'nın NATO harekât merkezi olarak kullanılmasını önerdi, ancak Türkiye Lozan Antlaşması çerçevesinde Ege Adalarının

⁷⁶⁹ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 4, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Nisan 1984, s. 30.

⁷⁷⁰ **Ibid.**, s. 16.

⁷⁷¹ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 2, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Şubat 1984, s. 34.

⁷⁷² Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 9, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Eylül 1984, s. 15.

⁷⁷³ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 11, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Kasım 1984, s. 16.

silahsızlandırılmış olması gerektiğine dikkat çekerek bu öneriye itiraz etti. Türkiye'nin karşı çıkması üzerine Yunanistan'ın önerisi kabul edilmeyince, Papandreu tatbikatlara katılmama kararı aldı. 1984 yılında ise iki ülke NATO çerçevesinde Boğazlarda ve Ege'de alınan silahlandırma kararlarını ve yine 1984 yılı için birbirlerinin NATO'ya tahsis ettiği tüm kuvvetleri veto etti.⁷⁷⁴

Ayrıca Aralık 1984'te Papandreu Yunanistan'a tehdidin kuzeyden değil doğudan geldiğini iddia ederek yeni bir savunma doktrini açıkladı.⁷⁷⁵ Yunanistan, daha sonra kabul ettiği bu doktrin uyarınca bir Varşova Paktı üyesi de olan Bulgaristan ile sınırındaki kuvvetlerinin kayda değer bir bölümünü Türkiye sınırına kaydırmaya başladı.⁷⁷⁶ Türkiye, Yunanistan'ın bu kararına tepki gösterdi ve kuvvetlerin Bulgaristan sınırından Türkiye sınırına kaydırılmasının NATO'nun kuruluş amacı ile örtüşmediğine dikkat çekti.⁷⁷⁷

Kıbrıs'ta ise BM Genel Sekreteri Perez de Cuellar'ın girişimleriyle; iki federe devletten oluşacak, Türk tarafının toprakların %29'una sahip olacağı, diğer ülke kuvvetlerinin Kıbrıs'ta bulunmayacağı, Cumhurbaşkanının Rum, yardımcısının ise Türk olacağı Kıbrıs Federal Cumhuriyeti'nin kurulması hususunda 1985 yılında anlaşma noktasına gelinmişti. Ancak Papandreu'nun, Rum lider Kipriyanu'ya Türkler adadan çekilmedikçe anlaşmayı imzalamaması yönündeki telkini, bu sürecin de sonuçsuz kalmasını beraberinde getirdi. Nihayetinde iki ülke arasındaki ilişkilerin oldukça gerildiği bu dönemde Türkiye'de Yunanistan'a karşı diyalog kapısının açık tutulması, ancak gerekirse sertleşmeden kaçınılmaması yönünde karar alındı.⁷⁷⁸

⁷⁷⁴ Fırat, 2013, s. 109-110.

⁷⁷⁵ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 12, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Aralık 1984, s. 34.

⁷⁷⁶ Sönmezoglu, 2016, s. 471.

⁷⁷⁷ Dışişleri Bakanlığı, **1984 Tarihçesi**, 1985, s. 24.

⁷⁷⁸ Reha Muhtar, "Serte sert", **Milliyet**, 23 Mart 1985.

Bununla birlikte, her ne kadar Yunanistan'ın özellikle Ege sorununa ilişkin taleplerine Türkiye'den sert demeçlerle karşılık verilse de Özal'ın yakınlaşma girişimlerini sürdürdüğünü belirtmek gerekir. Özal bu dönemde Ege Adalarına elektrik ve su tedarik edilmesine yardımcı olmayı teklif ederken, Nisan 1985'te de Papandreu'nun yaratmak istediği Türkiye tehdidi algısını kırmaya çalışarak Türkiye ile Yunanistan arasındaki sınırları karşılıklı olarak garanti almayı sağlayacak bir Dostluk ve İş Birliği Antlaşması imzalanması önerisinde bulundu.⁷⁷⁹ Ancak bu öneri Papandreu tarafından reddedildi.⁷⁸⁰

Bu sırada 2 Haziran 1985 tarihinde Yunanistan'da genel seçim düzenlendi. PASOK, seçimlerden yeni bir zaferle çıksa da ekonomik sorunlar hükümeti yeni dönemde daha ılımlı bir dış politika izlemeye yöneltti. Özellikle savunmaya ayrılan bütçenin üretimi artıracak diğer alanlara kaydırılabilmesi için böyle bir değişim gerekliydi. Bunun yanında ABD ve AET'den de Papandreu'ya Türkiye'ye yönelik katı tutumunu terk etmesi yönünde baskı vardı. Ekonomik sorunlar da bu baskıyı göz ardı etmeyi güçleştirmekteydi. Dolayısıyla ülkede yaşanan ekonomik sorunların, iktidarda bulunan parti aynı kalsa dahi, dış politikada bazı değişimlere yol açması söz konusuydu. Nitekim 1986 yılında Özal ve Papandreu Dünya Ekonomik Forumu (DAVOS) sırasında görüşmek üzere anlaşmışlardı. Bu haberin bir Türk gazetesine sızmasından sonra buluşma Papandreu tarafından iptal edildi.⁷⁸¹ Yine de iki lider Başkan Dr. Klaus Schwab'ın düzenlediği üçlü kahvaltıda bir araya geldi. Her ne kadar kahvaltıda bir sonuç çıkmasa da iki liderin buluşması bile Papandreu'nun politikasındaki değişimin işaretlerinden biriydi.⁷⁸²

⁷⁷⁹ Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 17, Ankara, Dışışleri Bakanlığı Basımevi, Mayıs 1985, s. 89.

⁷⁸⁰ Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 16, Ankara, Dışışleri Bakanlığı Basımevi, Nisan 1985, s. 22.

⁷⁸¹ Heraclides, 2010, s. 119.

⁷⁸² İşyar, 2013, s. 627-628.

Buna rağmen, Mart 1987’de yaşanan yeni bir kriz, ilişkilerdeki olumlu havanın tekrar bozulmasına yol açtı. Yunanistan, bir süredir Ege Denizi’nde petrol arama faaliyetlerine devam etmekteydi. İlişkileri düzeltmek isteyen Özal ise bu sondaj çalışmalarına tepki göstermemişti. Özal’ın yurt dışında olmasının da hazırladığı zeminle, Yunanistan’a karşı daha sert bir politika takip edilmesi gerektiğini düşünen Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı, Yunanistan tarafına Ege’de tartışma konusu olan kıta sahanlığında petrol arama çalışması yapılması durumunda Türkiye’nin de aynı yönde eyleme geçeceği bilgisini ilettiler. Bu nota Yunanistan’ın tavrında bir değişikliğe yol açmadığı gibi, Ege’de bir tatbikat yapılacağı açıklandı. Türkiye de bunun üzerine Sismik I gemisini Türk karasularının ötesinde petrol arama faaliyeti ile görevlendirdi.⁷⁸³

Bu durum iki ülke arasında büyük bir krize neden oldu. Papandreu bu süreçte ABD ve NATO’ya tepki gösterirken, ABD’nin Türkiye’ye baskı yapmasını sağlamak adına Nea Makri’deki Amerikan üssünün faaliyetlerini askıya aldı. Aynı zamanda Türkiye ile sorunlu bir dönemden geçen Bulgaristan lideri Jivkov ile de temas kurarak siyasi desteğini istedi. Nihayetinde NATO üyesi ülkelerin de arabuluculuk girişimlerinden sonra iki taraf da tartışmalı karasularında arama faaliyetinde bulunmayacakları yönünde açıklamalar yaptı ve ikili ilişkilerdeki tansiyon düştü.⁷⁸⁴

İki ülkeyi savaşın eşiğine getiren bu kriz, diplomatik müzakerelerin önemini yeniden ortaya koydu. Nitekim Özal, 10 Nisan 1987 tarihinde Parlamento Muhabirleri Derneğini ziyaretinde yaptığı konuşmada iki ülkenin ekonomik gelişme kaydetmeleri için bütçelerini askeri harcamalara değil kalkınmaya ayırmaları gerektiğini vurgulamaktaydı.⁷⁸⁵ Mart 1987’de Ege’de yaşanan krizin sonlanmasının ardından başlayan yumuşama yeni bir Davos süreci ile ivme kazandı. Özal, bu süreci başlatırken

⁷⁸³ Fırat, 2013, s. 112-113.

⁷⁸⁴ Clogg, 1997, s. 191.

⁷⁸⁵ Güldemir, 1992, s. 304.

dış politika yaklaşımına uygun bir biçimde iş insanı Şarık Tara'dan yardım aldı. Tara, tanıdığı Yunan bir iş insanı ile temas kurdu ve bu kişi üzerinden Yunan yetkililerle temasa geçilerek sürecin temeli atıldı.⁷⁸⁶ Bu olay Özal'ın dış politikada Dışışleri Bakanlığını kullanmadan iş insanları vasıtasıyla girişimde bulunmaya yönelik önemli örneklerden biridir.

Yeni diyalog süreci 30-31 Ocak 1988 tarihlerinde DAVOS toplantıları sırasında başladı. Özal, müzakereler sürerken yeni bir gerginliğe sebep olmaması adına Batı Trakyalı Türklerin sorunlarını dahi gündeme getirmede.⁷⁸⁷ Toplantıda iki ülke yetkililerin yaptıkları bazı açıklamaların ilişkilere zarar verdiği ve okul kitaplarında diğer ülke aleyhindeki ifadelerin toplumlarda olumsuz algıya yol açtığı üzerinde duruldu. Ayrıca toplantı sonrasında açıklanan ortak bildiride biri ekonomik, ticaret, turizm, haberleşme ve kültürel alanlarda iş birliği imkânlarını araştırarak; diğeri ise siyasi sorunların çözümüne yönelik müzakerelerde bulunacak iki komitenin kurulmasının kararlaştırıldığı duyuruldu. Yine iki ülkenin askerlerinin, bürokratlarının, iş insanlarının ve genel olarak toplumlarının arasındaki temasların artırılmasının önemine yer verilmekte ve bir iş konseyinin kurulması hususunda anlaşmaya varıldığı ifade edilmekteydi. Bunun yanında, üst düzeyde karşılıklı ziyaretleri de kapsayacak şekilde diplomatik temasların sıklaştırılmasına ve başbakanlar arasında direkt bir telefon hattı kurulmasına karar verilmişti.⁷⁸⁸

Ekonomi alanında faaliyet gösterecek ayrı bir komitenin kurulmuş olması ve iki ülkenin ticaret odaları ve iş insanları arasındaki temasların artırılmasına yönelik kararlar Özal'ın dış politika anlayışı ile uyumlu olması açısından kayda değerdir. Nitekim kurulan Türk-Yunan İş Konseyi Başkan Yardımcısı Selim Egeli'nin "Ekonomik işbirliği geliştikçe iki ülkenin ortak çıkarları da artacaktır; böylece siyasi liderler karar

⁷⁸⁶ **Ibid.**, s. 306.

⁷⁸⁷ Fırat, 2013, s. 116-117.

⁷⁸⁸ Dışışleri Bakanlığı, **1988 Tarihçesi**, Ankara, 1989, s. 146-147.

verirken, bir yerine iki kere düşüneceklerdir. Bu da siyasi yumuşamanın en güzel emniyetidir. Ekonomik işbirliği siyasi yumuşamanın sigortası olacaktır” demeci de iş dünyasının benzer görüşte olduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁸⁹

Zirveden bir hafta sonra yeni sürecin anlayışına uygun olarak Türkiye, Yunan uyruklarının Türkiye’deki gayrimenkulleri üzerindeki haklarını donduran 1964 yılında kabul edilmiş bir kararnameyi yürürlükten kaldırdı. Yapılan açıklamada kararın, iki ülke arasında oluşturulmaya çalışılan ortama uygun olduğu belirtilmekteydi.⁷⁹⁰ Ülkesine döndüğünde Papandreu da partisinin grup toplantısında Davos görüşmeleri için “efsanevi” kelimesini kullandı ve yumuşamanın sınır bölgelerinde turizm ve yatırımları artıracığını belirtti.⁷⁹¹

3-4 Mart 1988 tarihlerinde Özal ve Papandreu, bu sefer Brüksel’de bir araya geldiler. Burada gerçekleştirilen görüşmede diplomat ve askeri uzmanların askeri konulardaki anlaşmazlıkların çözümü üzerinde çalışacağı ve siyasi komiteye bağlı olacak yeni bir alt komite kurulması kararlaştırıldı. Ayrıca Papandreu Türkiye’nin 1964 kararnamesini yürürlükten kaldırmasının karşılığı olarak, AET-Türkiye ilişkileri kapsamında Ankara Anlaşması ile tamamlayıcı protokole ilişkin uyum protokolünün imzalanması hususunda Yunanistan’ın onay vereceğini açıkladı.⁷⁹²

24-26 Mayıs 1988 tarihlerinde Siyasi ve İşbirliği Komiteleri ilk toplantılarını gerçekleştirdi. Siyasi Komite toplantısında saldırgan demeçlerden kaçınılması, karşılıklı güveni artırmak için alınacak önlemler, Ege’deki tatbikatların düzenlenmesi, 35. ve 38. NATO alt-yapı dilimlerindeki çekincelerin kaldırılması, diplomatik ve hizmet pasaportlarına uygulanan vizeye son verilmesi gibi konularda anlaşmaya varıldı.⁷⁹³ 13-15 Haziran 1988 tarihlerinde Özal, 170 iş insanının da eşliğinde Yunanistan’ı ziyaret

⁷⁸⁹ “Ege’nin iki tarafı, F16’yı bile ortak üretebilir”, **Cumhuriyet**, 12 Nisan 1988.

⁷⁹⁰ Dışişleri Bakanlığı, **1988 Tarihçesi**, Ankara, 1989, s. 148.

⁷⁹¹ Reha Muhtar, “Davos görüşmeleri efsanevi”, **Milliyet**, 11 Şubat 1988.

⁷⁹² Dışişleri Bakanlığı, **1988 Tarihçesi**, Ankara, 1989, s. 159-160.

⁷⁹³ **Ibid.**, s. 43-44.

etti ve açıklanan ortak basın bildirisinde ekonomik iş birliğinin güven artırıcı bir etki yarattığı vurgulanırken; ekonomik, sınai ve teknik konularda iş birliği, çifte vergilendirme, yatırımların teşviki için alınabilecek önlemler ve denizcilik anlaşmaları hususlarında müzakerelerin başlatılmasının kararlaştırıldığı ifade edildi.⁷⁹⁴

5-8 Eylül 1988 tarihlerinde Siyasi ve İşbirliği Komitelerinin ikinci toplantıları yapıldı. Daha önce anlaşılan konulara ek olarak çalışmaları hızlandıracak iki yeni alt komitenin kurulması, kaçakçılığa karşı mücadelede iş birliği imkânlarının araştırılması, okul kitaplarından düşmanca ifadelerin çıkartılması konularında toplantı yapılması kararlaştırıldı. Ayrıca karşılıklı güveni artırmak için Açık Denizlerde ve Uluslararası Hava Sahasında Kaza ve Olayların Önlenmesine İlişkin Hükümler'i içeren bir belge kabul edildi.⁷⁹⁵

Öte yandan gerek Davos'ta kurulan komitelerin faaliyetlerinden gerekse de iki liderin karşılıklı ziyaretlerinden kayda değer bir gelişme çıkmadığını da vurgulamak gerekir. Yunanistan'ın iç sorunları, 1989'da PASOK'un iktidardan düşmesi, Özal'ın yerel seçimlerdeki oy kaybı ve ardından Cumhurbaşkanı seçilmesi ve Türkiye'nin AET'ye üyelik başvurusuna olumlu bir cevap alamaması iki ülkenin yakınlaşma girişimlerini zayıflatan gelişmeler oldu.⁷⁹⁶ İlişkilerdeki bu duraklama sonucunda Yunanistan, AET'nin Türkiye'ye vermeyi planladığı 700 milyon dolarlık krediye Türkiye'nin Yunan hava sahasını sıklıkla ihlal ettiğini öne sürerek engel oldu.⁷⁹⁷

Ancak her ne kadar siyasi konularda faaliyet gösteren komitenin çalışmaları anlaşmazlıkların çözümüne yönelik önemli bir ilerleme kaydedemese de ekonomik iş birliğini geliştirmeye odaklanan komitenin önemli kazanımlar sağlayan çalışmalar yaptığını belirtmek gerekir. Özellikle Davos sürecinden sonra başlayan çalışmalar ve

⁷⁹⁴ **Ibid.**, s. 76-77; İşyar, 2013, s. 629.

⁷⁹⁵ Dışişleri Bakanlığı, **1988 Tarihçesi**, Ankara, 1989, s. 194-195.

⁷⁹⁶ Ziya Öniş ve Şuhsaz Yılmaz, "Greek-Turkish Rapprochement: Rhetoric or Reality?", **Political Science Quarterly**, Cilt 123, Sayı 1, 2008, s. 124.

⁷⁹⁷ Sönmezoglu, 2016, s. 475.

kurulan Türk-Yunan İş Konseyinin faaliyetleri, iki ülke arasındaki ticaret hacminin büyümesine katkıda bulunmuştur. Nitekim ihracat rakamlarında sağlanan artış, Özal'ın ekonomik açıdan istediklerini belirli bir seviyede gerçekleştirerek en azından Davos sürecinin ardından ekonomik ilişkileri siyasi sorunlardan kısmen de olsa ayırıştırabildiğini ortaya koymaktadır. Aşağıda yer alan tablodaki veriler de bunu doğrular niteliktedir.

Tablo 3 Türkiye'nin Yunanistan ile Olan Ticaret Hacmi (ABD \$)

Yıl	İhracat	İthalat
1980	8.872.607	64.671.869
1981	47.397.859	22.368.122
1982	129.876.828	14.409.600
1983	57.618.990	20.983.964
1984	93.686.183	48.491.723
1985	76.220.817	47.186.405
1986	75.603.130	78.312.784
1987	58.852.562	126.546.072
1988	95.804.759	82.744.422
1989	124.942.664	100.888.486
1990	139.386.727	128.591.161
1991	143.681.350	77.059.485

Kaynak: TÜİK web sayfasında yer alan rakamlar tarafımda derlenmiştir.

İki ülke arasında Ege'deki sorunlar, Yunanistan ile 1980'li yıllarda yaşanan krizlerin ve ilişkilerin daha üst seviyeye çıkarılamamasının temel nedenini teşkil etmiştir. Özellikle Papandreu'nun Davos sürecine kadar olan diyaloga kapalı yaklaşımı sorunların müzakere edilmesini dahi engellemiştir. Kıbrıs sorununda 1985 yılının başında çözüme yaklaşılmış olsa da Papandreu'nun baskısıyla Kipriyanu'nun geri adım atması sorunu çözümsüz bırakmış ve ilerleyen yıllarda yapılan müzakerelerden de bir sonuç alınamamıştır.

Özal'ın KKTC'ye olan yaklaşımı da onun siyasi ve ekonomik görüşü paralelinde şekillenmiştir. İlk olarak KKTC'de serbest bölge oluşturmayı ve bu vesileyle yabancı şirketlerin ilgisini çekmeyi amaçlayan Özal, bu durumun uluslararası platformda çözüme katkı sağlayacağını ummuştur. Ancak Kıbrıs'taki çözümsüzlük yabancı yatırımcıların bölgeye gelmesini engellemiştir. Bu plan sonuç vermeyince Özal, KKTC'de Türkiye'deki gibi neoliberal ekonomik düzenlemeler yapılmasını sağlamış ve iki ülke arasındaki iş birliğinin seviyesini yükseltecek bir protokol imzalanmasına ön ayak olmuştur. Ayrıca KKTC'ye yaptığı ziyaretlerde yanında iş insanlarını da götürerek adanın kuzeyini ekonomik olarak kalkındırmayı ve Türkiye'nin üzerindeki mali yükü hafifletmeyi amaçlamıştır. Öte yandan iş insanları adaya yatırım yapmayı ekonomik olarak rasyonel bulmadığından Özal'ın bu çabası da yetersiz kalacaktır.⁷⁹⁸

Türkiye, her ne kadar Yunanistan ile ilişkilerini geliştirmeye yönelik girişimlerde bulunsa ve özellikle Davos sürecinden sonra bu ülkeyle olan ticaret hacmini artırsa da Yunanistan ile ilişkilerinde benzer şekilde yaklaştığı SSCB ile kaydettiği gelişmeyi sağlayamamıştır. Bunda bu ülkelerin iç politikalarındaki gelişmelerin dış politikalarına olan etkisi büyüktür. SSCB, Batı Bloku içinde ayrışma yaratmak ve dış politikada ılımlı bir çizgi izleyerek iç sorunlarına odaklanmak amacıyla Türkiye'nin girişimlerine olumlu bir şekilde yaklaşırken; Papandreu Yunanistan'ın iç sorunlarını ve hükümetinin söylemleri ile eylemleri arasındaki tutarsızlığı Türk düşmanlığı üzerinden meşrulaştırmaya çalışmıştır. Bu durum iç politika ile dış politika arasındaki bağlantıyı göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bunun yanında Özal'dan sonra Yunanistan'a karşı daha sert demeçler veren liderler Türkiye'de iktidara gelse ve sorunların hiçbirinde çözüm sağlanamasa da iktisadi ilişkilerin bu sorunlardan ayrı olarak ele alınması ve geliştirilmeye çalışılması da Türkiye'nin ihracat odaklı büyüme modelinin gereklerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır.

⁷⁹⁸ Fırat, 2013, s. 120-121.

3.3.3. Bulgaristan ile İlişkiler

1950’li yıllarda Türk dış politikası Batı ittifakı ekseninde belirleniyordu ve dış politikadaki karar alıcılar için Balkan ülkeleri ile ilişkileri geliştirmek kayda değer bir öneme sahip değildi. Ancak 1960’lardan itibaren Türkiye çok yönlü bir dış politika izlemeye başladı ve Kıbrıs sorununun tartışıldığı uluslararası platformda Yunanistan ile iyi ilişkilere sahip olan Balkan ülkelerinden destek bulmak önemli bir hedef hâline geldi.⁷⁹⁹

1960’lı yıllarda uluslararası siyasette başlayan yumuşama da Türkiye ile Doğu Bloku içerisinde yer alan Bulgaristan’ın ilişkilerindeki iyileşmeye zemin hazırladı. Özellikle 1964 yılından itibaren Türkiye-SSCB ilişkilerinde temasların sıklaşması, Bulgaristan’da da olumlu karşılanmaktaydı. Bulgaristan Ticaret Bakanı Budinov’un daveti üzerine 1964 yılında XX. Uluslararası Filibe Fuarını ziyaret eden Türkiye Ticaret Bakanı Fenni İslimyeli’nin yaptığı görüşmelerde de ekonomik iş birliğinin geliştirilmesi yönündeki karşılıklı arzu dile getirildi.⁸⁰⁰

İlişkilerin ivme kazanmasının ardından, Türkiye ile Bulgaristan 1966 yılında karşılıklı olarak diplomatik temsilciliklerini Büyükelçilik seviyesine çıkartma kararı aldılar ve bu bağlamda, Nejat Ertüzün 30 Aralık 1966’da Sofya Büyükelçisi olarak göreve başladı. Aynı yıl Bulgaristan Dışişleri Bakanı’nın Türkiye’ye ziyareti ve ertesi yıl ise Türkiye Dışişleri Bakanı’nın Bulgaristan gezisi gerçekleşti.⁸⁰¹

⁷⁹⁹ İlhan Uzgel, “Balkanlarla İlişkiler”, Oran (ed.), **Türk Dış Politikası (Cilt II:1980-2001)**, 2013c, s. 173-174.

⁸⁰⁰ Hüseyin Avni Bıçaklı, **Türkiye-Bulgaristan İlişkileri (1878-2008)**, Ankara, İmge Yayınları, 2016, s. 211-214.

⁸⁰¹ Sönmezoğlu, 2016, s. 404-405.

Bulgaristan Dışişleri Bakanı'nın 16-21 Ağustos 1966 tarihlerindeki ziyareti iş birliği konularının belirlenmesiyle ön plana çıktı. Bu ziyaret sırasında uzman heyetlere ilerleyen dönemde anlaşmalar yapılması için parçalanmış ailelerin birleştirilmesi, ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, ulaşım, haberleşme, sağlık, bilim, sanat, turizm ve ortak sülardan yararlanılması gibi çeşitli konular havale edildi. Bu bağlamda 1968 yılında Bulgaristan Başbakanı Todor Jivkov'un Türkiye'ye yaptığı ziyaretin ardından imzalanan Göç Anlaşması ayrı bir öneme sahiptir.⁸⁰² Anlaşma uyarınca, 1952 yılına kadar yakınları Türkiye'ye göç etmiş olanları kapsayacak şekilde, 130.000 civarında Bulgaristan Türkü 1978 yılına kadar olan süreçte kendi istekleriyle Türkiye'ye geldi. Burada amaç daha önceki göçler sebebiyle parçalanmış ailelerin birleştirilmesiydi.⁸⁰³

Bununla birlikte, 1960'lı yıllarla birlikte Bulgaristan'da azınlıklara yönelik baskı artmaya başlamıştı. Bu hususta, Türkçe eğitim konusunda sıkıntılar yaşanıyor ve Bulgaristan'daki Türk medyasına kısıtlamalar getiriliyordu.⁸⁰⁴ Ayrıca Bulgaristan Türklerinin kökenini inkâr eden ve İslam'ı Osmanlı tarafından bu insanlara zorla dayatılan bir din olarak anlatan tarihsel çalışmaların sayısı artıyordu.⁸⁰⁵ Ancak bu yöndeki kısıtlamalar ve propaganda faaliyetleri 1984 yılından sonra hız kazanacaktı.

Kıbrıs sorunda destek bulma arayışı Türkiye'nin Bulgaristan ile ilişkilerini geliştirmek istemesinde büyük öneme sahipti. Bulgaristan'ın bu konuya yaklaşımının içinde bulunduğu Doğu Bloğunun lideri olan SSCB'ninki ile örtüşüğünü ileri sürmek mümkündür. Bulgaristan; her ikisi de NATO üyesi olan Yunanistan ve Türkiye'nin kontrolünde olmayan, bağımsız bir Kıbrıs Cumhuriyeti'nden yanaydı ve bu doğrultuda adada Birleşik Krallık'a üs verilmesine karşı çıkmıştı. Türkiye ile Yunanistan'ın savaşın eşğine geldiği 1960'lardaki kriz dönemlerinde de taraflara itidal çağrısı yaparak

⁸⁰² Bıçaklı, 2016, s. 219-221.

⁸⁰³ Kader Özlem, **Türkiye-Bulgaristan İlişkileri ve Türk Azınlık**, Bursa, Dora Yayınevi, 2019, s. 96.

⁸⁰⁴ Maria Koinova, "Ethnic and Religious Minorities in Bulgaria", **SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe**, Cilt 2, Sayı 2, 1999, s. 149-150.

⁸⁰⁵ Thomas F. Michel, "The Turkish Minority in Bulgaria", **İslam and Christian-Muslim Relations**, Cilt 1, Sayı 2, 1990, s. 272.

Kıbrıs'ın bağımsızlığına vurgu yaptı. Bunda Türkiye ile Yunanistan arasındaki bir savaşın Balkanlarda neden olacağı istikrarsızlıktan çekinmesi de etkendi.⁸⁰⁶

Öte yandan Türkiye-Bulgaristan arasındaki yakınlaşmadan önce Yunanistan ile Balkan devletleri arasında sıcak ilişkilerin bulunduğu düşünüldüğünde, Türkiye'nin en azından Bulgaristan'ı bu konuda tarafsız bir pozisyona çekmeyi başardığını iddia etmek mümkündür. Bu durumda Türkiye'nin Bulgaristan ile ilişkilerini geliştirmesi kadar, aynı dönemde SSCB ile yakınlaşması da etkili olmuştur.

İlerleyen yıllarda da süren karşılıklı ziyaretler hem temasların sıklaşmasına hem de her iki kamuoyunda olumlu izlenimler oluşmasına katkıda bulundu. Bu ziyaretler hükümet temsilcilerinin dışında milletvekilleri, valiler ve belediye başkanları gibi siyasetçiler tarafından da gerçekleştirildi. Bu bağlamda, 1976 yılında Telekomünikasyon Anlaşması ile bu alanda iş birliğinin artırılması hedeflenirken, 1978 yılında da Bilimsel, Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması ile Adli Yardımlaşma Anlaşması imzalandı.⁸⁰⁷ Ayrıca Ecevit'in Mayıs 1978'deki Sofya ziyaretinde Üçüncü Dünya ülkelerinde Türk-Bulgar ortak sanayi ve tarım girişimleri gerçekleştirilmesi konuşuldu.⁸⁰⁸ Bu durum döviz ihtiyacı içindeki Ecevit hükümetinin dış pazarlara açılma politikası ile de uyumluydu.

Ancak ekonomik anlaşmalara ve karşılıklı ziyaretlere rağmen, Türkiye'de İİS modelinin izlendiği 1960-1980 yılları arasında Bulgaristan'a yapılan ihracatta ciddi bir artışın görülmediğini belirtmek gerekir. İİS modelinin takip edildiği dönemde hâlihazırda iç pazara dönük üretim yapan burjuvazi için yeni ihracat pazarlarına sahip olunması öncelik değildi ve bu yönde bir devlet politikası da izlenmiyordu. Nitekim Bulgaristan'a 1960 yılında yapılan ihracat 1,6 milyon dolarken, 1979 yılına

⁸⁰⁶ Bıçaklı, 2016, s. 224-225.

⁸⁰⁷ **Ibid.**, s. 226.

⁸⁰⁸ Boll, 1979, s. 366.

gelindiğinde ancak 7,6 milyon dolara çıkılabildiği.⁸⁰⁹ Bu rakam, ileride gösterileceği üzere, 1980’li yılların başında çok daha hızlı bir artış gösterecekti.

1980’li yıllara girerken, farklı bloklarda yer alsalar da önemli bir anlaşmazlığa sahip olmamaları Türkiye-Bulgaristan ilişkilerinde olumlu bir havanın bulunmasına yol açmaktaydı. Ayrıca 1968 yılında imzalanan Göç Anlaşması sonrasında azınlıklarla ilgili meselelerin rafa kalkmış olması da ilişkilerin önünü açmıştı. Her ne kadar 12 Eylül darbesinden sonra Türk basınında 1970’li yıllarda Bulgaristan’ın Türkiye’deki birtakım örgütlere silah ve finansman desteğinde bulunduğuna yönelik iddialar yer alsın ve Bulgar basınında zaman zaman Türkiye karşıtı ifadeler kullanılsa da⁸¹⁰, ilişkilerdeki olumlu hava 1984 yılının sonuna kadar iki ülkenin uyumu içinde devam edecekti.

Bu uyumun en önemli örneklerinden biri de 24 Mayıs 1981 tarihinde İstanbul’dan Ankara’ya gitmek üzere kalkış yapan bir uçağın dört hava korsanı tarafından kaçırılması ve Bulgaristan üzerinde Burgaz hava meydanına iniş yapmasından sonra yaşanan süreçte ortaya çıktı. Ertesi gün yolcuların kendi çabalarıyla kurtulmaları ile sonuçlanan süreçte Evren, Bulgaristan’daki yetkililerin Türkiye ile iş birliği içinde hareket ettiğini belirtti ve bundan dolayı Bulgaristan Cumhurbaşkanı Jivkov’a teşekkür mesajı yolladı.⁸¹¹

Evren, anılarında da 12 Eylül darbesinden sonra Bulgaristan tarafında ilişkileri geliştirmeye yönelik kuvvetli bir istek bulunduğundan bahsetmekteydi. Bu yaklaşma çabasına ilişkin olarak Bulgaristan’ın Türkiye’deki kimi örgütlere verilen silahları temin ettiğine yönelik iddiaların etkisini hafifletmek, Bulgaristan içindeki Türk azınlık üzerinde sempati yaratmak ve darbe sonrasında bazı Batılı ülkelerle Türkiye’nin

⁸⁰⁹ TÜİK, 2010, s. 448.

⁸¹⁰ Bıçaklı, 2016, s. 226.

⁸¹¹ Evren, 1991a, s. 329-330.

ilişkilerinin bozulmasından yararlanarak Türkiye'yi doğu ülkelerinin safına çekmek gibi ihtimaller üzerinde duruyordu.⁸¹²

Evren, 24-27 Şubat 1982 tarihlerinde Bulgaristan'a ziyarette bulundu ve burada iki ülke arasında önemli bir sorunun bulunmamasından ötürü memnuniyetini dile getirirken, ailelerin birleştirilmesi hususunda yeni bir göç anlaşmasının ve bölgesel barış için iş birliğinin önemine değindi. Ayrıca ikili ticarete Türkiye aleyhine açığın mevcut olduğunu belirterek, bunun önüne geçmek için ticarete konu olan malların çeşitlendirilmesine vurguda bulundu. Tarım ve gıda sanayisi alanlarında iş birliği yapılması ve bu alanlarda üçüncü ülkelere yönelik ortak pazarlamaya girişilmesi gibi öneriler de Evren'in gündeme getirdiği diğer hususlardı.⁸¹³ Dolayısıyla ekonomik iş birliğinin geliştirilmesi ve özellikle ihracatın artırılması, Evren'in ziyaretinin başlıca amaçlarını teşkil ediyordu.

Bu kapsamda Başbakan Yardımcısı Turgut Özal'ın davetlisi olarak 4-6 Mayıs 1982 tarihlerinde Bulgaristan Başbakan Yardımcısı Andrei Lukanov'un başında bulunduğu bir heyet Türkiye'de temaslarda bulundu. Ankara ve İstanbul'daki tüccarlar ve sanayiciler ile de görüşmeler gerçekleştiren Bulgaristan heyeti ile yapılan müzakereler sonucunda bir Mutabakat Zaptı imzalandı. Bu bağlamda, ticaret ve bankacılıkta yeni düzenlemeler yapılması, madencilik, sanayi ve tarım alanlarında ortak işletmeler kurulması, üçüncü ülkelerle ticari ilişkilerde iş birliği imkânlarının araştırılması ve bilimsel ve teknik konularda ortak çalışma konularının görüşülmesi gibi ekonomik ilişkileri güçlendirecek kararlar alındı. Ayrıca bu zapt ile iki ülke arasında ticarete konu edilecek mallar da belirlendi.⁸¹⁴

⁸¹² **Ibid.**, s. 333-334.

⁸¹³ Kenan Evren, **Kenan Evren'in Anıları (Cilt 3)**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1991b, s. 79-80.

⁸¹⁴ Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı Andrei Lukanov ile Türkiye Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı Turgut Özal Arasında Cereyan Eden Müzakerelere İlişkin Mutabakat Zaptı, Resmi Gazete, Sayı:17776, 8 Ağustos 1982.

Yine aynı yıl 30 Mayıs-4 Haziran tarihleri arasında yapılan Türk-Bulgar Ekonomik ve Teknik İşbirliği Karma Komisyonu'nun 7. toplantısı ile ticaret ve bankacılık, enerji ve tabii kaynaklar, tarım ve gıda sanayisi, teknik, taşımacılık, haberleşme ve turizm alanlarında iş birliğini artıracak kararları içeren bir protokol yapıldı.⁸¹⁵ 22-25 Kasım tarihlerinde ise Türkiye-Bulgaristan Turizm Karma Komisyonunun toplantısı sonucunda pazarlama alanında iş birliği, taşıma imkânlarının geliştirilmesi ve uzman değişimi konularında turizmi canlandırmaya yönelik atılacak adımlar belirlendi.⁸¹⁶

1983 yılına gelindiğinde de karşılıklı ziyaretler devam etmekteydi. 9-11 Şubat tarihlerinde Dışişleri Bakanı Türkmen, Bulgaristan'a bir ziyaret gerçekleştirirken iki ülkenin ortak basın bildirisinde özellikle ekonomik ilişkilerin önemine yer verildi ve ticarete konu olan malların sayısının ve çeşidinin artırılması gerektiği vurgulandı. Aynı zamanda ortak teşebbüs tesis edilebilecek alanların ve kültürel değişim programlarının üzerinde duruldu.⁸¹⁷ Bunun yanında Bulgaristan'dan Türkiye'ye aktarılan elektriğin artırılması da uzlaşılan bir başka husustu.⁸¹⁸ 9-12 Mayıs tarihlerinde yapılan Türk-Bulgar Ekonomik ve Teknik İşbirliği Karma Komisyonunun 8. toplantısı ile de bir önceki yıl düzenlenen toplantıdan bu yana kaydedilen ilerlemeler not edildi ve iş birliğini ilerletecek yeni anlaşmalara varıldı.⁸¹⁹

6-9 Haziran 1983 tarihlerinde Bulgaristan Cumhurbaşkanı Jivkov'un Türkiye'ye ziyareti gerçekleşti. Ziyaret sırasında genel olarak uluslararası siyasete ilişkin konularda görüş alışverişinde bulunuldu ve iki ülke arasında Karadeniz'de kıta sahanlığı,

⁸¹⁵ Türk-Bulgar Ekonomik ve Teknik İşbirliği Karma Komisyonu'nun Yedinci Dönem Toplantısı Protokolü, Resmi Gazete, Sayı:17794, 26 Ağustos 1982.

⁸¹⁶ Türkiye-Bulgaristan Turizm Karma Komisyonu XII. Toplantısı Protokolü, Resmi Gazete, Sayı:18031, 28 Nisan 1983.

⁸¹⁷ Dışişleri Bakanlığı, **1983 Tarihçesi**, 1984, s. 108-109.

⁸¹⁸ Ömer E. Lütem, **Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989: Cilt I, 1983-1985**, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2000, s. 128-129.

⁸¹⁹ Türkiye-Bulgaristan Ekonomik ve Teknik İşbirliği Karma Komisyonu Sekizinci Dönem Toplantısı Protokolü, Resmi Gazete, Sayı:18175, 28 Eylül 1983.

karasuları ve Rezve deresi gibi çözüme bağlanmamış konular mevcut olsa da bunların kısa vadede çözülebileceği ve ilişkilerin olumlu bir seyre sahip olduğu ifade edildi. Görüşmeler sürerken Evren, parçalanmış ailelerin birleştirilmesi amacıyla yeni bir göç anlaşması yapılması hususunu bir kez daha gündeme getirdi ve Evren'in anılarında belirttiğine göre Jivkov da bu konuda iş birliğine açık bir yaklaşım sergiledi.⁸²⁰

Bu noktada 1980'li yılların başında iki ülke arasında karşılıklı ziyaretlerin yapıldığını ve özellikle ekonomik alanda iş birliği üzerinde durulduğunu belirtmek mümkündür. Evren'in 1982 yılında gerçekleştirdiği ziyarette Türkiye aleyhine olan ticaret açığına değinmesi ve ticarete konu olan malların çeşitlendirilmesi gerektiğine yönelik yaptığı vurgu, ihracat odaklı büyüme modeli benimseyen Türkiye'nin askeri yönetim döneminde dahi bir Doğu Bloku ülkesi olan Bulgaristan ile ekonomik ilişkilerini geliştirme isteğini ortaya koymaktadır.

İki ülke arasındaki iş birliği atmosferi 1984 yılının büyük bölümünde de devam edecekti. 23-25 Nisan 1984 tarihlerinde turizm alanında, 9-11 Mayıs tarihlerinde ise ulaştırma alanında iş birliğini içeren birer protokol imzalandı.⁸²¹ Dışişleri Bakanı Halefoğlu'nun 12-13 Temmuz 1984 tarihlerinde Ankara'ya gelen Bulgaristan Dışişleri Bakanı onuruna verdiği yemekte, iki ülkenin anlaşmazlıklarının aralarındaki diğer konuları etkilemesine izin verilmeden çözülmeye çalışıldığına dikkat çekildi.⁸²² Türkiye bu anlayışı Yunanistan ile ilişkilerinde de hâkim kılmaya çalışıyordu, ancak bu noktada Bulgaristan ve Yunanistan'ın yaklaşım farklarının etkisi ortaya çıkıyordu. Yine 30 Kasım'da imzalanan ve sonraki üç yılda kültürel ve bilimsel iş birliğine yönelik atılacak

⁸²⁰ Evren, 1991c, s. 225-229.

⁸²¹ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 4, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Nisan 1984, s. 31-32; Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 5, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Mayıs 1984, s. 25.

⁸²² Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 7, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Temmuz 1984, s. 51.

adımları içeren Program ile Türkiye-Bulgaristan ilişkilerinin daha da ilerleyeceği düşünülüyordu.⁸²³

Dolayısıyla ilişkilerin bozulmaya başlayacağı 1984 yılının sonuna kadar iki ülke arasında karasuları, kıta sahanlığı ve bölünmüş ailelerin birleştirilmesini sağlayacak⁸²⁴ yeni bir göç anlaşması gibi konularda anlaşmaya varılamamış olsa da genel olarak olumlu bir gidişat mevcuttu. Hatta 1983-1989 yılları arasında Bulgaristan'da Büyükelçi olarak görev yapan Lütem, 1983 ve 1984 yıllarının İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde iki ülke arasındaki ilişkilerin en iyi olduğu dönem olduğunu düşünmekteydi.⁸²⁵ Söz konusu anlaşmazlıklar da herhangi bir krize neden olmamıştı ve çözümleri için müzakereler devam ediyordu. Özellikle ekonomik, bilimsel ve kültürel açıdan yakınlaşmayı ve iş birliğini artırmayı hedefleyen pek çok görüşme yapılıyor, üst düzeyde karşılıklı ziyaretler gerçekleştiriliyor ve bu ziyaretlerde genel olarak uluslararası siyasete dair görüş alışverişi de yapılıyordu. Bu sebeple 1984 yılının Aralık ayından itibaren Bulgaristan'ın Türk azınlığa uyguladığı baskı ile başlayan olumsuz süreç özellikle Türkiye tarafında şaşkınlıkla karşılanacaktı.⁸²⁶

İki ülke arasındaki ilişkiler olumlu bir çizgide ilerlerken, Bulgaristan hükümetinin ülkedeki Türklere baskı uygulayıp onları asimile etmeye çalışmasının sebeplerini inceleyen araştırmalar birkaç temel noktanın üzerinde durmaktadır. Bunlardan bir tanesi Bulgaristan'da Bulgar kökenlilerin nüfusunun azalırken, Türklerinkinin artıyor olmasıdır. 1980'li yılların başında Bulgaristan, komşusu olan sosyalist ülkeler arasında en düşük doğum oranına ve nüfusa sahipken, toplan nüfusun

⁸²³ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 11, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Kasım 1984, s. 10.

⁸²⁴ Türkiye Dışişleri Bakanlığının çalışmasına göre 1.500 kişiyi kapsayacaktı (Kenan Evren, **Kenan Evren'in Anıları (Cilt 5)**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1991d, s. 87).

⁸²⁵ Lütem, 2000, s. 128.

⁸²⁶ Lütem, henüz 1983 yılının sonlarında Kırcalı'den Türklerin isimlerinin değiştirildiğine yönelik şikayetler geldiğini ancak 1984 yılının başındaki bir değerlendirmesinde şikayetlerin neredeyse tamamının Kırcalı'den geldiğini ve sayıca da fazla olmadığını ifade etmektedir. Fakat Aralık 1984'deki şikayetlerin sayısının yılın önceki aylarından daha fazla olduğunu ve münferit bir durumun olmadığını ortaya çıktığını belirtmektedir (**Ibid.**, s. 158-168).

%10'u ile %15'i arasında bir orana tekabül eden Türk azınlığın nüfusunun ise hızlı bir biçimde artıyor olması, Bulgaristan yönetiminde birtakım demografik kaygılara yol açmaktaydı.⁸²⁷

Ayrıca Türkler genel olarak kırsalda yaşıyor ve kendi geleneklerine sahip çıkarak kültürlerini koruyorlardı. Bu durum artan nüfusları ile birleştiğinde Bulgar yönetiminde rahatsızlık yaratıyordu. Bunun yanında, KKTC'nin 1983 yılında bağımsızlığını ilan etmesi benzer bir durumun Bulgaristan'da yaşanmasından çekinen Bulgar hükümetinin endişelerini artırmaktaydı.⁸²⁸ Nitekim zaman içinde Bulgar yönetimi Kıbrıs'takine benzer bir durumun önüne geçmek için Türkiye sınırında ikamet eden Türk azınlığı Bulgaristan'ın iç kısımlarına sürecekti.⁸²⁹

Bunlara ek olarak, 1878'deki bağımsızlıktan bu yana gelişen Bulgar milliyetçiliğinin ve 30 yıldan bu yana devleti liberal olmayan politikalar çerçevesinde yöneten komünist yapının varlığını da vurgulamak gerekir. Güçlerini korumak isteyen komünist elitler ve özellikle ülke içinde popülaritesi düşmekte olan Jivkov, bu duruma çare olarak milliyetçiliğe başvurmaktan kaçınmadı.⁸³⁰ Bu hususta Neuberger, Bulgar ulusal kimliğinin oluşumunda Türkleri ötekileştiren bir yaklaşımın bulunduğu dikkat çekmektedir.⁸³¹

Tüm bu etkenlerin sonucunda Bulgaristan yönetimi 1984 yılının Aralık ayından itibaren ülkedeki Türk azınlığa karşı büyük bir kültürel baskıya başladı. Bu baskının en öne çıkan unsurlarından biri de Türklerin isimlerinin Slav isimleriyle değiştirilmeye zorlanmasıydı. Bu noktada özellikle uluslararası platformda gelen tepkiler Türklerin

⁸²⁷ Darina Vasileva, "Bulgarian Turkish Emigration and Return", **International Migration Review**, Cilt 26, Sayı 2, 1992, s. 346; Sönmezoğlu, 2016, s. 25; Victor D. Bojkov, "Bulgaria's Turks in the 1980s: A Minority Endangered", **Journal of Genocide Research**, Cilt 6, Sayı 3, 2004, s. 355; Hugh Poulton, **Balkanlar: Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1993, s. 149.

⁸²⁸ Uzgel, 2013b, s. 178.

⁸²⁹ Özlem, 2019, s. 139.

⁸³⁰ Bojkov, 2004, s. 344-345; Hale, 2013, s. 122-123.

⁸³¹ Mary Neuberger, "Bulgaro-Turkish Encounters and the Re-imaging of the Bulgarian Nation (1878-1995)", **East European Quarterly**, Cilt 31, Sayı 1, 1997, s. 1-20.

gönüllü olarak Bulgar isimlerini aldıkları iddiasıyla savuşturulmaya çalışıldı. İsim değiştirme uygulamasının yanında Türklerin aslında Bulgar kökenli olduğuna yönelik propaganda faaliyeti başlatıldı, dini ibadetlerini yerine getirmeleri engellendi, Türkçe konuşanlara cezalar verildi ve Türkçe yayın yapan kurumlar kapatıldı.⁸³² Bulgaristan Türklerinin çocuklarının ailelerinden alınıp yatılı okullarda Bulgar kimliği çerçevesinde eğitim görmesi de planlar arasındaydı.⁸³³

Türkiye tarafından bu baskıya ilk tepki 5 Ocak 1985 tarihinde Bursa'daki göçmen ailelerin Bulgaristan'daki yakınlarına yapılan baskıyı Devlet Bakanı Mesut Yılmaz ile Maliye ve Gümrük Bakanı Ahmet Kurtcebe Alptemoçin'e iletmeleri sonrasında verildi. Dile getirilen şikayetleri dinleyen Yılmaz, hükümetin bu konuda gerekli girişimlerde bulunacağına inanılmasını istedi.⁸³⁴ Evren de döneme ilişkin anılarında, Bulgaristan ile iyi ilişkilere ve Jivkov'un yakınlaşma çabasına atfen ilk olarak bu yöndeki haberlere inanmak istemediğini ama bilgilerin teyidi gerçekleşikten sonra yazdığı mektubu Jivkov'a iletip sorunu görüşmesi için 9 Ocak'ta Genel Sekreteri Sedat Güneral'ı özel temsilcisi sıfatıyla Bulgaristan'a gönderme kararı aldığından bahsetmektedir.⁸³⁵

Evren'in mektubunda Türklere baskı uygulandığına yönelik şikayetlerin çok büyük boyutlara varmış olduğu, bu sebeple konuyu Jivkov'a iletmenin gerekli olduğunu düşündüğü, Türkiye'nin Bulgaristan'ın iç işlerine karışma gibi bir niyetinin bulunmadığı ve baskı politikasının Bulgar hükümetince değil, yerel yöneticiler tarafından uygulandığını düşündüğü yer almaktaydı. Mektubu ileten Güneral ile

⁸³² Uzgel, 2013b, s. 178-179; Poulton, 1993, s. 159-160.

⁸³³ Bojkov, 2004, s. 360.

⁸³⁴ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 13, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Ocak 1985, s. 15.

⁸³⁵ Evren, 1991d, s. 165.

görüşmesinde Jivkov, Türklerin kendi rızalarıyla isimlerini değiştirdiğini ve bu konunun Bulgaristan'ın iç işlerini ilgilendiren bir mesele olduğunu iddia etti.⁸³⁶

Bununla beraber, Ocak ayının ortasından itibaren Türk basınında Bulgaristan'da yaşanan gelişmelere ilişkin haberler çıkmaya başladı. Yine 22 Ocak'ta MDP Bitlis Milletvekili Faik Tarımcıoğlu'nun verdiği soru önergesiyle mesele TBMM nezdinde de konuşulmaya başladı. 27 Ocak'ta bir gazetecinin sorusuna verdiği cevapta Özal, Türkiye'nin hep diyalog ile sonuç almaya çalıştığını ifade ederken, 12 Şubat'ta da konunun hükümet tarafından ele alındığını ve merak edilmemesi gerektiğini belirtti. Dışişleri Bakanı Halefoğlu'nun 8 Şubat'ta sorunun tatil mevsimine kadar çözüleceğine emin olduğunu açıklaması ve Özal'ın ANAP'ın grup toplantısında meselenin kavga boyutuna erişmeden çözülmesi gerektiğini ifade etmesi, hükümetin bu meselenin diyalog yoluyla kısa süre içinde halledilebileceğine yönelik kanaatini ve gerginliği düşürmeye yönelik yaklaşımını ortaya koymaktaydı.⁸³⁷

Dolayısıyla gerek Evren'in ilk etapta Jivkov ile diyalog kurmaya çalışması gerekse de hükümetin endişelenilmemesi yönünde çağrılar yaparak meseleyi gündeme fazla getirmeden görüşmeler yoluyla çözmeye gayret etmesi, Türkiye'nin sorunu büyümeden ve ilişkilerin bütününe etkilemeden çözmeyi hedeflediğini göstermektedir. Özellikle Bulgaristan ile önceki yıllarda kurulmuş olan iyi ilişkiler ve ekonomi⁸³⁸ başta olmak üzere pek çok alanda iş birliği içinde olunması, bu gerilimin fazla tırmanmadan sonlanacağına yönelik bir kanaatin oluşmasında önemli pay sahibiydi. Ayrıca bu dönemde Yunanistan ile sorunlu ilişkilere sahip olan Türkiye'nin, bir başka Batılı

⁸³⁶ **Ibid.**, s. 169-179.

⁸³⁷ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 13, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Ocak 1985, s. 27, 29; Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 14, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Şubat 1985, s. 6, 19-20.

⁸³⁸ Bu dönemde Financial Times'ta çıkan bir yazıda Türkiye'nin SSCB'nin Bulgaristan'a olan desteği, ülkenin batısında elektriğin %3-4'ünün Bulgaristan'dan sağlanması, Türkiye ve Bulgaristan ekonomilerinin birbirlerine kenetlenmiş durumda olması ve İran ve Arap ülkelerine yapılan taşımacılık faaliyetinden iki ülkenin de fayda sağlaması gibi etkenlerle Türkiye'nin meseleye soğukkanlı yaklaşma niyetinde olduğu yorumu yer almıştı ("Financial Times'ın yorumu: Ankara soğukkanlı", **Milliyet**, 22 Şubat 1985).

komşusu olan Bulgaristan ile de ilişkilerinin zarar görmemesine çalışması bu ılımlı yaklaşımın gerekçelerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Meselenin gündemde ön plana çıkması üzerine Bulgaristan Büyükelçisi 12 Şubat'ta Halefoğlu ile görüştü ve Türk basınında Bulgaristan aleyhine olan yazılardan duyduğu üzüntüyü dile getirirken, konunun Bulgaristan'ın iç işleri kapsamında değerlendirilmesinin gerektiğini ve isim değiştirmenin de gönüllü olarak gerçekleştiğini ilettiler. Halefoğlu ise buna cevaben kendilerine bu ifade ile çelişen haberler geldiğini, Bulgaristan hükümetinin iddiaları çürütmesi için hem Türk hem de uluslararası basın ve diplomatların serbestçe değerlendirmelerde bulunabilmeleri için Bulgaristan'a gitmelerine izin vermesi gerektiğini ifade etti. Halefoğlu, ayrıca yeni bir göç anlaşmasının yapılabilmesi için müzakereye açık olduklarının da altını çizdi. Bunun yanında Türkiye, konunun iki ülkenin Dışişleri Bakanlarınca ve geniş kapsamlı bir göç anlaşmasını da içerecek şekilde görüşülmesini teklif eden bir notayı 22 Şubat 1985 tarihinde Bulgaristan'a ilettiler.⁸³⁹

Öte yandan Bulgaristan tarafının yaklaşımı da zaman içinde sertlik kazandı. Örneğin Bulgar Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri Stanisev, Bulgar Türklerinin zamanında Osmanlılar tarafından zorla Müslümanlaştırılmış Bulgarlar olduğunu ileri sürdü⁸⁴⁰ ve Bulgaristan'ın bir göç anlaşması için müzakere yapmayacağını belirtti.⁸⁴¹ Türkiye'nin 4 Mart, 10 Nisan ve 24 Ağustos 1985 tarihlerinde ilettiler ve 22 Şubat'ta verdiği ilk notadakine benzer önerileri içeren notalar da Bulgaristan hükümeti tarafından iç işlerine karışılması olarak değerlendirildi.⁸⁴² Türkiye'nin yeni bir göç anlaşması yapılmasına ilişkin önerisinin kabul görmemesinde

⁸³⁹ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 14, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Şubat 1985, s. 6, 23-25.

⁸⁴⁰ Kuyucuklu, Bulgar kaynaklarında daha öncesinde yer alan bilgilerin Türklerin aslında Bulgar kökenli olduğu savı ile çeliştiğini belirtmektedir (Nazif Kuyucuklu, "Bulgaristan'da Türk Azınlığı ve Karşılaştığı Sorun", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 45, Sayı 1-4, 1987, s. 398-399).

⁸⁴¹ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 15, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Mart 1985, s. 7.

⁸⁴² Bıçaklı, 2016, s. 228.

Bulgaristan'daki Türklerin genellikle tarım sektöründe çalışması ve olası göçlerinin Bulgar ekonomisine zarar verecek olması büyük bir etkendi.⁸⁴³ Bunun yanında Lütem, Bulgar yetkililerin göç sürecinde sıra bekleyenlerin rejime karşı aldırılmaz tavırlar göstermesinden ve bunun diğer etnik grupları etkilemesinden çekinmelerinin de pay sahibi olduğunu ileri sürmektedir.⁸⁴⁴

Bu aşamadan sonra Ankara, sorunu uluslararası platformun gündemine taşımaya gayret etti. Böylelikle Bulgaristan hükümeti üzerinde kurulacak uluslararası baskıyla anlaşmazlığın giderilmesi hedefleniyordu. Bu bağlamda Uluslararası Af Örgütünün 26 Şubat 1985 tarihinde Bulgaristan İçişleri Bakanlığına yazdığı ve daha sonra cevap alamadığını açıkladığı mektupta, Türk azınlığa uygulanan baskıya dair kaygı duyulduğu belirtildi ve tarafsız bir soruşturma yapılmasına yönelik çağrıda bulunuldu.⁸⁴⁵ İslam Konferansı Teşkilatı Genel Sekreteri Şerafettin Pirzade, 6 Mart 1985 tarihinde Bulgaristan'ın tutumunu "alçakça" olarak değerlendirdi ve Türk azınlığın dini ve kültürel haklarının korunmasını talep etti.⁸⁴⁶ 6-10 Ocak 1986 tarihleri arasında düzenlenen 16. İslam Dışişleri Bakanları Konferansında da konu görüşüldü ve Bulgaristan hükümetine baskıyı sonlandırma, Türk azınlığa haklarını iade etme ve uluslararası basın ve yetkililerin baskı altındaki bölgeleri ziyaret etmelerine izni verilmesi çağrısında bulunuldu. Ayrıca konuyu yakından takip etmek üzere bir temas grubu oluşturuldu.⁸⁴⁷ Kuveyt Parlamentosu Türk azınlığa uygulanan baskıları 16 Nisan 1986 tarihinde kınama kararı alırken⁸⁴⁸, Sovyet basını ise konu hakkında sessiz kalıyor

⁸⁴³ Sönmezoğlu, 2016, s. 526; Armaoğlu, 2015, s. 859; Lütem, 2000, s. 216.

⁸⁴⁴ Lütem, 2000, s. 216.

⁸⁴⁵ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 17, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Mayıs 1985, s. 18-19.

⁸⁴⁶ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 15, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Mart 1985, s. 22.

⁸⁴⁷ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 25, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Ocak 1986, s. 49-50.

⁸⁴⁸ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 16, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Nisan 1985, s. 29.

ve devlet yetkilileri de meselenin Bulgaristan ve Türkiye arasında çözülmesi gerektiğini belirtiyordu.⁸⁴⁹

Türkiye, bu meseleyi Batı nezdinde de gündeme taşıdı. 5 Nisan 1985'te Federal Alman Parlamentosunda, hükümet insan haklarına ve azınlık haklarına saygı vurgusu yaptı.⁸⁵⁰ Ayrıca Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi 25 Eylül-3 Ekim 1985 tarihleri arasında toplandı ve Helsinki Nihai Senedine atıfta bulunarak aldığı kararda, Türk azınlığın isimlerinin zorla değiştirilmesinden ve Bulgar güvenlik güçlerinin şiddet uyguladığına yönelik haberlerden duyulan rahatsızlık belirtildi. Bunun yanında Bulgaristan hükümetine Türk azınlığa uygulanan baskıyı sonlandırma, zorla isimleri değiştirilenlere haklarını geri verme ve uluslararası basın ve diplomatların konu ile ilgili bölgeleri ziyaretine izni verilmesi çağrısında bulunuldu.⁸⁵¹

Bu süreçte bir ilginç gelişme de Türk asıllı Bulgar halterci Naim Süleymanoğlu ekseninde yaşandı. Türklere yapılan baskı çerçevesinde ismi “Naum Shalamanov” olarak değiştirilen halterci, 1986 yılında Avustralya’da düzenlenen Dünya Halter Şampiyonası’nda da şampiyonluk yaşamıştı. Melbourne’deki kutlamalar sırasında kaçan Süleymanoğlu önce Türkiye’nin Melbourne Başkonsolosluğuna getirilirken, daha sonrasında Londra üzerinden Ankara’ya ulaştı. Naim Süleymanoğlu’nun başarılı bir sporcu olması ve kaçış hikâyesi olayı uluslararası gündeme taşırken, Süleymanoğlu’nun Bulgaristan’daki Türk azınlığa uygulanan baskıları çeşitli platformlarda dile getirmesi Türkiye’nin meseleyi uluslararası alana taşıma politikasına katkıda bulundu.⁸⁵²

⁸⁴⁹ Bojkov, 2004, s. 357.

⁸⁵⁰ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 16, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Nisan 1985, s. 21.

⁸⁵¹ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 21, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Eylül 1985, s. 85-86.

⁸⁵² Bilal N. Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, 2. Baskı, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2009, s. 417-418. Bunun yanında, Süleymanoğlu’nun başarılarının hem Türkiye’nin dünyaya tanıtımı hem de Türk azınlığa uygulanan baskının gündeme gelmesinde etkili olduğu düşüncesiyle Özal, başarılı haltercinin 1988 Seul Olimpiyatları’nda Türkiye adına yarışmasına izin verilmesi için örtülü ödenekten Bulgaristan’a 1 milyon dolar civarında ödeme yapılmasına onay verecekti (“Dünya halterinin efsanesi: Naim Süleymanoğlu”, **Cumhuriyet**, 17 Kasım 2018).

İkili görüşmelerden sonuç alamayan Türkiye, meseleyi uluslararası platforma taşıyarak buradan Bulgaristan hükümetine yapılacak baskılar vasıtasıyla geri adım atılmasını sağlamaya çalışmıştı. Bu doğrultuda gerek uluslararası baskılar gerekse de 1980'lerin sonuna doğru Doğu Bloku ülkelerindeki liberalleşme, Bulgaristan hükümetini politika değişikliğine itti. Bu bağlamda 23 Şubat 1988 tarihinde iki ülke arasında soruna diyalog yoluyla çözüm bulunması amacıyla Türk-Bulgar ilişkilerinin normalleştirilmesi şartlarına ve mekanizmasına ilişkin Protokol imzalandı. Protokol çerçevesinde iki Ortak Çalışma Grubu oluşturuldu. Bu gruplardan bir tanesi iki ülke arasındaki mevcut sorunların çözümüne odaklanacakken; diğeri ekonomi, ticaret, turizm, teknoloji, ulaştırma, haberleşme ve kültür alanlarında iş birliğini hızlandırmaya yönelik çalışmalarda bulunacaktı. Ayrıca bu iki grubun yapacağı çalışmaların paralel biçimde yürütüleceği de protokolde yer almaktaydı.⁸⁵³ Bu yöntem, ekonomik ilişkilerdeki gelişmenin siyasi sorunların çözümüne de katkı sağlayacağını varsayan Özal'ın işlevselci düşüncesi ile uyumluydu.

Kurulan Ortak Çalışma Grupları ilk toplantılarını 9-11 Mayıs 1988, ikinci toplantılarını ise 21-22 Temmuz 1988 tarihlerinde gerçekleştirdiler. İlk grubun gündeminin ana maddesini teşkil eden azınlık sorunu hususunda bir anlaşmaya varılamazken, ikinci grup iş birliği imkânlarını ortaya koyan bir belge kabul etti. Ancak Protokolde iki grubun çalışmalarındaki ilerleme arasında bağ kurulduğundan, Ortak Çalışma Gruplarının faaliyetleri diyalog mekanizmasının işletilmeye başlamasının ötesinde bir katkı sağlayamadı.⁸⁵⁴ Diyalog sürecinin durakladığı bu dönemde Bulgaristan'a ait bir deniz botunun 25 Nisan 1989 tarihinde Türkiye karasularındaki altı

⁸⁵³ Dışişleri Bakanlığı, **1988 Tarihçesi**, Ankara, 1989, s. 36, 151-152.

⁸⁵⁴ **Ibid.**, s. 43, 49.

balıkçı teknesine ateş açması ve ardından bölgeye gelen Türk sahil güvenlik botu ile karşılıklı ateş açılması da kısa süreli gerginliğe neden oldu.⁸⁵⁵

Öte yandan 1989 yılına gelindiğinde Bulgaristan'da yaşayan Türklerin organize olarak büyük protesto gösterileri düzenlemeleri; uluslararası baskı ve Doğu Blokunun zayıflamasının da etkisiyle Jivkov'u tedirgin ederek, Türk nüfusu ülke dışına çıkmaya zorlamasına yol açtı.⁸⁵⁶ Böylelikle etnik farklılıklara da son verilmesi amaçlanıyordu. Bu vesileyle Jivkov, Türkiye'nin demokratikliğini kanıtlaması adına sınırlarını Bulgar vatandaşlarına açması gerektiğini öne sürdü ve Türkleri toplu göçe zorladı.⁸⁵⁷

Haziran 1989'dan itibaren gelen Bulgaristan Türklerini vizesiz olarak kabul etmeye başlayan Türkiye, 310.000 civarında Türkün sınıra gelerek ülkeye sığınması üzerine 22 Ağustos tarihinde sınırlarını kapatıp, vize uygulamasını başlattı. Bu kararın ardından 100.000'in üzerindeki Bulgaristan Türkü geri dönmek durumunda kaldı. Türkiye'den yapılan açıklamada, Bulgaristan hükümetinin azınlık sorunundan Türklerin büyük kısmını ülke dışına çıkarıp kalanları da daha kolay asimile ederek kurtulma amacıyla olduğu ve bu sebeple 22 Ağustos'tan itibaren yeniden vize uygulamasının başlatıldığı ifade edildi. Bunun yanında, Türkiye'nin Bulgaristan'da kalan tüm soydaşları geniş kapsamlı bir göç anlaşması ile kabul etmeye hazır olduğu da belirtilmekteydi.⁸⁵⁸

Bu gelişmelerden birkaç ay sonra 9 Kasım 1989 tarihinde Jivkov'un iktidarı bırakmak zorunda kalması, Bulgaristan'da yaşayan Türklerin daha rahat koşullarda hayatlarını sürdürebilmelerine zemin hazırladı. Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz'ın 9 Ocak 1990 tarihinde Bulgar mevkidaşı Boyko Dimitrov ile olan görüşmesi sonrasında

⁸⁵⁵ Dışişleri Bakanlığı, **1989 Tarihçesi**, Ankara, 1990, s. 209.

⁸⁵⁶ Hale, 2013, s. 123.

⁸⁵⁷ Vasileva, 1992, s. 347.

⁸⁵⁸ Dışişleri Bakanlığı, **1989 Tarihçesi**, Ankara, 1990, s. 234; Sönmezoğlu, 2016, s. 526.

sorunun çözümü adına müzakereler başladı.⁸⁵⁹ Bu süreçte Bulgaristan'daki yeni yönetimin yaptığı ilk yasal düzenlemelerden biri, isimlerini rızaları olmadan değiştirmek zorunda kalan Türklerin eski adlarını tekrar alabilmelerine olanak sağladı.⁸⁶⁰ Bunun yanında Jivkov döneminde Türk azınlığa uygulanan baskı politikasını “vahim bir siyasi hata” olarak nitelendiren yeni yönetim; Türklerin dil, din ve geleneklerine yönelik yasaklamalara son verdi. Bu reformların hayata geçmesi ile birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler hızla normalleşecekti. Nitekim iki ülke arasında üst düzeyde karşılıklı ziyaretlerin sayısı hızla artarken, özellikle ekonomi alanında iş birliğini geliştirmeye yönelik adımlar atıldı. Bu bağlamda elektrik enerjisi sağlanması ve ticari amaçlarla kredi açılması konularındaki çalışmaların 1991 Mart'ının sonuna kadar tamamlanmış olmasında mutabık kalındı.⁸⁶¹

Bulgaristan'ın Türkiye ile yakınlaşmak istemesinde; Soğuk Savaş'ın ardından NATO'ya üye olmayı hedeflemesi ve bunun için Türkiye'nin desteğine ihtiyaç duyması, Sovyet desteği olmadan Türk ordusuna karşı zayıf kalacak olması, Türkiye ile ilişkilerin düzelmesi durumunda hem Batılı hem de Müslüman ülkelerle ilişki kurma olanağının artacağı düşünülmesi ve ekonomik olarak dış yatırıma ve ticarete gereksinim duyulması başlıca nedenlerdi.⁸⁶²

İki ülke arasındaki yakınlaşma 1991 yılında hız kazandı. 10 Ocak 1991 tarihinde Türkiye, SSCB ve Bulgaristan, Karadeniz FIR sınırlarını yeniden düzenlerken, bu konudaki belirsizlik de giderilmiş oldu.⁸⁶³ 16-21 Aralık 1991 tarihlerinde ise Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş, Sofya'yı ziyaret etti ve yapılan görüşmeler sonucunda iki ülke arasında askeri iş birliğini tesis etmek amacıyla Bulgaristan ve

⁸⁵⁹ Sönmezoglu, 2016, s. 526.

⁸⁶⁰ Vasileva, 1992, s. 347.

⁸⁶¹ Dışişleri Bakanlığı, **1990 Tarihçesi**, Ankara, 1991, s. 136-137.

⁸⁶² Birgül Demirtaş-Coşkun, **Bulgaristan'la Yeni Dönem: Soğuk Savaş Sonrası Ankara-Sofya İlişkileri**, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2001, s. 51-52.

⁸⁶³ Dışişleri Bakanlığı, **1991 Tarihçesi**, Ankara, 1992, s. 166.

Türkiye Arasında Karşılıklı ve Tamamlayıcı Güven ve Güvenlik Artırıcı Önlemler ve Askeri Temaslar Sofya Senedi kabul edildi.⁸⁶⁴

1980-1991 yılları arasında iki ülkenin birbirleriyle olan ticaret hacimleri de siyasi alanda yaşanan azınlık sorunundan doğrudan etkilendi. Aşağıda yer alan tabloda da görüldüğü üzere, 1984 yılının Aralık ayında Türk azınlığa uygulanan baskı sonrasında bozulan ilişkiler 1985-1988 yılları arasında ikili ticarete daralmaya yol açarken, 1988 yılında başlayan diyalog ortamı ile başlayan yükseliş iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleştiği 1991 yılında zirve yaptı.

Tablo 4 Türkiye'nin Bulgaristan ile Olan Ticaret Hacmi (ABD \$)

Yıl	İhracat	İthalat
1980	12.385.709	135.554.176
1981	9.906.060	57.484.701
1982	17.115.710	59.999.157
1983	20.272.439	99.539.702
1984	24.122.651	121.124.272
1985	7.699.525	98.752.942
1986	14.882.482	41.473.251
1987	14.488.117	9.362.092
1988	28.120.601	15.711.264
1989	26.723.409	3.296.297
1990	10.366.111	31.879.529
1991	76.069.453	139.911.834

Kaynak: TÜİK web sayfasında yer alan rakamlar tarafımca derlenmiştir.

Bu noktada Türkiye'nin Bulgaristan ve Yunanistan ile olan ilişkilerinde birtakım paralelliklerin baş gösterdiğini not etmek gerekir. Türkiye her iki ülke ile olan sorunlarını da diyalog yolu ile çözmeye gayret etmiş; ancak Yunanistan'da Papandreu, Bulgaristan'da ise Jivkov'un iç siyasetteki hedeflerinin de etkisiyle buna

⁸⁶⁴ **Ibid.**, s. 491-492.

yanaşmamaları, bu girişimlerin belirli bir süre için sonuçsuz kalmasına neden olmuştur. Papandreu'nun ekonomik, Jivkov'un ise ağırlıklı olarak uluslararası siyasetteki gelişmelerin etkisiyle müzakerelere başlamayı kabul etmeleri, Türkiye'nin bu ülkeler ile olan ticaret hacminin büyümesine de zemin hazırlamıştır.

Bununla beraber Türkiye'nin iki ülkeye karşı yaklaşımında bir farklılığın bulunduğunu da kabul etmek gerekir. Özal, Yunanistan'a siyasi sorunlar ile ekonomik konuları birbirinden ayırmayı teklif ederken; Bulgaristan'a olan yaklaşımında bu iki alanı bir tutma yoluna gitmiştir. Her ne kadar krizin ilk aşamalarında meseleye itidalli yaklaşp, çözüme uzlaşmacı bir söylem eşliğinde müzakere ederek ulaşmayı amaçlasa da gerek Bulgaristan hükümetinin geri adım atmaması gerekse de Türkiye içinden gelen yoğun kamuoyu baskısı Özal'ın bu kriz sona ermeden ekonomik iş birliğini artırmaya yönelik bir yaklaşım göstermesine engel olmuştur. Nitekim 1988 yılında başlayan müzakere sürecinde de bu iki alandaki gelişmelerin birlikte yürüyeceğı ilgili protokolde açıkça belirtilmiştir. Jivkov'un iktidarı bırakmasının ardından göreve gelen yeni yönetimin dostane yaklaşımı ise iki ülkenin hem askeri hem de ekonomik alanlarda hızlı bir biçimde iş birliği geliştirmelerine olanak tanımıştır.

3.3.4. İran ile İlişkiler

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından İran İşlam Devrimi'ne kadar olan süreçte, her ikisi de ABD müttefiki olan Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler belirli bir düzeyin üzerinde seyretmekteydi. Üstelik Merkezi Antlaşma Teşkilatı (Central Treaty Organization – CENTO) üzerinden askeri bir iş birliği de mevcuttu. Öte yandan, bu

dönemde dahi ikili ilişkilerde birtakım sorunlar bulunmaktaydı ve bu sorunlar karşılıklı şikayetlere yol açıyordu.

27 Mayıs askeri darbesinden bir süre sonra sivil yönetime geçen Türkiye, dönemin çok yönlü dış politikası çerçevesinde İran ile de daha yakın ilişkiler kurma gayretindeydi. Ancak İran Şahı'nın CENTO üzerinden askeri iş birliğinin artırılması ve ABD'nin yardımlarından daha fazla pay almaya yönelik talepleri bu hususta bir engel teşkil ediyordu. Şah, sıklıkla İran'ın CENTO'dan çekilebileceğini dile getiriyor ve Sovyet baskısına dikkat çekiyordu.⁸⁶⁵

Şah'ın, Türkiye'nin CENTO'ya daha fazla önem vermesi gerektiğine yönelik söylemlerine karşı Ankara ise askeri kuvvetlerinin NATO bünyesinde kullanıldığını belirtiyor, gerek NATO gerekse de CENTO'nun aynı amaca yönelik faaliyet gösterdiklerini ve bu durumun bir zafiyet oluşturmayacağını ifade ediyordu. Konu 1960'ların sonuna doğru gerek Türkiye gerekse de İran'ın SSCB ile ilişkilerini iyileştirmeleri ile gündemden düştü.⁸⁶⁶

Bununla birlikte, petrol krizi sonrasında gelirleri artan İran büyük miktarda silah alıyor ve Şah'ın İran'ı bölgesel bir güç hâline getirme isteği Türkiye'de rahatsızlık yaratıyordu. Ancak İran'ın daha ziyade Körfez bölgesine odaklanması Türkiye ile bir sıkıntı yaşamamasının önüne geçecekti.⁸⁶⁷ Diğer yandan, Türkiye'nin İran'a yönelik bir başka rahatsızlığı ise İran'ın Irak ile olan husumetinden dolayı Irak Kürtlerini desteklemesine yönelikti. Üstelik Şah'ın Kürtlerin de Fars kökenli olduğunu öne

⁸⁶⁵ Gökhan Çetinsaya, "Türk-İran İlişkileri", Sönmezoğlu (der.), **Türk Dış Politikasının Analizi**, 1998, s. 145-147.

⁸⁶⁶ Atay Akdevelioğlu ve Ömer Kürkçüoğlu, "İran'la İlişkiler", Oran (ed.), **Türk Dış Politikası (Cilt I:1919-1980)**, 2009, s. 803.

⁸⁶⁷ John Calabrese, "Turkey and Iran: Limits of a Stable Relationship", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Cilt 25, Sayı 1, 1998, s. 77.

sürüyor olması Türkiye'deki Kürtlere de hamilik iddiasıyla yaklaşabileceği şüphesini doğuruyordu.⁸⁶⁸

Bu hususta, 1975 yılında Cezayir'de düzenlenen OPEC toplantısında İran ile Irak, Cezayir Antlaşması olarak bilinen mutabakatla aralarındaki sınır sorunlarını çözüme kavuşturdu. Antlaşma uyarınca İran, Irak Kürtlerine yaptığı yardıma son verdi ve böylelikle Türkiye ile ilişkilerinde sorun teşkil eden bir konu en azından 1979'daki İran İslam Devrimi'ne kadar ortadan kalkmış oldu.⁸⁶⁹

Askeri iş birliği konusunda İran'ın talepleri karşılanmasa da diğer alanlarda ilişkilerin geliştirilmesine çalışıldı. Nitekim CENTO üyeleri Türkiye, İran ve Pakistan tarafından 1964 yılında ekonomi, turizm, kültür, teknik, haberleşme ve ulaşım alanlarında iş birliğini geliştirmek amacıyla Kalkınma için Bölgesel İşbirliği (Regional Cooperation for Development - RCD) kuruldu.⁸⁷⁰ Ancak özellikle dış ticaret alanında beklenen artış sağlanamazken, daha ziyade haberleşme ve ulaştırma konularında bazı ortak projeler geliştirilebildi.⁸⁷¹

1970'lerdeki petrol krizi ile hızlı bir gelir artışı yaşayan İran, ABD'den büyük miktarlarda askeri mühimmat almaya başladı ve bu ülkenin bölgedeki en önemli müttefiklerinden biri hâline geldi. Türkiye'nin ABD ile ilişkilerinde ise silah ambargosunun yarattığı gerilim vardı ve Kıbrıs Barış Harekâtı nedeniyle de uluslararası alanda destek bulmakta zorlanılıyordu. Buna ülkedeki büyük ekonomik kriz de eklenince, Türkiye 1970'lerin sonundan itibaren bu defa daha ziyade ekonomik

⁸⁶⁸ Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, 2009, s. 801-802.

⁸⁶⁹ Arıboğan, Ayman ve Dedeoğlu, 2010, s. 189-190.

⁸⁷⁰ Vali, 2019, s. 340.

⁸⁷¹ Hakan Ay ve Haluk Egeli, "Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO)'nun Gelişimi ve Geleceğe Yönelik Beklentiler", **Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 10, Sayı 2, 1995, s. 135; Manisalı, 1975, s. 24.

gerekçelerle İran ile iş birliğini geliştirmeye çalıştı. İran'ın Irak ile 1975'teki anlaşması neticesinde Kürtlere yaptığı yardımı kesmesi de buna bir zemin oluşturmuştu.⁸⁷²

Nitekim daha önce de vurgulandığı üzere, döviz sıkıntısı çeken ve dış borç vadelerinin gelmesiyle ihracatı artırmayı hedefleyen 1978 yılındaki Ecevit hükümeti döneminde Tahran'a Büyükelçi olarak atanan Turgut Tülümen'e ucuz ve tercihen mal karşılığı petrol temin etmesi ve ihracatı artırma olanaklarını araştırması talimatı verilmişti.⁸⁷³ Daha önceki dönemlerde Türkiye ile İran arasında siyasi ve askeri meseleler gündemde ağırlık teşkil ederken, artık ekonomik ilişkiler ön planda yer alacaktı. Ancak İran'daki karışıklıkların da etkisiyle, bu konudaki çabalar en azından kısa vadede Türkiye'nin istediği ölçüde sonuç vermedi ve 1979 yılında İran'daki devrim ile yeni bir dönem açıldı.

Türkiye, 1979 yılında Şah'ın devrilmesinden sonra kurulan yeni rejimi hızla tanıdı ve Tülümen, İran'daki yeni rejimin önemli ismi Ayetullah Humeyni'ye bir ziyaret gerçekleştirdi.⁸⁷⁴ Her ne kadar İran artık Batı ittifakı içinde yer alan bir ülke olmayacaksa da bu tanıma kararının arkasında birtakım sebepler bulunmaktaydı. Öncelikle, o sırada iktidarda bulunan Ecevit hükümeti ideolojik duruşunun da etkisiyle, İran'da ABD'ye ve Şah'a karşı oluşan tepkiyi ve neticesinde Şah'ın devrilmesini meşru kabul ediyordu. Üstelik Türkiye, 1950'li yıllarda Orta Doğu ülkelerinin iç işlerine karışmasının yarattığı olumsuzlukları deneyimlemişti. Bu sebeple İran'ın iç meselelerinde taraf olmama düşüncesi hâkimdi. Şah rejiminin yıkılmasının ardından İran'da iç karışıklıkların sürmesi bu ülkedeki Kürtlerin güçlerini artırmalarına da ön ayak olabilirdi. Bunun yanında, SSCB'nin İran'daki karışıklıktan faydalanarak bu ülkeye müdahale etmesinden ya da İran ile SSCB'nin yakınlaşmasından endişe duyuluyordu. Ayrıca Türkiye ekonomisi derin bir krizdeydi ve bir petrol üreticisi de

⁸⁷² Çetinsaya, 1998, s. 148.

⁸⁷³ Tülümen, 1998, s. 7, 19.

⁸⁷⁴ **Ibid.**, s. 62-67.

olan İran ile ekonomik ilişkileri geliştirecek anlaşmalar yapılmasında yarar vardı. Buna ek olarak, Türkiye'deki limanlar üzerinden yapılan transit nakliyatın İran ekonomisi için büyük öneme sahip olması da olumlu beklentinin nedenlerinden biriydi.⁸⁷⁵

Tüm bu sebeplerden ötürü Türkiye ilişkilerin geleceği adına umutluydu. Nitekim İran, CENTO'dan çekileceğini açıkladıktan sonra dahi olumlu beklentiler değişmedi ve Devrim'den 4 ay sonra Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün İran'a bir ziyarette bulundu. Bu ziyareti sırasında Humeyni ile görüşen Ökçün'ün, İran'da geçirdiği süre içerisinde Ayetullah Şeriatmedari ile de görüşmesi sıkıntı yarattı. Şeriatmedari'nin İran'daki Azeriler üzerindeki etkisi ve Türkiye'nin Azeri milliyetçiliğini destekleyebileceğine yönelik endişe, İran'daki yeni yönetimde oluşan rahatsızlığın kaynağını teşkil etmekteydi.⁸⁷⁶

Bu aşamada İran'ın devrimin ardından izlediği dış politikanın genel unsurlarına yer vermek faydalı olacaktır. Humeyni'nin Başbakan olarak atadığı Mehdi Bazergan, ilk etapta özerk bir dış politika hedefliyordu ve bu bağlamda Şah döneminde yakın ilişkiler içerisinde olunan ve bu rejimi destekleyen ABD ile araya mesafe koyma niyetindeydi. Bu doğrultuda CENTO'dan çıkıldı ve İran ile ABD arasında daha önce imzalanmış olan savunma anlaşması feshedildi. Diğer yandan, özerk dış politikanın uzantısı olarak SSCB ile 1921 yılında imzalanmış olan ve SSCB'nin güvenliğini tehdit altında hissettiği koşullarda İran'a müdahale yetkisi verdiğini ileri sürdüğü anlaşma da feshedildi.⁸⁷⁷

İlerleyen aylarda İran'daki ABD Büyükelçiliğine yapılan baskın ve buradaki görevlilerin rehin alınması, İran'ın ABD ile ilişkilerine kalıcı zararlar verdi. 14 Kasım 1979 tarihinde ABD Başkanı Carter, İran'ın Amerikan bankalarındaki 12 milyar

⁸⁷⁵ Süha Bölükbaşı, "Turkey Copes with Revolutionary Iran", **Journal of South Asian and Middle Eastern Studies**, Cilt 13, Sayı 1-2, 1989, s. 95-97; Hüner Tuncer, **İki Darbe Arasında Türk Dış Politikası (1971-1980)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2014, s. 95; Tülümen, 1998, s. 76.

⁸⁷⁶ Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, 2009, s. 804-806.

⁸⁷⁷ Rouhollah K. Ramazani, "Iran's Foreign Policy: Contending Orientations", **Middle East Journal**, Cilt 43, Sayı 2, 1989, s. 204-205.

dolarlık varlığını dondurdu ve ticari ambargo uygulama kararı aldı. Bu süreç İran-Türkiye ilişkilerini de olumsuz etkiledi. ABD Büyükelçiliğinin işgali Başbakan Demirel tarafından eleştirilirken, Humeyni de bu eleştirilere sert cevaplar verdi. Öte yandan, Türkiye'deki ekonomik kriz ve petrol ihtiyacı İran ile ilişkilerin tamamen kopmasını engelledi.⁸⁷⁸ Nitekim Türkiye, ABD'nin İran'a yapacağı olası bir müdahalede ülkedeki üslerini kullandırmayacağını ilan ederken, İran'a uygulanan ambargoya da katılmayacağını bildirdi.⁸⁷⁹ Bu tutum, döviz kıtlığı yaşayan ve petrole ihtiyaç duyan Türkiye ekonomisinin dış politika kararlarına olan etkisini göstermekteydi.

Rehine krizi, İran'ın izlemek istediği özerk dış politika anlayışında da değişime sebep oldu. Bu olay, Bazergan'ın ABD'ye yönelik izlediği dış politikayı yeterince sert bulmayan radikal kanadın etkisini artırırken, Bazergan Kasım 1979'da istifa etti ve yeni dönemde ideolojik unsurların ağır bastığı bir dış politika izlenmeye başladı. Bu doğrultuda devrim ihracının hedeflenmesi, kayda değer bir Müslüman nüfusa sahip SSCB'nin de aralarında olduğu bölge ülkeleri ile İran'ın ilişkilerine zarar verecekti.⁸⁸⁰

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, 1960-1980 yılları arasında Türkiye-İran ilişkilerinde birtakım sorunlar yaşansa da bunların kısa süreli ve düşük seviyede gerginlikler yarattığı gözlenmektedir. Türkiye ile İran arasında sınır uyuşmazlığı gibi güvenlik sorunu yaratabilecek bir meselenin bulunmaması ve iki ülkenin de ABD ile müttefik ülkeler olmaları, ilişkilerin olumlu seyrine katkıda bulunmuştur. Ancak bu dönemde dahi gerek siyasi gerekse de ekonomik alanlarda iş birliği oldukça kısıtlı kalmıştır. Üstelik İran'ın petrol krizi sonrasında zenginleşmesinden sonra da Türkiye'ye yönelik yatırımlarının düşük düzeyde kalması, petrole ve dövizle yoğun ihtiyaç duyan Türkiye ekonomisine katkıda bulunmaması dikkate değerdir. 1970'lerin sonunda ciddi

⁸⁷⁸ Nitekim Tülümen, İran'da ideolojik olarak Türkiye'ye karşı olanlara rağmen ilişkilerin olumlu yönde devam etmesindeki temel etkenin ekonomik alandaki iş birliğini sürdürmeyi başarabilmeleri ile açıklamaktadır (Tülümen, 1998, s. 140).

⁸⁷⁹ Bölükbaşı, 1989, s. 97-99.

⁸⁸⁰ Ramazani, 1989, s. 206, 210.

bir ekonomik kriz yaşayan Türkiye için ise ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve uygun koşullarda petrol temin edilmesi yeni dönemde ağırlık verilen hususlar olacaktır.

Daha önce belirtildiği üzere, İran'da kurulan yeni rejim dış politikada herhangi bir bloka dahil olmadı⁸⁸¹ ve İslam Devrimi'ni bölge ülkelerine ihraç etmeye çalıştı. Bu bağlamda, müttefik olabileceği Arap devletleri ile iş birliğini geliştirmeye gayret ederken, özellikle Körfez bölgesinde ABD yanlısı olan ülkeler ile sürtüşmeler yaşadı.⁸⁸² Öte yandan Suriye, Libya, Güney Yemen gibi sosyalist ekonomik düzene sahip ülkeler ve Filistin Kurtuluş Örgütü ise; ABD ile İsrail'e karşı durması ve Filistinlilere verdiği destek sebebiyle İran'ın yeni dönemdeki destekçileri olacaktı.⁸⁸³ Ancak İran'ı 1980'li yıllar boyunca dış politikada asıl meşgul eden gelişme Irak ile sekiz yıl süren savaşı oldu. Bu savaş, aynı zamanda İran ile Türkiye'nin ilişkilerini belirleyen önemli bir etken olarak öne çıktı.

İran ile Irak arasında bölgesel güç mücadelesi çerçevesinde zaman zaman çatışmalar yaşansa da 1975 yılında imzalanan Cezayir Anlaşması ile belirli bir uzlaşmaya varılmıştı. Ancak 1979 yılının sonlarından itibaren gerilim tekrar baş gösterdi. Irak, kendi içindeki Kürtlerin ve Şiilerin İran tarafından destek gördüğünü düşünürken; İran da Irak'ın iki ülke sınırında yer alan ve petrol bölgesi de olan Kuzistan'daki Araplara yardımda bulunduğu şüpheleniyordu. Bunun yanında, 1979 yılında İsrail ile barış antlaşması imzalayan ve Arap ülkeleri arasında yalnızlaşan Mısır'dan doğan liderlik boşluğunu, devrimin ardından iç karışıklıklarla boğuşan İran'a karşı zafer kazanarak doldurmak da Irak lideri Saddam Hüseyin'in hedeflerindendi. Nihayetinde 17 Eylül 1980 tarihinde Irak, Cezayir Anlaşması'nı tek taraflı olarak feshettiğini açıkladı ve 22

⁸⁸¹ Nitekim İran, devrimin ardından hem CENTO'dan çıkmış hem de 1959 yılında imzalanan Sovyet-İran savunma anlaşmasını feshetmişti (Süleyman Elik, **Iran-Turkey Relations, 1979-2011: Conceptualizing the Dynamics of Politics, Religion and Security in the Middle-Power States**, Londra ve New York, Routledge, 2012, s. 36).

⁸⁸² Gökhan Çetinsaya, "Rafsanjani'den Hatemi'ye İran Dış Politikasına Bakışlar", Mustafa Türkeş ve İlhan Uzgel (der.), **Türkiye'nin Komşuları**, Ankara, İmge Yayınları, 2002, s. 296-297.

⁸⁸³ Armaoğlu, 2015, s. 674.

Eylül 1980 tarihinde İran topraklarına düzenlediği saldırı ile iki ülke arasında sekiz yıl sürecek olan savaşı başlatmış oldu.⁸⁸⁴

Irak yönetimi, ABD'nin büyük oranda Amerikan silahlarına sahip olan İran ordusuna iki yıldır yedek parça vermemesi ve İran ordusunun organize olmaması gibi etkenlerle savaşta hızlı bir zafer kazanacağını varsaymıştı. Böylelikle yeni rejime hasar verip, bölgede nüfuz kazanılması hedeflenmişti. Ancak Irak savaşa hızlı bir başlangıç yapsa da İran ordusu zaman içinde toparlandı ve bir süre sonra Irak'ın işgal ettiği toprakları geri kazanmasının ötesinde savaşı Irak topraklarına taşıdı.⁸⁸⁵ Bu süre zarfında, savaşın uzun süreceğinin belli olması ve İran'ın uluslararası alandaki yalnızlığı Türkiye'ye özellikle ekonomik anlamda duyduğu ihtiyacı artırmıştı.⁸⁸⁶

İki komşu ülkesinin savaşı sırasında tarafsız kalmayı tercih eden Türkiye, savaşın yaratabileceği karmaşa ve istikrarsızlığa meydan vermemek ve büyük devletlerin bölgeye müdahalesinin önüne geçmek amacıyla barışı sağlamaya yönelik ısrarlı girişimlerde bulundu. Savaşın ilk aylarında kurulan İyi Niyet Komitesi'nin toplantılarına Başbakan ve Dışişleri Bakanı düzeyinde katılım gösteren Türkiye, aynı zamanda İran ve Irak'a ziyaretler gerçekleştirip yetkililerle temas kurarak savaşı büyümeden sonlandırmaya gayret etti.⁸⁸⁷

İran, savaş sırasında üretimini askeri alana kaydırmasından dolayı diğer alanlarda ihtiyaç duyduğu pek çok ürünü Türkiye üzerinden temin ediyordu. Türkiye'den aldığı ürünlerin karşılığında da bu ülkeye petrol ve doğal gaz ihraç etmekteydi. Bu durum ekonomisi zor durumda olan, enerji ihtiyacı bulunan ve döviz kıtlığı yaşayan Türkiye için de kayda değer bir fırsat sunmaktaydı. Dolayısıyla savaş

⁸⁸⁴ Atay Akdevelioğlu ve Ömer Kürkçüoğlu, "İran'la İlişkiler", Oran (ed.), **Türk Dış Politikası (Cilt II:1980-2001)**, 2013, s. 154; Armaoğlu, 2015, s. 674; Süha Bölükbaşı, **Türkiye ve Yakınındaki Orta Doğu**, Ankara, Dış Politika Enstitüsü, 1992, s. 18-19.

⁸⁸⁵ Armaoğlu, 2015, s. 691.

⁸⁸⁶ Robins, 1991, s. 54.

⁸⁸⁷ Dışişleri Bakanlığı, **1981 Tarihçesi**, 1983, s. 8.

yıllarında, Türkiye'nin hem İran'la hem de Irak'la ticaret hacmi özellikle 1980'lerin ortalarına kadar önemli bir artış gösterdi.⁸⁸⁸

1980-1983 yılları arasında Türkiye'nin İran Büyükelçiliği görevini yürüten Tanış Bleda da ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine ağırlık verdiklerini belirtmekte ve özellikle Başbakan Yardımcısı Turgut Özal'ın 1982 yılında 500'ün üzerinde iş insanı ile birlikte gerçekleştirdiği ziyaretin ticari ilişkilerin gelişimine büyük katkı sağladığını ileri sürmektedir. Nitekim Bleda, İran'ın devrim sonrasındaki iç sorunlarına rağmen bu ülke pazarına büyük bir ilgi olduğundan bahsetmekte ve bu bağlamda "... özellikle Başbakan Yardımcısı Turgut Özal'ın verdiği ivmeyle eline bir numune kapan mal satmaya İran'a geliyor olmuştur" ifadelerini kullanmaktadır. Bleda, bu doğrultuda iş insanları ile bürokratik prosedürleri azaltarak görüşmeye ve onların sorunlarını çözmeye yardımcı olmaya çalıştığına da değinmektedir.⁸⁸⁹ Bu sürece ivme kazandıracak şekilde İran ile 1983 yılında Karma Ekonomik Komisyonu toplantıları sonrasında imzalanan Mutabakat Zaptı ile ticaret, sanayi, bankacılık, enerji, ulaştırma ve haberleşme alanlarında iş birliğinin geliştirilmesine yönelik atılacak adımlar karara bağlandı.⁸⁹⁰ Tüm bu gelişmelerin ABD ile yakın ilişkiler içerisinde olan ve ideolojik olarak İran'daki yeni rejimle uyuşmayan askeri yönetim döneminde yaşandığının altını çizmek gerekir. Bu durum Türkiye'nin ihracat odaklı büyümeye dayalı ekonomi politikasının dış politikaya olan yansımalarını göstermektedir.

Petrole ihtiyaç duyan Türkiye'nin savaş sırasında hassasiyet gösterdiği konulardan biri de Irak'tan petrol akışını sağlayan Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının zarar görmemesiydi. Özellikle savaşın Irak topraklarında cereyan etmeye başladığı dönemde bu yöndeki taleplerini İranlı yetkililere ileten Türkiye'ye garanti

⁸⁸⁸ Nihat Ali Özcan ve Özgür Özdamar, "Uneasy Neighbors: Turkish-Iranian Relations since the 1979 Islamic Revolution", **Middle East Policy**, Cilt 17, Sayı 3, 2010, s. 106.

⁸⁸⁹ Tanış Bleda, **Maskeli Balı**, 3. Baskı, İstanbul, Doğan Kitap, 2000, s. 118-119, 128.

⁸⁹⁰ Türkiye Cumhuriyet Hükümeti ile İran İslam Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan Mutabakat Zaptı, Resmi Gazete, Sayı:18194, 17 Ekim 1983.

vermek adına, İran Dışışleri Bakanı Velayeti radyoda yaptığı bir konuşmada bu konudaki endişelerin yersiz olduğunu belirtirken, Cumhurbaşkanı Ali Hamaney de bir basın toplantısında Türkiye'nin çıkarlarına zarar verecek bir eylemden uzak duracaklarını ifade edecekti.⁸⁹¹ Bunun yanında daha önce gündeme gelen Ahvaz-İskenderun doğal gaz ve petrol boru hatları projesi İran tarafından yeniden gündeme getirilerek Türkiye-Irak yakınlaşmasının önüne geçilmeye çalışıldı. Bununla birlikte, bu gibi projeleri uygulamaya sokacak ve bağlayıcılık taşıyacak bir anlaşmadan da kaçınıldı.⁸⁹²

Bu süreçte Türkiye tarafından da İran'da rahatsızlık yaratacak bir eylemden kaçınılmasına özen gösterildi. 12 Eylül darbesi öncesinde iktidarda bulunan Demirel hükümeti, ABD'ye İran'a yapabileceği bir askeri operasyonda Türkiye topraklarını kullandırmayacaklarını bildirmişti. Bu politika sonraki dönemde de sürdürüldü. Nitekim Dışışleri Bakanlığı, Türkiye'nin İran sınırına yakın olan bölgelerinde ABD tarafından İran'daki rejim karşıtı gruplara eğitim verildiğine ilişkin iddiaları reddetti ve "Topraklarımız üzerinde İran aleyhine hiçbir faaliyete izin vermeyeceğiz" açıklamasıyla olası bir krizin önüne geçti.⁸⁹³

Türkiye'nin İran ile olumlu ilişkiler kurmaya ve ekonomik iş birliği geliştirmeye yönelik politikası Özal döneminde de artan bir yoğunlukla takip edilecekti. İran tarafından da ikili ticaret hacmini artırmaya yönelik bir talep söz konusuydu. Nitekim 7 Ocak 1984 tarihinde düzenlediği basın toplantısında Özal, İran'ın atıl durumda bulunan RCD'yi tekrar aktif etmek istediğinden ve bu hususta gerekli çalışmaların yapılacağından bahsetti.⁸⁹⁴ Ayrıca 16-22 Şubat 1984 tarihlerinde iki ülke arasında yapılan bir protokol ile 1984 yılı içerisinde toplam 4 milyon ton malın taşınmasını, İran

⁸⁹¹ Dışışleri Bakanlığı, **1983 Tarihçesi**, 1984, s. 19, 26.

⁸⁹² Bölükbaşı, 1992, s. 24.

⁸⁹³ Dışışleri Bakanlığı, **1983 Tarihçesi**, 1984, s. 62.

⁸⁹⁴ Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 1, Ankara, Dışışleri Bakanlığı Basımevi, Ocak 1984, s. 47.

gemilerinin tamirinin ve bakımlarının Türkiye’de yapılmasını öngören bir protokol imzalandı.⁸⁹⁵

Turgut Özal, Başbakan olarak görevine başladıktan sonra ilk resmi ziyaretini 28 Nisan-1 Mayıs 1984 tarihleri arasında İran’a gerçekleştirdi. Özal ile birlikte İran’a giden grubun içinde pek çok iş insanı da bulunuyordu. Özellikle ekonomik ve ticari konularda yeni iş birliği fırsatlarının tartışıldığı ziyaret sırasında⁸⁹⁶ İran’a yapılan ihracatı 1 milyar doların üstüne çıkarma hedefine katkısı olacak anlaşmalar yapılırken; sanayi, müteahhitlik, müşavirlik ve mühendislik hizmeti alanlarında ortak çalışma imkânları masaya yatırıldı.⁸⁹⁷ 14-17 Ağustos 1984 tarihlerinde Devlet Bakanı İsmail Özdağlar İran’ı ziyaret ederken; özellikle demir, çelik, buğday ihracatı ve petrol fiyatları konularında iki ülke arasında var olan anlaşmazlıkları gidermek üzere görüşmelerde bulundu. Bu hususlarda mutabakatın sağlandığı müzakereler süresince İran’a otobüs ve traktör satılması, telsiz fabrikası kurulması gibi konularda da birtakım ön anlaşmalar yapıldı.⁸⁹⁸

Türkiye ile İran arasındaki ticarete ivme kazandıracak bu anlaşmalar, İran’ın ithalat kısıtlamalarını aşmak isteyen Avrupalı firmalara da Türkiye üzerinden ihracat yapma fırsatı sunmaktaydı. Bu ticarete aracılık eden Türk firmaları da kendi karlarını edinerek durumdan kazançlı çıkmaktaydı. İran ise bir yandan savaş sebebiyle üretemediği ürünleri Türkiye üzerinden temin ederken, diğer yandan Türkiye’nin Irak ile yakınlaşmasını önlemeyi amaçlıyordu.⁸⁹⁹

⁸⁹⁵ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 2, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Şubat 1984, s. 27.

⁸⁹⁶ Özal’a bu ziyarette eşlik eden Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Ercüment Yavuzalp, gerçekleştirilen temaslarda ticari konuların siyasi meselelere ağır bastığını ifade etmektedir (Yavuzalp, 1996, s. 278).

⁸⁹⁷ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 4, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Nisan 1984, s. 5.

⁸⁹⁸ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 8, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Ağustos 1984, s. 67.

⁸⁹⁹ Bölükbaşı, 1989, s. 99-100.

Ankara ile Tahran arasındaki ekonomik temaslar sonraki yılda hız kazandı. Türkiye, İran ve Pakistan yetkililerince RCD'nin yerine yeni bir Ekonomik İşbirliği Örgütü kurulması amacıyla Tahran'da bir araya gelindi. Görüşmeler neticesinde Ekonomik ve Altyapı İşbirliği Komitesi, Teknik ve Sanayi İşbirliği Komitesi, Tarımsal İşbirliği Komitesi ve Eğitim ve Bilimsel İşbirliği Komitesinin kurulması kararlaştırıldı.⁹⁰⁰ Böylelikle üç ülke arasındaki iş birliğini artırma hususunda beklenen etkiyi yaratamayan RCD'nin yerine yeni bir ivmeyle daha başarılı olacağı düşünülen bir yapılanma oluşturulmuş oldu.

Ekonomik İşbirliği Örgütü Yüksek Konseyi, 13-15 Temmuz 1985 tarihlerinde Ankara'da toplandı ve faaliyet programının bankacılık, sigortacılık, ulaştırma, PTT hizmetleri, müteahhitlik, mühendislik, müşavirlik hizmetleri ile tarım, sanayi ve teknik alanlarında iş birliğini kapsayacağı karara bağlandı. 2-3 Mart 1986 tarihlerindeki toplantıda ise üç ülkenin “yatırım malları alımlarını finanse etmek” amacıyla bir banka kurulmasına yönelik teklif onaylandı.⁹⁰¹ Ekonomik İşbirliği Örgütü, 1980'li yıllarda ağırlıklı olarak kurumsallaşma faaliyetlerinde bulundu ve 1990'lara kadar kayda değer bir etki yaratamadı.⁹⁰²

20-22 Ocak 1985 tarihlerinde İran Başbakanı Mir Hüseyin Musavi Türkiye'yi ziyaret etti. Yapılan görüşmelerde iki ülke arasındaki ticaret hacminin 3 milyar dolar seviyesine yükseltilmesi, petrolü Türkiye üzerinden Akdeniz ve Karadeniz'deki bir limana, doğal gazı ise Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşıyacak boru hatlarının inşasına ilişkin ön anlaşma yapılması ve üç yıllık bir süreyi kapsayacak kültürel değişim programı oluşturulması hususlarında mutabakata varıldı. Ekonomik konuları içeren protokolde; ticaret, sanayi, ulaşım, elektronik ve haberleşme alanlarında iş birliğine

⁹⁰⁰ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 13, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Ocak 1985, s. 29-30.

⁹⁰¹ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 19, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Temmuz 1985, s. 15-16; Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 27, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Mart 1986, s. 11.

⁹⁰² Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, 2013, s. 156.

gidilmesine yönelik uzlaşa mevcuttu. Bu görüşmelerde ayrıca iki ülkenin topraklarını birbirlerinin aleyhine olan faaliyetlerde kullanılmasına izin vermeyeceklerine ve ASALA'nın İran'da gerçekleştirdiği terör eylemlerine karşı alınacak tedbirlere ilişkin güvenceler verildi.⁹⁰³

Bu dönemde İran-Irak Savaşı'nın uzayıp şiddetlenmesi, iki ülke ekonomisinin de kötüleşmesi sonucu Türkiye'den yaptıkları ithalatı azaltmaları ve Türkiye'nin tarafsız bir politika izlemesinin gittikçe güçleşmesi Ankara'nın ateşkes çağrılarının yoğunlaşmasına sebebiyet verdi. Ayrıca savaş ortamında hükümetlerden daha fazla imtiyaz elde edebileceklerini düşünen İranlı ve Iraklı Kürtlerin ayaklanmaya başlaması, Türkiye'deki Kürtlerin de benzer bir yol izleyeceğinden endişe edilmesine neden oluyordu. Bunun yanında, savaş sırasında sınıra yakın bazı Türk köylerinin yanlışlıkla bombalara maruz kalması, Körfez'deki bazı Türk tankerlerinin vurulması ve Türkiye'ye gelen sığınmacıların sayısının artması İran-Irak Savaşı'nın Türkiye için maliyetini artırmaktaydı.⁹⁰⁴

Bu noktada iki ülkeye sıklıkla ateşkes çağrıları yapıldı ve Türkiye'nin savaşın sona erdirilmesine katkı sağlamaya hazır olduğu ifade edildi.⁹⁰⁵ Ayrıca iki ülke arasındaki esir değişimlerinde aracı görevi görülerek ilişkilerin sıcak tutulmasına ve tarafsızlık politikasının devamına özen gösterildi.⁹⁰⁶ Bu kapsamda İran'ın, Irak

⁹⁰³ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 13, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Ocak 1985, s. 10-11, 42.

⁹⁰⁴ Dalacoura, 1990, s. 213.

⁹⁰⁵ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 3, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Mart 1984, s. 20-21.

⁹⁰⁶ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 1, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Ocak 1984, s. 33; Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 10, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Ekim 1984, s. 37; Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 19, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Temmuz 1984, s. 33; Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 21, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Eylül 1985, s. 13; Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 22, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Ekim 1985, s. 17; Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 23, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Kasım 1985, s. 23.

petrolünü taşıyan boru hattının kapatılması karşılığında bedava petrol sağlama teklifi dahi reddedildi.⁹⁰⁷

Türkiye hem İran'dan hem de Irak'tan petrol alıyor ve bu ülkelere çeşitli ürünler ihraç ediyordu. Savaşın bu akışı kesintiye uğratmaması için her iki ülkeye de ticari ilişkilere zarar verilmemesi yönünde çağrıda bulunuldu. Bunun yanında Türkiye, Irak'ın kuzey bölgesinde üslenerek terör eylemlerine başlayan Kürdistan İşçi Partisi'nin (PKK), savaşın yol açtığı karışıklıkta güç kazanmasının önüne geçmek amacıyla 15 Ekim 1984 tarihinde Irak ile bir protokol imzaladı. Diğer ülke sınırının 5 kilometre kadar içine sıcak takip yapılabilmesine olanak sağlayan bu protokolün bir benzeri İran ile de yapılmaya çalışıldı.⁹⁰⁸ Ancak İran, Ekim ayında yapılan bu teklife olumlu yanıt vermezken;⁹⁰⁹ Kasım ayında ise Hamaney'in Cumhurbaşkanı Evren'e yolladığı mektupta İran'ın Barzani'ye ve PKK'ya destek vermeyeceğine ve İran sınırında bir olayın yaşanmaması için gereken önlemlerin alınacağına ilişkin güvence verildi.⁹¹⁰

Öte yandan Türkiye ile İran arasında özellikle ekonomik alanda iş birliğini artırmaya yönelik girişimler 1980'lerin ilk yarısına damgasını vursa da ilişkilerin tamamen sorunsuz ilerlediğini öne sürmek mümkün değildi. Nitekim 1985 yılından sonra ikili ticaret hacmi düşmeye başladı. Bunda İran'ın 1986 yılında azalan petrol fiyatları nedeniyle gelirlerinin düşmesi ve bir önceki yıl belirlenen 3 milyar dolarlık ikili ticaret hacmi hedefine ulaşamayacağını anlaşılmamasından hareketle Türkiye ile olan takas anlaşmasını Ağustos 1985'te feshetmesi büyük pay sahibiydi. Ayrıca İranlı yetkililer yaptıkları açıklamalarda Türkiye'nin, İran'ın petrol dışındaki ürünlerine ilgi göstermediği eleştirisinde bulunuyorlar ve kalitesine nazaran yüksek fiyattan ürün ihraç

⁹⁰⁷ Barlas, 1994, s. 126.

⁹⁰⁸ Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, 2013, s. 154; Fırat ve Kürkçüoğlu, 2013, s. 134.

⁹⁰⁹ Evren, 1991d, s. 134.

⁹¹⁰ **Ibid.**, s. 148-149.

ettiğine ve Avrupa'dan gelen ürünleri yeniden ihraç ederken fazla komisyon aldığına yönelik rahatsızlıklarını dile getiriyorlardı.⁹¹¹

Ekonomiye ilişkin anlaşmazlıkların yanında siyasi düzlemde de ideolojik farklılıklardan doğan kimi zıtlasmalar mevcuttu. Örneğin 1982 yılında İran'ın Türkiye'de bulunan bazı Başkonsolosluklarında laiklik ve üçüncü ülkeler aleyhine ilanlar asılması ve dağıtılması, Türkiye'nin Büyükelçi'yi bu konuda birkaç defa uyarmasına neden olmuştu.⁹¹² Ayrıca İranlı bazı üst düzey yetkililerin Atatürk'e ve laikliğe karşı olumsuz ifadeleri ile 1985 ve 1987 yıllarında Türkiye'yi ziyaret eden Başbakan Mir Hüseyin Musavi'nin, bu düzeyde gerçekleşen resmi ziyaretlerde takip edilen protokolün bir gereği olan Anıtkabir ziyaretini gerçekleştirmemesi Türkiye kamuoyunda rahatsızlık yaratmıştı. Ancak Özal, büyük bir krizin çıkmasını ve ilişkilerin zarar görmesini önlemek adına meseleye ılımlı bir şekilde yaklaştı ve Musavi'nin 1987 yılındaki ziyaretinden önce "Anıtkabir'e gitseydik münafık olurduk, ikiyüzlülük etmiş olurduk" şeklinde bir açıklama yaptığına yönelik iddiaların gerçeği yansıtmadığını söyleyerek kamuoyundaki tepkileri yatıştırmaya çalıştı.⁹¹³

İran'ın Türkiye'ye ve laikliğe yönelik bu tutumu ve Özal hükümetinin buna karşı sert bir tavır almaması, özellikle Cumhurbaşkanı Evren'in tepkisini çekmekteydi. Nitekim Evren, anılarında Özal'ın İran'a yaklaşımını eleştirmekte ve "o daima işi ticari yönden değerlendirmiş ve İran'la da, Libya ile de lüzumsuz derecede dostluklar kurmaya gayret göstermiştir" ifadesiyle Özal'ın ticari çıkarları ön plana koyduğundan yakınmıştır.⁹¹⁴ Bu bağlamda 1985 yılında Özal'ın Davos'taki bir seminerde İran'daki devrimin sağlam bir temel üzerinde istikrar kazandığına, ayrıca halkın isteklerini yansıtan demokratik kurumlara sahip olduğuna ilişkin açıklamaları da Evren'in tepkisini

⁹¹¹ Bölükbaşı, 1989, s. 100-101; Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, 2013, s. 155.

⁹¹² Dışişleri Bakanlığı, **1982 Tarihçesi**, 1983, s. 81.

⁹¹³ "Özal, Musevi'yi savundu", **Milliyet**, 20 Haziran 1987.

⁹¹⁴ Evren, 1991d, s. 84.

çekmişti.⁹¹⁵ Nitekim Eralp ve Tür de Özal'ın ekonomik ilişkilerdeki gelişmelerin siyasi sorunların çözümüne de katkı sağlayacağına yönelik düşüncesindeki işlevselci temele dikkat çekmektedir.⁹¹⁶

Evren ile Özal'ın İran'a karşı olan yaklaşımlarındaki farklılığı sadece ideolojik olarak farklı görüşleri benimsemeleri ile açıklamak yanlış olacaktır. Özal, Başbakan olmasından hareketle Evren'e göre daha aktif bir görevdedir ve ülkenin ekonomik durumu onun seçimlerde alacağı oy oranını birincil derecede etkilemektedir. Bu sebeple İran'dan uygun fiyatta petrol ve doğal gaz satın almak ve bir ihracat pazarı olarak faydalanmak, Özal'ın daha yumuşak başlı bir politika izlemesine yol açmaktadır. Evren'in daha sembolik bir konumda olması ise onun verdiği demeçlerde daha özgür olabilmesine olanak tanımaktadır. Ancak Evren de daha aktif bir konumda bulunduğu askeri yönetim döneminde İran'a karşı sert bir tavır almamış; ABD ile İran'ın yaşadığı sorunlara rağmen Türkiye, 1980-1983 yılları arasında İran ile diyalogunu sürdürmeye ve ekonomik alandaki iş birliğini geliştirmeye gayret etmiştir.

Sekiz yıl süren, iki ülkenin de birbirine önemli bir üstünlük sağlayamadığı ve ekonomik olarak büyük zarara uğradığı savaşın sonunda İran ve Irak, 1988 yılında ateşkes yapmayı kabul etti. 1980'lerin ikinci yarısından itibaren iki ülkenin alım gücündeki düşüş hâlihazırda Türkiye'nin bu ülkelere olan ihracatının azalmasına sebep olmuştu. Bunun yanında, savaşın bitmesi İran'ın Türkiye'ye duyduğu ekonomik ihtiyacı azalttı. Türkiye de AET ve Arap ülkeleri ile ticaretini artırdığından İran pazarına eskisi kadar önem atfetmiyordu. Bu durum yeni krizlerin patlak vermesine zemin hazırladı.

Ekim 1988'de Türkiye toprakları içinde İranlı bir rejim muhalifinin rejim taraftarlarınca bir arabanın bagajında kaçırılma girişimi engellendi ve Türkiye, İran'ın

⁹¹⁵ **Ibid.**, s. 181-182.

⁹¹⁶ Atila Eralp ve Özlem Tür, "İran'la Devrim Sonrası İlişkiler", Meliha Benli Altunışık (der.), **Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik**, İstanbul, Boyut Yayınevi, 1999, s. 75.

iki Büyükelçilik çalışanını bu olayla ilgileri olması gerekçesiyle sınır dışı etti. Buna karşılık olarak Kasım ayında İran, iki Türk diplomatın statüleri ile bağdaşmayan faaliyetlerde bulundukları gerekçesiyle İran'ı terk etmelerini istedi.⁹¹⁷ 10 Kasım 1988 tarihinde Türkiye'deki İran Büyükelçiliği bayrağını yarıya indirmezken, iki ülke medyası ve siyasileri arasında demeç savaşları başladı.⁹¹⁸ Türkiye'deki Anayasa Mahkemesi'nin 7 Mart 1989 tarihinde üniversite kampüslerinde türban takılamayacağına ilişkin kararına İranlı yetkililerin, bir devlet olarak tüm Müslümanların haklarını savunma hakkı olduğu iddiasıyla eleştiri getirmesi ve Türkiye'ye ekonomik yaptırım uygulanabileceğinden bahsetmesi de kriz yaratan bir başka gelişmeydi.⁹¹⁹

Anayasa Mahkemesi kararına İran'ın gösterdiği tepkinin ardından, Türkiye Dışişleri Bakanlığının 23 Mart 1989 tarihinde yaptığı açıklamada uluslararası ilişkilerin “iç işlerine karışmama” ilkesine atıfta bulunularak Türkiye'nin farklı bir rejim tarafından yönetilen İran'a bu bağlamda yaklaştığı hatırlatıldı ve ilişkileri karşılıklı saygı çerçevesinde yürütmenin iki ülkenin de yararına olacağı vurgulandı.⁹²⁰ Ayrıca Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Büyükelçi Nüzhet Kandemir'in 3 Nisan 1989'da basına yaptığı açıklamada İran Büyükelçisi'nin 1988 yılında Konya'da bir siyasi partinin mitinginde kürsüde bulunduğu ve Dışişleri Bakanlığı ile yaptığı bazı temasları çarpıtılmış bir şekilde basına aksettirdiği belirtildi. Bunun yanında Tahran'da görev yapan Türkiye Büyükelçisi'nin son dönemde yaşanan gelişmelere dair bilgi alınması ve istişarede bulunulması için Ankara'ya çağrıldığı ifade edildi.⁹²¹

Dikkat edileceği üzere Türkiye tarafından bu meseleye ilişkin yapılan açıklamalarda itidalli bir yaklaşım sergilenerek, İran'a uyarılarda bulunularak ve daha

⁹¹⁷ Dışişleri Bakanlığı, **1988 Tarihçesi**, Ankara, 1989, s. 207.

⁹¹⁸ Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, 2013, s. 156-157.

⁹¹⁹ Robins, 1991, s. 55-56.

⁹²⁰ Dışişleri Bakanlığı, **1989 Tarihçesi**, Ankara, 1990, s. 199.

⁹²¹ **Ibid.**, s. 201-203.

ziyade İran'ın Ankara'da görev yapan Büyükelçisi eleştirilerek cevaplar verilmiş; ancak İran ile gerginliğin tırmanmaması için İran'daki rejim eleştiri konusu yapılmamıştır. Bu bağlamda karşılıklı saygı çerçevesinde ilişkileri sürdürmenin iki ülkenin de yararına olacağı hatırlatılmıştır. Ayrıca Dışişleri Bakanlığının 23 Mart 1989 tarihinde yaptığı açıklama da Cumhurbaşkanı Evren'in İran radyosunda Türkiye aleyhine kullanılan ifadeleri cevapsız bırakmamaları, aksi takdirde kendisinin “çok ağır” konuşacağını ifade etmesi üzerine hazırlanmış ve Evren tarafından hafif bulunsa da konunun üzerine daha fazla gidilmemiştir.⁹²²

25 Nisan 1989'da Urumiye Başkonsolosluğu İdari Ataşesi Selim Demirbaş kimliği belirlenemeyen kişilerce saldırıya uğradı ve 8 Haziran 1989 tarihinde Tahran Büyükelçiliği önünde toplanan ve sayıları yüze ulaşan protestocu bir grup Büyükelçilik binasına taş ile saldırıp, bahçedeki otomobillere zarar verdi. Ancak bu gelişmeler karşısında da İranlı yetkililere gerekli tedbirleri almaları yönünde yapılan uyarılar ile yetinildi ve olayların bir kriz boyutuna erişmesine izin verilmedi.⁹²³

Humeyni'nin Haziran 1989'daki vefatının ardından İran dış politikasında bir değişim yaşandı. Bu bağlamda eskisine nazaran daha realist bir dış politika çizgisi benimsendi.⁹²⁴ Bunda uzun bir savaştan yeni çıkmış olan İran'ın kendini toparlamak zorunda olmasının da etkisi vardı. Yeni dönemde ABD ve İsrail karşıtlığı İran dış politikasının temel unsurlarından biri olmayı sürdürecekti. Ancak bunun yanında SSCB'nin Afganistan'dan çekilmesinin de etkisiyle bu ülke ile ilişkilerin geliştirilmesi, uluslararası örgütlerde daha aktif olunması, ülke içinde yapılacak reformlarla İslam

⁹²² Kenan Evren, **Kenan Evren'in Anıları (Cilt 6)**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1992, s. 394-396.

⁹²³ Dışişleri Bakanlığı, **1989 Tarihçesi**, Ankara, 1990, s. 209, 219.

⁹²⁴ Ramazani, bu dönemde başa geçen Rafsancani'nin önemli konularda Hamaney'e danıştığını belirtmekte ve bu ikiliyi “pragmatik realistler” olarak tanımlamaktadır (Rouhollah K. Ramazani, “Iran's Foreign Policy: Both North and South”, **Middle East Journal**, Cilt 46, Sayı 3, 1992, s. 394).

Devrimi'nin diğer ülkelerin gözünde cazip kılınması ve yumuşak güç kullanımıyla devrim ihracının gerçekleştirilmesi gibi hedefler de belirlendi.⁹²⁵

Bu doğrultuda İran'ın bölge ülkelerine barış yanlısı bir devlet olduğunu göstermesine ve bölgede kendisine karşı olan cepheyi dağıtmasına dayanan bir strateji takip edildi. Nitekim Irak'ın Kuveyt'e saldırısı kınanır ve Irak ordusunun Kuveyt'ten geri çekilmesini talep eden BM kararına olumlu yönde oy verilirken, Saddam yönetimine karşı Iraklı Şiilere insani yardımlar dışında bir yardımda bulunulmadı. Ayrıca Suudi Arabistan ve OPEC ülkeleri ile iş birliği yapılmaya çalışıldı ve 1990'da Suudi Arabistan ile başlayan müzakereler neticesinde 1991 yılında ikili diplomatik ilişkiler yeniden tesis edildi. İzlenen bu politika, İran'ın bölge ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmesine katkıda bulundu. Öte yandan bölge ülkelerinin özellikle Körfez güvenliği konusunda İran'ı dışlayan yaklaşımı devam edecekti.⁹²⁶

İran dış politikasındaki bu değişim, Türkiye ile olan ilişkilerine de olumlu yansdı. Türkiye, özellikle hükümet nezdinde İran ile sorunlarına ılımlı bir yaklaşımla çözüm bulma arayışındaydı. Ayrıca Humeyni'nin resmi devlet başkanı olmamasına rağmen vefatının ardından bayrakların yarıya indirilmesi⁹²⁷ de Türkiye'nin bu politikası ile uyumluydu. Bu süreçte Türkiye ile İran arasındaki diplomatik temaslar hız kazandı ve bu ivmeyle ilişkiler gelişmeye ve iş birliği alanları oluşmaya başladı.⁹²⁸

Bu bağlamda, 2 Mayıs 1991 tarihinde Türkiye ile İran arasında Ekonomik İşbirliği Mutabakat Zaptı imzalandı. Bu belge ile petrol, doğal gaz, elektrik, taşımacılık, ticaret, müteahhitlik, müşavirlik ve mühendislik hizmetlerinde iş birliğinin artırılmasına yönelik kararlar ortaya konuyordu.⁹²⁹ Açıklanan basın bildirisinde de iki ülke arasındaki görüşmelerin “çok dostane ve yapıcı bir atmosferde” gerçekleştiği ifade edilirken,

⁹²⁵ Çetinsaya, 2002, s. 299, 305-306; Elik, 2012, s. 39.

⁹²⁶ Çetinsaya, 2002, s. 302-304; Ramazani, 1992, s. 395, 399.

⁹²⁷ Dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren, bu karara da sıcak bakmamıştı (Evren, 1992, s. 426-427).

⁹²⁸ Çetinsaya, 1998, s. 155.

⁹²⁹ Dışişleri Bakanlığı, **1991 Tarihçesi**, Ankara, 1992, s. 245-247.

ilişkilerin olumlu seyrinden duyulan memnuniyet vurgulandı. Bunun yanında, Mutabakat Zaptı'nda yer alan konulardaki iş birliğinin derinleştirilmesi, diplomatik temasların sıklaştırılması ve Körfez Krizi sonrasında sınıra akın eden Iraklıların evlerine dönmeleri için gereken ortamın yaratılması hususlarında uzlaşıldığı belirtildi.⁹³⁰ Türkiye-İran Ortak Hudut Komisyonunun 1 Kasım 1991 tarihinde düzenlenen toplantısı sonrasında varılan mutabakatta ise iki ülke sınırlarında karşılıklı güvenliği artırmaya yönelik olarak anlaşılan hususlar yer aldı.⁹³¹

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, 1980'li yıllar boyunca Türkiye ile İran arasındaki ticaret hacminde İran-Irak Savaşı'nın büyük önem taşıdığını belirtmek gerekir. Bir yandan Türkiye'nin İran'dan aldığı petrol, diğer yandan da İran'ın savaş sırasında üretimini büyük oranda askeri alana kaydırmasından dolayı pek çok ürünü Türkiye'den ithal etmeye başlaması; 1980'lerin ortalarına kadar ikili ticaret hacminin hızla artarak 2 milyar doları aşmasını sağlamıştır. Nitekim savaşın da büyük etkisiyle Türkiye'nin 1985 yılında Orta Doğu ülkelerine yaptığı ihracatın %64'ünü İran ve Irak'a yaptığı ihracat oluşturmuştur.⁹³² Ancak bu tarihten sonra İran'ın düşen petrol gelirlerinden dolayı ithalatını azaltmak zorunda kalması, İranlı yetkililerin Türkiye'nin niteliğine göre yüksek fiyattan ürün sattığına yönelik eleştirileri ve Türkiye'nin başta AET ülkeleri olmak üzere diğer pazarlara yönelmesi gibi etkenler 1980'lerin ikinci yarısında Türkiye ile İran arasındaki ticaret hacminde yaşanan düşüşü beraberinde getirmiştir.

⁹³⁰ **Ibid.**, s. 248-249.

⁹³¹ **Ibid.**, s. 407.

⁹³² Dalacoura, 1990, s. 213.

Tablo 5 Türkiye’nin İran ile Olan Ticaret Hacmi (ABD \$)

Yıl	İhracat	İthalat
1980	84.820.742	802.502.828
1981	233.569.450	514.834.975
1982	791.065.240	747.706.840
1983	1.087.716.908	1.222.051.874
1984	751.061.530	1.565.662.140
1985	1.078.851.832	1.264.654.575
1986	564.358.899	221.343.617
1987	439.699.288	947.593.770
1988	545.600.876	659.800.843
1989	561.033.275	233.474.813
1990	495.482.493	492.399.948
1991	486.903.121	90.537.612

Kaynak: TÜİK web sayfasında yer alan rakamlar tarafımca derlenmiştir.

İran-Irak Savaşı’nın sona ermesinin ardından ideolojik farklılıkların ilişkiler üzerindeki etkisinin artması birtakım gerginliklere sebep olmuştur. Bu dönemde Türkiye’de Cumhurbaşkanı Evren, muhalefet partileri ve basın tarafından İran’a yönelik sert tepkiler verilmişse de hükümetin gerilimlere ılımlı bir şekilde yaklaşarak, İranlı yetkililere “iç işlerine karışmama” ilkesi çerçevesinde uyarılarda bulunmakla yetindiği görülmektedir. Özal hükümeti, bu noktada özellikle İranlı yetkililerin ideolojik olarak Türkiye’ye karşı yaptığı açıklamaların ilişkilerde bir krize yol açmaması için çalışmıştır.

Humeyni’nin vefatının ardından İran’ın gerek ekonomik gerekse de siyasi sebeplerle daha ılımlı bir dış politika izlemeye başlaması, Türkiye-İran ilişkilerine de olumlu yansımıştır. Bu dönemde iki ülke arasında diplomatik temaslar yoğunlaşmış; ekonomik ve teknik konularda iş birliğini ve sınır güvenliğini artıracak kararlar alınmıştır. Nitekim bu süreçte petrol ve doğal gaz hatlarının inşasına ilişkin varılan

mutabakat, ilerleyen yıllarda Türkiye ile İran arasındaki ekonomik ilişkilerin de bir anlamda temelini teşkil edecektir.

3.3.5. Irak ile İlişkiler

1950’li yıllarda oldukça Batı yanlısı bir dış politika benimseyen Türkiye; Bağdat Paketi’na dahil olması ve ABD’nin bölgeye müdahalelerinde üslerinden yararlanmasına izin vermesi sebebiyle Orta Doğu ülkeleri arasında bir anlamda Batı’nın maşası olarak görülmüş ve söylemsel düzeyde kalsa da bölge ülkelerinin iç meselelerine müdahil olmasıyla tepki çekmişti. 1960’lı yıllardan itibaren Türkiye Orta Doğu ülkeleriyle daha sıkı temaslar kurmuşsa da Irak ve Suriye ile ilişkileri arka planda kaldı.⁹³³

Türkiye’nin özellikle 1960’ların ortalarından itibaren Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye çalışmasının çeşitli nedenleri bulunmaktaydı. Bu nedenlerin ilki, Türkiye’nin Kıbrıs sorununun BM gündeminde sıkça yer aldığı bu dönemde kendi savlarına daha fazla destek bulmak istemesiydi. İkinci neden ise Türkiye’nin Batı ülkeleri ve özellikle ABD ve Yunanistan ile ilişkilerinin bozulmasından sonra çok yönlü bir dış politika benimsemesiydi. Bu bağlamda, Türkiye’nin SSCB ile ilişkilerinde kayda değer bir iyileşme yaşanmasının da Ankara’ya fayda sağladığını ileri sürmek mümkündür. Nitekim SSCB’nin Orta Doğu’da Arap ülkeleri arasında nispeten popüler bir büyük güç olması Türkiye’nin bölge ülkeleriyle iletişiminin yoğunlaşmasına zemin hazırladı. Öte yandan kamuoyunun bu dönemde daha önceki yıllara göre dış politikaya daha duyarlı olması da Türkiye’nin bölgeye yönelik politikasını etkiledi. Ülke içindeki sağ kesim zaten Müslüman kimliği dolayısıyla Araplara daha yakın bir pozisyon

⁹³³ Nitekim Bölükbaşı da Türkiye’deki gazetelerin bu iki ülkeye dair gelişmelere sayfalarında pek yer vermediğini ve bu ülkelerde önemli olaylar yaşandığında da Batılı kaynaklara atıfla haber yaptıklarını ifade etmektedir (Bölükbaşı, 1992, s. 37).

alınmasını arzu ederken, sol kesim ise Amerikan karşıtı yaklaşım temelinde bu ülkelere sempati beslemekteydi. Dolayısıyla hem uluslararası hem de ulusal etkenler Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleri ile daha yakın ilişkiler kurmak istemesinde etki sahibiydi.⁹³⁴

Cezayir'in self-determinasyon hakkına sahip olduğunu belirten karara verilen destek⁹³⁵ ile ilk işaretlerini veren Türkiye'nin Orta Doğu politikasındaki değişim, 1960'ların ortalarından itibaren ivme kazandı. Bunda özellikle 1964 yılında Kıbrıs'ta iki topluluk arasında başlayan çatışmaların yatıştırılmasının ardından 18 Aralık 1965 tarihinde BM Genel Kurulunda 2077 sayılı kararın 47 olumlu, 54 çekimser ve 5 olumsuz oy ile kabul edilmesi büyük önem taşıyordu. Kararda temel olarak, diğer ülkelerin Kıbrıs Cumhuriyeti'nin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı göstererek bir dış müdahale gerçekleştirmekten kaçınmaları gerektiği belirtiliyordu.⁹³⁶

Bu karar Kıbrıs Cumhuriyeti'nin anayasasında da yer alan Kıbrıslı Türklerin haklarına vurgu yapmadığı ve Garanti Antlaşması'nı göz ardı ettiği gerekçesiyle Türkiye tarafından son derece olumsuz karşılandı. Oylamada Türkiye'nin yanında sadece İran, Arnavutluk, Pakistan ve Johnson Mektubunun etkisini hafifletmek isteyen ABD yer alırken; diğer ülkeler ise ya olumsuz oy vererek ya da çekimser kalarak, bir anlamda Türkiye'nin uluslararası platformdaki yalnızlığını gözler önüne serdi.

Bu tarihten sonra Türkiye'nin Orta Doğu politikasındaki değişiklik 1967 yılındaki Arap-İsrail Savaşı'nda kendisini gösterdi. Bu süreçte sorunun çözülmesi ve barışın sağlanması çağrısında bulunan Türkiye'den yapılan resmi açıklamalarda aynı zamanda Arap ülkeleri ile yakın ilişkilere de değinilmekteydi. Bunun yanında Türkiye'nin üslerini Araplara karşı kullanılmayacağı açıklandı, İsrail'in işgal edilen yerlerden geri çekilmesi gerektiği bildirildi ve Arap ülkelere yiyecek, giyecek ve ilaç

⁹³⁴ Ömer Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945-1970)**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1972, s. 139-141.

⁹³⁵ Sönmezoğlu, 2016, s. 224-225.

⁹³⁶ BM Genel Kurulu 2077 (XX) sayılı kararı, 18 Aralık 1965.

yardımlarında bulunuldu. Ayrıca BM nezdinde de İsrail'in savaştan önceki sınırlarına çekilmesine yönelik çağrıyla ilgili tasarıya Arap ülkeleri ile birlikte olumlu yönde oy kullanıldı.⁹³⁷

Türkiye'nin 1973 yılındaki Arap-İsrail Savaşı'ndaki tutumu da benzer nitelikteydi. Savaş sırasında ABD'nin İsrail'e yardım amacıyla Türkiye'de yakıt ikmali yapmasına ve keşif uçuşu yapmak için tesisleri kullanmasına izin verilmezken, Araplara yardım eden SSCB'nin Türk hava sahasını kullanmasına ses çıkarılmadı. Ayrıca 1976 yılında FKÖ resmi olarak tanındı ve 1979'da Ankara'da bir ofis açmasına izin verildi.⁹³⁸ Bunun yanında Türkiye İslam Konferansı Örgütü toplantılarına Dışişleri Bakanı düzeyinde de olsa katılım göstermeye gayret etti ve 1976 yılında yapılan toplantının İstanbul'da yapılması yönünde karar çıkmasını sağladı.⁹³⁹

Türkiye'nin çok yönlü dış politikası çerçevesinde Orta Doğu ülkeleriyle yakınlaşma yolunda adımlar attığını ifade etmek mümkün olsa da ABD ile sorunlu ilişkilere sahip olduğu bu dönemde dahi Batı Bloku ile köprüleri tamamen atmadığını belirtmek gerekir. Nitekim Türkiye, 1967 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra İsrail'in savaş öncesi sınırlarına geri çekilmesini talep eden 242 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararına destek verirken, diğer Arap ülkelerinin aksine İsrail'i "saldırgan" olarak tanımlayıp kınamayı reddetti.⁹⁴⁰ Ayrıca 1969 yılında düzenlenen İslam Konferansında İsrail ile diplomatik ilişkileri kesme yolundaki çağrıya katılmayan Türkiye, 1977 yılında Mısır ile İsrail arasında barışı sağlayan ve diğer Arap ülkelerinin şiddetle karşı çıktığı Camp David sürecine de destek verdi. Dolayısıyla SSCB ile ilişkilerin geliştirilmesinde görüldüğü üzere, Türkiye Orta Doğu ülkeleri ile yakınlaşırken de belirli bir çerçeve

⁹³⁷ Kürkcüoğlu, 1972, s. 154-157.

⁹³⁸ Ali L. Karaosmanoğlu, "Turkey's Security and the Middle East", **Foreign Affairs**, Cilt 62, Sayı 1, 1983, s. 163.

⁹³⁹ M. Hakan Yavuz, "İkicilik (Duality): Türk-Arap İlişkileri ve Filistin Sorunu (1947-1994)", Sönmezoglu (der.), **Türk Dış Politikasının Analizi**, 1998, s. 573.

⁹⁴⁰ Hale, 2013, s. 124.

içinde manevra yapmış ve özellikle İsrail ile ilişkileri kesmemesi ve onun varlığını meşru kabul etmesi ile Batı Blokundan kopmak istemediğini göstermiştir.

1973 Arap-İsrail Savaşı'nın ardından başlayan petrol krizi Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesi için yeni bir etken meydana getirdi. Nitekim Türkiye 1972 yılında ithal ettiği petrol için 300 milyon dolar öderken, petrol krizinden sonra artan fiyatların etkisiyle bu fatura birkaç yıl içinde birkaç milyar dolara yükseldi.⁹⁴¹ Öte yandan önceki yıllarda sıcak ilişkiler kurulmasının bu faturanın artışını nispeten yavaşlattığını ifade etmek mümkündür. OPEC ülkeleri Türkiye'yi petrol ihracatında uyguladıkları kısıtlamalardan muaf tuttular ve 1973 yılında Türkiye ile Irak arasında Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının yapımına ilişkin mutabakata varılması ile Ankara ekonomik anlamda uğradığı zararı kısmen azaltma imkânı, Bağdat ise petrol ihraç edeceği yeni bir pazar buldu.⁹⁴²

Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının inşasına yönelik kararda Irak'ın Suriye ile yaşadığı sorunlar oldukça etkiliydi. Suriye, 1972 yılında Irak'tan aldığı geçiş ücretini iki katına çıkarmak istemiş ve Şam ile sorun yaşayıp petrol gelirlerinden mahrum kalmak istemeyen Bağdat da bunu kabul etmek zorunda kalmıştı. Böyle bir durumun tekrar etmesini istemeyen Irak, petrol ihraç edebileceği alternatif boru hatlarının inşasına yönelmişti. Nitekim Irak bir yandan Türkiye ile Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının inşası hususunda anlaşırken, diğer yandan da 1975 yılında Körfez'e ihraç edebileceği önemli bir hattın yapımını tamamladı.⁹⁴³

Türkiye'nin bu dönemde Irak'a bakışında en dikkat kesildiği hususlardan birisi Irak'ta merkezi yönetim ile Kürt gruplar arasındaki ilişkilerdi. 1960'lı ve 1970'li yıllarda iki taraf arasında hem çatışmalar hem de müzakereler yaşanmış ancak bir

⁹⁴¹ Armaoğlu, 2015, s. 754.

⁹⁴² Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla İlişkiler", Oran (ed.), **Türk Dış Politikası (Cilt I:1919-1980)**, 2009, s. 795; Bölükbaşı, 1992, s. 43.

⁹⁴³ Alastair Drysdale, "Syria and Iraq – The Geopathology of a Relationship", **GeoJournal**, Cilt 28, Sayı 3, 1992, s. 351.

sonuca ulaşılammamıştı. Türkiye'nin önceliği bu meselenin kendisini olumsuz etkilememesiydi. Bu hususta, 1979'da Irak'ta iktidara gelen Saddam Hüseyin'in Iraklı Türkmenlere uyguladığı baskı iki ülke arasındaki ilişkilerin yeniden gerilmesine yol açtı. Dolayısıyla her ne kadar Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının yapımına ilişkin anlaşma imzalanmış ve bu hat faaliyete geçerek Türkiye-Irak arasındaki ekonomik ilişkiyi bir nebze canlandırmışsa da 1960-1980 yılları arasında ikili ilişkilerde genel olarak belirgin bir mesafe bulunuyordu.⁹⁴⁴

Irak'ta 1979 yılında iktidara gelen Saddam Hüseyin, ciddi iç sorunlarla boğuşmaktaydı. Bu yıllarda Irak Kürtleri ile merkezi hükümet arasında çatışmalar yeniden başlamıştı.⁹⁴⁵ Siyasi istikrarsızlık dışında ekonomik sıkıntılar da mevcuttu. Bu bağlamda Irak, İran ile savaşından önce ithalatını azaltmak amacıyla çeşitli alanlara yatırım yapma niyetindeydi. Bunlardan biri de ekilebilir alanları tarımda verimli biçimde kullanmak ve böylelikle gıda ithalatını azaltmaktı. Ancak savaşın başlaması ile birlikte bu yöndeki planlar uygulamaya konamadı ve harcamalar büyük oranda savunma sektörüne kaydırıldı.⁹⁴⁶ Bu durum, ihracatını artırmayı hedefleyen Türkiye için de yeni fırsatlar yaratacaktı.

26 Ekim 1980 tarihinde Saddam Hüseyin'in Özel Temsilcisi sıfatıyla geldiği Türkiye'de Evren ile görüşen Irak Petrol Bakanı; Saddam Hüseyin'in Türkiye ile ilişkilerini geliştirmek istediğini, petrol boru hattının Türkiye'de kalan kısmında oluşan hasar nedeniyle bir süredir petrol pompalanamadığını ve bu hasarın tamiri durumunda tekrar petrol nakliyatının başlayabileceğini bildirdi. Evren de bu öneriye olumlu

⁹⁴⁴ Mehmet Akif Kumral, **Rethinking Turkey-Iraq Relations: The Dilemma of Political Cooperation**, New York, Palgrave Macmillan, 2016, s. 118-120; Fırat ve Kürkcüoğlu, 2009, s. 794; Sönmezoğlu, 2016, s. 413.

⁹⁴⁵ Bölükbaşı, 1992, s. 50-55.

⁹⁴⁶ Türkkaya Ataöv, "İki Doğu Komşumuz: Irak ve İran", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 44, Sayı 1, 1989, s. 122.

yaklaşarak Irak'ın petrol sevkiyatına başlayabileceğini, Türkiye'nin bu hattın güvenliği için gereken önlemleri alacağını ifade etti.⁹⁴⁷

Petrol Bakanı'nın bu ziyaretini 9 Aralık 1980 tarihinde Irak Sanayi Bakanı'nın ziyareti izledi. Iraklı Bakan'ın Türkiye Ticaret Bakanı ile yaptığı görüşmede ikili ticaret hacminin iki katına çıkarılması hususunda anlaşıldı. Bunun yanında Evren ile de görüşen Bakan, Irak'ta ihalelerde Türk şirketlerine fiyat dezavantajlı olsa dahi öncelik tanındığını belirtti. Evren de ekonomik alandaki iş birliğinin diğer alanlara olumlu etkisini ifade ederken, Irak'ın daha önce taahhüt etmiş olduğu miktardaki petrolü vermemesinden doğan sıkıntıya dikkat çekti. Iraklı Bakan bu sorunun çözüleceğini dile getirdi.⁹⁴⁸ Irak Başbakan Birinci Yardımcısı Taha Yasin Ramadan'ın Ağustos 1981'deki Türkiye ziyareti sırasında ise Irak'tan gelen petrolün Türkiye'nin ihraç edeceği ürünler ile takas edilerek ödenmesini içeren bir anlaşma imzalanırken, ticaret hacminin büyütülmesi hususunda mutabakata varıldı.⁹⁴⁹ Böylelikle Türkiye döviz sıkıntısı çekmeden petrol ithal etmeyi ve karşılığında vereceği mallarla da üretimi artırıp ekonomik büyüme sağlamayı hedefliyordu. Bu uygulama, Türkiye'nin birikim stratejisi ile de oldukça uyumluydu.

1980 yılında patlak veren İran-Irak Savaşı sırasında Irak'ın Körfez'e yaptığı petrol ihracının kesintiye uğraması diğer alternatifleri ön plana çıkardı. Her ne kadar Irak ile yakın ilişkilere sahip olsa da Ürdün'den geçecek hattın İsrail saldırılarına hedef olma olasılığı bu ülkeyi devre dışı bıraktı. Nisan 1982'de ise Suriye, Irak'tan petrol aldığı hattı kapattı.⁹⁵⁰ Bu Irak ekonomisi için büyük bir darbeydi çünkü hat kapatılmadan önce Irak petrolünün yarısı Suriye üzerinden ihraç edilmekteydi.⁹⁵¹

⁹⁴⁷ Evren, 1991a, s. 130.

⁹⁴⁸ **Ibid.**, s. 163-164.

⁹⁴⁹ Bölükbaşı, 1992, s. 56.

⁹⁵⁰ Suriye; savaş sırasında petrol hattını kapatmasının yanında, Irak ile olan diplomatik ilişkilerini kesti ve bu ülke ile olan sınırını kapattı. İran da buna karşılık Lübnan'da Suriye'yi destekledi ve Suriye'ye petrolü düşük fiyattan sattı (İşyar, 2013, s. 150-151).

⁹⁵¹ Drysdale, 1992, s. 351.

Böylelikle Türkiye, Irak petrolünün ihracı için ana seçenek hâline geldi. 19 Ekim 1983 tarihinde imzalanan protokol ile Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattına paralel ikinci bir hat olarak inşa edilecek ve Irak'ın sıvılaştırılmış petrol gazını (LPG) Türkiye üzerinden Akdeniz'e taşıyacak yeni bir hattın yapılması üzerinde uzlaşıldı. Bu bağlamda ilk olarak 1984 yılının sonlarından itibaren mevcut hattın kapasitesi genişletilirken, bir yandan da ikinci hattın inşasına başlandı. Ayrıca Irak petrolünün ihracı için yakıt tankeri de kullanılmaktaydı.⁹⁵²

Petrol ihracının dışında diğer ekonomik sebepler de Irak için Türkiye'nin önemini artırmaktaydı. Bu dönemde Irak; Kuveyt, Suudi Arabistan ve Ürdün gibi ülkelerle de ticari ilişkiler geliştirerek ithal ürün aldığı ülkeleri çeşitlendirmeye çalışıyordu. Ancak Türkiye coğrafi konumu nedeniyle -özellikle Avrupa'dan ithal edilen ürünler için- en az maliyetle ithalat imkânı sağlıyordu. Irak-Suriye sınırının kapalı olması da bu süreçte Türkiye'yi ön plana çıkaran başka bir unsur oldu. Bunun yanında, Irak'ın Türkiye'den yaptığı ithalatı sürdürebilmesi için Türkiye'nin açtığı krediler de iki ülkenin ekonomik bağlarını güçlendirmekteydi.⁹⁵³

Türkiye tarafında da iki ülke arasındaki ilişkileri ilerletmeye yönelik arzu söz konusuydu. Bunda hem ekonomik hem de askeri sebepler etkiliydi. Petrole muhtaç olan ve döviz kıtlığı ile boğuşan Türkiye ekonomisi için Irak petrolü hem enerji hem de ısınma ihtiyacı için elzemdi. Ayrıca İran ile olan savaşı nedeniyle üretimini askeri alana kaydıran ve Türkiye ile iyi ilişkiler kurmak istemesinden ötürü Türk şirketlerine ayrıcalıklar sağlayan Irak, cazip bir ihracat pazarı hâline gelmişti. Bu ekonomik faktörlere Türkiye'nin PKK ile olan mücadelesinin de eklenmesi iki ülkeyi daha da yakınlaşmaya teşvik edecekti.

⁹⁵² Robins, 1991, s. 59; Dışişleri Bakanlığı, **1983 Tarihçesi**, 1984, s. 24.

⁹⁵³ Robins, 1991, s. 60; Bölükbaşı, 1992, s. 59.

Nitekim 10 Mayıs 1983 tarihinde PKK'nın Irak sınırından gerçekleştirdiği saldırı sonucunda üç erin şehit olması ve bir üsteğmenin yaralanması, Irak'ın kuzeyine askeri bir operasyon gerçekleştirilmesini gündeme getirdi. Türkiye'nin İran-Irak Savaşı'ndan faydalananarak Irak topraklarını istila ettiği düşüncesine meydan vermemek için önceden Iraklı yetkililerle temas kurularak sınırlı bir harekât gerçekleştirme talebi iletildi. Irak tarafı da askeri operasyona 72 saati aşmaması ve beş kilometrelik bir derinliği geçmemesi şartıyla izin verdi. Nihayetinde 27 Mayıs 1983 tarihinde askeri harekât gerçekleşti.⁹⁵⁴ Bu operasyon, Kore ve Kıbrıs'taki savaşların ardından Türkiye'nin düzenlediği ilk sınır dışı operasyon olma özelliğini de taşıyordu.⁹⁵⁵

İki ülke arasındaki ilişkiler gerek ekonomi gerekse de güvenlik konularında yakalanan ivmeyle gelişmekteydi. 6-8 Şubat 1984 tarihlerinde düzenlenen Türkiye-Irak Karma Ekonomi Komisyonu Toplantısında alınan kararlar ile ilişkiler daha sağlam bir temele oturma imkânı yakaladı. Toplantıda varılan mutabakat ile Irak, ihtiyaç duyduğu malların listesini Türkiye'ye vererek ve Türk ihracatçıları davet ederek ticaret hacminin büyümesine ön ayak oldu. Ayrıca ortak banka kurulması, müteahhitlik, müşavirlik ve mühendislik hizmetleri alanlarında iş birliğinin artırılması, tarım ve sanayi sektörlerinde Türk uzmanların Irak'a gönderilmesi, kara ve demiryolu taşımacılığı ile elektrik enerjisi alışverişi hususlarında girişimlerin hız kazanması da kararlaştırılan diğer konulardı.⁹⁵⁶ Nitekim 3 Haziran 1984 tarihinde İran'ın Harg Adası'na seyahat etmekte olan Büyük Hun tankerine Irak uçaklarınca yapılan saldırı sonucu mürettebattan 3 kişinin hayatını kaybetmesi kamuoyunda Irak'a yönelik tepkilere neden olsa da Ankara tarafından

⁹⁵⁴ Evren, 1991c, s. 206-209.

⁹⁵⁵ Jennifer Noyon, "Bridge Over Troubled Regions", *The Washington Quarterly*, Cilt 7, Sayı 3, 1984, s. 81.

⁹⁵⁶ Dışişleri Bakanlığı, *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Sayı 2, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Şubat 1984, s. 17-19.

itidalli bir yaklaşım sergilendi ve kurulan diplomatik temaslar ile olayın kriz boyutuna tırmanmasının önüne geçildi.⁹⁵⁷

1984 yılında PKK'nın saldırılarının artması üzerine Türkiye'de Kuzey Irak'a yönelik yeni bir askeri operasyon yapılması gündeme geldi. Nihayetinde Evren'in Saddam Hüseyin'e PKK'nın sınırdaki kamplarına havadan ve karadan saldırı düzenlenmesine izin verilmesi talebini içeren mektubunu iletmek üzere Dışişleri Bakanı Halefoğlu ve Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Necdet Öztörün 14 Ekim 1984'te Bağdat'a gitti. Irak da İran ile savaşı sırasında Kuzey Irak'ta güçlerini artıran Kürt gruplara karşı Türkiye'den destek almak istiyordu. Yapılan görüşmeler neticesinde imzalanan Güvenlik Protokolü'ne göre iki ülke de 24 saat önceden diğerini bilgilendirmek ve beş kilometreyi aşmamak koşuluyla birbirlerinin topraklarında sıcak takip yapabilecekti. Nitekim Türkiye'nin 1986 ve 1987 yıllarında Kuzey Irak'a yaptığı operasyonlar da bu mutabakata dayanmaktaydı.⁹⁵⁸ Böylelikle hem siyasi hem de ekonomik olarak iki tarafın çıkarları uyuşuyordu. Ancak bu durum 1988 yılında değişecekti.

İran-Irak Savaşı'nın sona ermesinin ardından Irak hükümeti, savaş sırasında İran ile iş birliği yapan Iraklı Kürtlere karşı harekete geçti. Daha öncesinde savaş devam ederken Irak ordusunun Halepçe'de Kürtlere karşı kimyasal silah kullanmış olması ve Barzani'nin BM nezdinde yaptığı başvuru uluslararası kamuoyunun gelişmelere dikkat kesilmesini sağladı.⁹⁵⁹ Bu süreçte İran'ın sınırını kapatmış olması Irak ordularından kaçan Kürtlerin Türkiye sınırına yönelmelerine yol açtı. Başlangıçta Türkiye'deki karar alıcılar; PKK saldırıları sebebiyle kamuoyunda Kürtlere karşı oluşan olumsuz algı, sığınmacıların getireceği yük ve PKK üyelerinin Türkiye'ye fırsattan istifade ederek

⁹⁵⁷ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 6, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Haziran 1984, s. 25-26.

⁹⁵⁸ Evren, 1991d, s. 132-133; Fırat ve Kürçüoğlu, 2013, s. 134-135.

⁹⁵⁹ Kumral, 2016, s. 124.

girebileceği endişeleriyle sınırı kapattı. Ancak yoğunlaşan uluslararası baskı, 1987 yılında AET'ye yapılan tam üyelik başvurusu sonrasında verilmek istenen olumlu imaj ve belediye seçimlerinde güneydoğudaki oyları artırma hedeflerinden ötürü bir süre sonra sınır açıldı ve sayıları 63.000'ü bulan Iraklı Kürtün ülkeye girişine izin verildi.⁹⁶⁰ Bu noktada Türkiye'nin Orta Doğu ülkelerinin azalan petrol gelirleri ve Avrupa ülkelerindeki ekonomik toparlanma sebebiyle AET pazarını yeniden ön plana aldığını hatırlatmakta fayda vardır. Irak'ın 1984 yılındaki mutabakat çerçevesinde Türkiye'ye girme talebi uluslararası baskının etkisiyle ve gelenlerin silahsız bir biçimde girişine izin verildiği ve Irak aleyhine bir faaliyette bulunmalarına izin verilmeyeceği gerekçeleriyle reddedildi. Bunun üzerine, Irak hükümeti de 1984 yılında Türkiye ile imzaladığı Güvenlik Protokolü'nü iptal etti ve Türkmenlere uyguladığı baskıyı artırdı.⁹⁶¹

İran-Irak Savaşı'nın ardından yüzeye çıkan bir başka sorun ise su sorunuydu. Türkiye; Fırat ile Dicle üzerinde barajların, hidroelektrik santrallerin ve depolama ile sulama tesislerinin inşasını içeren ve böylelikle ülkenin elektrik enerjisi üretimini ve sulama imkânlarını artıracak Güneydoğu Anadolu Projesi'ni (GAP) finanse edebilmek için Dünya Bankası'na başvurmuştu. Ancak Dünya Bankası'nın bu tip projelerde kredi vermesi için aşağı havza ülkelerinin de onayı gerekiyordu. Irak ve Suriye kendilerine ulaşacak suyun azalacağı ve kirleneceği çekincelerinden ötürü bu onayı vermeyince, Türkiye projeyi kendi kaynaklarıyla gerçekleştirme kararı almıştı.⁹⁶² Öte yandan bu süreçte İran ile savaşta olan Irak, Türkiye ile ilişkilerinin bozulmasını istememiş ve su sorunu iki ülke arasındaki ilişkilerin gündeminden kalkarak, daha ziyade Türkiye-

⁹⁶⁰ Cengiz Çandar'ın anlattığına göre Özal, Kürt sığınmacıları ülkeye alma kararını askerlerin muhalefetine rağmen verdiğini ifade etmektedir (Birand ve Yalçın, 2012, s. 451).

⁹⁶¹ Fırat ve Kürkçüoğlu, 2013, s. 139.

⁹⁶² Özlem Tür, "Türkiye-Suriye İlişkileri: Su Sorunu", Altunışık (der.), **Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik**, 1999, s. 108; B. Erdem Denk, **Ortadoğu'da Su Sorunu Bağlamında Dicle ve Fırat**, Ankara, Stratejik Araştırma ve Kültür Yayınları, 1997, s. 19-24.

Suriye ilişkilerinde önem arz eder hâle gelmişti.⁹⁶³ Ancak, İran ile sağlanan ateşkesin ardından Irak bu konuya daha fazla eğilmeye başladı.

Türkiye, 1990 yılında Atatürk Barajı'nın rezervuarlarının dolması için geçici olarak su kısıtlamasına gitti. Her ne kadar bu uygulamadan önce Suriye ve Irak'ın sorun yaşamaması için her zamankinden fazla su bırakılsa ve işlemin uygulanacağı mevsim bunu gözeterek seçilse de Irak ve Suriye hükümetleri Türkiye'ye büyük tepki gösterdi. Ayrıca iki ülke 16 Nisan 1990 tarihinde Fırat'ın sularının aralarındaki paylaşımını düzenleyen bir anlaşmaya imza attı. Başbakan Yıldırım Akbulut'un Mayıs 1990'da Bağdat'a yaptığı ziyarette de Iraklı yetkililer su sorununun çözümü sağlanmadan 1984 yılında sınır ötesi operasyonlara ilişkin varılan mutabakatın yenilenmeyeceğini bildirdi. Ancak 1990 yılında Körfez Savaşı'nın başlamasının ardından su sorunu yine Türkiye-Irak ilişkilerinin gündeminden kalkacaktı.⁹⁶⁴ Bu noktada İran-Irak Savaşı'nın ardından yaşanan süreçte iki ülke arasındaki ilişkilerin bozulduğunu, güvenlik alanındaki iş birliğinin sona erdiğini ve daha sonra gösterileceği üzere bunun ekonomik ilişkilere de zarar verdiğini ifade etmek mümkündür.

İran ile olan savaşı nedeniyle ekonomik olarak oldukça yıpranan Irak'ın borcu savaşın ardından 80 milyar doları aşmıştı. Üstelik petrol fiyatlarının düşük düzeyde seyretmesi, gelirleri büyük oranda petrole bağlı olan Irak ekonomisinin toparlanmasını güçleştiriyordu.⁹⁶⁵ Bölgedeki Arap devletlerinin Irak'a karşı koyabilecek nitelikte bir ordusu bulunmuyordu ve Arap ülkeleri arasında daha önceki dönemlerde ön plana çıkmış olan Mısır da İsrail ile yaptığı barışın ardından bu coğrafyadaki nüfuzunu yitirmişti. Bunun yanında Reagan döneminde Irak'ın ABD ile ilişkileri de İran'a karşı

⁹⁶³ Gün Kut, "Ortadoğu'da Su Sorunu ve Türkiye", Haluk Ülman (ed.), **Ortadoğu Sorunları ve Türkiye**, İstanbul, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, 1991, s. 111.

⁹⁶⁴ Sönmezoğlu, 2016, s. 515-516.

⁹⁶⁵ Gözen, 2000, s. 99.

alınan pozisyonundan hareketle belli ölçüde düzelmişti.⁹⁶⁶ Dolayısıyla bölge ülkelerinden ve büyük güçlerden bir tepki beklemeyen Saddam Hüseyin, sahip olduğu askeri güç ile petrol zengini Kuveyt'e saldırarak hem ekonomik olarak rahatlamayı hem de bölgesel güç olarak öne çıkmayı hedefledi.⁹⁶⁷

Irak ile Kuveyt'in, hâlihazırda Kuveyt'in bağımsızlığını kazandığı 1961 yılından bu yana toprak paylaşımı konusunda anlaşmazlıkları bulunuyordu. Ayrıca İran ile savaşının ardından Irak'ın Basra'ya çıkışı daralmıştı. Bu sebeple Irak, gözünü Kuveyt'e ait olan Varbah ve Bubiyan Adalarına dikmişti. Bunun yanında Irak yönetimi, İran ile olan savaş sırasında Suudi Arabistan ile Kuveyt'in Irak'a verdiği mali desteğin borç olarak kabul edilmemesi gerektiğini, çünkü Irak'ın bu savaşta sadece kendi ülkesinin değil, tüm Arap ülkelerinin çıkarlarını savunduğunu iddia ediyordu.⁹⁶⁸

Bu bağlamda 31 Temmuz 1990 tarihinde Cidde'de Irak ve Kuveyt yetkilileri arasında yapılan görüşmelerde Iraklı temsilciler, sınır anlaşmazlığının bir parçası olan ve petrol rezervlerine sahip Rumeyla bölgesi ile Varbah ve Bubiyan Adalarının Irak'a bırakılmasını ve Kuveyt tarafından verilen 15 milyar dolar civarındaki borcun silinmesini talep etti. Kuveyt'in bu talepleri kabul etmemesi üzerine Irak kuvvetleri 1 Ağustos 1990'da saldırıya geçti ve Kuveyt'i işgal etti.⁹⁶⁹

Vietnam Savaşı'nın sebep olduğu sendrom nedeniyle ilk etapta Irak'a yönelik bir askeri müdahaleye başvurmayan ABD yönetimi, öncelikle Irak ve Kuveyt'in varlıklarını dondurdu ve Irak ile tüm ticari ve mali ilişkilere yasak getirdi.⁹⁷⁰ Diğer yandan, BM kararları ve arabuluculuk girişimleri vasıtasıyla Irak'ın Kuveyt'ten çekilmesini sağlamaya çalıştı. Bu kapsamda, BM Güvenlik Konseyi 2 Ağustos'ta

⁹⁶⁶ Hook ve Spanier, 2016, s. 213.

⁹⁶⁷ Bernard Lewis, **Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi**, 15. Baskı, (çev.) Selen Y. Kölay, Ankara, Arkadaş Yayınları, 2020, s. 463.

⁹⁶⁸ Armaoğlu, 2015, s. 778-779.

⁹⁶⁹ **Ibid.**, s. 780.

⁹⁷⁰ Cameron S. Brown, "Turkey in the Gulf Wars of 1991 and 2003", **Turkish Studies**, Cilt 8, Sayı 1, 2007, s. 85.

Irak'ın Kuveyt'ten derhal çekilmesini talep eden bir karar alırken⁹⁷¹, bunu 6 Ağustos'ta Irak'a ekonomik ambargo başlatan başka bir karar⁹⁷² izledi. Ağustos başından 29 Kasım 1991 tarihinde Irak'a askeri operasyona yeşil ışık yakan 678 sayılı karara kadar 11 BM Güvenlik Konseyi kararı alınsa da Irak yönetimi giderek şiddetlenen bu kararlara boyun eğmedi. Ayrıca BM Genel Sekreteri Perez de Cuellar'ın, Irak'la yakın ilişkileri bulunan Ürdün'ün ve yine ABD Dışışleri Bakanı James Baker'ın Irak'ı ikna etmeye yönelik girişimleri sonuçsuz kaldı.⁹⁷³

ABD bir yandan savaşa başvurmadan Irak'ın Kuveyt'ten çekilmesini sağlamak amacıyla girişimlerini sürdürürken, diğer yandan da bir koalisyon ordusu oluşturup bunu Suudi Arabistan'a konuşlandırmaya başladı. Bu süreçte ABD yönetimi bir yandan da SSCB'yi yanına çekerek BM Güvenlik Konseyinde yapacağı müdahaleye uluslararası meşruiyet kazandırma ve böylelikle ABD kamuoyunun desteğini alma gayretindeydi. SSCB ise bu süreçte dağılmak üzereydi ve iç sorunlarına odaklanmıştı. Bunun yanında Gorbaçov, ülkesinin ABD ile ilişkileri geliştirmeye istekli olduğunu göstermek niyetindeydi. Ayrıca Arap ülkelerinin Saddam Hüseyin'e karşı aldığı tutum da Irak ile iyi ilişkilere sahip olan Sovyet yönetiminin elini zora sokuyordu. Bu unsurların etkisiyle SSCB, Saddam Hüseyin rejiminin devrilmemesi ve Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması karşılığında ABD ile uzlaşmak durumunda kaldı.⁹⁷⁴

Nitekim 29 Kasım 1990 tarihinde BM Güvenlik Konseyinde 678 sayılı karar⁹⁷⁵ alındı. Bu karar ile Irak kuvvetlerinin 15 Ocak 1991 tarihine kadar Kuveyt'ten çekilmemesi durumunda, önceki Güvenlik Konseyi kararlarının uygulanması için gereken tüm yolların kullanılmasına izin verilmekteydi. Bu gelişmelere rağmen Irak'ın Kuveyt'ten çekilmemesi üzerine 17 Ocak 1991'de hava saldırıları, 24 Şubat 1991'de ise

⁹⁷¹ BM Güvenlik Konseyi 660 sayılı kararı, 2 Ağustos 1990.

⁹⁷² BM Güvenlik Konseyi 661 sayılı kararı, 6 Ağustos 1990.

⁹⁷³ Armaoğlu, 2015, s. 780-784.

⁹⁷⁴ **Ibid.**, s. 782-784; Alvin Z. Rubinstein, "Moscow and the Gulf War: Decisions and Consequences", **International Journal**, Cilt 49, Sayı 2, 1994, s. 301.

⁹⁷⁵ BM Güvenlik Konseyi 678 sayılı kararı, 29 Kasım 1990.

kara kuvvetlerinin Suudi Arabistan sınırından saldırıları başladı. 43 gün süren savaşta yüz binden fazla Irak askeri öldürüldü. SSCB'nin girişimleriyle 2 Mart 1991 tarihinde BM Güvenlik Konseyinden Irak'ın Kuveyt'ten çekilmesini, tazminat ödemesini ve esirleri serbest bırakmasını talep eden 686 sayılı karar çıkarıldı. Irak'ın bu şartları kabul etmesi üzerine Körfez Savaşı sona ermiş oldu.⁹⁷⁶

Bu noktada ABD'nin Orta Doğu'daki güç dengesini muhafaza etmek istemesi ve İran ile Suriye'nin yaşanacak bir karışıklığı fırsat bilerek Irak'ı çıkarları doğrultusunda bölmesinden çekinmesi, Saddam Hüseyin'in savaştan sonra da iktidarda kalabilmesinde etkili oldu. Ayrıca ABD, Fransa ve Arap ülkelerinin liderlerinde bu yenilginin ardından Saddam Hüseyin'in bir süre sonra iktidarını kaybedeceği beklentisi mevcuttu ve Başkan Bush da koalisyon kuvvetlerinin Bağdat'a girmesi durumunda kısa sürede dağılacağı düşüncesindeydi.⁹⁷⁷

Körfez Savaşı, Türkiye-Irak ilişkilerine de doğrudan etkide bulundu. Türkiye ilk etapta temkinli bir yaklaşım sergilerken, Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını hemen kapatmadı.⁹⁷⁸ Bununla birlikte Başbakan Yıldırım Akbulut, BM Güvenlik Konseyinden bir karar çıkması durumunda bu yönde bir karar alınabileceğini dile getirmişti.⁹⁷⁹ BM Güvenlik Konseyinin Irak'a ekonomik ambargo öngören 661 sayılı kararının ardından Türkiye, 7 Ağustos tarihinde Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını kapattı. Bu hat sayesinde Türkiye'nin petrol ihtiyacının %40'ı karşılanmaktaydı ve dolayısıyla bu karar Türkiye'de ciddi ölçüde ekonomik zarara yol açtı.⁹⁸⁰

Bu aşamada Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın hükümetten daha aktif bir politika izlemek istediğini belirtmek gerekir. Başta ABD Başkanı Bush olmak üzere, Körfez Krizi sırasında uluslararası siyasi liderlerle sıkça temas kuran Özal; TBMM'de eski

⁹⁷⁶ Hook ve Spanier, 2016, s. 215-216; Armaoğlu, 2015, s. 786.

⁹⁷⁷ Hook ve Spanier, 2016, s. 216-217; Birand ve Yalçın, 2012, s. 427-428.

⁹⁷⁸ Brown, 2007, s. 86.

⁹⁷⁹ Örsan Kunter Öymen, “BM kararını uyguluyoruz”, **Milliyet**, 4 Ağustos 1990.

⁹⁸⁰ Armaoğlu, 2015, s. 788; Kumral, 2016, s. 128.

partisi ANAP'ın çoğunlukta olmasının da verdiği destekle, dış politikada mevkisine göre oldukça etkin ve faaldi. Dolayısıyla ANAP'ın seçimleri kaybettiği 1991 yılına kadar Özal'ın Türk siyasetindeki etkisi büyüktü.

Özal, kriz sırasında ABD'nin başını çektiği uluslararası koalisyonda aktif rol almak istemesini birkaç nedene dayandırmaktadır. Öncelikle Özal, Irak'ın Kuveyt'i ilhakının uluslararası alanda kabulü durumunda Kuveyt'in zengin petrol rezervlerinin de etkisiyle Irak'ın bölge ülkelerine üstünlük kuracağını düşünmektedir. Bunun yanında hâlihazırda İran'ı kaybetmiş olan ABD'nin Orta Doğu'daki nüfuzunu neredeyse yok edecek böyle bir gelişmeye tahammül etmeyeceğini varsaymış ve Arap ülkelerinin büyük kısmının Saddam Hüseyin karşıtı cephede yer almasının önemine işaret etmiştir. Ayrıca Fransa Cumhurbaşkanı François Mitterrand ile yaptığı görüşmede, petrolün ekonomilerine etkisi nedeniyle Batılıların bu meseleye oldukça önem verdiğine dikkat ettiğini belirtmektedir.⁹⁸¹

Özal'ın kendi açıklamalarının yanında birtakım başka nedenler de mevcuttur. Savaştan bir yıl önce AET'nin Türkiye'nin tam üyelik başvurusuna olumlu yanıt vermemesi, Türkiye'de Batı nezdindeki stratejik önemi hususunda soru işaretleri doğurmuştu. Diğer yandan SSCB de dağılmak üzereydi. Bu bağlamda Özal, Körfez Savaşı'nda uluslararası koalisyonu destekleyerek, SSCB tehlikesi ortadan kalktıktan sonra dahi Türkiye'nin stratejik öneminin sürebileceğini kanıtlama niyetindeydi. Ayrıca, Saddam Hüseyin'in devrilmesi ile Irak'ta Kürtleri de memnun edecek demokratik bir yönetimin kurulup ülkenin kuzeyindeki kontrolünü artırması ve böylelikle PKK'nın bölgede konuşlanma olanağının daralması da beklentiler

⁹⁸¹ Barlas, 1994, s. 124.

arasındaydı. Ancak durum bunun tersi şekilde cereyan edecek ve PKK, Kuzey Irak'taki otorite boşluğundan faydalanarak gücünü artıracaktı.⁹⁸²

Körfez Krizi sırasında ABD'nin Türkiye'den üç konuda talebi oldu. Bu talepler; Türkiye'deki üslerin Iraklı kuvvetlere karşı askeri operasyon gerçekleştirecek Amerikan uçaklarının kullanımına açılmasını, Irak'ın Türkiye sınırında asker tutmak zorunda bırakılarak diğer cephelerdeki kuvvetlerinin sayısını azaltmasını ve Türkiye'nin Suudi Arabistan'da oluşturulan uluslararası koalisyon kuvvetlerine birlik göndermesini içeriyordu. Bu süreçte Başkan Bush ile yoğun bir telefon diplomasisi içerisinde olan Özal, Saddam Hüseyin'in yenilmesinin ardından Türkiye'nin bölgedeki nüfuzunun artması ümidiyle bu taleplere olumlu yaklaştı. Ancak her ne kadar ilk iki talep kabul görse de uluslararası koalisyona askeri kuvvet ile katılma düşüncesi Türkiye içindeki tepkiler sebebiyle gerçekleşmedi.⁹⁸³

Bu süreçte ABD ile ortak hareket ederek ve aktif bir politika izleyerek Saddam Hüseyin sonrası dönemin kazananı olmak isteyen Özal, ihracatçılar ile de ters düştü. İhracatçılar, Orta Doğu'ya ihracat yapan Türk kamyonlarının Irak rotasını izlediğini ve bu sebeple ekonomik ilişkileri tamamen kesmenin önemli zararlara yol açacağı düşüncesindeydi. Onların önerisi, Türkiye'nin Ürdün'ün yaptığına benzer biçimde BM'den özel izin alıp, Türkiye'nin ihtiyacı olduğu kadar petrolü Irak'tan ithal etmesi ve bunun ödemesini BM'nin izin vereceği malların Türkiye tarafından ihraç edilerek yapılmasıydı. Fakat Özal, “uzak politika” vurgusu yaparak bu önerileri geri çevirecekti.⁹⁸⁴ Bu noktada, Irak'ta faaliyet gösteren iş insanlarının malzeme ve yedek parça temin etmekte zorlanmalarının, Irak'a karşı olan diğer Arap ülkelerinde de iş

⁹⁸² Hale, 2013, s. 161.

⁹⁸³ Uzgel, 2013a, s. 255.

⁹⁸⁴ Birand ve Yalçın, 2012, s. 429-430.

yapıyor olmalarının ve Türk işçilerin Irak'tan ayrılmış olmasının ambargo kararına direnmelerini zorlaştırdığını belirtmek gerekir.⁹⁸⁵

Bu süreçte Türkiye Aralık 1990'a gelindiğinde 100.000'i aşan sayıda askerini savunma önlemi olarak Irak sınırına kaydırmış ve böylelikle Irak'ın Türkiye sınırında 8 tümen tutmasını sağlayarak Irak kuvvetlerine saldıracak koalisyon güçlerinin yükünü azaltmıştı.⁹⁸⁶ Bununla birlikte, Türkiye kamuoyunda alevlenen bir başka tartışma da Türkiye'nin Irak'a kuzeyden bir cephe açarak saldırması ve hatta Musul ve Kerkük'e operasyon düzenleyerek topraklarına katması hususunda oldu. Musul ve Kerkük'e yönelik düşünce özellikle Turgut Özal'a atfedilmekteydi. Bu konuda net bir görüş birliği bulunmamaktadır. Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay, Özal'ın toplantılarda bu konuyu açtığını ve Musul'un önemi ve tarihi üzerine konuşmalar yaptığını belirtmektedir. Ayrıca böyle bir karar verilmesi durumunda TSK'nın yapabileceklerine ilişkin yaptığı çalışmayı Özal'a anlattığını ifade etmektedir. Başbakan Yıldırım Akbulut da Özal'ın Irak'ın kuzeyinden ikinci bir cephe açmak istediğini öne sürmektedir. Savunma Bakanı Hüsnü Doğan, Özal'ın TSK'nın ve Akbulut'un aksi yönde görüşlerine rağmen Kuzey Irak'a girilmesini istediğini dile getirmektedir. Özal'ın özel doktoru Cengiz Aslan ise düşüncesini öğrenmek amacıyla konuyu Özal'a sorduğunu ama Özal'ın böyle bir maceraya girişmeyeceğini, sadece Irak'ın parçalanması durumunda Türkiye'nin söz sahibi olabileceği bir konumda olması için askerlere danıştığını ve askerlerin bunun yaratabileceği olumsuz durumları anlatmalarının ardından onlara hak verdiğini söylediğini belirtmektedir. Özal'ın başdanışmanı Engin Güner de Özal'ın bu konuyu ortaya attığını ancak çeşitli kademelerden gelen tepkilerden sonra üzerinde fazla durmadığını belirtmektedir.⁹⁸⁷

⁹⁸⁵ Gözen, 2000, s. 175.

⁹⁸⁶ Brown, 2007, s. 88.

⁹⁸⁷ Birand ve Yalçın, 2012, s. 430-439.

Anayasanın 92. maddesine göre Türkiye'nin savaşa katılması veya bir başka ülkeye asker göndermesi için TBMM'nin bu yöndeki kararı gereklidir. Ancak bu süreçte gerek kamuoyunda⁹⁸⁸ gerekse de muhalefet nezdinde kuvvetli bir karşı duruş söz konusuydu. Üstelik TSK'nın da bu konudaki görüşü olumsuz nitelikteydi. Ayrıca ANAP içinde de özellikle Mesut Yılmaz'ın başını çektiği bir grubun Türkiye'nin savaşa dahil olmaması gerektiğini düşünmesi, Özal'ın istediği desteği bulmasını güçleştirdi. Bu noktada, tezin ikinci bölümünde de açıklandığı üzere, sanayi yatırımı yapmanın cazip kılınmaması sebebiyle yatırımların düşük seviyelerde kaldığını ve böylelikle 1980'li yılların sonuna doğru artık değer üretiminin zorlaşması sonucunda ekonomik sorunların derinleştiğini hatırlatmakta fayda vardır. İzlenen birikim stratejisi ve iki uluslu hegemonya projesi çerçevesinde hâlihazırda düşük alım gücüne sahip olan ve yüksek enflasyonla mücadele etmek zorunda kalan halkın, Türkiye'nin savaşa girmesine karşı olması da şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla bu durum, savaşa girilmemesi gerektiğine yönelik düşünce ve taleplerin, uzun vadeli ekonomik ve siyasi çıkarlar öne sürülerek geçiştirilememesine sebep olmuştur.

Bu bağlamda, her ne kadar 12 Ağustos 1990 tarihinde TBMM'den “savaş açma izni” çıksa da bu izin muhalefet partilerinin itirazları nedeniyle ancak Türkiye'ye bir saldırı yapılması koşulunda uygulamaya geçecekti.⁹⁸⁹ Bununla birlikte, saldırıya uğranması durumunda savaşa girilmesi zaten özel izne ihtiyaç duymayan, doğal bir durum olacağından, söz konusu karar önemli bir değişikliğe yol açmış değildi. Ancak 5 Eylül'de konu tekrar TBMM gündemine taşınırken, bu defa Mesut Yılmaz ve onu destekleyen ANAP milletvekilleri, hükümete yurt dışına asker gönderme ve Türkiye topraklarına yabancı askerleri kabul etme yetkisi veren tasarıya olumlu yönde oy

⁹⁸⁸ Her ne kadar petrol boru hattının kapatılmasına yönelik karara ciddi bir itiraz çıkmamışsa da toplumun çeşitli kesimleri tarafından Türk askerinin savaşa girmemesine yönünde pek çok gösteri düzenlenmiştir (Gözen, 2000, s. 166).

⁹⁸⁹ “Genel görüşmeye ret”, **Milliyet**, 13 Ağustos 1990.

kullandılar. Yapılan oylamada da 136'ya karşı 246 oyla tasarı kabul edildi.⁹⁹⁰ Ancak bu süreçte mecliste yaşanan tartışmalar⁹⁹¹, Ekim 1990'da Dışışleri Bakanı Ali Bozer'in ve Savunma Bakanı Safa Giray'ın, 3 Aralık'ta ise Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay'ın istifaları⁹⁹² ve kamuoyunun olumsuz görüşü Özal'ın Türkiye'yi savaşa sokmasını oldukça güçleştirmişti.⁹⁹³

Nihayetinde Türkiye Körfez Savaşı sırasında üslerini koalisyon kuvvetlerinin kullanımına açar ve BM Güvenlik Konseyinin kararlarına özenle uyarken; diğer yandan da Irak sınırına asker kaydırarak, Suudi Arabistan sınırından kara saldırısına başlayan koalisyon ordularının yükünü hafifletmiş oldu. Ancak Irak'a kuzeyden saldırı düzenleyerek yeni bir cephe açılması ve koalisyon ordusuna birlik gönderilmesi gibi büyük tartışma yaratan düşünceler uygulamaya dökülmedi.

Körfez Savaşı'nın Türkiye'ye ilk doğrudan etkisi ekonomi alanında ortaya çıktı. Savaştan önce Irak ile 2 milyar doları bulan ticaret hacminin BM Güvenlik Konseyinin ekonomik ambargo kararıyla bir anda son bulması, ihracat odaklı büyüme politikası izleyen Türkiye'nin çabalarına önemli darbe vurdu. Bu kaybın telafisi hususunda ABD savaşın ardından Türkiye'nin tekstil kotasını 2 katına çıkardı ve 1991 yılında 282 milyon dolarlık askeri ve ekonomik yardımda bulundu. Ayrıca ABD; Mısır'ın 40 adet Türk yapımı F-16 uçağı satın almasına, AET'nin Türk tekstil kotasını artırmasına,

⁹⁹⁰ "Meclis'te sert tartışma", **Milliyet**, 6 Eylül 1990.

⁹⁹¹ ANAP hükümetlerine getirilen en önemli eleştirilerden biri, dış politikaya ilişkin konuların TBMM gündemine yeterince getirilmemesiydi. Mesut Yılmaz, Dışışleri Bakanı olarak görev yaptığı dönemde TBMM'de grubu olan siyasi partilerin liderlerine düzenli aralıklarla bilgi vermeye başlasa da bu dönemde de dış politikayı ilgilendiren konuların TBMM'de tartışılması söz konusu olmadı. Özal'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde ise dış politikada yetki konusu daha çok gündeme gelecek ve Özal'ın Dışışleri Bakanı'ndan ve hükümetten habersiz olarak eylene geçmesi ya da Körfez krizi sırasında ABD Başkanı ve Dışışleri Bakanı Baker ile olan görüşmesine Dışışleri Bakanı Bozer'i dahil etmemesi gibi olaylar yetki tartışmalarını artıracaktı (Gencer Özcan, "Türkiye'de Siyasal Rejim ve Dış Politika: 1983-1993", Sönmezoğlu (der.), **Türk Dış Politikasının Analizi**, 1998, s. 528-533).

⁹⁹² Torumtay'ın istifası özellikle önemliydi. Bu karar TSK'nın sınır dışı operasyona karşı olduğunu net bir şekilde göstermiş ve tepkinin demokratik bir yol ile gösterilmiş olması da meşruiyetini artırmıştı.

⁹⁹³ Armaoğlu, 2015, s. 788-789; Hale, 2013, s. 160; William Hale, "Turkey, the Middle East and the Gulf Crisis", **International Affairs**, Cilt 68, Sayı 4, 1992, s. 686.

Körfez ülkelerinin 4 milyar dolar civarında bir yardım sağlamasına ve Türk Savunma Fonuna 2,5 milyar dolarlık bir katkıda bulunulmasına ön ayak oldu.⁹⁹⁴

Ancak Türkiye'nin Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattından elde ettiği transit gelirin ortadan kalkması, Irak'la ticaretinin kesilmesi sonucunda Güneydoğu bölgesindeki işsizliğin artması ve Irak'ın Türkiye'ye olan borçlarını ödememesi gibi gelişmeler, savaşın Türkiye için maliyetinin yapılan yardımlardan çok daha büyük olmasına yol açmaktaydı. Güneydoğu Anadolu bölgesindeki işsizliğin artması ve Kuzey Irak'ta derinleşen otorite boşluğu ise PKK'nın sömürebileceği yeni unsurlar meydana getirerek Türkiye'nin güvenlik sorununun derinleşmesine ön ayak oldu. Bu durum da Körfez Savaşı'nın Türkiye açısından diğer bir maliyetli yönünü ortaya koymaktaydı.⁹⁹⁵ Özal her ne kadar Körfez Savaşı'nın ardından Türkiye'ye ekonomik katkı ve siyasi nüfuz sağlamak amacıyla bölgenin yeniden inşası için merkezi İstanbul'da olacak Orta Doğu İnşaat ve Kalkınma Bankası'nın kurulmasını ve "Orta Doğu Ekonomik Topluluğu" oluşturulmasını önerse de bu girişimler sonuçsuz kalacaktı.⁹⁹⁶

Bunun yanında savaşın ardından özellikle Iraklı Kürtlere uyguladığı baskıyı artıran Irak yönetiminin politikaları sonucunda, 500.000 Iraklı Kürt Türkiye sınırına dayandı ve İran-Irak Savaşı'nın ardından yaşanan sürece benzer bir durum ortaya çıktı. Ancak Türkiye'nin ekonomik olarak böyle bir yükü kaldırması zor gözüküyordu. Nitekim 1988 yılında yaşananların ardından gelen 30.000 sığınmacı hâlihazırda Türkiye'deki kamplarda yaşıyor ve bu insanların yeterince yardım alamaması Batı'da eleştiri konusu oluyordu. Bu noktada Özal, Irak'ın kuzeyinde bir tampon bölge oluşturulmasını önerdi. BM Güvenlik Konseyi de 5 Nisan 1991 tarihinde aldığı 688

⁹⁹⁴ Sabri Sayari, "Turkey: The Changing European Security Environment and the Gulf Crisis", **Middle East Journal**, Cilt 46, Sayı 1, 1992, s. 19.

⁹⁹⁵ Uzgel, 2013a, s. 258.

⁹⁹⁶ Gözen, 2000, s. 138.

sayılı karar⁹⁹⁷ ile üye devletlere ve insani yardım örgütlerine insani yardım çağrısında bulundu.⁹⁹⁸

ABD 10 Nisan 1991 tarihinde aldığı karar ile Irak topraklarında 36. paralelin kuzeyini uçuşa yasak bölge ilan ederken, oluşturulan uluslararası kuvvetin “Huzur Harekâtı” (Operation Provide Comfort) adı verilen operasyonu ile Kuzey Irak’ta sığınmacıların dönüş yapabileceği güvenli bir bölge oluşturuldu. Bir süre sonra kara birlikleri çekilecek ve oluşturulan uluslararası kuvvet, Türkiye’deki İncirlik ve Piriçlik üslerinde bulunan hava kuvveti olarak görevine devam edecekti. Kamuoyunda “Çekiç Güç” olarak bilinen bu kuvvetin varlığı, 1990’lı yıllarda Türkiye siyasetinde sıkça tartışma konusu olacaktı.⁹⁹⁹

Körfez Savaşı’nın ardından gerek Irak gerekse de Türkiye tarafında ilişkileri onarmaya yönelik adımlar atıldı. İki ülkenin de ekonomik durumu bu yönde bir itici kuvvet oluştuyordu. 12-13 Haziran 1991 tarihlerinde Irak Başbakan Yardımcısı Tarık Aziz Ankara’yı ziyaret etti. Tarık Aziz, Irak yönetimi olarak Türkiye ile ilişkilerini Körfez Savaşı öncesindeki düzeyine çıkarmak istediklerini ifade etti ve petrol boru hattının tekrar açılmasını gündeme getirdi. Türk yetkililer ise Irak’a ilaç ve gıda yardımı yapılacağını ancak petrol boru hattının açılmasının BM Güvenlik Konseyinin ambargoya ilişkin kararını değiştirmesi ile mümkün olabileceğini dile getirdi.¹⁰⁰⁰ Konuya ilişkin olarak BM Güvenlik Konseyi 15 Ağustos 1991 tarih ve 706 sayılı ve 19 Eylül 1991 tarih ve 712 sayılı kararlar ile zaman ve miktar bakımından özel durumları içerecek şekilde petrol nakliyatına izin verdi. Ancak Irak yönetiminin bu kararları kabul

⁹⁹⁷ BM Güvenlik Konseyi 688 sayılı kararı, 5 Nisan 1991.

⁹⁹⁸ Bölükbaşı, 1992, s. 98; Hale, 2013, s. 144.

⁹⁹⁹ Uzgel, 2013, s. 260-261.

¹⁰⁰⁰ Dışişleri Bakanlığı, **1991 Tarihçesi**, Ankara, 1992, s. 284.

etmemesi ve taraflar arasındaki sorunların net bir şekilde çözülmemesi üzerine petrol boru hattının hemen faaliyete geçmesi mümkün olmadı.¹⁰⁰¹

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Türkiye'nin 1980'li yıllarda Irak ve İran ile ilişkilerinin büyük paralellikler gösterdiğini ifade etmek mümkündür. İran-Irak Savaşı bu ülkelerin Türkiye ile olan ilişkilerini doğrudan etkilemiş ve savaş bitene kadar her iki ülke de Türkiye ile başta ekonomik olmak üzere iyi siyasi ilişkiler kurmaya gayret etmiştir. İhracat odaklı büyüme modeli benimsemiş olan Türkiye de 1980'li yılların ortalarına kadar bu savaştan belli ekonomik kazanımlar elde etmiştir. Bu süreçte İran tarafından gelen bazı ideolojik demeçler üzerinde nasıl fazla durulmadıysa, Irak'ın Büyük Hun tankerini bombalaması gibi eylemleri de kamuoyunun tepkisine rağmen itidalli bir yaklaşım ile karşılanmış ve meselenin kriz boyutuna tırmanmasının önüne geçilmiştir.

Öte yandan PKK'nın saldırıları da Ankara'nın Bağdat ile sıcak ilişkiler kurmak istemesinde önem teşkil etmiştir. İran ile savaşta olan ve Irak'ın kuzeyinde yeterli otoriteye sahip olmayan Irak yönetimi de Türkiye'nin operasyon taleplerine olumlu yaklaşmış ve Türkiye'nin 1983 yılında düzenlediği askeri harekâta belirli şartlar çerçevesinde izin vermiştir. 1984 yılında imzalanan Güvenlik Protokolü ile de Türkiye'nin operasyonlarının yasal temeli oluşturulmuştur.

Ancak İran-Irak Savaşı'nın sona ermesi ve Türkiye'nin Saddam Hüseyin'in baskısından kaçan Kürtleri Irak'a teslim etmemesi, iki ülke arasındaki ilişkilerin bozulmasına yol açmıştır. Nitekim Irak, 1984 yılında imzalanan Güvenlik Protokolü'nü feshetmiş ve 1960-1980 yılları arasında zaman zaman gündeme gelen su sorunu yeniden ikili ilişkilerdeki gündem maddelerinden biri hâline gelmiştir. Irak'ın 1990 yılında

¹⁰⁰¹ Bu konuda Dışişleri Bakanlığının detaylı açıklaması için bakınız: **Ibid.**, s. 403-405.

Kuveyt'e saldırısı ile başlayan Körfez Savaşı süresince Türkiye'nin izlediği politika ise ikili ilişkilerin tamamen bozulmasına yol açmıştır.

Bu noktada daha ziyade sembolik bir öneme sahip olan Cumhurbaşkanlığı görevini yürütmekte olan Özal, iktidarda ANAP'ın bulunmasının da etkisiyle dış politikada inisiyatifi büyük oranda elinde tutmuştur. Körfez Savaşı sırasında Özal; ekonomik ambargo kararlarına tamamen uymuş, Türkiye'nin üslerini uluslararası koalisyon kuvvetlerinin kullanımına açmış, Irak sınırına asker mevzilendirerek Suudi Arabistan tarafındaki uluslararası kuvvetlerin yükünü hafifletmiş ve uluslararası koalisyon kuvvetlerine Türkiye'den birlik göndermek istemiştir. Bu dönemde Türkiye'nin Irak'a kuzeyden saldırarak ikinci bir cephe açmasına ve Musul ile Kerkük'ü ele geçirmesine yönelik düşünce de Özal'a ithafen oldukça tartışılmıştır.

Özal'ın ihracatçılarla ters düşmesine yol açacak şekilde Körfez Savaşı'nda Irak ile ekonomik ilişkilere son vermesinin ve aktif bir siyaset izlemek istemesinin nedeni, savaşın ardından Saddam Hüseyin'in iktidardan düşeceği ve oluşacak yeni siyasi ve ekonomik düzende Türkiye'nin önemli bir pay alabileceğini düşünmesidir. Nitekim Özal'ın ihracatçılara "uzak politika"nın öneminden bahsetmesi de bu düşüncesini ortaya koymaktadır.

Ancak gerek muhalefetin ve kamuoyunun gerekse de TSK'nın aksi yöndeki görüşü, Türkiye'nin Irak'a ikinci bir cephe açmasının ya da kurulan uluslararası koalisyon kuvvetlerine asker göndermesinin önüne geçmiştir. Irak'ta savaştan sonra da Saddam Hüseyin'in iktidarda kalması ve PKK'nın Irak'ın kuzeyindeki otorite boşluğundan faydalananarak gücünü artırması Özal'ın yine öngöremediği bazı gelişmeler olmuştur. Bu noktada Özal Iraklı Kürt liderler ile görüşmelerde bulunarak PKK'yı etkisizleştirmeye çalışmış, 1991 yılında Irak'ın kuzeyine yapılan üç askeri harekât ise uluslararası alanda eleştiri konusu olmuştur. Öte yandan hem Türkiye hem de Irak

tarafında ekonomik sebeplerle ilişkileri düzeltmeye yönelik adımlar atılmış ve karşılıklı ziyaretler ile ilişkilerin Körfez Savaşı öncesi düzeyine gelmesine çalışılmıştır.

Tablo 6 Türkiye'nin Irak ile Olan Ticaret Hacmi (ABD \$)

Yıl	İhracat	İthalat
1980	134.786.513	1.237.345.910
1981	559.001.079	1.563.697.793
1982	610.437.668	1.417.584.108
1983	319.558.002	946.551.257
1984	934.380.276	926.350.377
1985	961.373.724	1.136.752.645
1986	553.273.243	768.702.792
1987	945.261.741	1.154.016.476
1988	986.118.063	1.436.501.884
1989	445.306.256	1.649.750.328
1990	214.504.081	1.046.531.886
1991	122.398.356	492.040

Kaynak: TÜİK web sayfasında yer alan rakamlar tarafımda derlenmiştir.

Türkiye'nin Irak ile olan ekonomik ilişkileri de siyasi ilişkilerinden doğrudan etkilenmiştir. 1980'lerin ortalarına kadar tıpkı İran ile olduğu gibi Irak ile olan ticaret hacmi de İran-Irak Savaşı'nın etkisiyle artış göstermiş, ancak bu tarihten sonra Irak'ın azalan alım gücünün etkisiyle bir düşüş başlamıştır. Irak'tan yapılan ithalat ise Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattı nedeniyle Körfez Savaşı'na kadar belirli bir seviyeyi korumuştur. İhracat kısmında 1988-1989 yıllarında yaşanan düşüşte hem iki ülke arasında bu yıllarda ilişkilerin gerilmesi hem de Irak'ın daha öncesinde aldığı 2,5 milyar dolarlık borcu ödememesi üzerine Türkiye'nin bu ülkeye açtığı kredileri dondurmasının etkisi bulunmaktadır.¹⁰⁰²

¹⁰⁰² Dalacoura, 1990, s. 213.

Körfez Savaşı sırasında BM Güvenlik Konseyi'nin Irak'a ekonomik ambargo uygulanmasına yönelik kararı ve Türkiye'nin uluslararası koalisyon ile birlikte hareket etmesi, Türkiye-Irak ilişkilerinin hem siyasi hem de ekonomik düzlemde bozulmasına yol açmıştır. Nitekim bu durum iki ülkenin 1991 yılındaki ticaret hacmine de yansımıştır. Öte yandan daha önce de vurgulandığı üzere, Körfez Savaşı'nın ardından iki ülke arasındaki ilişkileri düzeltmeye yönelik girişimler başlayacaktır.

3.3.6. Suriye ile İlişkiler

Türkiye-Suriye ilişkilerinde Hatay meselesi ile başlayan sorunlar, 1950'li yıllarda yaşanan gerginlikler sonrasında karşılıklı olarak olumsuz bir algı yaratmıştı. Ancak 1960'lı yıllarla birlikte çok yönlü bir dış politika izlemeye başlayan Türkiye'de bu durumu değiştirmeye yönelik bir istek mevcuttu. Nitekim Suriye'nin 1961 yılında Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden ayrılmasının ardından Türkiye yeni yönetimi hızlı bir biçimde tanıdı. Bu kararda, Türkiye'de darbenin ardından başa gelen askeri yönetimin Demokrat Parti'den farklı olarak Batı dışındaki ülkelerle de iyi ilişkiler kurmak istemesi, Makarios ile yakın ilişkileri bulunan ve Hatay meselesini de sıklıkla gündeme taşıyan Nasır'ın bölgedeki nüfuzunu azaltmayı amaçlaması ve Suriye'deki yeni rejim üzerinde Sovyet etkisinin önüne geçme arzusu etkiliydi.¹⁰⁰³

Bu sebepler, Türkiye'nin 1960 ve 1970'li yıllardaki Suriye politikasını da biçimlendirdi. Örneğin 8 Mart 1963 tarihinde Suriye'de gerçekleşen Baas darbesinin ardından Türkiye benzer nedenlerle harekete geçerek 11 Mart'ta yeni yönetimi tanıdı. Bunun yanında, bazı Suriyeli siyasetçilerin Hatay meselesine dair demeçlerinin krize

¹⁰⁰³ Nuri Salık, **İki Darbe Arasında Türkiye'nin Suriye Politikası (1960-1980)**, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2020, s. 149-151.

yol açmasına izin verilmedi. Bu noktada Kıbrıs sorunundaki destek arayışının etkisini yeniden belirtmek gerekir. Türkiye'nin 1967 Arap-İsrail Savaşı sırasında izlediği politika Suriye'de de olumlu karşılanmıştı. Nitekim Suriye 1970 yılında Zambiya'da düzenlenen Bağlantısızlar Konferansında Türkiye'nin Kıbrıs'a dair savlarına destek verecekti.¹⁰⁰⁴

Türkiye'nin bu dönemde Irak ve Suriye ile ilişkilerinde gündeme gelen bir başka mesele ise su sorunuydu. Bu dönemden önce Fırat ve Dicle'ye dair ikili siyasi anlaşmalar mevcuttu. Müzakereler de daha ziyade danışman ve profesyonellerin hazırladığı taslaklar üzerinden orta düzeyli teknokratlar tarafından yürütülürdü. 1960'lı yıllarda Türkiye, Güneydoğu Anadolu'nun verimli topraklarında sulamayı artırmak istedi. Bu hususta Fırat ve Dicle Nehirleri ön plana çıktı ve baraj yapımı yoluyla hem elektrik üretiminin hem de tarımsal verimliliğin artırılması hedeflendi.¹⁰⁰⁵

Aynı dönemde Suriye'de iktidara gelen Baas Partisi de benzer bir politika takip etmeye başlamıştı. Fırat Vadisi Projesi ile sulamanın artırılması, şehirlerde ve sanayi tesislerinde kullanılan elektrik kapasitesinin yükseltilmesi ve dönemsel su taşkınlarının önlenmesi amaçlanıyordu. Suriye'de bu konuda çalışacak ayrı bir bakanlık dahi kurulmuştu. Bu durum 1960'ların sonuna gelindiğinde derin anlaşmazlıklara yol açacak ve 1980'li yıllarda Türkiye, Irak ve Suriye arasında ciddi bir sorun teşkil edecekti.¹⁰⁰⁶

Dolayısıyla her ne kadar 1960'lı yıllar ile birlikte iki taraf arasındaki diplomatik temaslar sıklaşmış ve karşı tarafın iç işlerine karışılmamasına özen gösterilmiş olsa da ilişkilerde kayda değer bir gelişmenin sağlandığını iddia etmek zordur. Hâlihazırda İİS modeli takip eden Türkiye, ihtiyaç duyduğu dış finansmanı ağırlıklı olarak Batı'dan temin ederken; Suriye ise bu hususta Arap ülkelerine yönelmişti. Bu bağlamda,

¹⁰⁰⁴ *Ibid.*, s. 171-172, 186, 239, 267.

¹⁰⁰⁵ Ayşegül Kibaroglu, "Turkey-Syria Water Relations: Institutional Development and Political Confrontations in the Euphrates and Tigris Region", Raymond Hinnebusch ve Özlem Tür (ed.), **Turkey-Syria Relations: Between Enmity and Amity**, Londra ve New York, Routledge, 2016, s. 146-147.

¹⁰⁰⁶ *Ibid.*, s. 147.

tarafların ekonomik ilişkileri geliştirmeye yönelik girişimlerde bulunması elzem görülmüyordu. Bunun yanında Türkiye, Irak ve Suriye'nin ekonomilerini etkileyen su sorunu gibi bir mesele de ortaya çıkmıştı. Nihayetinde, Türkiye-Suriye ilişkilerinde geçmişteki sorunların ve Soğuk Savaş'ta farklı taraflara yakın olmanın da etkisiyle belirli bir mesafe söz konusuydu.

Suriye'nin dış ilişkilerinde SSCB oldukça önemli bir konuma sahipti. Suriye'de 1954 yılında Baas Partisi'nin iktidara gelişi ile birlikte Moskova ile Şam arasında bir yakınlaşma ve iş birliği süreci başlamıştı. Böylelikle Orta Doğu'da yeni bir müttefik edinen SSCB, Camp David sürecinden sonra Mısır da Batı Blokuna yakınlaştığından, Suriye'ye sağladığı askeri ve mali yardımları artırmıştı. Bu bağlamda iki ülke arasında 1980 yılında bir Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalandı. Özellikle 1982 yılındaki Lübnan Savaşı'nın ardından SSCB Suriye'ye büyük miktarlarda askeri mühimmat sağlamak ve çok sayıda askeri uzman göndermekteydi. Ancak 1980'lerin ortalarından itibaren SSCB'nin ABD ile uzlaşmaya başlaması ve kendi içinde yaşadığı ekonomik sorunlar, bu ülkenin Suriye'ye verdiği siyasi, askeri ve ekonomik desteği zaman içinde azaltmasına neden oldu.¹⁰⁰⁷

Suriye, 1970'li yıllarda “intifah” adıyla da bilinen devletin ekonomiye müdahalesinin azaltıldığı ve dış yatırıma kapı açıldığı bir ekonomik dönüşüm gerçekleştirmeye çalışmıştı. Devlet kilit sektörlerdeki kontrolünden vazgeçmeyecek ama ekonomideki varlığını azaltacaktı. Böylelikle Sünni burjuvazinin de desteği kazanılarak rejimin tabanı genişletilecek, kentli nüfusa yeni iş imkânları açılacak ve savaşların finansmanı için gereken dış sermaye diğer Arap ülkelerinden temin edilecekti. Bu bağlamda 1970'li yıllarda belirgin bir ekonomik büyümeye ulaşılsa da 1973'teki savaş ve 1976'daki Lübnan'a müdahale gibi gelişmeler hem askeri

¹⁰⁰⁷ Meliha Benli Altunışık, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Suriye'nin Dış Politikası: Değişime Uyum Çabası”, Türkeş ve Uzgel (der.), **Türkiye'nin Komşuları**, 2002, s. 262-264.

harcamaları artırdı hem de gelen dış yardımların miktarını azalttı. 1970'lerin ikinci yarısında başlayan ekonomik durgunluk 1980'lerin başında da devam etti. Bunda petrol fiyatlarındaki düşüşün yanında İran-Irak Savaşı'nda İran'a destek verilmesinin petrol zengini Arap ülkelerinden Suriye'ye gelen sermayenin azalmasına yol açması da etkiliydi.¹⁰⁰⁸ 1980'li yıllarda azalan Sovyet yardımlarının yanında Suriye'nin İran'a olan desteği nedeniyle Körfez ülkeleriyle ilişkilerinin zarar görmesi, ülkenin dış politikada yalnızlaşmasını beraberinde getirdi. Bunun yanında ülke içindeki ayaklanmalar, darbe girişimleri ve yaşanan ekonomik kriz, Suriye'nin hem siyasi hem de ekonomik açıdan zor bir süreçten geçmesine yol açtı.¹⁰⁰⁹

Bu süreçte Türkiye-Suriye ilişkileri de parlak bir dönemden geçmiyordu. Türkiye bir NATO üyesiyken, Suriye'nin SSCB ile yakın ilişkilere sahip olması iki ülkeyi hâlihazırda karşıt kamplara yerleştirmişti. Bunun yanında Suriye'nin, Hatay'ın Türkiye topraklarının bir parçası olduğunu kabul etmemesi de ilişkilerin soğuk bir arka plana sahip olmasına katkıda bulunuyordu. PKK lideri Abdullah Öcalan'ın 1979 yılında, bazı muhaliflerin ise 12 Eylül darbesinden sonra Suriye'ye gitmiş olmaları da ilişkileri olumsuz etkileyen bir başka unsurdur. Öte yandan Suriye tarafında da Türkiye'nin Suriye yönetimince "terörist" olarak görülen Müslüman Kardeşler üyelerini barındırması eleştiri konusu oluyordu.¹⁰¹⁰

Bu olumsuzluklara rağmen 1980'li yılların başında iki ülke de ilişkilerini geliştirmek adına birtakım girişimlerde bulundular. Suriye Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Abdülhalim Haddam, 9-12 Haziran 1981 tarihlerinde Dışişleri Bakanı'nın davetlisi olarak geldiği Ankara'ya geldi. Haddam'ın Evren ile yaptığı

¹⁰⁰⁸ Özge Özkoç, **Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği İç ve Dış Politika (1943-1991)**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 2008, s. 178-182.

¹⁰⁰⁹ Altunışık, 2002, s. 264-265.

¹⁰¹⁰ Behlül Özkan, "Relations between Turkey and Syria in the 1980's and 1990's: Political Islam, Muslim Brotherhood and Intelligence Wars", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 16, Sayı 62, 2019, s. 15-19; Robins, 1991, s. 51; Samir al-Taqi ve Raymond Hinnebusch, "As Seen From Damascus: the Transformation in Syrian-Turkish Relations", Hinnebusch ve Tür (ed.), **Turkey-Syria Relations: Between Enmity and Amity**, 2016, s. 98.

görüşmede iki taraf bir yandan ilişkilerin geleceğine dair olumlu mesajlar verirken, diğer yandan da güvenlik konularında var olan sorunları çözmeye yönelik isteklerini dile getirdiler.¹⁰¹¹ 15-19 Haziran 1981 tarihlerinde Suriye Adalet Bakanı'nın Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaret sırasında Suçluların Geri Verilmesi ve Ceza İşlerinde Karşılıklı Adli Yardım Sözleşmesi imzalandı.¹⁰¹² Bu vesile ile iki ülkenin teröre karşı birbirlerine yardımda bulunarak hukuki anlamda kolaylıklar sağlayacağı varsayılmaktaydı.

21-23 Mart 1982 tarihlerinde ise Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Turgut Özal'ın başkanlığındaki bir heyet Suriye'yi ziyaret etti. Daha ziyade ekonomik, bilimsel ve teknik konuların gündeme geldiği ziyarette Genel Protokol, Uzun Vadeli Ekonomik İşbirliği Anlaşması, Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşması, Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması, Karma Komisyon Kurulmasına Dair Anlaşma, 1982 Yılı için Mal Mübadelesi Protokolü, Güvenlik ve Kaçakçılığın Önlenmesi Alanında İşbirliği Protokolü ile Telekomünikasyon Alanında Mutabakat Muhtırası imzalandı.¹⁰¹³ Yine aynı yıl iki ülke arasında turizm alanında iş birliğini kapsayan bir anlaşma imzalandı.¹⁰¹⁴

Dolayısıyla 1980'li yılların başında Türkiye ile Suriye arasında diplomatik temaslar ve karşılıklı ziyaretler yoğunlaşmıştı. Yapılan görüşmelerde iki ülkenin hükümetleri de gerek güvenlik gerekse de ekonomik ve teknik konularda iş birliğini geliştirecek anlaşmalara imza atmışlar ve böylelikle ilişkilerde yeni bir dönemin açılacağını ummuşlardı. Nitekim Dışişleri Bakanı Türkmen, 3 Ağustos 1983 tarihinde bir gazeteye yaptığı değerlendirmede Suriye'nin teröre destek verip vermediğine ilişkin

¹⁰¹¹ Dışişleri Bakanlığı, **1983 Tarihçesi**, 1984, s. 32; Evren, 1991a, s. 345-348.

¹⁰¹² Türkiye Cumhuriyeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Arasında Suçluların Geri Verilmesi ve Ceza İşlerinde Karşılıklı Adli Yardım Sözleşmesi, Resmi Gazete, Sayı:17991, 18 Mart 1983.

¹⁰¹³ Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Uzun Vadeli Ekonomik İşbirliği Anlaşması; Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması; Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Türkiye-Suriye Ekonomik, Bilimsel, Teknik ve Ticari İşbirliği Karma Komisyonu Kurulmasına İlişkin Anlaşma; Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Hükümeti Arasında 1982 Yılı Mal Mübadelesi Protokolü; Gümrük İşleri ve Kaçakçılığın Kontrolü ve Önlenmesi İçin Bilgi Teatisi Alanlarında İşbirliği Protokolü, Resmi Gazete, Sayı:17785, 17 Ağustos 1982.

¹⁰¹⁴ Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Turizm Alanında İşbirliği Anlaşması, Resmi Gazete, Sayı:17858, 4 Kasım 1982.

sorulara; ellerindeki bilgileri Suriyeli yetkililere ilettiklerini, Suriyeli yetkililerin Türkiye'ye karşı bir faaliyete izin verilmeyeceğine yönelik açıklamada bulunduğunu ve bu konudaki temasların sürdüğünü ifade ederek, konuya sağduyulu yaklaşan ve diyalog kapısını açık tutan bir cevap verdi.¹⁰¹⁵

Ancak iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkileyen yeni gelişmeler de yaşanmaktaydı. Bu gelişmelerden biri, Arap dünyasının liderliğine soyunan Suriye'nin İran-Irak Savaşı sırasında Bağdat yönetimi ile sorun yaşayan Iraklı Kürt grupları desteklemesi ile ortaya çıktı. Türkiye ise bu dönemde Kürdistan Demokratik Partisi ve Kürdistan Yurtseverler Birliği'ne pek sıcak bakmıyordu. Üstelik Suriye'nin yaptığı yardımlardan PKK da faydalanmaktaydı. Ayrıca Türkiye ile Suriye arasında 1981 yılında imzalanan Suçluların Geri Verilmesi ve Ceza İşlerinde Karşılıklı Adli Yardım Sözleşmesi'nin uygulanması hususunda da sıkıntılar mevcuttu. Bunun yanında PKK'ya Bekaa vadisinde bir bölge tahsil edilmiş olması ve ASALA'ya destek verilmesi de iki ülke arasındaki gerginliği artırmaktaydı. Nitekim Türkiye'nin uyarıları zaman içinde sertleşti ve gerekirse askeri güç kullanılabileceğine yönelik mesajlar verilmeye başlandı. Buna Suriye'nin iç siyasette yaşadığı sorunlar da eklenince, Suriye yönetimi PKK ve ASALA'yı 1983 yılının sonunda topraklarından çıkarma kararı aldı.¹⁰¹⁶

Ancak bu noktada dahi Suriye'nin PKK'ya desteğinin tamamen kesildiğini belirtmek yanlış olacaktır. Nitekim Sönmezoğlu da Suriye'nin yalnızca küçük bir terörist grubu ülke dışına çıkardığından bahsetmekte ve Türkiye ile Suriye arasında 5 Mart 1985 tarihinde imzalanan Sınır Güvenliği Protokolü'nün de uygulamada kayda değer bir değişiklik getirmediğini ifade etmektedir.¹⁰¹⁷ Robins de Öcalan'ın Şam'da evinin bulunmasının, PKK parti kongrelerinin Suriye'de yapılmasının ve yakalanan PKK'lı teröristlerin Suriye tarafından eğitildiklerini kabul etmelerinin Suriye'nin

¹⁰¹⁵ Dışişleri Bakanlığı, **1983 Tarihçesi**, 1984, s. 48.

¹⁰¹⁶ Fırat ve Kürkçüoğlu, 2013, s. 130-133.

¹⁰¹⁷ Sönmezoğlu, 2016, s. 514.

PKK'ya destek vermediğine yönelik argümanlarını zayıflattığına dikkat çekmektedir.¹⁰¹⁸ Altunışık ise, birçok Batılı gazeteci ve akademisyenin Öcalan ile Şam'da görüşmesine rağmen Suriyeli yetkililerin Öcalan'ın Suriye'de bulunduğu gerçeğini reddettiğini ve durum belgelerle ortaya konduğunda da onun siyasi mülteci olduğunu açıkladıklarını belirtmektedir.¹⁰¹⁹

Bu aşamada her ne kadar bambaşka bir içeriğe sahip olsa da terör konusunu yakından ilgilendiren su sorunundan bahsetmek gerekir. 1980'li yılların başında GAP'ın başlaması daha önce de zaman zaman anlaşmazlıklara yol açan bu meseleyi tekrar iki ülkenin gündemine taşıdı. Bu meselenin taraflarından biri olan Irak'ın İran ile savaşta olması ise konunun daha çok Türkiye ile Suriye arasında tartışılmasına yol açtı. Suriye yönetimi, Türkiye'nin suyu stratejik bir araç olarak kullandığını ve böylelikle Suriye'yi zor durumda bırakmak istediğini düşünüyordu. Bunda Hatay sorunu gibi geçmişe dayanan anlaşmazlıkların yarattığı olumsuz algının da etkisi vardı. Bunun yanında Suriye, 1980'li yıllarda yaşadığı ekonomik krizden çıkmak için üretimini önemli ölçüde tarım sektörüne kaydırmış ve tarım ürünlerinin ihracı ile ekonomik toparlanma içine girmeyi hedeflemişti. Tarımsal üretim için elzem olan su da Suriye'nin GAP'a bakış açısını doğrudan etkilemekteydi.¹⁰²⁰

Özellikle 1980'lerin ikinci yarısında yapılan yasal düzenlemeler ile tarım alanında yerli ve yabancı sermayeye devletle ortak yatırım yapma imkânı sağlandı. Bu bağlamda devlet arazilerinin bir kısmı özelleştirildi ve uygulama ile karar alma kısmı özel sektöre bırakılacak şekilde devletle ortak yatırım yapacak girişimcilere inisiyatif verildi. Ancak bu yatırımların sonuç vermesi için Fırat'ın sularından faydalanmanın büyük önemi vardı.¹⁰²¹ Dolayısıyla GAP ile birlikte Suriye'nin ekonomik kalkınma için

¹⁰¹⁸ Robins, 1991, s. 52.

¹⁰¹⁹ Altunışık, 2002, s. 282.

¹⁰²⁰ **Ibid.**, s. 279; al-Taqi ve Hinnebusch, 2016, s. 98; Tür, 1999, s. 106.

¹⁰²¹ Tür, 1999, s. 111.

ihtiyaç duyduğu suyu temin edemeyeceğine yönelik endişesi, geçmişten gelen olumsuz ön yargı ile birleştiğinde Suriye tarafında Türkiye'nin suyu stratejik bir araç olarak kullandığı düşüncesine yol açıyordu.

Su sorununda ülkelerin tezleri arasındaki hukuki farklılık, suların niteliğine ilişkin olarak ekonomik ve siyasi çıkarların büyük pay sahibi olduğu görüş ayrılığından kaynaklanmaktadır. Dünyanın çeşitli bölgelerinde suyun paylaşımına dair benzer sorunlar yaşayan ülkeler arasında tek bir çözüm yöntemi izlenmemiş, taraflar arasındaki anlaşmalar ile ortak nokta bulunmasına çalışılmıştır.¹⁰²² Suriye, Fırat ile Dicle nehirlerini “uluslararası su yolu” olarak kabul edip, suların üç ülkenin yapacağı bir anlaşma ile belirli bir matematiksel formüle dayanarak paylaşılması görüşündedir. Türkiye ise kendi sınırının içinden doğan ve büyük ölçüde buradan beslenen iki nehri, “sınır aşan su” olarak kabul etmekte ve Fırat ile Dicle'nin sularının “hakça ve akılcı kullanım” doğrultusunda tahsis edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.¹⁰²³ Bunun yanında GAP'ın, Fırat ve Dicle nehirlerinin taşıdığı su miktarındaki değişimi belirli bir ölçüde tutarak daha düzenli ve verimli hâle getireceğini ve iklim üzerindeki olumlu etkisiyle de tarımsal üretimi artıracaklarını vurgulamaktadır.¹⁰²⁴

Sorunun çözümü için 1980 yılında Irak ve Türkiye arasında imzalanan Karma Ekonomik Komisyon Protokolü çerçevesinde kurulan Ortak Teknik Komiteye 1983'te Suriye de katılmış ancak yapılan toplantılardan bir netice alınamamıştı.¹⁰²⁵ Güvenlik ve su konularında anlaşmazlıklar yaşayan Ankara ve Şam, bu sorunlara çözüm getirmek adına 1986 yılında yeni bir diyalog süreci başlattı. Bu kapsamda Suriye Başbakanı Abdel Rauf El-Kassem, Başbakan Turgut Özal'ın daveti üzerine 3-6 Mart 1986 tarihlerinde Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulundu. Dışişleri Bakanı Halefoğlu ziyarete

¹⁰²² Denk, 1997, s. 24-25.

¹⁰²³ Altunışık, 2002, s. 280.

¹⁰²⁴ Sönmezoğlu, 2016, s. 515; Denk, 1997, s. 51.

¹⁰²⁵ Denk, 1997, s. 38-39.

ilişkin TBMM’de yaptığı bilgilendirme konuşmasında, iki ülke arasında 5 Mart 1986 tarihinde ekonomik iş birliğine yönelik bir tutanak imzalandığını duyurdu. Tutanakta bankacılık alanında düzenleme yapılması, karayolu taşımacılığını kolaylaştırmak için bir komitenin toplanması, sanayi ve turizm alanlarında iş birliği yapılması hususlarında hükümlerin bulunduğunu açıklayan Halefoğlu, bu ziyaret vesilesiyle Suriye’nin uzun zamandır boş olan Ankara Büyükelçiliğine atama yaptığını da sözlerine ekledi.¹⁰²⁶

Bu ziyareti sırasında El-Kassem, Cumhurbaşkanı Kenan Evren ile de bir görüşme gerçekleştirdi. Yapılan görüşmede Evren, teröristlerin Filistin ve Suriye’deki kamplarda eğitim gördüğünü belirtirken; Suriye Başbakanı da Ürdün ve Irak’ta eğitilen Müslüman Kardeşler üyelerinin Türkiye üzerinden Suriye’ye girdiğini ve yine Türkiye üzerinden Suriye’ye silah sokulduğunu ifade etti. Evren, bunun Türkiye tarafından organize edilmediğini, kaçak yollarla silahların Suriye’ye sokulmuş olabileceğini ileri sürdü. Ayrıca Öcalan’ın Şam’da ikamet etmesinden duyulan rahatsızlığı da dile getirdi. El-Kassem ise Öcalan’ın mülteci olarak kabul edildiğini, ancak kontrol altında tutulduğunu açıkladı.¹⁰²⁷

Bu çerçevede Türkiye ile Suriye’nin güvenlik alanında mevcut olan anlaşmazlıklarının yapılan görüşmelere rağmen çözülemediği görülmektedir. Bunda iki ülkenin Hatay’a ilişkin anlaşmazlığı, 1950’li yıllarda yaşanan gerginlikler ve iki ülkenin Soğuk Savaş boyunca farklı siyasi ittifaklar içinde yer almaları gibi tarihsel açıdan olumsuz bir arka planın oluşmasına yol açan unsurların etkisi büyüktür. İki ülke arasındaki olumsuz algıya 1960’lı yıllarda ortaya çıkan su sorunu ve 1980’li yıllardan sonra da teröre destek verildiğine yönelik tartışmalar eklenmiştir. Ancak tüm bunlara rağmen, iki ülkenin yaşadığı ekonomik sorunların etkisiyle ticari ilişkileri artırmaya yönelik girişimler 1980’li yıllar boyunca devam etmiş ve karşılıklı ziyaretlerde

¹⁰²⁶ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 27, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Mart 1986, s. 37-41.

¹⁰²⁷ Evren, 1991d, s. 364-365.

ekonomik iş birliğini ileriye taşıyacak anlaşmaların imzalanmasına gayret edilmiştir. Bunda Türkiye'nin ihracat odaklı büyüme modeli ekseninde pazar arayışında olması ve ekonomik olarak sıkıntılı dönemden geçen Suriye'nin SSCB ve diğer Arap ülkelerinden gelen dış sermayenin azalmasıyla birlikte farklı ticaret partnerleri aramasının etkisi büyüktür.

Özellikle 1980'li yılların ikinci yarısında, ANAP hükümeti gerek iki ülke arasındaki ticaret hacmini artırmak gerekse de Suriye'nin PKK'ya sağladığı desteği kesmek için tansiyonu düşürmeye ve ikili ilişkileri iyileştirmeye dönük bir yaklaşım sergiledi. Bu kapsamda, faillerinin Suriye hesabına çalıştıklarını itiraf ettikleri 1986 yılında Kırıkkale askeri mühimmat fabrikasındaki bombalama eylemine ve bunun kamuoyunda yarattığı tepkiye rağmen, Türkiye olaya soğukkanlı yaklaşarak gerilimi düşürmeye çalıştı.¹⁰²⁸

Ayrıca Birleşik Krallık, 1986 Nisan'ında Londra'daki bir uçağa bomba yerleştirmeye yönelik girişimin arkasında Suriye'nin olduğuna hükmetmiş ve ABD ile birlikte Suriye ile olan diplomatik ilişkilerini kesmişti. Bunun yanında AET de Suriye'ye ekonomik ve siyasi yaptırım uygulama kararı almıştı. Bu dönemde diğer NATO üyelerine de benzer yönde hareket etmeleri çağrısında bulunan ABD'ye Türkiye tarafında olumsuz cevap verildi ve Suriye'ye yapılacak olası bir saldırıda İncirlik üssünün kullanılmayacağı da bildirildi.¹⁰²⁹ Böylelikle Türkiye, komşusu ile gerilimi artıracak kararlar almaktan kaçınmak istiyordu.

Artan PKK saldırılarının önüne geçmek ve 1987 yılındaki seçimlere bu yönde kazanılmış bir başarı ile girmek isteyen Özal, Temmuz 1987'de Şam'a bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu ziyaret sırasında Türkiye terör konusunu masaya getirirken, Suriye de su sorununu gündeme taşıdı. Yapılan görüşmeler neticesinde biri güvenliğe, diğeri

¹⁰²⁸ Fırat ve Kürkçüoğlu, 2013, s. 136.

¹⁰²⁹ Bölükbaşı, 2002, s. 70-71.

ekonomiye ilişkin iki protokol imzalandı. Güvenlik konusunu içeren protokole göre her iki ülke de kendi topraklarında diğeri aleyhine terörist faaliyete izin vermeyecek ve silahlı eylem düzenleyenleri iade edecekti. Bu protokol Suriye sınırları içindeki PKK kamplarının ülke dışına çıkarılmasına yol açmakla birlikte, kamplar bu kez Suriye'nin fiili kontrolündeki Bekaa vadisinde kuruldu. Türkiye'ye yönelik saldırıların da devam ediyor olması, Türkiye'den Suriye yönetimine dönük eleştirilerin yeniden yükselmesine sebep oldu.¹⁰³⁰

Ekonomik İşbirliği Protokolü'nde ise tarafların petrol ve doğal gaz, elektrik, ticaret, bankacılık, ulaştırma ve haberleşme konularında iş birliğini artırmalarına yönelik hükümler yer alıyordu. Protokol'ün Suriye açısından en önemli maddesi ise su sorununa ilişkin olan ve “Atatürk Barajı rezervuarının doldurulması sırasında ve Fırat sularının üç ülke arasında nihai tahsisine kadar” Türkiye'nin “yıllık ortalama olarak 500m3/sn”den fazla su sağlayacağını karara bağlayan 6. maddeydi. Su sorununa ilişkin teknik görüşmelerin hızlandırılması üzerinde de uzlaşılmıştı.¹⁰³¹

Bunun yanında Özal, Yunanistan'a önerdiği elektrik tedariki projesine benzer biçimde, Suriye ile ekonomik bağları güçlendirmek ve böylelikle siyasal alandaki sorunlara da çözüm getirmek amacıyla birtakım girişimlerde bulundu. Bunlar arasında, Türkiye'nin Suriye'deki doğal gaz ve petrol aramalarına destek vermesi, bu ülkeye elektrik sağlaması ve “Barış Suyu Projesi” olarak bilinen proje gibi öneriler de vardı. Barış Suyu Projesi, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin kullanımından arta kalan suyun iki farklı boru hattı ile Ürdün, Suudi Arabistan, Suriye, Kuveyt, Katar, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman'a kadar iletilmesini öngörmekteydi. Özal, bu proje ile hem Türkiye'ye yeni bir gelir kalemi oluşturma hem de su sorununun ilişkilere verdiği zararı ortadan kaldırma niyetindeydi. Proje 1988 yılında resmi kanallardan duyurulsa da Arap

¹⁰³⁰ Tür, 1999, s. 110.

¹⁰³¹ Türkiye Cumhuriyeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Arasında Ekonomik İşbirliği Protokolü, Resmi Gazete, Sayı:19660, 10 Aralık 1987.

lkeleri projenin maliyetinden ve gerçekleşmesi durumunda Türkiye'ye kazandıracadı nüfuzdan çekinerek öneriye olumsuz yaklaştı.¹⁰³² Ayrıca Türkiye'nin fazla suyu varsa Fırat ve Dicle'den diğerk ülkelere daha çok su bırakması gerektiğı ve maliyeti yüksek boru hatları inşa etmek yerine tankerler üzerinden satış gerçekleştirmenin hem daha ucuz olacadı hem de suyun daha çok ülkeye ulaşmasını sağılayacadı ifade edildi.¹⁰³³

Ekonomik ve teknik alanlarda her ne kadar iki ülke iş birliğıni daha üst seviyeye çıkartmak istese ve imzalanan anlaşmalar ile bu yönde adımlar atılsa da PKK'nın artan saldırıları ve Suriye'nin bu örgüte desteğıni tam olarak çekmemesi, Türkiye ve Suriye arasındaki ilişkilerin belirli bir düzeyin üstüne çıkmasına engel teşkil etti. Türkiye'deki kamuoyu baskısı da zal hükümetinin Suriye politikası üzerinde doğıal olarak etki sahibiydi. Bu durum, tıpkı Bulgaristan ile olan krizde olduğı gibi kamuoyunun ekonomik çıkarların önüne geçecek şekilde dış politikaya kısıtlamalar getirmesine örnek teşkil etmektedir.

Suriye'nin PKK'ya desteğıni sonlandırmaması zerine 1 Ekim 1989 tarihinde zal, Suriye'yi 1987 yılında güvenlik alanında imzalanmış olan protokole uymamakla suçladı ve bu durumun devamı hâlinde Türkiye'nin Suriye'ye saniyede 500 m3 su sağılamayı taahhüt ettiğı ikinci protokolü devre dışı bırakabileceğıni açıkladı. Bu süreçte 21 Ekim 1989 tarihinde iki Suriye savaş uağıının sınırı ihlal ederek bir Türk tapu kadaastro uağıını düşürmesi; her ne kadar Suriyeli yetkililer bunun bir kaza olduğınu, Türkiye'ye tazminat deneceğıni ve suçlulara ceza verileceğıni açıklasa da gerilimi artıran bir başka gelişme oldu.¹⁰³⁴

1990 yılında ise bu defa su meselesi yeni bir krizi beraberinde getirdi. 13 Ocak 1990 tarihinde Atatürk Barağı'nın rezervuarını doldurmak için 1 ay süreyle Fırat

¹⁰³² Fırat ve Krkoğılu, 2013, s. 144-145; Robins, 1991, s. 52; Gözen, 2000, s. 130; Snmezoğılu, 2016, s. 516.

¹⁰³³ Denk, 1997, s. 61-63.

¹⁰³⁴ Bölükbaşı, 2002, s. 86.

nehirinin yatağı değiştirildi. Türkiye, Irak ile Suriye'ye aktarılacak suyun miktarındaki azalmayı telafi etmek amacıyla 23 Kasım 1989'dan 13 Ocak 1990'a kadar olan süreçte Fırat'tan Suriye'ye verilen su miktarını artırmış ve rezervuarın doldurulması işlemini de suya nispeten az ihtiyaç duyulacağı kış aylarında gerçekleştirmeyi seçmişti. Ancak Iraklı ve Suriyeli yetkililer, Türkiye'nin bu kararına büyük tepki gösterdi. Ayrıca diğer Arap ülkelerinin dikkatini de bu meseleye çekerek, medyada Türkiye'yi eleştiren yayınların çıkmasına ön ayak oldu. Irak ve Suriye'nin gösterdikleri tepkide, gördükleri zarar kadar, gelecekte benzer bir karar alınması durumunda karşılaşılabilecek zorlukların ve inisiyatifin Türkiye'de olmasının ilişkilerde yaratacağı asimetrinin endişesi de etkili olmuştu.¹⁰³⁵

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, 1980'li yıllar boyunca Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkilerin beklenen gelişmeyi gösteremediğini belirtmek gerekir. Bu hususta iki ülke arasında geçmiş yıllardan kaynaklanan sorunların, karşılıklı olarak güvensizliğe zemin hazırlamış olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Yaşadıkları ekonomik problemlerin etkisiyle 1980'lerin başında iki ülke de anlaşmazlıklarını çözmeye yönelik olarak diplomatik temaslarını sıklaştırmış ve birtakım anlaşmalara imza atmıştır. Ancak özellikle Suriye'nin PKK'ya desteği, Türkiye'nin Müslüman Kardeşlerin eylemlerine göz yumduğuna yönelik iddialar ve su meselesi özelindeki uyuşmazlık kayda değer bir başarı sağlanmasının önüne geçmiştir.

Bu noktada Özal'ın ekonomi temelli dış politika anlayışının, Türkiye'nin Suriye ile olan ilişkilerinde de kendisini gösterdiğinin altını çizmek gerekir. Özal, ekonomik alanda iş birliğini geliştirmeye çalışmış ve bunun terör sorunu ve su meselesi gibi konulardaki anlaşmazlıkları da gidereceğini ümit etmiştir. 1986 yılında Kırıkkale'de Suriye destekli olarak gerçekleşen bombalama eylemine kamuoyunun tepkisine rağmen soğukkanlı yaklaşılması ve ABD'nin Suriye ile diplomatik ilişkilerini kesmesine

¹⁰³⁵ Robins, 1991, s. 90-93.

rağmen Türkiye'nin bu yöntemi benimsemediği gibi olası bir saldırıda İncirlik üssünün kullandırılmayacağını açıklaması, Özal'ın sorunların zaman içinde ve ekonomik bağlar güçlendikçe çözüleceğine ilişkin inancını göstermektedir. Ayrıca Özal, Yunanistan'a yaptığı önerilere benzer şekilde, Suriye'ye de petrol ve doğal gaz aramalarına yardımcı olma, elektrik enerjisi sağlama ve Orta Doğu'da pek çok ülkeye su tedarik edilmesini öngören Barış Suyu Projesi'ni hayata geçirme gibi öneriler getirmiştir.

Siyasi alandaki sorunlara rağmen özellikle Turgut Özal'ın 1987 yılında Şam'a yaptığı ziyaret sırasında imzalanan protokollerin ekonomik ilişkilere olumlu etkide bulunduğunu belirtmek gerekir. İki ülke arasındaki ticaret hacmini gösteren veriler de bunu işaret etmektedir.

Tablo 7 Türkiye'nin Suriye ile Olan Ticaret Hacmi (ABD \$)

Yıl	İhracat	İthalat
1980	102.923.638	17.290.137
1981	129.412.209	19.023.939
1982	63.154.617	14.223.025
1983	58.900.972	3.375.173
1984	61.663.138	17.794.149
1985	55.803.043	16.343.911
1986	62.129.160	19.027.508
1987	60.614.164	5.105.476
1988	142.980.461	4.393.626
1989	176.742.575	17.723.724
1990	194.494.052	84.304.583
1991	264.207.178	66.853.816

Kaynak: TÜİK web sayfasında yer alan rakamlar tarafımda derlenmiştir.

1980'li yılların başında iki ülke arasında önemli bir ticaret hacmi mevcut olsa da bu durum 1982 yılından itibaren hızlı bir biçimde değişmiş, özellikle Türkiye'nin

yaptığı ihracat 1983 yılında bir önceki yılın yarısına kadar düşmüştür. Ardından 1988 yılına kadar ticaret hacmi hemen hemen aynı seviyelerde seyretmiştir. Türkiye'nin Suriye'ye olan ihracatındaki bu ani düşüşte Suriye'nin yaşadığı ekonomik kriz sebebiyle ödeme güçlüğü yaşaması da etkili olmuştur.¹⁰³⁶ Ancak özellikle Özal'ın 1987 yılındaki Suriye ziyareti sırasında ekonomik konularda iş birliği öngören protokolün imzalanmasıyla birlikte ticaret hacmi belirgin bir sıçrama yaparak büyük bir artış kaydetmiştir.¹⁰³⁷

Öte yandan ticari ilişkilerdeki ilerlemeye rağmen siyasi sorunların çözülmediğinin altını çizmekte yarar bulunmaktadır. 1987 yılında Suriye'nin PKK'ya desteğini kesmesine yol açacağı düşünülen Güvenlik Protokolü'nün uygulamada bir değişiklik getirmemesi ve PKK'nın artan saldırıları, kamuoyu baskısını da tetiklemiş ve Özal'ın 1989 yılından itibaren daha sert demeçler vermesine yol açmıştır. 1990 yılında Atatürk Barajı'nın rezervuarının doldurulması amacıyla Fırat'ın yatağının geçici olarak değiştirilmesi de bu defa Suriye ve Irak cephesinde tepkiye neden olmuş ve yeni bir gerilim meydana gelmiştir. Dolayısıyla artan ticaret hacminin, özellikle güvenlik ile ilişkili olduğu düşünülen siyasi sorunlara çözüm getiremediği görülmektedir.

¹⁰³⁶ Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 27, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Mart 1986, s. 37-41.

¹⁰³⁷ Özal'ın bu gezisine 32 iş insanı da eşlik etmiştir (Mithat Bereket, "Özal'ın Suriye çıkarması", **Milliyet**, 14 Temmuz 1987).

SONUÇ

İkinci Dünya Savaşı devam ederken savaş sonrası ekonomik düzeni belirlemek amacıyla Bretton Woods'ta düzenlenen toplantıda ABD temsilcisi White, ekonomik büyüme ve yeni pazarlara erişim vaadiyle ülkesindeki sermaye sınıfının rızasını almış ve kabul gören planı ile Bretton Woods sistemi olarak bilinen yapı ve düzenlemeler ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından başlayan Soğuk Savaş sürecinde Doğu Bloku devletçi ve kapalı bir ekonomik model benimserken, Batı Bloku Bretton Woods sistemi çerçevesinde kapitalist ve serbest ticarete dayalı bir düzen oluşturmuştur.

Bu yeni dönemde ABD askeri gücü, altın rezervleri ve doların uluslararası ticaretteki ağırlığıyla birlikte Batı Blokunun liderliğini üstlenmiştir. Kore Savaşı'nda görüldüğü üzere gerektiği zaman askeri güç kullanarak hegemonyasının “zor” boyutunu gösteren ABD; müttefiklerine askeri koruma sağlamış, mali yardımlarda bulunmuş ve iç pazarını açarak Blok içindeki ülkelerden “rıza” devşirmeyi başarmıştır. Bunun yanında Bretton Woods sisteminin sağladığı öngörülebilirlik sermaye sınıfının desteğini kazanmış, Blok içinde yer alan devletlerin ekonomiye istihdam yaratmak için müdahalede bulunmalarına izin verilmesi ve halka tanıdıkları geniş sosyo-ekonomik haklar ile düzenin iç meşruiyeti temin edilmiştir. Böylelikle Batı Blokunda Jessop'un Keynesyen refah devleti olarak tanımladığı birikim stratejisi ve tek uluslu bir hegemonya projesi benimsenmiş; komünizme karşı özgürlük, modernite ve refah gibi söylemlerle de ideolojik çatı oluşturulmuştur.

Türkiye'de benimsenen birikim stratejisi de içerisinde yer aldığı kapitalist uluslararası düzenin birikim stratejisi ile uyumlu olmuştur. Örneğin Batı'da Keynesyen görüşlerin hâkim olduğu ve Türkiye'de ekonomik krizin yaşandığı 1950'li yıllarda Dünya Bankası ve OECD gibi kurumlar kamu harcamalarının planlı ve rasyonel bir

şekilde gerçekleştirilmesini tavsiye etmiştir. Nitekim 1959 yılında bu doğrultuda çalışacak bir komisyon dahi kurulmuştur. Kriz ile alım gücü düşen bürokratlar ve tarım sektöründekiler kadar teşvik alamayan sanayi burjuvazisi de bu düşünceye destek vermiş ve 1960 yılındaki darbenin ardından Batı'dakine benzer bir düzene geçilmiştir.

Bu iktisadi dönüşüm sonucunda İİS'e dayalı bir ekonomik yapı ortaya çıkmış ve 1961 Anayasası'nın geniş sosyo-ekonomik haklar sağlayan içeriği ile Keynesyen görüş hâkim kılınmıştır. Bu bağlamda tek uluslu bir hegemonya projesi benimsenmiş; sosyal kalkınma, adalet ve iktisadi bağımsızlık söylemleri ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla ekonomik krizin darbenin ardından yaşanan iktisadi yapıdaki değişimi tetiklediğini ancak bu yeni birikim stratejisinin hem içeriden hem de dışarıdan destek bulduğunu ifade etmek mümkündür. Bununla birlikte 1970'li yıllara girerken artan işçi grevlerinin ve gösterilerin kapitalist düzeni tehdit ettiği kanısına varıldığında, 12 Mart Muhtırası ve devamındaki askeri yönetim döneminin uygulamalarıyla görüldüğü üzere burjuvazi lehine müdahale etmekten de çekinilmemiştir. Bu durum devletin sınıfsal yapısını da ortaya koymaktadır.

1970'li yıllarda Türkiye'ye gelen işçi dövizlerindeki düşüş, Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ardından başlayan ambargo, petrol fiyatlarındaki artış ve küresel ekonomik durgunluk Türkiye ekonomisinde de birtakım sorunlara yol açmıştır. Bu dönem Batı Bloku ülkelerinde de sıkıntıların yaşandığı bir dönemdir. ABD'nin artan askeri ve ekonomik harcamaları sahip olduğu altın rezervlerini aşarak karşılıksız para basmasına yol açmış, bu durum diğer ülkelerdeki enflasyonu da artırmıştır. Ayrıca Küba Füze Krizi sırasında görüldüğü üzere ABD'nin kimi konularda müttefiklerine danışmadan ya da yeterince bilgi vermeden kararlar alması da Blok içinde sıkıntılar yaratmıştır. Bu unsurlara Vietnam Savaşı ile büyüyen harcamalar da eklenince dolara olan itibar zedelenmiş ve 1971 yılında altın standardı askıya alınmıştır.

Bu karar Bretton Woods sistemi ile oluşan istikrarlı yatırım ortamını da tehlikeye atmış ve ekonomik belirsizlik pek çok ülkenin 1973 yılından itibaren dalgalı kur sistemine geçmesini beraberinde getirmiştir. Buna aynı yıl patlak veren Yom Kippur Savaşı sonrasındaki petrol krizi de eklenince Batı lkelerinde ekonomik sıkıntılar baş göstermiş ve azalan devlet gelirleri sebebiyle sosyal harcamaların görelisi ağırlığı artmıştır. Üretimde teknolojik yeniliklerin de yaşandığı bu süreçte Post-Fordist model işçi sınıfının kendi içindeki ayrımları keskinleştirmiş ve sınıfsal bütünlük bozulmuştur.

Cox'un da ifade ettiğı üzere maddi yeterliliklerin azaldığı bu süreç, alternatif fikirlere alan açmıştır. Bu bağlamda kriz ile beraber çıkarlarını tehlike altında gören sermaye sınıfı, 1947 yılında Friedrich von Hayek'in liderliğinde kurulan Mont Pelerin Cemiyeti'nin bireysel özgürlüğe vurgu yapan ve devletin ekonomiye müdahalesine karşı çıkararak Keynesyen modeli eleştiren görüşlerini ön plana ıkarımıştır. Birleşik Krallık'ta Thatcher, ABD'de ise Carter'ın son dönemi ve devamındaki Reagan'ın görev süresi boyunca her iki ülkede de Yeni Sağ olarak adlandırılan ve yeni muhafazakârlık ile neoliberalizmi birleştiren siyasi akım egemen olmuştur. Bu iki ülke kadar olmasa da Batı Avrupa lkelerinde de değişen düzeylerde neoliberal politikaların izleri grlmştir.

Neoliberalizmin iselleştiğı bu süreçte devletin ekonomiye müdahalesi ve yaptığı sosyal harcamalar kısıtlanmış, özelleştirmeler gerçekleştirilmiş ve sendikaların hakları kesintiye uğratılmıştır. Bunun yanında kamusal düzen için otoriter devletin gerektiğı vurgulanarak “serbest ekonomi/gl devlet” söylemi ne çıkarılmıştır. Ayrıca medya, niversiteler ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla neoliberal görüşlerin yayılması için çalışılmıştır. 1970'li yılların sonlarından itibaren Bretton Woods kurumları da bu doktrini içselleştirecek ve ödeme güçlüğü yaşayan ülkelere mali

yardımların koşulu olarak sunulan önlem paketleri bu çerçevede şekillenecektir. Buna ek olarak, bu kurumlarda görev yapan çevre ülke elitlerinin asimilasyonu ile de neoliberal görüşlerin farklı bölgelere yayılmasının kolaylaştığını belirtmek gerekir. Dolayısıyla 1970’li yıllardaki ekonomik kriz ile tetiklenen, madun sınıflar arasındaki dayanışmanın aşıldığı, kazanımlarını tehlike altında gören sermaye sınıfının yeni bir birikim stratejisi ve hegemonya projesi arayışına girdiği, propaganda amacıyla kitle iletişim araçlarının yoğun şekilde kullanıldığı ve öne çıkarılan doktrinin borç krizi yaşayan ülkelere yardımın koşulu olarak dayatıldığı bu süreç, tezin araştırma sorularından da birini teşkil eden neoliberalizmin yükseliş koşullarını ortaya koymaktadır.

Böylelikle Türkiye’nin ciddi bir ekonomik kriz içine girdiği ve dış yardıma ihtiyaç duyduğu 1970’li yılların sonu, neoliberal görüşlerin pekiştiği bir döneme tekabül etmiştir. Batı’da sosyal demokrat görüşlerin güç kaybettiği bu süreç Ecevit’in yardım bulmakta zorlanmasının temel sebeplerinden birini oluşturmuştur. Nitekim Dünya Bankası’nın 1978 yılında yayımladığı bir raporda Türkiye’nin ihracat odaklı büyüme modeline geçmesi ve devalüasyon yapması önerilmiştir. IMF’nin 1979 yılında yayımladığı rapor da benzer doğrultuda tavsiyeler barındırmaktadır. Bu süreçte gerek uluslararası bankalar gerekse de devletler, yapacakları yardımı Türkiye’nin IMF ile anlaşma yapmasına bağlı tutmuşlardır. Bu bağlamda IMF ile 1979 yılında bir anlaşma imzalanmış ve daha esnek bir kur ve daha sıkı para ve maliye politikaları izlenmesi üzerinde uzlaşmıştır. Ancak alınan krediler ve yapılan borç erteleme anlaşmaları krizin çözümü için yeterli olmamıştır.

Bu süreçte TÜSİAD’ın da özellikle 1978 yılından sonra hükümetlere yönelik eleştirilerini artırdığı ve döviz kıtlığının etkisiyle ihracatın artırılmasına yönelik ekonomi politikaları izlenmesini talep ettiği görülmektedir. 1979 yılında yayımlanan bir TÜSİAD raporunda ihracatın artırılması ile iç tüketimin azaltılması arasında kurulan

bağ, 24 Ocak 1980 tarihinde alınan kararların temel unsurlarından birini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla döviz kıtlığı çeken sermaye sınıfının gereken dış yardımın alınabilmesi için uluslararası kuruluşların önerileri ile aynı doğrultuda tavsiyelerde bulunması söz konusu olmuştur.

Nihayetinde neoliberal politikaları içeren ve ihracat odaklı büyüme modeli öngören 24 Ocak Kararları ile Türkiye’de yeni bir dönem başlamıştır. Tezin araştırma sorularından biri de Türkiye’nin ihracat odaklı büyüme modeline geçiş nedenlerini sorgulamaktadır. Cox’un kavramlarıyla ifade edilecek olursa, içerdeki egemen sosyal kuvvet ile dışardaki dünya düzeni Türkiye’deki devlet biçiminin değişmesi yönünde baskı uygulamıştır. Ayrıca 24 Ocak Kararlarının mimarı olarak kabul edilen Özal’ın Dünya Bankası’nda çalıştığı sürecin Şili’de neoliberal politikaların uygulandığı döneme denk gelmesi ve görüşlerinin biçimlenmesindeki etkisi Cox’un uluslararası örgütlerin egemen fikrin yayılmasındaki işlevine dair iddiasını da doğrulamaktadır. Bununla birlikte, Cox’a yönelik eleştirilerde de dikkat çekildiği üzere devleti edilgen bir konumda değerlendirip, sadece dış baskıları öne çıkarmamak gerekir. Bu hususu Jessop’un kavramlarıyla açıklamak gerekirse, 1970’li yılların sonunda Türkiye’nin birikim stratejisi ve hegemonya projesi sürdürülemez hâle gelmiş ve böylelikle hegemonik bir kriz ortaya çıkmıştır. Neoliberal doktrinin yükseldiği bir dönemde buna uygun bir ekonomik modele geçilmeden dış yardım bulmak mümkün olmamıştır. Ulusal sermaye sınıfı da temel olarak döviz kıtlığına çözüm bulmak ve sendikaların haklarını kısıtlamak amacıyla sürece destek vermiştir. Bu bağlamda, tıpkı 1960 yılındaki Planlı Dönem’e geçişte olduğu gibi 1980 yılındaki neoliberal dönüşümde de ülkenin yaşadığı ekonomik kriz kolaylaştırıcı bir etkide bulunmuş, iç ve dış etkenlerin karşılıklı etkileşimi neticesinde yeni bir birikim stratejisine ve hegemonik projeye geçilmiştir.

24 Ocak 1980 tarihinde kabul edilen kararlar ile Türkiye ekonomisinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu doğrultuda devalüasyona gidilmiş, daha serbest bir dış ticaret rejimi benimsenmiş, ihracat teşvikleri getirilmiş, KİT ürünlerine zam yapılmış ve kamu harcamalarının azaltılması ve özel sektöre daha fazla alan açılması yönünde karar alınmıştır. Bu noktada belirtilmesi gereken bir husus; bu tarihten önce sermaye dışında diğer sınıflardan, siyasi partilerden, siyasette belli bir ağırlığı bulunan ordudan ya da akademiden bu yönde bir talep gelmediği veya bu hususta bir tartışma gerçekleşmediğidir. Uluslararası çevrelerden gelen talepler ve burjuvazinin desteği, kriz içinde bulunan ve ciddi mali desteğe ihtiyacı olan Türkiye ekonomisinin Özal olmadan da neoliberal politikalarını benimsemek durumunda kalacağını göstermektedir. Bununla birlikte, neoliberal projenin olumlu sonuçlar yaratacağı kanısında olan Özal'ın, IMF'nin beklediğinden de sert önlemler alınması yönünde bir etkide bulunduğunu ifade etmek mümkündür.

İş çevreleri 24 Ocak Kararlarını olumlu karşılarken, toplumun diğer kesimlerinden ciddi eleştiriler yükselmiştir. Uluslararası finansal kuruluşlar ise hızlı bir biçimde Türkiye'ye mali destekte bulunmuşlardır. Bu bağlamda IMF, OECD, Dünya Bankası ve ABD'den mali yardımlar ve krediler temin edilmiş, ayrıca dış borç yapılandırmalarına gidilmiştir. İran İslam Devrimi ve SSCB'nin Afganistan'a müdahalesinden dolayı gerginleşen uluslararası siyasette Türkiye gibi stratejik bir konumda bulunan ülkede istikrarın sağlanması ve neoliberal projenin örnek modeli olarak sunulmak istenmesi de bu yardımların hızlı ve yoğun bir biçimde gerçekleşmesine ön ayak olmuştur.

Özal, 12 Eylül darbesinin ardından tesis edilen askeri yönetim döneminde özellikle uluslararası iş çevreleriyle yakın ilişkilerinden ötürü Ekonomiden Sorumlu Başbakan Yardımcılığı ve Devlet Bakanlığı görevine getirilmiştir. 24 Ocak Kararları

doğrultusundaki ekonomi politikalarının sürdürüldüğü askeri yönetim döneminde, sendikalara yapılan baskının artması ve grevlerin yasaklanması gibi uygulamalarla işçi sınıfının tepkilerini bastırmak daha kolay hâle gelmiştir.

1983 yılında gerçekleşen genel seçimlerden önce Özal'ın lideri olduğu ANAP'ın seçimlere katılmasına izin verilmesi yönünde Evren'e ABD'den hem devlet yetkilileri hem de iş çevreleri nezdinde çağrıda bulunulmuştur. Nitekim bu çağrılar karşılık bulmuş ve ANAP seçim sonuçları neticesinde tek başına iktidar olmuştur. Özal'ın Başbakan olduktan sonra izlediği politikalar Thatcher ve Reagan gibi liderlerin politikalarıyla büyük benzerlikler taşımıştır. Bu bağlamda, yürütme ön plana çıkarılarak hızlı bir şekilde ve TBMM'de yeterince tartışılmadan karar alınmaya başlamış, serbest piyasa sisteminin işlemesine engel teşkil edebilecek yasal düzenlemelerde değişiklikler yapılmış ve birtakım devlet kurumlarında dönüşüm gerçekleştirilmiştir.

1980'li yıllarda belirli bir ekonomik büyüme gerçekleşse de özellikle sanayi alanındaki büyüme daha öncesinde ekonomik kriz nedeniyle atıl durumda bulunan kapasitenin faaliyete geçirilmesi ile mümkün olabilmiş, yeni yatırım oranı ise oldukça sınırlı kalmıştır. Sanayi yatırımlarının düşük bir düzeyde kalmasında, yüksek faiz politikası ve dış ticaret teşvikleri sebebiyle ticaret ve finans alanında yatırım yapmanın daha cazip olması büyük bir etkidir. Bunun yanında faizlerin yüksek düzeyde seyretmesi üretim maliyetlerini artırmış ve yeni teknolojik yatırımlar gerçekleştirerek katma değeri yüksek ürünler üretilmesinin önünde engel teşkil etmiştir. İhracatı teşvik etmek amacıyla yapılan devalüasyonlar da ara malı ithalatına bağımlı olunması sebebiyle dış ticaret rakamlarına istenildiği ölçüde yansımamıştır.

Sosyal harcamaları azaltmaya ve ücretleri düşürmeye yönelik ekonomi politikası, sistemin meşruiyetinin ve iktidar partisinin oy tabanının korunabilmesi için yeni stratejiler gerektirmiştir. Bu doğrultuda hem ekonomik hem de kültürel araçlara

başvurulmuştur. Ekonomik olarak dar gelirli kesime yapılan düzensiz yardımlar, gecekondu tapu verilmesi, imar afları, toplu konut fonu ve kamu ortaklığı fonu gibi uygulamalar faaliyete sokulmuştur. Kültürel olarak ise Batı’da olduğu gibi kimlik politikaları ön plana çıkmıştır. Nitekim Türkiye’de milliyetçi muhafazakâr ve anti-komünist bir içeriğe sahip olan ama Atatürk’e de karşı olmayan Türk-İslam Sentezi düşüncesi önem kazanmış, böylelikle farklı kesimlerin üzerinde uzlaşabileceği bir kültürel temelin oluşturulması yönünde çalışılmıştır. Kamu kurumlarında atamalar, bürokraside hazırlanan raporlar ve müfredat değişiklikleri bu düşüncenin izlerini taşımış, desteklenen sendikalar da bu çerçevede belirlenmiştir. Ayrıca medyadaki yeniden yapılanma sonrasında medya araçları neoliberal görüşlerin yayılmasında önemli rol üstlenmiş ve piyasa söylemine verilen destek ile “rıza” üretilmesi amaçlanmıştır.

Dolayısıyla ekonomik olarak neoliberal politikalar, kültürel olarak ise Türk-İslam Sentezi düşüncesi ekonomik krize ve toplumsal çatışmaya son vermek için çıkış yolu olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, Türkiye’de 1980’li yıllarda madun sınıfların bastırılması ve depolitizasyonu için pasif bir devrimin gerçekleştiğini ifade etmek mümkündür. Tezin araştırma sorularından biri de neoliberal dönemde Türkiye’de nasıl bir birikim stratejisi ve hegemonya projesi benimsendiğini sorgulamaktadır. Bu dönemde ihracata dayalı büyüme modeli birikim stratejisi olarak benimsenmiş ve iki uluslu bir hegemonya projesi takip edilmiştir. Bu hegemonya projesi, piyasa ve kamusal düzen söylemleri etrafında şekillenmiştir. Bu projenin ilk ulusunda başta finans burjuvazisi olmak üzere nitelikli işlerde çalışanlar yer alırken, yükü üstlenen ikinci ulusu ise işçiler, çiftçiler ve memurların bulunduğu geniş bir kesim teşkil etmiştir. Bu durum, Jessop’un kriz zamanlarında iki uluslu projenin daha cazip olacağına yönelik söylemini de doğrulamaktadır.

Bununla birlikte, ekonomi politikalarının sanayidense ticaret ve finans burjuvazisine öncelik tanınması, hâlihazırda mevcut olan gelir dağılımındaki sorunlara ekonomik büyüme sorununu da eklemiştir. Jessop'un da vurguladığı üzere sanayi burjuvazisi olmadan artık değerın üretimi sağlanamamakta ve birikim stratejisinde sıkıntılar baş göstermektedir. Nitekim, özellikle 1980'lerin sonlarına doğru enflasyon artışı, ihracat hacminin yeterince büyümemesi, sendikalara ve işçi haklarına yönelik kısıtlamalar büyük çaplı protestolara yol açmıştır.

İhracata dayalı büyüme modelinin dış politikada yarattığı değişimi anlamak için öncelikle İİS modelinin takip edildiği 1960-1980 yılları arasındaki dönemin dış politikasına kısa da olsa değinmekte fayda vardır. Söz konusu süreçte uluslararası siyasette bir yumuşama dönemi yaşanmıştır. Bunun yanında Türkiye'nin ABD ile olan sorunları, Kıbrıs meselesinde dış destek bulma arayışı ve ülke içinde Amerikan karşıtı görüşler dış politikada çok yönlü bir stratejinin tercih edilmesine yol açmıştır. Bu dönemde SSCB ile ilişkilerde de belirli bir gelişim gözlenmiş; bunda Türkiye'nin Kıbrıs konusunda SSCB'nin Rumları destekleyen politikasını değiştirmek istemesi ve SSCB'nin de Türkiye'yi Batı Blokundan uzaklaştırmaya çalışması etkili olmuştur. Bu dönemde SSCB'den kredi de temin edilmiştir.

Ancak ABD ile yaşanan tüm sorunlara ve SSCB ile olan yakınlaşmaya rağmen Türkiye Batı Blokundan kopmamış ve SSCB'den gelen taleplere rağmen bu ülke ile askeri iş birliğine yönelik herhangi bir anlaşma imzalamamıştır. Her ne kadar İİS modelini takip etse de Türkiye'nin hem askeri olarak NATO'ya hem de üretim girdilerinde ve finansmanda uluslararası sermayeye ihtiyacı olmasının bu sonuçta etkisi büyüktür. Zira bu durum Türkiye'nin dış politikadaki hareket alanını gerek iç gerekse de dış baskılardan ötürü kısıtlamış ve Batı'dan kopmasını engellemiştir.

Bu süreçte Türkiye, Batı Bloku ülkesi olan Yunanistan ile Kıbrıs ve Ege sorunları nedeniyle ciddi sıkıntılar yaşamıştır. Bulgaristan ile yumuşama döneminin ve Doğu Bloku lideri SSCB ile ilişkilerin gelişmesinin etkisiyle olumlu bir döneme girilmiştir. Bu hususta Kıbrıs sorunu için uluslararası platformda destek bulma arayışı da etkilidir. İran'la ise Şah döneminde ABD müttefik olduğu için büyük sorunlar yaşanmamıştır. Bununla birlikte, petrol fiyatlarındaki artışın ardından Şah'ın İran'ı bölgesel güç yapma arzusu ve Irak Kürtlerini desteklemesi Türkiye'nin bu rejime mesafeli durmasında etkili olmuştur. Nitekim Türkiye, İran İslam Devrimi'nin ardından kurulan yeni rejimi hızla tanımış, bunda yeni yönetimin SSCB ile yakınlaşmasını engelleme ve uygun fiyattan petrol temin edebilme isteği de itici güç olmuştur. Diğer yandan, Türkiye ile İran'ın 1960-1980 yılları arasında dahi ekonomik ilişkilerinin oldukça sınırlı düzeyde kalmış olduğunu belirtmek gerekir. Bu dönemde, Türkiye'nin Irak ve Suriye ile ilişkileri de oldukça sınırlıdır. Ancak genel olarak Türkiye'nin Kıbrıs konusunda Orta Doğu ülkelerinden destek bulmak istemesi bu iki komşusuyla sorun yaşamaktan kaçınmasına sebep olmuştur.

1979 yılındaki İran İslam Devrimi ve SSCB'nin Afganistan'ı işgali iki blok arasındaki tansiyonu da yükseltmiş ve bir anlamda Soğuk Savaş'ın yeniden başlamasına sebep olmuştur. Körfez bölgesinde önemli bir müttefikini kaybeden ABD, Carter doktrini ile birlikte bölgedeki varlığını pekiştirmiş ve Reagan döneminde dünyanın çeşitli bölgelerindeki anti-komünist gruplara destek vermiştir. Bu süreçte ABD artan askeri harcamalarını özellikle Batı Almanya ve Japonya'nın satın aldığı tahviller sayesinde faizleri yükseltmek zorunda kalmadan karşılamaya çalışmıştır. Tahvil satın alan ülkeler ise ABD'nin büyük iç pazarına ihracat yapma fırsatı edinerek ekonomik büyümelerini sürdürebilmişlerdir. Böylelikle ABD'nin blok içindeki liderliği de devam edebilmiştir.

İran'daki yeni rejimin bölgede yayılmasını engellemek ve SSCB'yi çevrelemek isteyen ABD, Orta Doğu'da kendisine yakın gördüğü ülkelerle ilişkilerini geliştirmeye gayret etmiştir. Bu bağlamda Türkiye ile daha öncesinde sorunlu olan ilişkiler, askeri rejim ve Özal hükümetleri dönemlerinde hızla düzelmiştir. Nitekim Türkiye'nin vetosunu kaldırmasıyla Yunanistan NATO'nun askeri kanadına geri dönmüş, SEİA 1981 yılında onaylanmış ve 1982 yılında da Mutabakat Muhtırası imzalanmıştır. Bunun karşılığında Türkiye'ye sağlanan askeri ve mali yardımlarda önemli bir artış görülmüştür.

Bununla birlikte, Türkiye'nin 1980'li yıllarda tek yanlı bir politika izlediğini ileri sürmek yanlış olacaktır. Özellikle ihracatın Türkiye ekonomisi için artan önemi dış politikada belirleyici rol oynamıştır. İhracata dayalı büyüme modeli benimseyen Türkiye'nin yeni pazarlar bulması gerekmiş ve bu da dış ilişkilerde ekonomik boyutu ön plana çıkarmıştır. Bu durum Türkiye'deki burjuvazinin talepleri ile de uyumludur. Nitekim TÜSİAD'ın raporlarında Orta Doğu pazarının önemi sıklıkla ifade edilmiş ve ihracatçıların çıkarları ile ulusal çıkarlar özdeşleştirilmiştir. Ayrıca, Orta Doğu ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesine yönelik vurgu, bu düşüncenin sadece muhafazakâr sermaye ile sınırlı olmadığını ortaya koymaktadır. ABD de bölgede ticareti ve dolayısıyla ülkeler arası bağları artırmayı amaçlayan bu politikaya kendi çıkarları ciddi riske girmediği sürece olumlu bakmıştır. ABD'nin hegemon olarak müttefiklerinin “rıza”sını edinmesi hegemonyasının sürmesi için gerekli bir koşuldur.

Burjuvazinin çıkarları doğrultusunda yeni pazar arayışlarına girilerek ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve siyasi sorunların krize dönüşmesinin önüne geçilmesi Türkiye'nin yeni dönemdeki dış politikasının ana unsurlarını teşkil etmiştir. Bu politika Özal'dan önce görev yapan askeri rejim dönemi için de geçerlidir. Bu süreçte her ne kadar ABD ile oldukça uyumlu çalışılmışsa da uluslararası siyasetin gerildiği ortamda

SSCB ve Bulgaristan gibi karşı blokta yer alan ya da İran gibi ABD ile rehine krizi başta olmak üzere ciddi sorunlar yaşayan ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi için gayret gösterilmiştir. Bu noktada birikim stratejisinin dış politikayı liderlerden bağımsız olarak yönlendirmesi söz konusudur.

Diğer ülkelerle iyi ilişkiler kurmaya yönelik çaba İİS modelinin takip edildiği 1960-1980 yılları arasında da mevcuttur. Ancak o dönemde takip edilen çok yönlü politikada temel etken uluslararası platformda Kıbrıs sorununa destek bulma arayışı ve ABD ile yaşanan sorunlardır. Bu süreçte İİS modeli benimsenmiş olduğundan ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine özel bir önem atfedilmemiştir. Darbeden sonra ABD ile ilişkilerin düzelme yoluna girmesine rağmen, 24 Ocak Kararları sonrasında diğer ülkelerle olan siyasi sorunların ekonomik ilişkileri olumsuz etkilememesi için ciddi bir çaba gösterilmiştir. Bununla birlikte, NATO üzerinden askeri ve dış sermayeye bağlılık üzerinden ekonomik nedenlerle Batı Blokundan ayrılmak gündeme gelmemiştir. Bu durum Cox'un devletlerin dış politikadaki özerkliğine yapılan dış baskı tanımına da uymaktadır.

Ayrıca, Jessop'un vurguladığı üzere devletlerin toplumları ile tarihsel olarak kurdukları ilişki de sınırlamalar yaratmaktadır. Türkiye'de geçmişten bu yana devlet vasıtasıyla da desteklenen milliyetçilik, 1980'li yıllarda Türk-İslam Sentezi düşüncesi ile devam etmiş ve bu durum kimi dış politika kararlarında ciddi kamuoyu baskısı yaratmıştır. Nitekim Özal ekonomik ilişkiler ile siyasi sorunları ayırmayı her zaman başaramamış ve böylelikle işlevselci görüşü etkisiz kalmıştır. Bu durum burjuvazinin dış sermayeye olan bağlılığı da eklenince devletin dış politikadaki özerkliğini etkileyen iç baskıları teşkil etmiştir.

Özal'ın dış politikası anlayışında ekonomi büyük bir yer tutmaktadır. Parti programlarında ve Özal'ın demeçlerinde bu anlayış sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Yine

kendi demeçlerinde yer aldığı üzere, Özal'ın ülkeye yabancı sermaye çekebilmek için ABD ile iyi ilişkilere sahip olmak gerektiğine dair kanısı onun bu ülkeye olan yaklaşımını da belirlemiştir. ABD'ye önerdiği serbest ticaret projesinde de ilişkileri mali yardımlar dışında da istikrarlı seviyede sürdürme amacı bulunmaktadır.

Türkiye'nin ihracata dayalı büyüme modeli eksenindeki dış politikası komşularıyla ilişkilerinde de kendisini göstermiştir. ABD ile oldukça uyumlu çalışan askeri rejim döneminde dahi SSCB ile ekonomik iş birliği anlaşmaları imzalanmış, Güney Kore yolcu uçağı düşürüldükten sonra SSCB'ye uygulanan boykota katılım gösterilmemiş ve ülkeye konuşlandırılacak füzelerin kapasitesi hususunda bu ülkeye güvence verilmiştir. 1984 yılında imzalanan Doğal Gaz Anlaşması'nın maddeleri de hem ürün hem de ülke bazında ihracatı çeşitlendirmeye olanak tanıyacak şekilde birikim stratejisi ile uyumludur. Avrupa ülkelerinin de SSCB ile doğal gaz satın alınması yönünde anlaşmalar yapmış olmaları, Türkiye'nin bu anlaşmaya dair ABD'den gelebilecek tepkiler karşısında elini güçlendirmiştir. İki ülke arasındaki ticaret hacminde ise 1980'lerin başında Sovyet tesislerine karşılık mal ile ödenen taksitlerin sona ermesi ve Türkiye'nin petrolü diğer ülkelerden ucuza temin etmesi sebebiyle 1983 yılına kadar bir düşme yaşanmış, ancak daha sonraki yıllarda artış eğilimi gözlenmiştir.

Ayrıca Türkiye, SSCB'nin Azerbaycan'a müdahalesine kayda değer bir tepki göstermezken, SSCB de AKKA görüşmelerinde Türkiye'nin isteklerine uygun tutum benimsemiştir. İki ülke arasında Karadeniz'de münhasır ekonomik bölge ve FIR hattının belirlenmesi hususlarında da bir sorun yaşanmadan uzlaşmaya varılmıştır. İlişkilerin olumlu çizgide seyretmesinde Türkiye'nin ekonomik ihtiyaçları kadar, SSCB'nin de Batı Blokunda ayrışma yaratmak istemesinin etkili olduğunu belirtmek gerekir.

Yunanistan ile ilişkiler ise iki ülke de Batı Blokunda yer almasına rağmen oldukça farklı bir seyir izlemiştir. Her ne kadar Türkiye, Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönüşü önündeki vetosunu kaldırsa da özellikle Papandreu'nun tutumu ilişkilerin gelişmesinin önünde ciddi bir engel teşkil etmiştir. İktidara gelmeden önce ABD üslerini kapatacağını ve AET'den ayrılacağını vaat eden Papandreu, AET'den gelen sübvansiyonların azalmasını istemediği ve ABD ile ilişkilerinin bozulmasının Türkiye'ye fayda getireceğinden çekindiği için bu vaatlerini uygulamaya geçirmemiştir.

Bu noktada Yunanistan'da neoliberal politikaların takip edilmediğini ve devletin ekonomide güçlü bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir. Özellikle AET'den gelen sübvansiyonlar Yunan ekonomisine önemli bir katkı sağlarken, Papandreu Orta Doğu ülkeleriyle ilişkileri geliştirerek burada petrol krizinden sonra büyüyen sermayeyi ülkesine çekmek istemiş ancak bunda istediği ölçüde başarılı olamamıştır. Papandreu vaatleri ve eylemleri arasındaki tutarsızlığı Türkiye'den Yunanistan'a yönelik bir tehdit bulunduğu iddiasıyla meşrulaştırmaya çalışmıştır. Papandreu'nun iktidara geldikten sonra Türkiye ile diplomatik müzakereleri kesmesi ve ilerleyen yıllarda sürdürdüğü katı tutum, Yunanistan'daki diğer siyasi liderlerin de eleştirdiği bir husus olmuştur. Dolayısıyla Türkiye ile ilişkilerde Papandreu faktörünün önemli bir etken olduğunu ifade etmek mümkündür.

1983 yılında iktidara gelen Özal, Papandreu'nun söylemlerini etkisiz kılmak adına Türkiye'nin Yunanistan topraklarına yönelik bir arzusu bulunmadığını bildirmiş ve işlevselci düşüncesine uygun biçimde çözümü kolay konuları öncelikle ele almanın daha zor olanların çözümüne katkı sağlayacağını açıklamıştır. Özal'ın iktidara geldikten sonra dış politikadaki ilk kararlarından bazıları da Kıbrıs'tan 1500 asker çekilmesi, Yunanistan ile vizenin tek taraflı olarak kaldırılması ve daha önce ayrılan Yunanların Türkiye'ye dönüp çalışabilecekleri yönünde olmuştur. Ancak Papandreu bu girişimlere

olumlu bir dönüş yapmamıştır. Özal daha sonrasında da Ege Adalarına elektrik ve su tedarik edilmesini ve Papandreu'nun oluşturmaya çalıştığı algıyı kırmak adına karşılıklı sınırları garanti edecek bir anlaşma imzalanmasını teklif etmiş ancak yine olumlu cevap alamamıştır.

Bununla birlikte ekonomik sorunlar ve AET'den gelen baskı Papandreu'nun dış politikasını değişime zorlamış ve iki ülke arasında Mart 1987'de yaşanan ciddi krizin ardından diyalog süreci yeniden başlamıştır. Nitekim 1988 yılındaki DAVOS görüşmeleri sonrasındaki yeni dönemde, biri siyasi diğeri ekonomik konularda çalışacak iki ayrı komite kurulmuştur. Bu karar Özal'ın dış politika anlayışına da uygundur. Devam eden süreçte iki ülke arasında iş birliği artmış ve ticaret hacmi hızla büyümüştür. Öte yandan hem Yunanistan'daki hem de Türkiye'deki iç sorunların da etkisiyle siyasi sorunların çözümü noktasında bir ilerleme kaydedilmesi mümkün olmamıştır.

Bir Doğu Bloku ülkesi olan Bulgaristan ile olan ilişkiler, askeri rejim dönemi de dahil olmak üzere 1984 yılının sonuna kadar olumlu yönde ilerlemiştir. 1981 yılındaki uçak kaçırma olayında iş birliği ve devlet başkanları düzeyinde karşılıklı ziyaretler ile devam eden süreç 1984 yılında Bulgaristan Türklerine uygulanan baskı ile bambaşka bir yola sapmıştır. Krizin ilk aylarında sorunun diyalog yolu ile çözülebileceğini düşünen hükümet gerginliği yatıştırmaya çabalarken gerek muhalefet partileri gerekse de kamuoyu nezdinde büyük bir tepki oluşmuş ve bu da hükümeti önce yeni göç anlaşması yapılması yönünde çağrıya daha sonra da meseleyi uluslararası platforma taşımaya itmiştir. Uluslararası baskılar ve Doğu Blokundaki liberalleşme 1988 yılında Bulgaristan'ı politika değişikliğine zorlamış; iki ülke arasında biri mevcut sorunların çözümü diğeri ise ekonomi, turizm, kültür ve haberleşme gibi konular üzerinde çalışacak iki ayrı komite oluşturulmuştur.

Bu süreç Yunanistan ile başlayan DAVOS sürecine benzemekle birlikte, ondan farklı olarak iki komitenin çalışmalarının birbirine bağlandığını da belirtmek gerekir. Nitekim azınlık sorununun çözümünde mesafe alınamayınca, diğer komitenin çalışmalarına da son verilmiştir. Ekonomik ilişkiler ile siyasi sorunları ayrı ele almayı engelleyen temel unsur kamuoyu baskısı olmuştur. Bulgaristan Türklerine yönelik baskı devam ederken, Bulgaristan ile ilişkilerin geliştirilmesine yönelik bir girişimin kamuoyunun ciddi tepkisini çekeceği aşikardır. Ancak Jivkov görevden ayrılmak zorunda kalınca Bulgaristan politika değişikliğine gitmiş ve azınlık sorununun çözümüyle birlikte iki ülke arasında siyasi, ekonomik ve askeri ilişkiler hızla düzelmiştir.

Türkiye'nin İran ile olan ilişkilerinde İran-Irak Savaşı oldukça etkili olmuştur. Üretimini savunma sektörüne kaydıran İran pek çok ürünü Türkiye'den ithal ederken, karşılığında ise doğal gaz ve petrol satmıştır. Bu ilişki de yine Evren'in İran'daki yeni rejime ideolojik olarak oldukça karşı olmasına rağmen askeri rejim döneminde başlamış ve Özal döneminde devam etmiştir. İki ülke arasındaki ticaret hacmi 1980'lerin ortalarına kadar ciddi biçimde büyümüş ancak bu dönemden sonra düşen petrol fiyatları nedeniyle İran'ın azalan gelirleri, takas anlaşmasının feshi, Türkiye'nin petrol dışındaki ürünlere yeterince ilgi göstermediğine, düşük nitelikli malları yüksek fiyattan sattığına ve Avrupa'dan gelen mallardan yüksek komisyon aldığına yönelik İran tarafından gelen şikayetler ticari ilişkilerde sorunlara sebep olmuştur.

Bununla birlikte İran'da Atatürk'e ve laikliğe karşı verilen demeçlere ve İran Başbakanı'nın Anıtkabir'i ziyaret etmemesine yönelik kamuoyundan gelen eleştirilere Özal itidalli yaklaşmış ve baskıyı hafifletmeye çalışmıştır. Bu süreçte Cumhurbaşkanı görevinde olan Evren ise İran'a karşı daha sert bir tutum izlenmesi taraftarı olmuştur. Ancak bu konudaki görüş ayrılığını sadece Evren ve Özal'ın ideolojik görüşlerinin

farklı olması ile açıklamak doğru olmayacaktır. Nitekim askeri rejim döneminde Evren ABD ile sorunlar da yaşayan İran ile ilişkileri geliştirme noktasında bir çekince göstermemiştir. Özal ise seçim kazanabilmesi için ekonominin iyiye gitmesine, İran'a yapılan ihracatın artmasına ve petrol ile doğal gazın uygun fiyattan ithal edilmesine ihtiyaç duymaktadır. Bu da Özal'ın İran ile siyasi kriz çıkmasını önlemek istemesine yol açmaktadır.

İran-Irak Savaşı'nın ardından İran'ın Türkiye'ye ekonomik ihtiyacının azalması ve Türkiye'nin hâlihazırda yeni pazarlar bulmuş olması ilişkilerde sorunların su yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Ancak Humeyni'nin vefatının ardından bayrakların yarıya indirilmesi Türkiye'nin sorunları derinleştirmek istemediğinin göstergesidir. Nitekim Humeyni'den sonra savaşın ardından toparlanma ihtiyacında olan İran tarafında da daha ılımlı bir dış politika benimsenmiş ve diplomatik temaslar hız kazanmıştır.

İran-Irak Savaşı süresince İran-Türkiye ilişkileri için geçerli olan durum Irak-Türkiye ilişkileri için de geçerlidir. Buna ek olarak, Suriye'nin Irak ile olan sınırını ve Irak'tan gelen petrol hattını kapatması, Türkiye'nin Irak için önemini artırmıştır. Petrol ihracı dışında Türkiye'nin coğrafi konumu sayesinde Avrupa'dan gelen ürünleri uygun maliyetle ihraç etmesi, Irak'ın ithalatını sürdürebilmesi için Türkiye'nin açtığı krediler ve Irak'ın Türk şirketlerine öncelik tanınması da ticari ilişkileri pekiştiren etkenler olmuştur.

Bu etkenlere PKK ile mücadelede Türkiye'nin askeri operasyonlarına olanak tanıyan güvenlik mutabakatları da eklenmiştir. Bu bağlamda Irak'ın Körfez'deki Türk tankerine saldırısı sonucu 3 kişinin hayatını kaybetmesi kamuoyunda tepki yaratsa da meseleye itidalli yaklaşarak diplomatik temaslar ile sorunun kriz boyutuna erişmesinin önüne geçilmiştir. Bununla birlikte, İran ile olan savaşın ardından Türkiye'ye sığınan Kürtleri takip etmek isteyen Irak ordusuna uluslararası baskının da etkisiyle Türkiye'nin

geçiş izni vermemesi ve 1990 yılında Atatürk Barajı'nın doldurulması sırasında yaşanan su sorunu iki ülke arasındaki ilişkilere zarar vermiştir.

Bu yıllarda başlayan Körfez Savaşı sırasında ise Türkiye ilk etapta temkinli bir yaklaşım göstermiş, ancak sonrasında Güvenlik Konseyi'nin kararı doğrultusunda petrol boru hattı kapatılmıştır. Bu noktada ABD'nin bölgede İran'ı kaybettikten sonra Kuveyt'i de kaybetmek istemeyeceğini, Batılı ülkelerin petrolün ekonomilerine etkisi nedeniyle işgale duyarsız kalamayacağını, Kuveyt'in zengin petrol rezervleri sayesinde Irak'ın bölgede üstünlük kurabileceğini düşünen; Arap ülkelerinin de Saddam Hüseyin'e karşı olduğunu göz önünde bulunduran ve yeni dönemde Türkiye'nin stratejik önemini sürdürdüğünü Batı'ya göstermeyi amaçlayan Özal, Irak'a karşı daha sert bir politika izlenmesi taraftarı olmuştur. Ancak kendi partisindeki kimi siyasilere ek olarak muhalefet partileri, ordu ve kamuoyundan gelen tepkiler Özal'ın istediklerini uygulayabilmesini engellemiştir.

Bu süreçte Özal, ihracatçılar ile de ters düşmüştür. İhracatçılar Orta Doğu'ya ihracat yapan Türk kamyonlarının Irak'tan geçtiğini ve bundan dolayı ekonomik ilişkileri tamamen kesmenin önemli zararlara yol açacağını ifade etmişlerdir. Bu noktada tıpkı Ürdün'ün yaptığı gibi BM'den özel izinle ihtiyaç kadar petrolün alınabilmesi ve bunun ödemesinin de yine BM'nin onay verdiği malların ihracı ile gerçekleşmesi önerisinde bulunmuşlardır. Özal ise uzun vadeli çıkarlara vurgu yaparak bu talepleri reddetmiştir. Özal, savaşın ardından Saddam Hüseyin'in devrileceği ve Türkiye'nin bölgedeki yeni siyasi ve ekonomik bağlamda önemli bir yer edinebileceği düşüncesindedir. Bu olay devletin kapitalist sınıfın uzun vadeli çıkarlarını gerçekleştirmek için kısa vadeli çıkarlarını göz ardı edebileceğine iyi bir örnek teşkil etmektedir. Ancak sanayi yatırımlarının düşük düzeyde kalarak artık değer üretiminin güçleştiği, benimsenen birikim stratejisi ve iki uluslu hegemonya projesi çerçevesinde

alım gücü düşen halkın yüksek enflasyonla mücadele ettiği ve protesto gösterilerinin düzenlendiği 1980'li yılların sonunda, Özal'ın Türkiye'yi savaşa sokabilecek görüşlerine halktan destek bulması mümkün olmamıştır.

Türkiye'nin Suriye ile ilişkileri de istenilen seviyelere erişememiştir. Bunda Hatay konusunda yaşanan anlaşmazlık ve 1960'larda başlayan su sorununun yanında, Müslüman Kardeşlerin bazı üyelerinin Türkiye'de olması ve Suriye'nin PKK'ya verdiği destek etkilidir. İkili ilişkilerde özellikle su sorunu ve teröre destek konusu sıklıkla bağdaştırılmıştır. Suriye, Türkiye'nin suyu stratejik araç olarak kullandığını düşünmektedir. Bu kanının oluşmasında geçmişteki olaylardan gelen olumsuz algının yanında Suriye'nin içinde bulunduğu ekonomik krizden çıkmak için tarım ürünleri ihracatını ön plana çıkarması ve bunun için sulamanın önemli olması da etkilidir.

Ancak Özal yine de bu sorunların çözüme kavuşturulabileceğini düşünmüştür. Bu doğrultuda, 1986 yılında Kırıkkale'deki askeri mühimmat fabrikasına bombalama eylemi düzenleyenlerin Suriye için çalıştıklarını itiraf etmelerine ve Londra'da yaşanan bir uçağa bomba koyma girişiminin arkasında Suriye'nin olduğuna yönelik mahkeme kararından sonra ABD'nin Suriye ile diplomatik ilişkilerin kesilmesi çağrısında bulunmasına rağmen Türkiye ilişkileri sıkıntıya sokacak bir adım atmamış ve ABD'nin Suriye'ye olası bir saldırısında İncirlik üssünün kullanılmasına izin vermeyeceğini de bildirmiştir. Bunun yanında Özal; Türkiye'nin Suriye'ye elektrik sağlaması, doğal gaz ve petrol aramalarına destek vermesi ve Barış Suyu Projesi gibi önerilerle ekonomik ilişkilerin geliştirilmesini ve bunun siyasi sorunların çözümüne katkı sağlamasını ümit etmiştir. Ancak Suriye'nin PKK'ya verdiği desteği kesmediği, PKK saldırılarının şiddetinin yoğunlaştığı ve büyük bir kamuoyu tepkisinin olduğu ortamda ilişkilerin istenilen seviyeye erişmesi mümkün olmamıştır.

Tezin Giriş bölümünde de bahsedildiği üzere, yumuşama döneminin sona ermesinin ardından 1980’li yıllarda Türkiye’nin karşı blokta yer aldığı SSCB ve Bulgaristan; aynı blokta yer aldığı ancak ciddi siyasi sorunlar yaşadığı Yunanistan; ve ABD ile sorunlu ilişkilere sahip olan İran, Irak ve Suriye gibi komşu ülkeleriyle ilişkilerini incelemek yeni modelin dış politika stratejisindeki etkisinin değerlendirilmesi açısından iyi bir zemin teşkil etmektedir. Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Türkiye’nin ihracat odaklı büyüme modeline geçişi ile birlikte dış politikada ekonomik ilişkilere daha fazla önem veren, siyasi sorunların ticari bağları kesintiye uğratmaması adına bu iki alandaki gelişmeleri ayrı ele almaya çalışan ve sorunlara itidalli yaklaşarak olayların kriz boyutuna erişmesini engellemeyi amaçlayan bir dış politika stratejisi benimsediğini ifade etmek mümkündür.

Tezin bir araştırma sorusu da Türkiye’nin dış politikadaki manevra alanını etkileyen iç ve dış unsurları sorgulamaktadır. Türkiye’nin ara malı ithalatı ve yatırım sermayesi için dövizle olan ihtiyacı ve NATO üzerinden askeri olarak Batı’ya bağlılığı, Batı Blokundan tamamen bağımsız hareket etmesinin önüne geçmiştir. Bununla birlikte, SSCB ile yapılan doğal gaz anlaşmasında görüldüğü üzere özellikle Batı Avrupa ülkelerinin de aynı tutumu benimsediği konularda Türkiye’nin dış politikada ABD’den bağımsız hareket edebilmesi mümkün olmuştur. ABD de asli çıkarları tehlikede olmadığı sürece Türkiye’nin kimi konularda farklı politikalar izlemesine ciddi bir tepki göstermemiştir.

Bunun yanında özellikle güvenliği tehlikeye düşüren veya milliyetçi duyguları tetikleyerek duyarsız kalınamayacak bir kamuoyu baskısı yaratan olaylarda ekonomik ilişkileri siyasi sorunlardan bağımsız değerlendirme fikri uygulamaya konulamamıştır. Bu durum özellikle Bulgaristan Türklerinin karşılaştığı baskı sonrasında Bulgaristan’a

ve PKK'nın artan saldırıları sonrasında Suriye'ye karşı izlenen politikada gözlenmektedir.

Konuya dair değinilmesi gereken bir başka husus da ilişkilerin gidişatında diğer ülkelerin yaklaşımının da önemli olduğudur. Bu noktada Batı Blokunda ayrışma yaratmak ve kendi iç sorunlarına odaklanmak isteyen SSCB'nin Türkiye'ye olumlu yaklaşımı bu yönde bir etkide bulunurken, Papandreu ve Jivkov gibi iç siyasetteki sıkıntıları Türkiye ile bağdaştırmak isteyen liderlerin olumsuz yaklaşımı ilişkilerin gelişmesine engel teşkil etmiştir. Bununla birlikte, Yunanistan'daki ekonomik kriz ve Bulgaristan'ın 1980'lerin sonlarında liberalleşmeye başlayan Doğu Bloku içindeki yalnızlığı bu ülkelerin de dış politikasında değişime yol açmıştır.

Türkiye'nin ihracat odaklı büyüme modeli ekseninde 1980-1991 yılları arasındaki dış politikasını komşuları ile ilişkisi üzerinden ele alan bu tezde Neo-Gramscian yaklaşım kullanılmıştır. Diğer teorilerin dönemin dış politikasını açıklama noktasında yetersiz kaldığı düşünülmektedir. Nitekim Realizmin varsayımına göre yumuşama döneminin sona ermesiyle başlayan süreçte Türkiye'nin güvenlik risklerini göz önüne alarak ABD'nin yanında katı bir şekilde yer alması ve SSCB, Bulgaristan ve İran gibi ülkelere karşı sert bir politika izlemesi beklenmelidir. Özal'ın ekonomik liberalizme bağlılığı üzerinden dönemin dış politikasını açıklamaya çalışan Liberalizm ise askeri rejim döneminde de aynı politikanın benimsendiğini gözden kaçırmakta ve analizlerinde Türkiye'deki sınıfsal çıkarlar ile dış politika arasındaki bağlantıya yer vermemektedir. Özal döneminde özellikle Orta Doğu ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesini kimlik üzerinden açıklama gayretinde olan İnşacılık ise ihracat pazarları daraldıktan sonra Özal'ın 1980'lerin ikinci yarısında AET ile ilişkileri gündemine almasını açıklayamamaktadır. Ayrıca 1983 seçimlerine katılan diğer partilerin programında da Orta Doğu ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesine yönelik ifadelerin yer

aldığını ve Özal'ın ilk yıllarda AET ile ilişkileri gündemine almamasında darbeden sonraki süreçte AET'nin Türkiye'ye yaklaşımının da etkili olduğunu belirtmek gerekir.

Neo-Gramscian yaklaşımın kullanıldığı bu çalışmada, Jessop'un birikim stratejisi ve hegemonya projesi kavramları ile sınıfsal çıkarlar ve dış politika arasında bağlantı kurulmuştur. Böylelikle tarihsel materyalizm üzerinden dış politika analizi yapmayı hedefleyen literatüre katkıda bulunulması amaçlanmıştır. Bununla birlikte, bu alanda daha çok çalışma yapılması ve Türkiye'nin diğer ülkelerle ticari bağlarını zayıflatabilecek dış politika izlediği örnek olaylarda buna yol açan etkenlerin araştırılması teorik tartışmaları zenginleştirecektir. Bunun yanında Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivlerinin daha kapsamlı bir şekilde erişime açılması ve genel olarak Neo-Gramscian dış politika analizi çalışmalarının artması, literatürdeki yöntemsel zenginliğe de katkıda bulunacak ve yeni çalışmalara zemin hazırlayacaktır.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

Ahmad, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 8. Baskı, (çev.) Yavuz Alogan, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2009.

Alden, Chris ve Amnon Aran, **Foreign Policy Analysis: New Approaches**, 2. Baskı, Londra ve New York, Routledge, 2017.

Altan, Mehmet, **Darbelerin Ekonomisi**, İstanbul, Afa Yayınları, 1990.

Amin, Samir, **Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism**, (çev.) Brian Pearce, New York, Monthly Review Press, 1976.

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1995**, 20. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015.

Arrighi, Giovanni, **The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times**, Londra, Verso, 1994.

Balamir Coşkun, Bezen ve İnan Rüma (der.), **Dış Politika Analizi: Konu, Kuram, Yöntem**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020.

Barlas, Mehmet, **Turgut Özal'ın Anıları**, İstanbul, Gençlik Yayınları, 1994.

Bazoğlu Sezer, Duygu, **Kamuoyu ve Dış Politika**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1972.

Berker, Feyyaz ve Güngör Uras, **Fikir Üreten Fabrika: TÜSİAD'ın İlk On Yılı 1970-1980**, İstanbul, Doğan Kitap, 2009.

Bıçaklı, Hüseyin Avni, **Türkiye-Bulgaristan İlişkileri (1878-2008)**, Ankara, İmge Yayınları, 2016.

Bianchi, Robert, **Interest Groups and Political Development in Turkey**, Princeton, Princeton University Press, 1983.

Bilge, A. Suat, **Ankara-Atina-Lefkoşa Üçgeni**, Ankara, İmge Yayınları, 1996.

Bilge, A. Suat, **Büyük Düş: Türk-Yunan Siyasi İlişkileri**, Ankara, 21. Yüzyıl Yayınları, 2000.

Birand, Mehmet Ali, **Diyet: Türkiye ve Kıbrıs Üzerine Pazarlıklar**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1979.

Birand, Mehmet Ali, **12 Eylül Saat: 04.00**, Karacan Yayınları, 1984.

Birand, Mehmet Ali, **Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası: 1959-1985**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1985.

Birand, Mehmet Ali ve Soner Yalçın, **The Özal: Bir Davanın Öyküsü**, 12. Baskı, İstanbul, Doğan Kitap, 2012.

Bleda, Tanışuğ, **Maskeli Balo**, 3. Baskı, İstanbul, Doğan Kitap, 2000.

Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, 22. Baskı, Ankara, İmge Yayınları, 2016a.

Boratav, Korkut, **1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, 3. Baskı, Ankara, İmge Yayınları, 2016b.

Bozdağlıoğlu, Yücel, **Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach**, New York ve Londra, Routledge, 2003.

Bölükbaşı, Süha, **Türkiye ve Yakınındaki Orta Doğu**, Ankara, Dış Politika Enstitüsü, 1992.

Bölükbaşı, Süha, **Barışçı Çözumsuzlük**, Ankara, İmge Yayınları, 2001.

Braudel, Fernand, **On History**, (çev.) Sarah Matthews, Londra, The University of Chicago Press, 1980.

Breuning, Marijke, **Foreign Policy Analysis: A Comparative Introduction**, New York, Palgrave Macmillan, 2007.

Buğra, Ayşe, **Devlet ve İşadamları**, 10. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.

Bukharin, Nikolai, **Imperialism and World Economy**, Londra, Martin Lawrence Limited, 1972.

Callinicos, Alex, **Imperialism and Global Political Economy**, Cambridge, Polity Press, 2009.

Cemal, Hasan, **Özal Hikâyesi**, İstanbul, Everest Yayınları, 2013.

Clogg, Richard, **A Concise History of Greece**, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

Cohen, Benjamin J., **Organizing the World's Money: The Political Economy of International Relations**, Londra, Macmillan, 1979.

Cohn, Theodore H., **Global Political Economy**, 6. Baskı, Longman, 2012.

Copeaux, Etienne, **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993): Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine**, 3. Baskı, (çev.) Ali Berkay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.

Cox, Robert W., **Production, Power, and World Order: Social Forces in the Making of History**, New York, Columbia University Press, 1987.

Cox, Robert W. ve Michael G. Schechter, **The Political Economy of a Plural World: Critical Reflections on Power, Morals and Civilization**, Londra, Routledge, 2002.

Cox, Robert W. ve Thomas J. Sinclair, **Dünya Düzenine Yaklaşımlar**, (çev.) Emrah Çınar ve Semih Çelik, İstanbul, Röle Akademik Yayıncılık, 2016.

Çölaşan, Emin, **Turgut Nereden Koşuyor?**, 7. Baskı, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1989.

Dağlı, Nuran ve Belma Aktürk, **Hükümetler ve Programları: III. Cilt 1980-1987**, Ankara, T.B.M.M Basımevi, 1988.

Demirtaş-Coşkun, Birgül, **Bulgaristan'la Yeni Dönem: Soğuk Savaş Sonrası Ankara-Sofya İlişkileri**, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2001.

Denk, B. Erdem, **Ortadoğu'da Su Sorunu Bağlamında Dicle ve Fırat**, Ankara, Stratejik Araştırma ve Kültür Yayınları, 1997.

Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Bakanı İlter Türkmen'in Konuşmaları, Demeçleri ve Basına verdiği Mülakatlar (21 Eylül 1980 – 3 Kasım 1983)**, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Matbaası, 1983.

Dikerdem, Mahmut, **Üçüncü Dünya'dan**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1977.

Dockrill, Michael L. ve Michael F. Hopkins, **The Cold War, 1945-1991**, 2. Baskı, New York, Palgrave Macmillan, 2006.

Domhoff, G. William, **Who Rules America? Power, Politics and Social Change**, New Jersey, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1967.

Doyle, Michael W., **Liberal Peace: Selected Essays**, Londra ve New York, Routledge, 2012.

Eğilmez, Mahfi, **Tarihsel Süreç İçinde Dünya Ekonomisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2018.

Elik, Süleyman, **Iran-Turkey Relations, 1979-2011: Conceptualizing the Dynamics of Politics, Religion and Security in the Middle-Power States**, Londra ve New York, Routledge, 2012.

Emery, Christian, **US Foreign Policy and the Iranian Revolution: The Cold War Dynamics of Engagement and Strategic Alliance**, New York, Palgrave Macmillan, 2013.

Emmanuel, Arghiri, **Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade**, (çev.) Brian Pearce, New York ve Londra, Monthly Review Press, 1972.

Eralp, Yalım, **Perdeyi Aralarken: Bir “Monşer”in Hatıratı**, İstanbul, Doğan Kitap, 2017.

Erhan, Çağrı, **Beyaz Savaş: Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu**, İstanbul, Altınbaş Üniversitesi Yayınları, 2018.

Evren, Kenan, **Kenan Evren’in Anıları (Cilt 1)**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1990.

Evren, Kenan, **Kenan Evren’in Anıları (Cilt 2)**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1991a.

Evren, Kenan, **Kenan Evren’in Anıları (Cilt 3)**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1991b.

Evren, Kenan, **Kenan Evren’in Anıları (Cilt 4)**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1991c.

Evren, Kenan, **Kenan Evren’in Anıları (Cilt 5)**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1991d.

Evren, Kenan, **Kenan Evren’in Anıları (Cilt 6)**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1992.

Frieden, Jeffry A. ve David A. Lake, **International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth**, 4. Baskı, Londra, Routledge, 2003.

Gamble, Andrew, **The Free Economy and the Strong State: The Politics of Thatcherism**, Londra, Macmillan Education, 1988.

Gerger, Haluk, **Türk Dış Politikasının Ekonomi Politikası: “Soğuk Savaş”tan “Yeni Dünya Düzeni”ne**, 3. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap, 2012.

Gill, Stephen, **American Hegemony and the Trilateral Commission**, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

Gill, Stephen, **Power and Resistance in the New World Order**, 2. Baskı, New York, Palgrave Macmillan, 2008.

Gilpin, Robert, **Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası**, 4. Baskı, (çev.) Murat Duran vd., Ankara, Kripto Yayınları, 2016.

Girgin, Kemal, **Diplomatik Anılarla Dış İlişkilerimiz (Son 50 Yıl: 1957-2006)**, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

Golan, Galia, **Soviet Policies in the Middle East: From World War Two to Gorbachev**, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

Gökay, Bülent, **Soviet Eastern Policy and Turkey, 1920-1991: Soviet Foreign Policy, Turkey and Communism**, Londra ve New York, Routledge, 2006.

Gözen, Ramazan, **Amerikan Kışkacında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası**, Ankara, Liberte Yayınları, 2000.

Gramsci, Antonio, **Selections from the Prison Notebooks**, (ed. ve çev.) Quintin Hoare ve Geoffrey Nowell Smith, New York, International Publishers, 1971.

- Gülalp, Haldun, **Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet**, İstanbul, Belge Yayınları, 1993.
- Güldemir, Ufuk, **Çevik Kuvvetin Gölgesinde Türkiye (1980-1984)**, 2. Baskı, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1987.
- Güldemir, Ufuk, **Texas-Malatya**, Ankara, Tekin Yayınevi, 1992.
- Gürel, Şükrü Sina, **Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri: 1821-1993**, Ankara, İmge Kitabevi, 2018.
- Grn, Kamuran, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan günümüze kadar)**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1983.
- Güvenç, Bozkurt vd., **Türk-İslam Sentezi**, İstanbul, Sarmal Yayınları, 1991.
- Güzel, M. Şehmus, **Türkiye'de İşçi Hareketi: 1908-1984**, Ankara, İmge Yayınları, 2016.
- Habermas, Jürgen, **Knowledge and Human Interests**, (ev.) Jeremy J. Shapiro, Boston, Beacon Press, 1971.
- Habermas, Jürgen, **The Theory of Communicative Action Volume One: Reason and the Rationalization of Society**, (ev.) Thomas McCarthy, Boston, Beacon Press, 1984.
- Habermas, Jürgen, **The Theory of Communicative Action Volume Two: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason**, (ev.) Thomas McCarthy, Boston, Beacon Press, 1985.
- Habermas, Jürgen, **The Divided West**, (ed. ve ev.) Ciaran Cronin, Cambridge, Polity, 2006.

Hale, William, **Turkish Foreign Policy since 1774**, 3. Baskı, Londra ve New York, Routledge, 2013.

Harvey, David, **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, 2. Baskı, (çev.) Aylin Onacak, İstanbul, Sel Yayınları, 2015.

Heper, Metin, **Türkiye’de Devlet Geleneği**, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2006.

Heraclides, Alexis, **The Greek-Turkish Conflict in the Aegean: Imagined Enemies**, New York, Palgrave Macmillan, 2010.

Hilferding, Rudolf, **Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development**, (çev.) Morris Watnick ve Sam Gordon, Londra, Routledge & Kegan Paul, 1981.

Hobsbawm, Eric J., **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, 10. Baskı, (çev.) Yavuz Alogan, İstanbul, Everest Yayınları, 2017.

Hobson, John A., **Imperialism: A Study**, New York, James Pott & Company, 1902.

Hook, Steven W. ve John Spanier, **Amerikan Dış Politikası: İkinci Dünya Savaşı’ndan Günümüze**, (çev.) Özge Zihnioğlu, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2016.

Horkheimer, Max ve Theodor W. Adorno, **Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments**, Gunzelin Schmid Noerr (ed.), (çev.) Edmund Jephcott, Stanford, Stanford University Press, 2002.

Horkheimer, Max, **Critical Theory: Selected Essays**, (çev.) Matthew J. O’Connell vd., New York, Continuum, 2002.

Hudson, Valerie M. ve Benjamin S. Day, **Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory**, 3. Baskı, Londra, Rowman & Littlefield, 2020.

İşyar, Ömer Göksel, **Karşılaştırmalı Dış Politikalar: Yöntemler – Modeller - Örnekler ve Karşılaştırmalı Türk Dış Politikası**, 2. Baskı, Bursa, Dora Yayınevi, 2013.

Jessop, Bob, **Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy**, Macmillan, 1985.

Jessop, Bob, **State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place**, Cambridge, Polity Press, 1990.

Jessop, Bob, **The Future of Capitalist State**, Cambridge, Polity Press, 2002.

Kant, Immanuel, **Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace and History**, Pauline Kleingeld (ed.), (çev.) David L. Colclasure, New Haven ve Londra, Yale University Press, 2006.

Kauppi, Mark V. ve Paul R. Viotti, **International Relations Theory**, 6. Baskı, Londra, Rowman & Littlefield, 2019.

Kautsky, Karl, **Karl Kautsky: Selected Political Writings**, (çev. ve ed. Patrick Goode), Palgrave Macmillan, 1983.

Kazgan, Gülten, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, 19. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2014.

Kazgan, Gülten, **Liberalizmden Neoliberalizme: Neoliberalizmin Getirisi ve Götürüsü**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2016.

Keohane, Robert O., **After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy**, Princeton, Princeton University Press, 1983.

Keohane, Robert O., ve Joseph S. Nye, **Power and Interdependence**, 4. Baskı, Longman, 2012.

Kepenek, Yakup ve Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, 15. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2014.

Keyder, Çağlar, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, 20. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

Kindleberger, Charles P., **The World in Depression, 1929-1939**, Berkeley ve Los Angeles, University of California Press, 1973.

Kumral, Mehmet Akif, **Rethinking Turkey-Iraq Relations: The Dilemma of Political Cooperation**, New York, Palgrave Macmillan, 2016.

Kutlay, Mustafa, **The Political Economies of Turkey and Greece: Crisis and Change**, Londra, Palgrave Macmillan, 2019.

Kürkçüoğlu, Ömer, **Türkiye’nin Arap Orta Doğu’suna Karşı Politikası (1945-1970)**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1972.

Lenin, Vladimir İ., **Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**, 12. Baskı, (çev.) Cemal Süreya, Ankara, Sol Yayınları, 2008.

Lewis, Bernard, **Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi**, 15. Baskı, (çev.) Selen Y. Kölay, Ankara, Arkadaş Yayınları, 2020.

Linklater, Andrew, **Men and Citizens in the Theory of International Relations**, Londra, Palgrave Macmillan, 1982.

Linklater, Andrew, **Beyond Realism and Marxism: Critical Theory and International Relations**, New York, St. Martin’s Press, 1990.

Linklater, Andrew, **The Transformation of Political Community: Ethical Foundations of the Post-Westphalian Era**, Cambridge, Polity Press, 1998.

Luxemburg, Rosa, **Sermaye Birikimi**, (çev.) Tayfun Ertan, İstanbul, Belge Yayınları, 2004.

Lütem, Ömer E., **Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989: Cilt I, 1983-1985**, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2000.

Marx, Karl, **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**, 7. Baskı, (çev.) Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları, 2011.

Miliband, Ralph, **The State in Capitalist Society**, New York, Basic Books, 1969.

Mills, C. Wright, **The Power Elite**, Oxford, Oxford University Press, 1956.

Morgenthau, Hans, **Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace**, New York, Alfred A. Knopf, 1948.

Neack, Laura, **Studying Foreign Policy Comparatively: Cases and Analysis**, 4. Baskı, Londra, Rowman & Littlefield, 2019.

Neziroğlu, İrfan ve Tuncer Yılmaz, **Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri: Cilt 7 (12 Kasım 1979-9 Kasım 1989)**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, 2013.

Oatley, Thomas, **International Political Economy**, 5. Baskı, Longman, 2012.

O'Brien, Robert ve Marc Williams, **Global Political Economy: Evolution & Dynamics**, 5. Baskı, Londra, Palgrave, 2016.

Önder, Nilgün, **Economic Transformation of Turkey: Neoliberalism and State Intervention**, Londra ve New York, I.B. Tauris, 2016.

Özdemir, Hikmet, **Turgut Özal**, İstanbul, Doğan Kitap, 2014.

- Özkoç, Özge, **Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği İç ve Dış Politika (1943-1991)**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 2008.
- Özlem, Kader, **Türkiye-Bulgaristan İlişkileri ve Türk Azınlık**, Bursa, Dora Yayınevi, 2019.
- Öztürk, Osman Metin, **Dış Politika ve Silahlı Kuvvetler**, Ankara, Tutibay Yayınları, 1999.
- Pamuk, Şevket, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, 9. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Pappas, Takis S., **Populism and Crisis Politics in Greece**, New York, Palgrave Macmillan, 2014.
- Parlar, Suat, **Silahlı Bürokrasi'nin Ekonomi Politikası**, 2. Baskı, İstanbul, Mephisto Yayınları, 2005.
- Pazarcı, Hüseyin, **Uluslararası Hukuk**, 14. Baskı, Ankara, Turhan Kitabevi, 2015a.
- Pazarcı, Hüseyin, **Türk Dış Politikasının Başlıca Sorunları**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2015b.
- Poulantzas, Nicos, **Classes in Contemporary Capitalism**, (çev.) David Fernbach, Londra, NLB, 1975.
- Poulantzas, Nicos, **Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar**, (çev.) Şen Süer ve L. Fevzi Topaçoğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 1992.
- Poulantzas, Nicos, **State, Power, Socialism**, (çev.) Patrick Camiller, Londra ve New York, Verso, 2000.

Poulton, Hugh, **Balkanlar: atışan Azınlıklar, atışan Devletler**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1993.

Ricardo, David, **The Principles of Political Economy and Taxation**, Londra, J. M. Dent & Sons, 1937.

Roberts, J. M., **Avrupa Tarihi**, (ev.) Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2015.

Robins, Philip, **Turkey and the Middle East**, Londra, The Royal Institute of International Affairs, 1991.

Rosecrance, Richard, **The Rise of the Trading State: Commerce and Conquest in the Modern World**, New York, Basic Books, 1986.

Rostow, Walt Whitman, **The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto**, Cambridge, Cambridge University Press, 1960.

Salık, Nuri, **İki Darbe Arasında Türkiye'nin Suriye Politikası (1960-1980)**, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.

Sander, Oral, **Siyasi Tarih: 1918-1994**, 19. Baskı, Ankara, İmge Yayınları, 2010.

Smith, Adam, **An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations**, University of Chicago Press, 1977.

Sönmez, Mustafa, **Türkiye Ekonomisinde Bunalım: 1980 Sonbaharından 1982'ye**, İstanbul, Belge Yayınları, 1982.

Sönmez, Mustafa, **Kırk Haramiler: Türkiye'de Holdingler**, 3. Baskı, İstanbul, Özlem Yayıncılık, 1988.

Sönmezoğlu, Faruk, **Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası**, İstanbul, Der Yayınları, 2016.

- Spero, Joan E. ve Jeffrey A. Hart, **The Politics of International Economic Relations**, 7. Baskı, Wadsworth, Cengage Learning, 2010.
- Strange, Susan, **States and Markets**, 2. Baskı, Londra ve New York, Continuum, 2004.
- Şen, Serdar, **Cumhuriyet Kültürünün Oluşum Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak Silahlı Kuvvetler ve Modernizm**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1996.
- Şimşir, Bilal N., **Bulgaristan Türkleri**, 2. Baskı, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2009.
- Tabb, William K., **Economic Governance in the Age of Globalization**, New York, Columbia University Press, 2004.
- Tuncer, Hüner, **12 Mayıs'tan 12 Mart'a Türk Dış Politikası**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2014.
- Tuncer, Hüner, **İki Darbe Arasında Türk Dış Politikası (1971-1980)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2014.
- Tülümen, Turgut, **İran Devrimi Hatıraları**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1998.
- Tüzün, Gürel (ed.), **Vehbi Koç Anlatıyor: Bir Derleme**, 3. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Uslu, Nasuh, **Türk-Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs**, Ankara, 21. Yüzyıl Yayınları, 2000.
- Uzgel, İlhan, **Ulusal Çıkar ve Dış Politika**, Ankara, İmge Yayınları, 2004.
- Vali, Ferenc Albert, **Bridge across the Bosphorus: The Foreign Policy of Turkey**, Baltimore ve Londra, The John Hopkins Press, 2019.

Van Apeldoorn, Bastiaan ve Nana de Graaff, **American Grand Strategy and Corporate Elite Networks: The Open Door since the End of the Cold War**, Londra ve New York, Routledge, 2016.

Van der Pijl, Kees, **The Making of an Atlantic Ruling Class**, Londra, Verso, 1984.

Wallerstein, Immanuel, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek**, 2. Baskı, (çev.) Taylan Doğan, İstanbul, bgst Yayınları, 2013.

Wallerstein, Immanuel, **Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş**, 3. Baskı, (çev.) Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy, İstanbul, bgst Yayınları, 2018.

Worth, Owen, **Rethinking Hegemony**, Londra, Palgrave, 2015.

Yalman, Galip L., **Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s**, İstanbul, İstanbul Bilgi University Press, 2009.

Yavuzalp, Ercüment, **Liderlerimiz ve Dış Politika**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996.

KİTAP BÖLÜMLERİ VE MAKALELER

Agnew, John, “American Hegemony into American Empire? Lessons from the Invasion of Iraq”, **Antipode**, Cilt 35, Sayı 5, 2003, s. 871-885.

Ağcan, Muhammed A., “Sosyal Bilimler Felsefesi ve Uluslararası İlişkiler Teorisi”, Evren Balta (ed.), **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 77-109.

Akça, İsmet, “1980 Sonrası Türkiye’de Hegemonya Projeleri ve Otoriterizmin Değişen Biçimleri”, İsmet Akça, Ahmet Bekmen ve Barış Alp Özden (der.), **“Yeni Türkiye”ye Varan Yol: Neoliberal Hegemonyanın İnşası**, (çev.) Kemal Deniz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 27-67.

- Akdevelioğlu, Atay ve Ömer Kürkçüoğlu, “İran’la İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I:1919-1980)**, 15. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 784-807.
- Akdevelioğlu, Atay ve Ömer Kürkçüoğlu, “İran’la İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt II:1980-2001)**, 14. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 152-157.
- Al-Taqi, Samir ve Raymond Hinnebusch, “As Seen From Damascus: the Transformation in Syrian-Turkish Relations”, Raymond Hinnebusch ve Özlem Tür (ed.), **Turkey-Syria Relations: Between Enmity and Amity**, Londra ve New York, Routledge, 2016, s. 95-109.
- Albright, David E., “Soviet Economic Development and the Third World”, **Soviet Studies**, Cilt 43, Sayı 1, 1991, s. 27-59.
- Altunışık, Meliha Benli “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Suriye’nin Dış Politikası: Değişime Uyum Çabası”, Mustafa Türkeş ve İlhan Uzel (der.), **Türkiye’nin Komşuları**, Ankara, İmge Yayınları, 2002, s. 259-292.
- Arat, Yeşim, “Politics and Big Business: Janus-Faced Link to the State”, Metin Heper (ed.), **Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience**, Berlin ve New York, Walter de Gruyter, 1991, s. 135-147.
- Arıboğan, Ülke, Gülden Ayman ve Beril Dedeoğlu, “Kıbrıs Krizi, 1974”, Faruk Sönmezoğlu (der.) **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, 4. Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 2010, s. 404-406.
- Ataç, Kaan Kutlu, “Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-Rusya İlişkilerinde Suriye Boyutu: 1957 Suriye Krizi”, Gencer Özcan, Evren Balta ve Burç Beşgül (der.),

Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler: Kuşku ile Komşuluk, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 79-109.

Ataöv, Türkkaya, “İki Doğu Komşumuz: Irak ve İran”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 44, Sayı 1, 1989, s. 119-133.

Atlı, Altay, “Businessmen as Diplomats: The Role of Business Associations in Turkey’s Foreign Economic Policy”, **Insight Turkey**, Cilt 13, Sayı 1, 2011, s. 109-128.

Augelli, Enrico ve Craig N. Murphy, “Gramsci and International Relations: A General Perspective and Example from Recent US Policy toward the Third World”, Stephen Gill (ed.), **Gramsci, Historical Materialism and International Relations**, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, s. 127-147.

Ay, Hakan ve Haluk Egeli, “Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO)’nun Gelişimi ve Geleceğe Yönelik Beklentiler”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 10, Sayı 2, 1995, s. 133-161.

Ayers, Alison J., “Introduction”, Alison J. Ayers (ed.), **Gramsci, Political Economy and International Relations Theory: Modern Princes and Naked Emperors**, New York, Palgrave Macmillan, 2008, s. 1-20.

Babst, Dean V., “Elective Governments – A Force for Peace”, **The Wisconsin Sociologist**, Cilt 3, Sayı 1, 1964, s. 9-14.

Bağcı, Hüseyin, “Demokrat Parti’nin Ortadoğu Politikası”, Faruk Sönmezoğlu (der.), **Türk Dış Politikasının Analizi**, 2. Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 1998, s. 101-134.

Barlow, Robin ve Fikret Şenses, “The Turkish Export Boom: Just Reward or Just Lucky?”, **Journal of Development Economics**, Cilt 48, Sayı 1, 1995, s. 111-133.

Bazoğlu Sezer, Duygu, “Peaceful Coexistence: Turkey and the Near East in Soviet Foreign Policy”, **The Annals of the American Academy of Political and Social Science**, Cilt 481, Sayı 1, 1985, s. 117-126.

Bedirhanoglu, Pinar, “The State in Neoliberal Globalization: The Merits and Limits of Coxian Conceptions”, Alison J. Ayers (ed.), **Gramsci, Political Economy and International Relations Theory: Modern Princes and Naked Emperors**, New York, Palgrave Macmillan, 2008, s. 89-107.

Bohle, Doroothe, “Neoliberal Hegemony, Transnational Capital and the Terms of the EU’s Eastward Expansion”, **Capital&Class**, Cilt 30, Sayı 1, 2006, s. 57-86.

Bojkov, Victor D., “Bulgaria’s Turks in the 1980s: A Minority Endangered”, **Journal of Genocide Research**, Cilt 6, Sayı 3, 2004, s. 343-369.

Boll, Michael M., “Turkey between East and West: The Regional Alternative”, **The World Today**, Cilt 35, Sayı 9, 1979, s. 360-368.

Bora, Tanıl, “Turgut Özal”, Murat Yılmaz (ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 7: Liberalizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 589-601.

Bölükbaşı, Süha, “Turkey Copes with Revolutionary Iran”, **Journal of South Asian and Middle Eastern Studies**, Cilt 13, Sayı 1-2, 1989, s. 94-109.

Bölükbaşı, Süha, “Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Birleşmiş Milletler: 1954-1996 Arası Barışçı Çözüksüzlük”, Faruk Sönmezoğlu (der.), **Türk Dış Politikasının Analizi**, 2. Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 1998, s. 281-305.

Brown, Cameron S., “Turkey in the Gulf Wars of 1991 and 2003”, **Turkish Studies**, Cilt 8, Sayı 1, 2007, s. 85-119.

Bruff, Ian, “European Varieties of Capitalism and the International”, **European Journal of International Relations**, Cilt 16, Sayı 4, 2010, s. 615-638.

Burchill, Scott ve Andrew Linklater, “Giriş”, Scott Burchill vd., **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, (çev.) Ali Aslan ve Muahmmmed Ali Ağcan, İstanbul, Küre Yayınları, 2012, s. 11-48.

Burton, Maureen ve Reynold Nesiba, “Transnational Financial Institutions, Global Financial Flows and the International Monetary Fund”, Phillip Anthony O’Hara (ed.), **Global Political Economy and the Wealth of Nations: Performance, Institutions, Problems and Policies**, Londra ve New York, Routledge, 2004, s. 147-169.

Cafruny, Alan W., “Europe, the United States, and Neoliberal (Dis)Order: Is There a Coming Crisis of the Euro?”, Alan W. Cafruny ve Magnus Ryner (ed.), **A Ruined Fortress?: Neoliberal Hegemony and Transformation in Europe**, Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 2003, s. 285-305.

Cafruny, Alan W., Gonzalo Pozo Martin ve Leila Simona Talani, “Introduction”, Alan Cafruny, Leila Simona Talani ve Gonzalo Pozo Martin (ed.), **The Palgrave Handbook of Critical International Political Economy**, Londra, Palgrave Macmillan, 2016, s. 1-6.

Calabrese, John, “Turkey and Iran: Limits of a Stable Relationship”, **British Journal of Middle Eastern Studies**, Cilt 25, Sayı 1, 1998, s. 75-94.

Chan, Steve, “In Search of Democratic Peace: Problems and Praise”, **Mershon International Studies Review**, Cilt 41, Sayı 1, 1997, s. 59-91.

Chavez, Tizoc, "One Picture May Not Be Worth Ten Thousand Words, but the White House Is Betting It's Worth Ten Thousand Votes: Richard Nixon and Diplomacy as Spectacle", Andrew L. Johns ve Mitchell B. Lerner (ed.), **The Cold War at Home and Abroad**, Kentucky, University Press of Kentucky, 2018, s. 146-172.

Chirot, Daniel ve Thomas D. Hall, "World-Systems Theory", **Annual Review of Sociology**, Cilt 8, Sayı 1, 1982, s. 81-106.

Cooper, Orah ve Carol Fogarty, "Soviet Economic and Military Aid to the Less Developed Countries, 1954-78", **Soviet and Eastern European Foreign Trade**, Cilt 21, 1985, s. 54-73.

Coufoudakis, Van, "Greek-Turkish Relations, 1973-1983: The View from Athens", **International Security**, Cilt 9, Sayı 4, 1985, s. 185-217.

Cox, Robert W., "Labor and Transnational Relations", **International Organization**, Cilt 25, Sayı 3, 1971, s. 554-584.

Cox, Robert W., "Social Forces, States and World Orders: beyond the international relations theory", **Millenium: Journal of International Studies**, Cilt 10, Sayı 1, 1981, s. 126-155.

Cox, Robert W. "Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method", **Millenium: Journal of International Studies**, Cilt 12, Sayı 2, 1983, s. 162-175.

Cutler, Robert M., "Domestics and Foreign Influences on Policy Making: The Soviet Union in the 1974 Cyprus Conflict", **Soviet Studies**, Cilt 37, Sayı 1, 1985, s. 60-89.

- Çam, Sürhan, “Institutional Oppression and Neo-Liberalism in Turkey”, **Cardiff University School of Social Sciences Working Paper 81**, 2007, s. 1-45.
- Çetinsaya, Gökhan, “Türk-İran İlişkileri”, Faruk Sönmezoğlu (der.), **Türk Dış Politikasının Analizi**, 2. Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 1998, s. 135-158.
- Çetinsaya, Gökhan, “Rafsanjani’den Hatemi’ye İran Dış Politikasına Bakışlar”, Mustafa Türkeş ve İlhan Uzgel (der.), **Türkiye’nin Komşuları**, Ankara, İmge Yayınları, 2002, s. 293-329.
- Dalacoura, Katerina, “Turkey and the Middle East in the 1980s”, **Millennium**, Cilt 19, Sayı 2, 1990, s. 207-228.
- De Graaff, Nana ve Bastiaan van Apeldoorn, “The Transnationalist US Foreign-Policy Elite in Exile? A Comparative Network Analysis of the Trump Administration”, **Global Networks**, Cilt 21, Sayı 2, 2021, s. 238-264.
- Derviş, Kemal ve Sherman Robinson, “The Foreign Exchange Gap, Growth and Industrial Strategy in Turkey: 1973-1983”, **World Bank Staff Working Paper No. 306**, 1978, s. 1-160.
- Deutsch, Karl W. vd., “Political Community and the North Atlantic Area”, Brent F. Nelsen ve Alexander Stubb (ed.), **The European Union: Readings on the Theory and Practice of European Integration**, 3. Baskı, Boulder ve Londra, Lynne Reiner, 1998, s. 121-143.
- Devetak, Richard, “Eleştirel Teori”, Scott Burchill vd., **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, (çev.) Ali Aslan ve Muahmmmed Ali Ağcan, İstanbul, Küre Yayınları, 2012, s. 213-242.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 1, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Ocak 1984.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 2, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Şubat 1984.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 3, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Mart 1984.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 4, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Nisan 1984.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 5, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Mayıs 1984.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 6, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Haziran 1984.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 7, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Temmuz 1984.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 8, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Ağustos 1984.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 9, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Eylül 1984.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 10, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Ekim 1984.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 11, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Kasım 1984.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 12, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Aralık 1984.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 13, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Ocak 1985.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 14, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Şubat 1985.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 15, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Mart 1985.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 16, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Nisan 1985.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 17, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Mayıs 1985.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 19, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Temmuz 1985.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 21, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Eylül 1985.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 22, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Ekim 1985.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 23, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Kasım 1985.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 25, Ankara, Dışışleri Bakanlığı
Basımevi, Ocak 1986.

Dışışleri Bakanlığı, **Dışışleri Bakanlığı Belleteni**, Sayı 27, Ankara, Dışışleri Bakanlığı Basımevi, Mart 1986.

DİSK, “Direneceğiz ve Sonunda Biz Kazanacağız”, **Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Aylık Yayını**, Sayı 64, Nisan 1980, s. 1-2.

Doyle, Michael W., “Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs”, **Philosophy and Public Affairs**, Cilt 12, Sayı 3, 1983, s. 205-235.

Doyle, Michael W., “Liberalism and World Politics”, **The American Political Science Review**, Cilt 80, Sayı 4, 1986, s. 1151-1169.

Drysdale, Alastair, “Syria and Iraq – The Geopathology of a Relationship”, **GeoJournal**, Cilt 28, Sayı 3, 1992, s. 347-355.

Duran, Burhanettin ve Engin Yıldırım, “İslamizm, Trade Unionism and Civil Society: The Case of Hak-İş Labour Confederation in Turkey”, **Middle Eastern Studies**, Cilt 41, Sayı 2, 2005, s. 227-247.

Durna, Tezcan, “Basından Medyaya Geçerken 1980’lerde Neo-Liberal Hegemonyanın Kanaat İmalatçısı Olarak Köşe Yazarları”, R. Funda Barbaros ve Erik Jan Zürcher (der.), **Modernizmin Yansımaları: 80’li Yıllarda Türkiye**, Ankara, Efil Yayınevi, 2017, s. 292-337.

Eichengreen, Barry, “Keynes and Protection”, **The Journal of Economic History**, Cilt 44, Sayı 2, 1984, s. 363-373.

Eralp, Atila, “Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması”, Atila Eralp (der.), **Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s. 57-88.

Eralp, Atila ve Özlem Tür, “İran’la Devrim Sonrası İlişkiler”, Meliha Benli Altunışık (der.), **Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik**, İstanbul, Boyut Yayınevi, 1999, s. 67-102.

Erhan, Çağrı, “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I:1919-1980)**, 15. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 681-715.

Fırat, Melek, “Yunanistan’la İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I:1919-1980)**, 15. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 576-614.

Fırat, Melek ve Ömer Kürkçüoğlu, “Orta Doğu’yla İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I:1919-1980)**, 15. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 784-807.

Fırat, Melek, “Yunanistan’la İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt II:1980-2001)**, 14. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 102-123.

Fırat, Melek ve Ömer Kürkçüoğlu, “Orta Doğu’yla İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt II:1980-2001)**, 14. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 124-157.

Fleming, J. Marcus, “Domestic Financial Policies under Fixed and under Floating Exchange Rates”, **Staff Papers – International Monetary Fund**, Cilt 9, Sayı 3, 1962, s. 369-380.

Frank, Andre Gunder, “The Development of Underdevelopment”, Sing C. Chew ve Pat Lauderdale (ed.), **Theory and Methodology of World Development: The**

Writings of Andre Gunder Frank, New York, Palgrave Macmillan, 2010, s. 7-17.

Garnham, David, “War-Prone, War-Weariness, and Regime Type: 1816-1980”, **Journal of Peace Research**, Cilt 23, Sayı 3, 1986, s. 279-289.

Guan-Fu, Gu, “Soviet Aid to the Third World, an Analysis of Its Strategy”, **Soviet Studies**, Cilt 35, Sayı 1, 1983, s. 71-89.

Güney, Aylin, “An Anatomy of the Transformation of the US-Turkish Alliance: From ‘Cold War’ to ‘War on Iraq’”, **Turkish Studies**, Cilt 6, Sayı 3, 2005, s. 341-359.

Güngen, Ali Rıza, “Kalkınma, Eşitsizlik ve Yoksulluk”, Evren Balta (ed.), **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 433-454.

Gürçan, Efe Can ve Berk Mete, “The Combined and Uneven Development of Working-Class Capacities in Turkey, 1960-2016”, **Labor History**, Cilt 60, Sayı 3, 2018, s. 1-19.

Haas, Ernst B., “International Integration: The European and the Universal Process”, **International Organization**, Cilt 15, Sayı 3, 1961, s. 366-392.

Habermas, Jürgen, “Interpreting the Fall of a Monument”, **Constellations**, Cilt 10, Sayı 3, 2003, s. 364-370.

Hale, William, “Turkey, the Middle East and the Gulf Crisis”, **International Affairs**, Cilt 68, Sayı 4, 1992, s. 679-692.

Heper, Metin, “The State and Interest Groups with Special Reference to Turkey”, Metin Heper (ed.), **Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience**, Berlin ve New York, Walter de Gruyter, 1991a, s. 3-23.

Heper, Metin, “Interest Group Politics in post-1980 Turkey: Lingering Monism”, Metin Heper (ed.), **Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience**, Berlin ve New York, Walter de Gruyter, 1991b, s. 163-176.

Heraclides, Alexis, “The Unresolved Aegean Dispute: Problems and Prospects”, Alexis Heraclides ve Gizem Alioğlu Çakmak (ed.), **Greece and Turkey in Conflict and Cooperation: From Europeanization to De-Europeanization**, Londra ve New York, Routledge, 2019, s. 89-108.

Hoffmann, Stanley, “An American Social Science: International Relations”, **Discoveries and Interpretations: Studies in Contemporary Scholarship**, Cilt 106, Sayı 3, 1977, s. 41-60.

Hülagü, Funda, “Marksizm ve Eleştirel Teoriler”, Evren Balta (ed.), **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 175-202.

Işıklı, Alpaslan, “Ücretli Emek ve Sendikalaşma”, Irvin C. Schink ve E. Ahmet Tonak (der.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 6. Baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 2013, s. 495-535.

İşeri, Emre, “Neo-Gramscian Analysis of US Hegemony Today”, **In-Spire: Journal of Politics, International Relations, and the Environment**, Cilt 2, Sayı 1, 2007, s. 1-14.

Jacoby, Tamar, “The Reagan Turnaround on Human Rights”, **Foreign Affairs**, Cilt 64, Sayı 5, 1986, s. 1066-1086.

Jager, Johannes, Laura Horn ve Joachim Becker, “Critical International Political Economy and Method”, Alan Cafruny, Leila Simona Talani ve Gonzalo Pozo

Martin (ed.), **The Palgrave Handbook of Critical International Political Economy**, Londra, Palgrave Macmillan, 2016, s. 101-118.

Kalaycıoğlu, Ersin, “Commercial Groups: Love-Hate Relationship with the State”, Metin Heper (ed.), **Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience**, Berlin ve New York, Walter de Gruyter, 1991, s. 79-87.

Karaosmanoğlu, Ali L., “Turkey’s Security and the Middle East”, **Foreign Affairs**, Cilt 62, Sayı 1, 1983, s. 157-175.

Karataşlı, Şahin Savaş, “The Origins of Turkey’s ‘Heterodox’ Transition to Neoliberalism: The Özal Decade and Beyond”, **Journal of World-Systems Research**, Cilt 21, Sayı 2, 2015, s. 387-416.

Kennan, George, “The Sources of Soviet Conduct”, **Foreign Affairs**, Cilt 25, Sayı 4, Temmuz 1947, s. 566-582.

Keyder, Çağlar, “İktisadi Gelişme ve Bunalım: 1950-1980”, Irvin C. Schink ve E. Ahmet Tonak (der.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 6. Baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 2013a, s. 471-494.

Keyder, Çağlar, “Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası”, Irvin C. Schink ve E. Ahmet Tonak (der.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 6. Baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 2013b, s. 61-117.

Kıbaroğlu, Ayşegül, “Turkey-Syria Water Relations: Institutional Development and Political Confrontations in the Euphrates and Tigris Region”, Raymond Hinnebusch ve Özlem Tür (ed.), **Turkey-Syria Relations: Between Enmity and Amity**, Londra ve New York, Routledge, 2016, s. 145-157.

Kirişçi, Kemal, “The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State”, **New Perspectives on Turkey**, Sayı 40, 2009, s. 29-57.

Knorr, Klaus, “The Bretton Woods Institutions in Transition”, **International Organization**, Cilt 2, Sayı 1, 1948, s. 19-38.

Koç, Yıldırım, “30. Yıldönümünde 12 Eylül Darbesi ve İşçi Sınıfı”, **Mülkiye**, Cilt 34, Sayı 268, 2010, s. 43-74.

Koinova, Maria, “Ethnic and Religious Minorities in Bulgaria”, **SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe**, Cilt 2, Sayı 2, 1999, s. 147-158.

Köstem, Seçkin, “When Can Idea Entrepreneurs Influence Foreign Policy? Explaining the Rise of the ‘Turkic World’ in Turkish Foreign Policy”, **Foreign Policy Analysis**, Cilt 13, Sayı 3, 2017, s. 722-740.

Krasner, Stephen D., “Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables”, **International Organization**, Cilt 36, Sayı 2, 1982, s. 185-205.

Kut, Gün, “Ortadoğu’da Su Sorunu ve Türkiye”, Haluk Ülman (ed.), **Ortadoğu Sorunları ve Türkiye**, İstanbul, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, 1991, s. 99-122.

Kuyucuklu, Nazif, “Bulgaristan’da Türk Azınlığı ve Karşılaştığı Sorun”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 45, Sayı 1-4, 1987, s. 391-404.

Küçük, Mustafa, “Marksist Teoriler”, Şaban Kardaş ve Ali Balcı (ed.), **Uluslararası İlişkilere Giriş**, İstanbul, Küre Yayınları, 2014, s. 137-148.

Lacher, Hannes, “History, Structure, and World Orders: On the (Cross-) Purposes of Neo-Gramscian Theory”, Alison J. Ayers (ed.), **Gramsci, Political Economy**

and International Relations Theory: Modern Princes and Naked Emperors,
New York, Palgrave Macmillan, 2008, s. 45-65.

Layne, Christopher, "The US Foreign Policy Establishment and Grand Strategy: How American Elites Obstruct Strategic Adjustment", **International Politics**, Sayı 54, 2017, s. 260-275.

Lenczowski, George, "Soviet Policy in the Middle East", **Current History**, Cilt 55, Sayı 327, 1968, s. 268-274.

Ludington, Nicholas S. ve James W. Spain, "Dateline Turkey: The Case for Patience", **Foreign Policy**, Sayı 50, 1983, s. 150-168.

Marx, Karl ve Friedrich Engels, "The Communist Manifesto", David McLellan (ed.), **Karl Marx: Selected Writings**, 2. Baskı, Oxford, Oxford University Press, 2000, s. 245-272.

Michel, Thomas F., "The Turkish Minority in Bulgaria", **Islam and Christian-Muslim Relations**, Cilt 1, Sayı 2, 1990, s. 269-279.

Miliband, Ralph, "The Capitalist State: Reply to Nicos Poulantzas", **New Left Review**, Cilt 1, Sayı 59, 1970, s. 53-60.

Mitrany, David, "The Functional Approach to World Organization", **International Affairs**, Cilt 24, Sayı 3, 1948, s. 350-363.

Mundell, Robert Alexander, "Capital Mobility and Stabilization Policy under Fixed and Flexible Exchange Rates", **The Canadian Journal of Economics and Political Science**, Cilt 29, Sayı 4, 1963, s. 475-485.

Neuberger, Mary, "Bulgaro-Turkish Encounters and the Re-imaging of the Bulgarian Nation (1878-1995)", **East European Quarterly**, Cilt 31, Sayı 1, 1997, s. 1-20.

Noyon, Jennifer, “Bridge Over Troubled Regions”, **The Washington Quarterly**, Cilt 7, Sayı 3, 1984, s. 77-85.

Nye, Joseph S., ve Robert O. Keohane, “Transnational Relations and World Politics: An Introduction”, **International Organization**, Cilt 25, Sayı 3, 1971, s. 329-349.

Okur, Mehmet Akif ve Hakan Övünç Ongur, “Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Teori”, Ramazan Gözen (der.), **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 291-323.

Ongur, Hakan Övünç ve Başak Yavçan, “Uluslararası İlişkilerde Marksist Yaklaşımlar”, Ramazan Gözen (der.), **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 257-289.

Oran, Baskın, “Türkiye’nin ‘Kuzeydeki Büyük Komşu’ Sorunu Nedir?”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 25, Sayı 1, 1970, s. 41-93.

Oran, Baskın, “Dönemin Bilançosu”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt II:1980-2001)**, 14. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 9-33.

Overbeek, Henk, “Transnational Class Formation and Concepts of Control: Towards a Genealogy of the Amsterdam Project in International Political Economy”, **Journal of International Relations and Development**, Cilt 7, Sayı 2, 2004, s. 113-141.

Öniş, Ziya, “Political Economy of Turkey in the 1980s: Anatomy of Unorthodox Liberalism”, Metin Heper (ed.), **Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience**, Berlin ve New York, Walter de Gruyter, 1991, s. 27-40.

- Öniş, Ziya, “Redemocratization and Economic Liberalization in Turkey: The Limits of State Autonomy”, **Studies in Comparative International Development**, Cilt 27, Sayı 2, 1992, s. 3-23.
- Öniş, Ziya ve Steven B. Webb, “Political Economy of Policy Reform in Turkey in the 1980s”, **Policy Research Working Paper Series 1059**, 1992, s. 1-60.
- Öniş, Ziya, “Turgut Özal and His Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective”, **Middle Eastern Studies**, Cilt 40, Sayı 4, 2004, s. 113-134.
- Öniş, Ziya ve Fikret Şenses, “Global Dynamics, Domestic Coalitions and a Reactive State: Major Policy Shifts in Post-War Turkish Economic Development”, **ERC Working Papers in Economics**, 07/06, 2007, s. 1-35.
- Öniş, Ziya ve Şuhnaz Yılmaz, “Greek-Turkish Rapprochement: Rhetoric or Reality?”, **Political Science Quarterly**, Cilt 123, Sayı 1, 2008, s. 123-149.
- Özcan, Gencer, “Türkiye’de Siyasal Rejim ve Dış Politika: 1983-1993”, Faruk Sönmezoğlu (der.), **Türk Dış Politikasının Analizi**, 2. Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 1998, s. 511-534.
- Özcan, Nihat Ali ve Özgür Özdamar, “Uneasy Neighbors: Turkish-Iranian Relations since the 1979 Islamic Revolution”, **Middle East Policy**, Cilt 17, Sayı 3, 2010, s. 101-117.
- Özdemir, Şennur, “İslami Sermaye ve Sınıf: Türkiye/Konya MÜSİAD Örneği”, **Çalışma İlişkileri Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2010, s. 37-57.
- Özkan, Behlül, “1945 Türkiye-SSCB Krizi: Dış Politikada Kurucu Mitin İnşası”, Gencer Özcan, Evren Balta ve Burç Beşgül (der.), **Türkiye ve Rusya**

İlişkilerinde Değişen Dinamikler: Kuşku ile Komşuluk, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 55-78.

Özkan, Behlül, “Relations between Turkey and Syria in the 1980’s and 1990’s: Political Islam, Muslim Brotherhood and Intelligence Wars”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 16, Sayı 62, 2019, s. 5-25.

Özkazanç, Alev, “Türkiye’nin Neo-Liberal Dönüşümü ve Liberal Düşünce”, Murat Yılmaz (ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 7: Liberalizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 634-657.

Panitch, Leo, “Globalization and the State”, Leo Panitch vd. (ed.), **The Globalization Decade: A Critical Reader**, Londra, The Merlin Press, 2004, s. 9-43.

Pass, Jonathan, “Gramsci Meets Emergent Materialism: Towards a Neo Neo-Gramscian Perspective on World Order”, **Review of International Studies**, Cilt 44, Sayı 4, 2018, s. 595-618.

Picciotto, Sol, “The Internationalization of the State”, **Review of Radical Political Economics**, Cilt 22, Sayı 1, 1990, s. 28-44.

Poulantzas, Nicos, “The Problem of the Capitalist State”, **New Left Review**, Cilt 1, Sayı 58, 1969, s. 67-78.

Ramazani, Rouhollah K. “Iran’s Foreign Policy: Contending Orientations”, **Middle East Journal**, Cilt 43, Sayı 2, 1989, s. 202-217.

Ramazani, Rouhollah K., “Iran’s Foreign Policy: Both North and South”, **Middle East Journal**, Cilt 46, Sayı 3, 1992, s. 393-412.

Rubinstein, Alvin Z., “Moscow and the Gulf War: Decisions and Consequences”, **International Journal**, Cilt 49, Sayı 2, 1994, s. 301-327.

Ruggie, John Gerard, “International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order”, **International Organization**, Cilt 36, Sayı 2, 1982, s. 379-415.

Rustow, Dankwart A., “Turkey’s Travails”, **Foreign Affairs**, Cilt 58, Sayı 1, 1979, s. 82-102.

Sayari, Sabri, “Turkey: The Changing European Security Environment and the Gulf Crisis”, **Middle East Journal**, Cilt 46, Sayı 1, 1992, s. 9-21.

Schmidt, Brian C., “On the History and Historiography of International Relations”, Walter Carlsnaes, Thomas Risse ve Beth A. Simmons (ed.), **Handbook of International Relations**, Londra, Sage Publications, 2002, s. 3-28.

Strange, Susan, “International Economics and International Relations: A Case of Mutual Neglect”, **International Affairs**, Cilt 46, Sayı 2, 1970, s. 304-315.

Sune, Engin, “Emperyalizm Kuramları ve Uluslararası İlişkiler”, Faruk Yalvaç (der.), **Tarihsel Materyalizm ve Uluslararası İlişkiler**, Ankara, İmge Yayınları, 2017, s. 83-118.

Şenalp, Mehmet Gürsan ve Örsan Şenalp, “Ulusötesi Kapitalizm: Sermayenin ve Devletin Ulusötesileşmesi ve Türkiye’de Ulusötesi Tarihsel Blok Oluşumu”, **Praksis**, Sayı 19, 2009, s. 191-240.

Şenalp, M. Gürsan, “Klasik Politik Ekonomi’den Küresel Politik Ekonomi’ye Sınıfa ‘Anaakım’ Yaklaşımlar”, Faruk Yalvaç (der.), **Tarihsel Materyalizm ve Uluslararası İlişkiler**, Ankara, İmge Yayınları, 2017, s. 183-214.

Şenses, Fikret, “Türkiye Ekonomisinde Neo-Liberal Dönüşümün Arka Planı ve Başlangıcına İlişkin Gözlem ve Değerlendirmeler”, R. Funda Barbaros ve Erik

Jan Zürcher (der.), **Modernizmin Yansımaları: 80’li Yıllarda Türkiye**, Ankara, Efil Yayınevi, 2017, s. 49-91.

Talani, Leila Simona, “Neo-Gramscians and IPE: A Socio-Economic Understanding of Transnationalism, Hegemony and Civil Society”, Alan Cafruny, Leila Simona Talani ve Gonzalo Pozo Martin (ed.), **The Palgrave Handbook of Critical International Political Economy**, Londra, Palgrave Macmillan, 2016, s. 67-83.

Tekdal, Veysel, “Dünya Dizeni ve Hegemonya: Neo-Gramşiyen Yaklaşımlar”, Faruk Yalvaç (der.), **Tarihsel Materyalizm ve Uluslararası İlişkiler**, Ankara, İmge Yayınları, 2017, s. 215-248.

Tekeli, İlhan, “1980’li Yıllarda Türkiye Ekonomisinde Dönüşüm, Modernitenin Aşınması ve Planlama”, R. Funda Barbaros ve Erik Jan Zürcher (der.), **Modernizmin Yansımaları: 80’li Yıllarda Türkiye**, Ankara, Efil Yayınevi, 2017, s. 7-48.

Tellal, Erel, “SSCB’yle İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I:1919-1980)**, 15. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 769-783.

Tellal, Erel, “SSCB’yle İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt II:1980-2001)**, 14. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 158-166.

Teschke, Benno ve Hannes Lacher, “The Changing ‘Logics’ of Capitalist Competition”, **Cambridge Review of International Affairs**, Cilt 20, Sayı 4, 2007, s. 565-580.

Teschke, Benno, “Marxism”, Christian Reus-Smit ve Duncan Snidal (ed.), **The Oxford Handbook of International Relations**, New York, Oxford University Press, 2008, s. 163-187.

Teschke, Benno ve Steffan Wyn-Jones, “Marxism in Foreign Policy”, Cameron Thies (ed.), **Oxford Research Encyclopedia of Politics**, Oxford, Oxford University Press, 2017, s. 1-27.

Teschke, Benno, “The Social Origins of 18th Century British Grand Strategy: a Historical Sociology of the Peace of Utrecht”, Alfred H. A. Soons (ed.), **The 1713 Peace of Utrecht and Its Enduring Effects**, Leiden, Brill, 2019, s. 120-155.

Tünay, Muharrem, “Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi”, **Praksis**, Sayı 5, 2002, s. 177-197.

Tür, Özlem “Türkiye-Suriye İlişkileri: Su Sorunu”, Meliha Benli Altunışık (der.), **Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik**, İstanbul, Boyut Yayınevi, 1999, s. 103-128.

TÜSİAD, “TÜSİAD’ın Ekonomik Konulardaki Görüş ve Önerileri”, **Görüş**, Cilt 9, Sayı 9, 1981, s. 5-11.

TÜSİAD, “Orta Doğu’nun Önemi”, **Görüş**, Cilt 13, Sayı 3, 1985, s. 18-21.

Ulçenko, Natalya Y., “Rusya ve Türkiye’nin Stratejik Güvenliğinin Sağlanmasında Enerji Hammaddeleri İhracat ve İthalatının Rolü”, Gülten Kazgan ve Natalya Ulçenko (der.), **Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya: Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler**, (çev.) Hakan Aksay, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 183-197.

Uzgel, İlhan, “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt II:1980-2001)**, 14. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013a, s. 34-82.

- Uzgel, İlhan “Türk-İslam Sentezi”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt II:1980-2001)**, 14. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013b, s. 22.
- Uzgel, İlhan, “Balkanlarla İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt II:1980-2001)**, 14. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013c, s. 167-181.
- Uzgel, İlhan ve Nazan Bedirhanoglu, “Eleştirel Bir Literatür Değerlendirmesi: Dışlamadan Sınırlı Tanımaya, Uluslararası İlişkiler Kuramları ve Marksizm”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 12, Sayı 46, 2015, s. 104-130.
- Van Apeldoorn, Bastiaan, Henk Overbeek ve Magnus Ryner, “Theories of European Integration: A Critique”, Alan W. Cafruny ve Magnus Ryner (ed.), **A Ruined Fortress?: Neoliberal Hegemony and Transformation in Europe**, Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 2003, s. 17-45.
- Van Apeldoorn, Bastiaan, “Theorizing the Transnational: A Historical Materialist Approach”, **Journal of International Relations and Development**, Cilt 7, Sayı 2, 2004, s. 142-176.
- Van Apeldoorn, Bastiaan, “Geopolitical Strategy and Class Hegemony: Towards a Historical Materialist Foreign Policy Analysis”, **Spectrum Journal of Global Studies**, Cilt 6, Sayı 1, 2014, s. 1-20.
- Vasileva, Darina, “Bulgarian Turkish Emigration and Return”, **International Migration Review**, Cilt 26, Sayı 2, 1992, s. 342-352.
- Wallerstein, Immanuel, “The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis”, **Comparative Studies in Society and History**, Cilt 16, Sayı 4, 1974, s. 387-415.

Wallerstein, Immanuel, “The Inner-State Structure of the Modern World-System”, Steve Smith, Ken Booth ve Marysia Zalewski (ed.), **International theory: positivism and beyond**, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, s. 87-107.

Waterbury, John, “Export-Led Growth and the Center-Right Coalition in Turkey”, **Comparative Politics**, Cilt 24, Sayı 2, 1992, s. 127-145.

Whitman, Marina von Neumann, “Sustaining the International Economic System: Issues for U.S. Policy”, **Essays in International Finance**, Sayı 121, 1977, s. 1-60.

Yalman, Galip L., “Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist Bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi?”, **Praksis**, Sayı 5, 2002, s. 7-23.

Yalvaç, Faruk, “Approaches to Turkish Foreign Policy: A Critical Realist Analysis”, **Turkish Studies**, Cilt 15, Sayı 1, 2014a, s. 117-138.

Yalvaç, Faruk, “Uluslararası İlişkilerde Teori Kavramı ve Temel Teorik Tartışmalar”, Ramazan Gözen (der.), **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014b, s. 31-65.

Yalvaç, Faruk, “Eleştirel Teori”, Şaban Kardaş ve Ali Balcı (ed.), **Uluslararası İlişkilere Giriş**, İstanbul, Küre Yayınları, 2014c, s. 149-159.

Yalvaç, Faruk, “A Historical Materialist Analysis of Turkish Foreign Policy: Class, State, and Hegemony”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 13, Sayı 52, 2016, s. 3-22.

Yanık, Lerna K., “Liberalizm: Bir Yazın Değerlendirmesi”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 12, Sayı 46, 2015, s. 34-55.

Yaraç Laçınok, Nevra, “Turgut Özal”, Ali Faik Demir (der.), **Türk Dış Politikasında Liderler**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2007, s. 537-639.

Yavuz, M. Hakan ve Mujeeb R. Khan, “Turkish Foreign Policy Toward the Arab-Israeli Conflict: Duality and the Development (1950-1991)”, **Arab Studies Quarterly**, Cilt 14, Sayı 4, 1992, s. 69-94.

Yavuz, M. Hakan, “İkicilik (Duality): Türk-Arap İlişkileri ve Filistin Sorunu (1947-1994)”, Faruk Sönmezoğlu (der.), **Türk Dış Politikasının Analizi**, 2. Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 1998, s. 567-583.

Yeldan, Erinc, “Üretim, Bölüşüm ve Büyüme Dinamikleri Açısından 80’li Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, Irvin C. Schink ve E. Ahmet Tonak (der.), **Geçiş Sürecinde Türkiye**, 6. Baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 2013, s. 92-104.

Yurdusev, A. Nuri, “‘Uluslararası İlişkiler’ Öncesi”, Atila Eralp (der.), **Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s. 15-55.

Zoppo, Ciro Elliott, “Turkey in Crisis: Implications for the Atlantic Alliance”, Steven L. Spiegel (ed.), **The Middle East and the Western Alliance**, Londra ve New York, Routledge, 1982, s. 226-245.

YAYIMLANMAMIŞ TEZLER

Aydın, Mustafa, **Foreign Policy Formation and the Interaction between Domestic and International Environments**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Lancaster, Lancaster University, 1994.

- Aysel, Yunus Emre, **Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Siyasal Liberalizm Açısından Analizi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2016.
- Basmacı, Sema, **Aydınlar Ocağı ve Türk-İslam Sentezi: 1980'lerden 2000'li Yıllara Devreden Milliyetçi-Muhafazakâr Bakiye**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 2009.
- Bedirhanoglu, Gamze Nazan, **Uluslararası Ekonomik Örgütlerin Amerikan Hegemonyasındaki Roller**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Birgül, Sultan, **İran-İrak Savaşı'na Yönelik Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası: Realist Dış Politika**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, Kocaeli Üniversitesi, 2020.
- Ekici, Kübra Deren, **Sosyal Konstrüktivizme Göre Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası (1983-1993)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli, Kocaeli Üniversitesi, 2018.
- Ereker, Fulya, **Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2010.
- Mor, Hasan, **Türk Dış Politikasında Belirleyici Faktörler Ekseninde Özal'ın Dış Politika Konsepti**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi, 2002.
- Özkazanç, Alev, **Türkiye'de Siyasi İktidar ve Meşruiyet Sorunu: 1980'li Yıllarda Yeni Sağ**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 1998.

Soysal, Coşkun, **The Stillborn Neo-Ottomanist Foreign Policy Aspiration of the Özal Era**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2020.

Tayfur, M. Fatih, **Semiperipheral Development and Foreign Policy: The Cases of Greece and Spain**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Londra, University of London, 1997.

RESMÎ BELGELER

274 Sayılı Sendikalar Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve 31 İnci Maddesine Bir Bend İle Bu Kanuna 3 Geçici Madde Eklenmesi Hakkına Kanun, Resmi Gazete, Sayı:13577, 12 Ağustos 1970.

Anavatan Partisi, **Anavatan Partisi Programı, Anavatan Partisi 6 Kasım 1983 Seçim Beyannamesi, Hükümet Programı**, Ankara.

Anavatan Partisi, **Anavatan Partisi 29 Kasım 1987 Seçim Beyannamesi**, Ankara, 1987.

BM Genel Kurulu 2077 (XX) sayılı kararı, 18 Aralık 1965.

BM Genel Kurulu 37/253 sayılı kararı, 13 Mayıs 1983.

BM Güvenlik Konseyi 660 sayılı kararı, 2 Ağustos 1990.

BM Güvenlik Konseyi 661 sayılı kararı, 6 Ağustos 1990.

BM Güvenlik Konseyi 678 sayılı kararı, 29 Kasım 1990.

BM Güvenlik Konseyi 688 sayılı kararı, 5 Nisan 1991.

Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı Andrei Lukanov ile Türkiye Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı Turgut Özal Arasında Cereyan Eden

Müzakerelere İlişkin Mutabakat Zaptı, Resmi Gazete, Sayı:17776, 8 Ağustos 1982.

Carter, Jimmy, “State of the Union Address 1980”, **The Jimmy Carter Presidential Library and Museum**, 23 Ocak 1980, <https://www.jimmycarterlibrary.gov/assets/documents/speeches/su80jec.phtml> (erişim tarihi 25 Mart 2022).

Devlet Planlama Teşkilatı, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)**, Ankara, 1979.

Devlet Planlama Teşkilatı, **Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)**.

Devlet Planlama Teşkilatı, **V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu: Milli Kültür**, 2. Baskı, DPT – Yayın ve Temsil Dairesi Matbaa Birimi, 1984.

Dışişleri Bakanlığı, **1981 Tarihçesi**, 1983.

Dışişleri Bakanlığı, **1982 Tarihçesi**, 1983.

Dışişleri Bakanlığı, **1983 Tarihçesi**, 1984.

Dışişleri Bakanlığı, **1984 Tarihçesi**, 1985.

Dışişleri Bakanlığı, **1987 Tarihçesi**, Ankara, 1988.

Dışişleri Bakanlığı, **1988 Tarihçesi**, Ankara, 1989.

Dışişleri Bakanlığı, **1989 Tarihçesi**, Ankara, 1990.

Dışişleri Bakanlığı, **1990 Tarihçesi**, Ankara, 1991.

Dışişleri Bakanlığı, **1991 Tarihçesi**, Ankara, 1992.

Gümrük İşleri ve Kaçakçılığın Kontrolü ve Önlenmesi İçin Bilgi Teatisi Alanlarında İşbirliği Protokolü, Resmi Gazete, Sayı:17785, 17 Ağustos 1982.

Halkçı Parti, **Halkçı Parti Programı**, Ankara, Halkçı Parti Yayınları, 1983.

Hükümetlerarası Türk-Sovyet Ekonomik İşbirliği Karma Komisyonu Beşinci Toplantısı Protokolü, Resmi Gazete, Sayı:17295, 30 Mart 1981.

Kıbrıs Türk Federe Devleti Meclisi, **Kuruluş Kararı ve Bağımsızlık Bildirisi**, 15 Kasım 1983.

Milli Güvenlik Konseyinin Bir Numaralı Bildirisi, 19 Eylül 1980.

Milliyetçi Demokrasi Partisi, **Program**, Ankara, 1983.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Doğal Gaz Sevkiyatına Dair, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti Arasında Anlaşma, Resmi Gazete, Sayı:18598, 7 Aralık 1984.

Türk-Bulgar Ekonomik ve Teknik İşbirliği Karma Komisyonu'nun Yedinci Dönem Toplantısı Protokolü, Resmi Gazete, Sayı:17794, 26 Ağustos 1982.

Türkiye Cumhuriyet Hükümeti ile İran İslam Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan Mutabakat Zaptı, Resmi Gazete, Sayı:18194, 17 Ekim 1983.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti Arasında Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasındaki Karadeniz'de Kıt'a Sahaneliği Sınırlandırması Hakkında Anlaşma, Resmi Gazete, Sayı:17226, 20 Ocak 1981.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti Arasında Seydişehir Alüminyum Tesislerinin Genişletilmesi Konusunda

Yapılacak İşbirliğine İlişkin Anlaşma, Resmi Gazete, Sayı:17336, 10 Mayıs 1981.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti Arasında Ödemelerde Serbest Döviz Sistemine Geçilmesine İlişkin Protokol, Resmi Gazete, Sayı:17779, 11 Ağustos 1982.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Uzun Vadeli Ekonomik İşbirliği Anlaşması, Resmi Gazete, Sayı:17785, 17 Ağustos 1982.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması, Resmi Gazete, Sayı:17785, 17 Ağustos 1982.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Türkiye-Suriye Ekonomik, Bilimsel, Teknik ve Ticcri İşbirliği Karma Komisyonu Kurulmasına İlişkin Anlaşma, Resmi Gazete, Sayı:17785, 17 Ağustos 1982.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Hükümeti Arasında 1982 Yılı Mal Mübadelesi Protokolü, Resmi Gazete, Sayı:17785, 17 Ağustos 1982.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Turizm Alanında İşbirliği Anlaşması, Resmi Gazete, Sayı:17858, 4 Kasım 1982.

Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasındaki 8 Ekim 1937 Tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşmasına Ek Yirmiüçüncü Protokol, Resmi Gazete, Sayı:17643, 24 Mart 1982.

Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasında Mal Mübadelelerine Dair 1985 Yılı Protokolü, Resmi Gazete, Sayı:18589, 28 Kasım 1984.

Türkiye Cumhuriyeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Arasında Ekonomik İşbirliği Protokolü, Resmi Gazete, Sayı:19660, 10 Aralık 1987.

Türkiye Cumhuriyeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Arasında Suçluların Geri Verilmesi ve Ceza İşlerinde Karşılıklı Adli Yardım Sözleşmesi, Resmi Gazete, Sayı:17991, 18 Mart 1983.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), **İstatistik Göstergeler (1923-2009)**, Ankara, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, 2010.

Türkiye-Bulgaristan Ekonomik ve Teknik İşbirliği Karma Komisyonu Sekizinci Dönem Toplantısı Protokolü, Resmi Gazete, Sayı:18175, 28 Eylül 1983.

Türkiye-Bulgaristan Turizm Karma Komisyonu XII. Toplantısı Protokolü, Resmi Gazete, Sayı:18031, 28 Nisan 1983.

RAPORLAR, KONUŞMALAR ve DİĞER BELGELER

Berker, Feyyaz, “Açılış Konuşması”, TÜSİAD, **Konuşmalar 1979**, İstanbul, 1979, s. 1-3.

Boyner, Cem, “Türkiye’de İç Pazarın Yapısal Değişimi”, TÜSİAD, **Konuşmalar 1980**, 1980, s. 7-18.

Ceyhan, Hasan, **Ortak Pazar ve Türkiye**, İstanbul, DİSK Yayınları, 1974.

DİSK, **DİSK Kuruluş Bildirisi, Anatüzüğü**, İstanbul, 1967.

DİSK, **DİSK Nedir**, İstanbul, DİSK Yayınları, 1979.

Eczacıbaşı, Bülent, “Sanayileşmemizde Başlıca Darboğazlar”, TÜSİAD, **1978 Yılına Girerken ve 1980'lere Doğru Türkiye'nin Temel Sorunları Üzerine Görüş ve Öneriler**, İstanbul, 1978, s. 41-42.

Faralyalı, Ersin, “Türk Ekonomisinin Dışa Açılması”, TÜSİAD, **Konuşmalar 1980**, 1980, s. 25-34.

Koç, Rahmi M., “Türkiye'nin 1979 Yılına Girerken Dış Ekonomik İlişkileri”, TÜSİAD, **Konuşmalar 1979**, İstanbul, 1979, s. 13-35.

Koçman, Ali, “Açılış Konuşması”, TÜSİAD, **Konuşmalar 1980**, İstanbul, 1980, s. 1-5.

Manisalı, Erol, “Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Orta-Doğu Ülkeleri ile Ekonomik İlişkileri”, TÜSİAD, **Ekonominin Dar Boğazları Üzerine Görüşler-Öneriler I**, İstanbul, 1975, s. 15-30.

Tekin, Beyza Ç. ve R. Barış Tekin, **The Limits, Dilemmas and Paradoxes of Turkish Foreign Policy: A Political Economy Perspective**, LSEE – Research on South Eastern Europe, 2015.

TÜSİAD, **1977 Yılına Girerken Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, 1977.

TÜSİAD, **1978 Yılına Girerken Türk Ekonomisi**, İstanbul, 1978.

TÜSİAD, **1979 Yılı Programı ve 1979 Yılı Bütçesi Üzerine Görüşler – Öneriler**, İstanbul, 1979.

TÜSİAD, **1980 Yılına Girerken Türk Ekonomisi**, İstanbul, 1980.

TÜSİAD, **İhracat Raporu**, İstanbul, 1981.

TÜSİAD, **1983 Yılına Girerken Türk Ekonomisi**, İstanbul, 1983.

TÜSİAD, **Dış Ticaret Raporu: İthalat ve İhracatta Sorunlar ve Öneriler**, İstanbul, 1986.

TÜSİAD, **TÜSİAD Kurucu Protokolü**, 2 Nisan 1971.

GAZETELER

Cumhuriyet

Hürriyet

Milliyet

İNTERNET KAYNAKLARI

Bussell, Jennifer, “Import substitution industrialization”, **Encyclopedia Britannica**, 19 Nisan 2018, <https://www.britannica.com/topic/import-substitution-industrialization> (erişim tarihi 25 Mart 2022).

Marx, Karl, “The British Rule in India”, **New York Daily Tribune**, 25 Haziran 1853, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/06/25.htm> (erişim tarihi 25 Mart 2022).

Pierce, Francis S., Paul Wonnacott ve Roy Forbes Harrod, “international payment and exchange”, **Encyclopedia Britannica**, 22 Aralık 2021, <https://www.britannica.com/topic/international-payment> (erişim tarihi 25 Mart 2022).

The Editors of Encyclopaedia Britannica, “Physiocrat”, **Encyclopedia Britannica**, 16 Kasım 2020, <https://www.britannica.com/topic/physiocrat> (erişim tarihi 25 Mart 2022).

TÜSİAD, “TÜSİAD 1979 Yılı Gazete İlanları”, <https://tusiad.org/tr/tum/item/9376-tusiad-1979-gazete-ilanlari> (erişim tarihi 25 Mart 2022).

United Nations Peacemaker, “Treaty of Guarantee”, 16 Ağustos 1960, <https://peacemaker.un.org/cyprus-greece-turkey-guarantee60> (erişim tarihi 25 Mart 2022).

ÖZET

Teorik bir perspektife dayanan Türk dış politikası çalışmalarının sayısı oldukça sınırlıdır. Bu çalışmalarda da genellikle iç politika ile dış politika arasında bir bağ tesis edilmemekte ve özellikle ekonomik etkenler ile siyasette yaşanan gelişmelerin sınıfsal temelleri göz ardı edilmektedir. 24 Ocak Kararlarının ardından benimsenen ihracata dayalı büyüme modelinin Türk dış politikasında yarattığı değişimi ortaya koyma amacıyla olan bu tezde Neo-Gramscian yaklaşım tercih edilmektedir. Böylelikle hem iç hem de dış etkenlerin, siyasi ve ekonomik boyutlarıyla birlikte değerlendirilmesi ve tezin disiplinlerarası bir nitelik taşıması amaçlanmaktadır. Bunun yanında, Bob Jessop'un stratejik-ilişkisel yaklaşımının ulusal düzey ile uluslararası düzey arasındaki etkileşimi, devletin sınıfsal yapısını da dikkate alarak irdeleyebilme imkânı sunduğu ve bu bağlamda Neo-Gramscian analize katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Bu çalışmada da Türkiye'deki neoliberal dönüşüm ve sonrasında izlenen dış politika bu çerçevede tartışılmaktadır. Tezin odağını 1980-1991 yılları arasındaki dönemde Türkiye'nin komşularıyla ilişkileri teşkil etmektedir. Böylelikle, Soğuk Savaş devam ederken, Türkiye'nin karşı blokunda yer alan Sovyetler Birliği ve Bulgaristan; en güçlü müttefikleri olan ABD'nin sorunlar yaşadığı İran, Irak ve Suriye; Batı Blokunda yer alan ancak Türkiye ile ciddi siyasi sorunlara sahip olan Yunanistan ile ilişkilerini incelemenin takip edilen dış politikayı sınamak ve kısıtlarını ortaya koymak açısından faydalı olacağı varsayılmaktadır. Türkiye'nin 1980'li yıllarda tamamen tek yanlı bir dış politika izlediğini iddia etmek yanlış olacaktır. Nitekim bu tezde, ihracat odaklı büyüme modeline geçiş ile birlikte dış politikada ekonomik ilişkilere daha fazla önem veren, siyasi sorunların ticari bağları kesintiye uğratmaması adına bu iki alandaki gelişmeleri ayrı ele almaya çalışan ve sorunlara itidalli yaklaşarak olayların kriz boyutuna erişmesini engellemeyi amaçlayan bir dış politika stratejisi benimsendiği ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Neo-Gramscian Yaklaşım, Stratejik-İlişkisel Yaklaşım, Türk Dış Politikası, Dış Politika Analizi, İhracat Odaklı Büyüme.

ABSTRACT

The number of studies on Turkish foreign policy based on a theoretical perspective is quite limited. In these studies, the link between domestic politics and foreign policy is generally not established, and economic factors and the class basis of political developments are particularly ignored. This thesis aims to lay out the change in Turkish foreign policy led by the export-led growth model embraced with the January 24 Decisions by using Neo-Gramscian approach. In this way, it is aimed that both internal and external factors are evaluated together with their political and economic dimensions in an interdisciplinary way. Furthermore, it is thought that Bob Jessop's strategic-relational approach would provide the opportunity to scrutinize the interaction between the national and international level by taking into consideration the class structure of state and contribute to the Neo-Gramscian analysis in this context. In this study, the neoliberal transformation in Turkey and the foreign policy adopted then are discussed within this scope. Turkey's relations with her neighbors in the period between 1980-1991 constitute the focus of the thesis. In this way, examining Turkey's relations with the Soviet Union and Bulgaria which were in the opposite bloc; Iran, Iraq and Syria which Turkey's greatest ally, the US, had problems with; and Greece which was in the Western Bloc but had significant problems with Turkey, is assumed to be useful to test and determine the limits of the foreign policy in the Cold War context. It would be wrong to claim that Turkey had pursued a completely unilateral foreign policy in the 1980s. Thus, it is argued that with the transition to the export-led growth, Turkey adopted a foreign policy strategy which attaches more importance to the economic relations, strives to separate political problems from commercial ties and approaches moderately to the issues with the aim of preventing them from causing a crisis in the relations.

Keywords: Neo-Gramscian Approach, The Strategic-Relational Approach, Turkish Foreign Policy, Foreign Policy Analysis, Export-Led Growth.